Львівський національний університет імені Івана Франка
Центр політичних досліджень

Ю. ШВЕДА

ВИБОРИ
ТА ВИБОРЧІ СИСТЕМИ

ЄВРОПЕЙСЬКІ СТАНДАРТИ ТА ДОСВІД
ДЛЯ УТВЕРДЖЕННЯ ДЕМОКРАТІЇ В УКРАЇНІ

Рекомендовано вченою радою філософського факультету Львівського національного університету імені Івана Франка (протокол №121/7 від 6.05.2010)

Львів-2010

Шведа Ю. Р. Вибори та виборчі системи. Європейські стандарти та досвід для утвердження демократії в Україні. – Львів, 2010. – 462 с.

У науково-навчальному виданні “Вибори та виборчі системи. Європейські стандарти та досвід для утвердження демократії в Україні” аналізуються політичні вибори, виборча демократія, виборчий процес та виборчі системи. У роботі подано розгорнуту характеристику об’єктивним індикаторам демократичних виборів, структурі, елементам та типам виборчих систем, їх перевагам та недолікам, головним процедурам виборчого процесу, технікам ”виборчої інженерії”, способам протидії незаконному впливу на волевиявлення виборців, формам прямої демократії. Робота буде корисною для науковців, студентів, державних сдужбовців та працівників органів місцевого самоврядування, а також для усіх, хто цікавиться електоральною політикою.

Рецензенти:

Гетьманчук М. П., завідувач кафедри філософії та політології Львівського державного університету внутрішніх справ МВС України, доктор історичних наук, професор,
Денисенко В. М., завідувач кафедри історії та теорії політики Львівського національного університету імені Івана Франка, професор,
Колодій А. Ф., завідувач кафедри політичних наук і філософії Львівського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України, доктор філософських наук, професор,
Пачковський Ю. Ф., доктор соціологічних наук, професор кафедри соціології Львівського національного університету імені Івана Франка.

Рекомендовано вченою радою філософського факультету Львівського національного університету імені Івана Франка (протокол №121/7 від 6.05.2010).

ЗМІСТ:

Вступ……... с. 5-8

І. Вибори та демократія. Сутність сучасних політичних виборів…….. с. 9-71

1. Вибори та демократія.
2. Політичні вибори: суть, функції, учасники, типи.
3. Класифікація політичних виборів.

ІІ. Виборче право та відповідальність за його порушення…… с.72-134

1. Участь у виборах.
2. Виборче право.
3. Виборчі обмеження (цензи).
4. Відповідальність за порушення виборчих прав.
5. Форми незаконного впливу на виборців та способи протидії їм.

ІІІ. Принципи демократичних виборів. Виборчий процес і його головні процедури. Фінансування виборів…….. с.135-241

1. Принципи демократичних виборів.
2. Виборча кампанія та виборчий процес.
3. Головні процедури виборчої кампанії.
4. Фінансування виборів.

IV. Загальна характеристика, елементи та класифікація виборчих систем……... с.242-304

1. Загальна характеристика виборчої системи. Виборча система і групове представництво.
2. Елементи виборчих систем.
3. Класифікація виборчих систем.

V. Типи виборчих систем. Виборчі системи світу…….. с.305- 363

1. Мажоритарна виборча система.
2. Пропорційна виборча система.
3. Змішана виборча система.
4. Куріальна виборча система (реальне представництво).
5. Виборчі системи світу.

VI. Значення та політичні наслідки виборчих систем. Оцінювання та розробка виборчих систем……... с.364-390

1. Роль та значення виборчих систем.
2. Політичні наслідки виборчих систем.
3. Виборча інженерія.

VII. Референдуми та плебісцити…… с. 391-405

1. Референдум: суть, функції, види.
2. Політичні наслідки референдумів.

Рекомендована література…… с. 406-

ВСТУП

”Мистецтво законодавства…полягає в тому, щоб зорієнтувати людей на такі дії, які ведуть до суспільного благополуччя”. Є. Бентам.

Ще у 1875 р. французький учений Кондорсе (1743-1791) написав працю “Досвід про застосування аналізу до ймовірності ухвалення постанов більшістю голосів”. У ній він намагається визначити процедуру голосування, що найімовірніше забезпечить “правильний” результат. Застосований метод привів Кондорсе до відкриття, яке створило, майже через двісті років по його смерті, цілком нову дисципліну – соціальний вибір. То було відкриття циклів пов’язаних із правилом більшості: коли є принаймні три виборці та принаймні три варіанти вибору, завжди є можливість, що вибір А візьме гору більшістю голосів над вибором В, вибір В – над вибором С, а вибір С – над вибором А, і це все водночас. Кондорсе запропонував способи визначити того, кого він вважав за “справжнього” переможця, більшістю голосів, байдуже, утворюється чи не утворюється цикл із переможних варіантів вибору. (т. зв. Переможець за Кондорсе). Кондорсе написав проект конституції для Франції, і цей документ утілював його ідеальні процедури голосування. Завдяки своїй дружбі з Т. Джефферсоном він намагався також вплинути на процес формування американської конституції. Разом з Т. Джефферсоном він поділяв віру в удосконалюваність людства й застосовність наукового методу до розв’язки політичних проблем. Крім того Т. Джефферсон запровадив систему пропорційного розподілу кількості місць у Палаті представників між усіма штатами після кожного перепису населення, яку застосовували до перепису 1830 р. і яка з погляду математики є точною копією системи пропорційного представництва д’Ондта (т.зв. метод Джефферсона). Французький учений, перший дослідник електоральної географії А. Зігфрид (1875-1959) відомий своїми надзвичайно докладними екологічними дослідженнями зв’язку географічних і політичних параметрів. Через великий обсяг обчислень і труднощі уникнення “екологічних помилок” у нього практично не було англомовних послідовників. Однак з появою складних статистичних методів і потужних комп’ютерів інтерес до електоральної географії відновився, а екологічна пов’язаність, використана належним чином, може стати джерелом цінної інформації про географічні та хронологічні області, де отримати дані шляхом соціологічного опитування громадської думки неможливо. Американський політолог В. О. Кі (1908-1963) відомий завдяки своїй праці “Південна політика” (1949) – найкращій праці в традиціях електоральної географії, що була видана в США. Згодом він кинув виклик американській системі голосування на основі партійної ідентифікації на користь голосування залежного від порушених питань та ретроспективного голосування. У 1951 р. побачила світ відома праця М. Дюверже ”Політичні партії” у якій він крім іншого сформулював гіпотезу

про взаємозвязок виборчої та партійної систем, яка отримала в науці назву ”соціологічний закон Дюверже”. У 1960 р. вийшла колективна монографія співробітників Центру досліджень громадської думки Мічиганського університету під назвою “Американський виборець”, у якій подано комплексний аналіз ставлення американських громадян до виборів. Ретельно проведене дослідження президентських виборів в США 1952 і 1956 рр. дозволило їм виділити ряд характерних рис, притаманних американським виборцям. Наступною, не менш класичною стала книга “Вибори та політичний порядок”. “Парадигма Мічигана” дала початок одному з напрямів політичних досліджень у 60-х рр. У цих дослідженнях сім’я постає як основна сфера формування політичного світогляду громадян, а його формування в ранньому віці сприяє збереженню загальної рівноваги системи. Проте в новому дослідженні “Трансформації американських виборців”, проведеному американськими вченими під керівництвом С. Верби, висновки, зроблені Мічиганськими дослідниками, були значно скореговані. Вони засвідчили значне зростання ідеологічної культури у поглядах виборців, перевагу кандидатам, а не їхнім програмам, зростання тенденції до “розброду в рядах прихильників”, особливо молодих. Ні соціальний стан, ані належність до певного соціального класу,- як засвідчили дослідження,- не дозволяють чітко прогнозувати розподіл голосів сучасних виборців. Нові дослідження поведінки виборців чітко вказують на повільну ерозію факторів, які здавалося б, з найбільшою точністю давали змогу прогнозувати поведінку виборців. Сучасні дослідження показують також, що деякі драматичні події (революції, кризи) можуть перемістити соціологічні центри ваги і визначити нові політичні обриси. У 1985 р. у Франції вийшла колективна монографія “Пояснення виборів”, у якій був зібраний багатий досвід французької соціології з проблем виборів, починаючи з А. Зігфрида та його послідовника Ф. Гогеля, які й заклали основи виборчої соціології. У своїй статті “Чи стає французький виборець індивідуалістом” Ж. Лаво закликає дослідників політичних виборів до самокритики. На його думку, їх дослідження надто об’єктивістські: цікавлячись вони більше колективними, ніж індивідуальними питаннями, виборами загалом, а не виборцями, не може, по-справжньому зрозуміти індивідуальні раціональні мотиви, на яких ґрунтується голосування; є послідовно нормативною: визнаючи “хитких”, “нерішучих” чи “нестійких” виборців, які не хочуть приєднуватися до жодної групи чи партії або швидко переорієнтовуються, вони тим самим приховано засуджують поведінку інакомислячих чи просто непостійність на виборах; їх дослідження є також суперечливими: пропагуючи в залежності від кон’юнктури чи то ідею “попереджувального голосування”, чи то ідею “голосування на знак протесту”, чи “голосування–санкції”, вони дають зрозуміти, що виборець більш компетентний, ніж здається, і здатний навіть на більш-менш виважений і раціональний вибір. Ми не можемо просто пояснити сучасні преференції виборців, не аналізуючи дані про розбіжності в утворенні партій і альтернатив, що пропонуються електорату до і після розширення виборчого права. Щоб розуміти сучасні преференції виборців в

різних країнах, недостатньо просто проаналізувати сучасні проблеми та соціокультурні структури, набагато важливіше повернутися до етапу початкового формування партійних альтернатив і проаналізувати взаємодію між історично сформованими центрами ідентифікації та наступними змінами в структурних умовах вибору. Завдання псефології, крім іншого, полягає в побудові реалістичної моделі, яка пояснює формування різноманітних систем "пакетів" у політичних системах з різним соціо-економічним розвитком, а також у зборі інформації про варіанти альтернатив для поточної електоральної поведінки. Для цього вона послуговується широким спектром як кількісних так і якісних методів. З метою перевірки емпіричних теорій та гіпотез псефологи вдаються до найрізноманітніших джерел: до таких насамперед якісних даних, як документи, неструктуровані опитування та спостереження учасників, а також до таких передусім кількісних даних, як отримані в результаті вивчення громадської думки та аналізу сукупних статистичних даних за результатами виборів, переписів, статистичного порівняння різних країн і т. ін. Хоча майже немає сумнівів, що кількісні методи посприяли дослідженням політичних виборів, лунала й критика, спрямована проти надмірного ентузіазму з приводу використання їх (мовляв, надання кількісної форми стає самодостатнім), проти ототожнення отриманих результатів із результатами наукових експериментів (адже хибно застосовувати методи природничих наук до соціальних даних) і проти надмірного наголосу на цифрах коштом пояснення. Така критика спонукала декого до стриманого та обмеженого використання кількісних методів. А тому щораз більшого поширення отримали якісні методи дослідження, скажімо, робота з фокусною групою, інтерв'ю з представниками еліти; порівнянні невеликої кількості випадків, як-от виборчих систем ряду держав; аналізі змісту написаних текстів. В усіх цих випадках дослідники, свідомо прагнучи здійснювати якісні дослідження, намагаються відрізнити свої зусилля від того, що вони вважають за звичайні вигадки. Їхньою Біблією стала книжка Г. Кінга, Р. К'єгена і С. Верби "Проектування соціальних досліджень: наукові висновки в якісних дослідженнях". У 1952 р. Р. Б. Макалем для позначення науки про вибори запропонував термін "псефологія". Цей термін походить від грецького слова psephos – камінчика, який кидали до тієї або тієї урни під час голосування в демократичних Афінах. Щоправда в сучасній політичній науці більшого поширення отримала назва – виборча соціологія. Виникає вона як результат нагальної необхідності вивчення явищ, що визначають характер процесів, які супроводжують вибори, а також для вирішення проблем, пов'язаних із виборами. Головним завданням науки є аналіз результатів проведеного голосування (включаючи утримання від участі у виборах). Вона постає як самостійна наука, а не як перелік статистичних даних; її цікавить більше загальна система голосування; основною метою цієї науки є докладне вивчення "виборчої поведінки". Псефологія об'єднала в собі теоретичні й методологічні надбання таких дисциплін, як історія, географія, і, особливо, загальна соціологія. Одночасно псефологія дуже тісно срівпрацює з такими

спеціальними політологічними дисциплінами як партологія (вчення про політичні партії), герменевтика (вчення про аналіз текстів), єрестетика (наука про маніпуляції), іконіка (наука про формування іміджу), ПР (наука про зв'язки з громадськістю) та іншими. У XX ст. у цій галузі було відзначено чимало досягнень, виникли національні та інтернаціональні школи та потужні дослідницькі центри, сформовані солідні архіви електоральної статистики та результатів соціологічних опитувань. Цьому значною мірою сприяла велика практична значимість результатів електоральних досліджень, які відкривали широкі можливості для пояснення поведінки виборців та прогнозування результатів виборів. Особливо актуальними дослідження політичних виборів та виборчих систем є для перехідних суспільств до числа яких відноситься й Україна. Сподіваюсь, що дана книга дасть можливість певною мірою ліквідувати прогалину, яка сьогодні намітилась у цій галузі політичних досліджень. Книга розрахована на професійних політиків, державних службовців та працівників органів місцевого самоврядування, журналістів, членів громадсько-політичних об'єднань, студентів вузів, усіх, хто цікавиться політикою.

Ю. Шведа – доцент кафедри політології Львівського національного університету імені Івана Франка, shveda@ukr.net

І. ВИБОРИ ТА ДЕМОКРАТІЯ. СУТНІСТЬ СУЧАСНИХ ПОЛІТИЧНИХ ВИБОРІВ.

1. ВИБОРИ ТА ДЕМОКРАТІЯ.

1.1. Вибір політичний. Під політичним вибором розуміють змістовний аспект політичного рішення, суть якого полягає у виборі, принаймні, з двох варіантів. Поняття вибору становить протилежність призначенню, де не існує альтернативи. Вибір політичний детермінований цілями, інтересами і різними міркуваннями суб'єкта рішення. Загалом при виборі особистість використовує систему правил, що має назву стратегія, програма або план розв'язання завдань. Чим складніша стратегія, тим більших розумових зусиль вона вимагає. Однак завдання стратегії ще не означає, що суб'єкт буде її використовувати при виборі – радше застосує ту стратегію, тактичні прийоми якої стали для нього певними стереотипами. Зазвичай вибір супроводжується ризиком, котрий визначають як різницю між очікуваним виграшем і програшем. Вибір політичний можна роглядати і як один із способів інституювання державної влади, творення інститутів, установ влади. Притаманний він насамперед республіканській формі влади, де існує визначений законом порядок. Найпоширеніший вибір політичний – це акт голосування на виборах як певна процедура згоди або незгоди на передання влади представникам. Вибір політичний – це шлях формування певних керівних інститутів державної влади, політичний партій, громадсько-політичних об'єднань, вибір представників на різні організовані заходи, а також вибір глав держав, суб'єктів регіональної, локальної та місцевої влади. Вибір політичний має вотумний характер. Це індикатор довір'я, толеранції або негоції до існуючої системи влади.

Вибір та обрання. Для розуміння суті виборів важливо розрізняти поняття "вибір" та "обрання". Вибирати означає віддавати перевагу комусь або чомусь з-поміж множини. Тобто вибори передбачають боротьбу альтернатив. Обирати ж означає визначати когось єдиним гідним вершити відповідні справи. При обранні завжди існує вибір, навіть якщо балотується один кандидат (безальтернативні вибори) чи один проект рішення – вибір обрати чи не обрати, прийняти чи відхилити. Вибори це одночасно й вибір і обрання тобто наділення владою. Внаслідок виборів відбувається зосередження воль багатьох людей, втілення їх у волі представника або представницького органу. Вибори є способом "фокусування" волі народу в постаті обранця. Віддаючи свій голос на виборах, громадянин республіки немовби укладає своєрідну угоду з кандидатом чи політичною партією про тимчасове передання їй своєї частки влади. Отож акт голосування на виборах можна оцінити як процедуру такого передання, а ухилення від участі у виборах – як незгоду передавати владу, розпоряджатися в такий спосіб або навіть відмову від своєї частки влади. Вибори – це республіканський тип організації влади, коли вона є справою народу ("res publica" – з лат. "справа народу"). Згідно з

ідеєю республіканізму влада належить народові, і періодично вручають її, делегують своїм представникам, щоб ті могли зосередити розмаїття окремих воль у суспільній владі. Вибори – це висунення спільнотою одного або групи повноважних представників для делегованого виконання громадських, загальних функцій, визнання за цими представниками відповідної авторитетності. Взагалі суспільна влада – це перш за все загальна воля, що невід'ємно наявна в будь-якій спільноті й яка єдино може зобов'язати до чогось вільну людину, цілком підпорядкувати її собі. Справжньою владою, авторитетом для людини може бути тільки те, що визнається нею як щось більш значуще, ніж вона сама та її окремі інтереси. Таким авторитетом є загальна воля. Загальна воля, влада на відміну від свавільного примушування передбачає лояльне, поважне ставлення громадян до неї та її настанов, усіляко домагається такого ставлення, розраховує на законослухняність підвладних, на їхню згоду й готовність підкорятися. Володарювання має спиратися на підстави, які доводять право одних на владне підпорядкування інших. Функція володарювання є наслідком визнання її підвладними. Ніколи існування установ влади не було можливим без пересічних громадян, без їхньої участі. Головний сенс виборів полягає у визнанні обраності носіїв влади, їхньої авторитетності, у виявленні згоди людей визнавати їхні владні повноваження. Вираженням такої згоди і є політичні вибори. Вибори забезпечують справедливе представництво інтересів різних груп громадян, сприяють політичному структуруванню суспільства, встановленню працездатного стійкого уряду, забезпечують права меншин (насамперед етнокультурних) на справедливе представництво.

Вибір та делегування. Класик політичної теорії Г. Моска розрізняв чотири типи політичної організації відповідно до способу здійснення влади: місто-держава, феодальна держава, бюрократична, або абсолютистська, й сучасна представницька держава. Якщо влада передається зверху вниз так, що нижчого функціонера обирає вищий, то йдеться про автократичний режим. Якщо ж влада делегується знизу, то режим варто називати ліберальним. Цілком можливі й змішані форми. Автократичний режим допускає існування автократа, тобто "особистості, що персоніфікує інститут, від імені якого діють усі наділені часткою публічної влади". Ліберальний режим, навпаки, функціонує на основі належної організації виборчої системи. Г. Моска також зазначав, що умовою існування представницької, ліберальної моделі є відкритість та оновлення еліт, насамперед шляхом ротації внаслідок демократичних виборів. Отже, суть представництва полягає у делегуванні владних повноважень від народу групі довірених осіб, які здійснюють владу від його імені та в його інтересах. Делегування – це процес передачі повноважень від одних індивідів чи інституцій іншим. Республіканський устрій демократичних країн спирається на засаду народовладдя, і це, як правило, закріплено в конституціях. Водночас очевидно, що ефективне функціонування держави й суспільного ладу потребує делегування владних повноважень від народу спеціальним представникам, що становить суть

представницької демократії. Основним механізмом делегування в представницьких демократіях стають демократичні вибори. Серед сучасних дослідників проблеми делегування слід згадати французького соціолога П. Бурдьє: ”…делегування є акт, за допомогою якого група творить сама себе, набуваючи сукупності властивих групам елементів… Група існує, коли має у своєму розпорядженні постійний представницький орган, наділений plena potentia agendi й sigillum authenticum, а, отже, здатний замінити (говорити за когось – означає говорити замість) серійні групи, які складаються з розрізнених та ізольованих індивідів, які постійно оновлюються й здатні діяти та говорити тільки від свого імені”. П. Бурдьє наголошує на тому, що узурпація влади ”довіреними особами” є певним символічним ефектом репрезентації, коли остання заміщує те, що вона презентує, а “представники” – соціальну групу: ”відносини делегування ризикує затьмарити справжній зміст відносин представництва, а також існує парадокс ситуації, коли група не може існувати інакше, окрім як делегуючи свої повноваження якійсь одній особі – генеральному секретареві, папі тощо,- здатній діяти як юридична особа, тобто як субститут групи. В усіх цих випадках, відповідно до встановленого каноніками рівняння: Церква – це Папа,- відповідно до зовнішньої видимості група продукує людину, котра виступає замість неї й від її імені (якщо мислити в термінах делегування), тоді як насправді можна так само правомірно говорити, що представник групи продукує групу. Адже саме тому, що представників існує та представляє (акт символічний), група, що її він представляє й символізує, і снує і своєю чергою забезпечує своєму представникові існування як представнику групи”. Та в умовах представницької демократії завжди виникає небезпека бюрократизації представництва або відчуження політичних еліт про що найвиразніше говорив Р. Міхельс у своєму ”залізному законі олігархії”. Р. Міхельс вважав, що представники, котрим делегована політична влада, з часом починають її використовувати всупереч інтересам тих, хто наділив їх владою. У свою чергу М. Вебер уважав, що влада бюрократії врівноважується такими демократичними інструментами як референдум, законодавча ініціатива асоціації громадян, право відкликання представників.

Делегативна демократія. Сьогодні деякі дослідники говорять про делегативну демократію протиставляючи її представницькій демократії. Представництво об’єктивно містить елемент делегування: через певну процедуру колектив уповноважує індивідуума виступати від свого імені й у підсумку підкоряється рішенням представника. Отже, представництво й делегування не є полярними протилежностями. Тому завжди легко провести чітку межу між типом демократії, організованої навколо ”представницького делегування”, і типом, коли делегований елемент переважає над представницьким. Представництво спричиняє підзвітність: так чи так представників розглядають як таких, що несуть відповідальність за діяльність, яку вони провадять від імені інших. В умовах інституалізованої демократії підзвітність реалізується не тільки по вертикалі – перед

виборцями, а й по горизонталі – в системі автономної влади (стосовно інших інститутів), через що може постати питання про неналежне виконання обов'язків цієї посадовою особою й навіть про її покарання. Представництво й підзвітність створюють додатковий, республіканський вимір демократії: наявність і ретельне оберігання межі між суспільними та приватними інтересами владних еліт. Загалом делегативна демократія є слабшою порівняно з представницькою і має тенденцію до перетворення на бюрократичну автократію. Водночас сучасні дослідники політичних процесів та інститутів схильні вважати, що "відповідальна влада", яка формується внаслідок електоральних процедур є, скоріше, певною регулятивною ідеєю, ніж інститутом реальної політики. В умовах розвиненої демократії, яка є складною системою, можна говорити радше про відповідальність у межах так званої "мережі платників", складовими якої є різні суб'єкти – виборці, політичні партії, інститути громадянського суспільства, фінансово-промислові групи, міжнародні інститути, ніж про просту відповідальність перед виборцями, наділеними правом обирати владу. Ця відповідальність має взаємний характер і реалізується через обопільні зобов'язання, інтереси та цінності. Подібна форма політичної відповідальності властива високорозвиненій політичній культурі. В умовах низької політичної культури формальні процедури делегування владних повноважень містять загрозу узурпації влади з боку владних еліт. Сьогодні дуже часто ми маємо справу із процесом, що його можна окреслити як "делегування без довіри", коли в умовах існування демократичного республіканського режиму виборці змушені віддавати голоси тій чи тій політичній силі, що офіційно бере участь у виборах. Теоретично і практично можливим є бойкотування виборів, саботаж через низьку явку або голосування "проти всіх". Однак перші два випадки є форс-мажорними обставинами і свідчать про глибоку кризу політичної системи. Що стосується голосування "проти всіх", то воно зазвичай не має значного впливу на результат виборів. Отже, за будь-яких умов найпридатнішою стане така виборча процедура, яка гарантуватиме максимально коректну презентацію інтересів виборців через вплив на персональний склад владних еліт.

Конституційний вибір. Вибори визначають тих, хто урядуватиме, але що таке правління – визначає конституція. Вибори представницького органу є необхідною умовою демократичності урядування. У країнах Європейського Союзу нормою є наявність двопалатного парламенту, де нижня палата обирається всенародно, а верхня палата заповнюється шляхом використання інших механізмів. Парламент може бути й однопалатним; цим характеризуються лише шість з двадцяти чотирьох західних держав – Данія, Ізраїль, Люксембург, Нова Зеландія, Фінляндія і Швеція, населення яких порівняно нечисленне. У іншому варіанті верхня палата, так само як і нижня, може бути обрана всенародно як це відбувається в Австралії, США, Швейцарії, Японії і фактично в Італії. Проте обидві вказані форми є крайнощами. Федералізм не є ані необхідною, ані достатньою передумовою

для того, щоб процес визначення членів верхньої палати парламенту відбувався на високому рівні. Лише Австрія, Канада та Німеччина при заповненні верхньої палати застосовують непрямі вибори та призначення; у решті федеративних країн (Австралія, США та Швейцарія) члени верхніх палат обираються на загальних виборах, причому межі виборчих округів збігаються з кордонами суб'єктів федерації. Рівний розподіл мандатів між складовими федерації часто призводить до аномалій кількості виборців, представлених окремим депутатом. У США, наприклад, один голос, відданий за кандидата в сенатори в Алясці, може важити більше, ніж 50 голосів, відданих за кандидата у сенатори у Каліфорнії. З позиції методики організації та проведення виборів підхід до території країни може бути уніформістський або він може передбачати певну специфіку для окремих районів. Так, напередодні виборів до Європарламенту в 1979 р. у Бельгії було прийнято спеціальну виборчу процедуру для застосування в Брюсселі: згідно з нею голоси франко- та фламандськомовних виборців можуть зараховуватися до того чи іншого визначеного ними окремого мовного округу. У Італії існує франкомовний Val d'Austa – єдиний одномандатний виборчий округ, де не можна застосовувати систему пропорційного представництва. Двомандатне представництво у датському парламенті мають Фарерські острови та Гренландія. Низка виборчих експериментів, які виходять за межі територіального уніформізму застосовувалася з 1973 р. для виборів у Північній Ірландії. Не однаковою є й у різних країнах політична значимість виборів. У Франції та США президентські вибори, які є загальнонародними, є достатньо значущими. У Німеччині та Італії президент обирається непрямими виборами, а в Ірландії, де функції президента чисто символічні – застосовуються прямі вибори. У широкому розумінні, конституційні положення щодо виборів на загальнонаціональному рівні, можна поділити на дві базові групи: 1) вибори, де всеохоплююче голосування відбувається без попереднього припинення діяльності існуючого складу парламенту і визначає рівень підтримки населенням існуючого уряду. Приклади конституційних систем, що передбачають єдині загальнонародні вибори, становлять Великобританія та Нідерланди, 2) вибори з кількома національнми голосуваннями. Як приклад можна розглянути окремі вибори президента та нижньої палати парламенту у Франції та США, окремі вибори верхньої палати у Австралії та Італії, або часте проведення референдумів у Швейцарії. Загальні є вибори посадових осіб нижнього рівня у країнах з федеративним устроєм є додатковим обмеженням прагнення центральної влади до ексклюзивного права виступати від імені всіх виборців. Отже, критерії обрання якогось з існуючих варіантів виборів мають не технічний, а політичний характер.

Інституційні гарантії демократії. Для визначення відповідальних демократій Р. Даль вводить поняття інституційних гарантій демократії. Включає він у себе такі політичні права та свободи: свободу об'єднань та організацій, свободу слова, право на участь у виборах, право обирати

державних службовців, право політичних лідерів змагатись за підтримку і голоси виборців, альтернативні джерела інформації, вільні та чесні вибори, інститути, які узалежнюють державну політику від інтересів виборців.

Індекс ”Фрідом Гауз”. Індекс, який вказує на рівень політичних прав і громадянських свобод. Його визначає, починаючи від 1970-х рр., американська дослідницька організація “Дім Свободи” (“Freedom House”). Дослідники оцінюють країни на основі широкої низки критеріїв, пов’язаних із функціонуванням демократії й діяльністю уряду: 1) рівня корупції, 2) рівня розвитку громадянського суспільства, 3) якості роботи центральної влади, 4) якості роботи місцевої влади, 5) виборчого процесу, 6) ступеню незалежності судової системи та її якості, 7) ступеню незалежності засобів масової інформації (ЗМІ). Вимір здійснюється на основі зіставлення відповідей на розроблені, відповідно до єдиного стандарту, фіксовані запитання, котрі відображають ступінь вирішення в країні тих чи інших проблем демократизації суспільства. Індекс дає змогу визначити зміни, що відбуваються з плином часу, і його використовують для оцінки змін рівнів демократії й захисту прав людини і зв’язку цих змін з інституційною структурою та економічним розвитком.

Індекси політичної демократії. Нині існує чимало концепцій визначення критеріїв демократії. Американський дослідник Ф. Катрайт розробив індекс політичної демократії, виходячи з критеріїв демократичного формування законодавчої та виконавчої влади. Щоб одержати найвищу оцінку демократичності необхідно, щоб нижня палата (або однопалатний парламент) складався з представників двох або більше політичних партій, а партійна меншість мала, щонайменше 30 % усіх місць в парламенті (1-й критерій). А також щоб державою управляв глава виконавчої влади, призначений на основі багатопартійної конкуренції або всенародно обраний на загальних виборах (2-й критерій). Зазначений підхід не випадково піддавався критиці за формалізм, тому що наявність демократичних інститутів влади зовсім не свідчила про їхню однакову ефективність у різних країнах. Тому надалі для визначення рівня політичної демократії в державі фахівці більше уваги приділяють аналізу виборчого процесу та його умов. Інший фахівець Т. Ванхенен вимірює рівень демократизації двома політичними індикаторами: рівнем конкуренції та рівнем політичної участі. Рівень конкуренції визначається часткою голосів, отриманих малими партіями на парламентських або президентських виборах. Ця частка визначається відрахуванням відсотка голосів, отриманих урядовою партією (блоком партій) зі ста. Другий індикатор визначається як частка населення, що реально брала участь у голосуванні від усього населення. Дві базові змінні сполучаються в індексі демократизації (ID) за допомогою множення відсотків і ділення результату на сто. Таким чином, високий індекс демократизації можливий лише тоді, коли високим є значення обох базових змінних. Даний метод заснований на припущенні, що рівень конкуренції та

рівень політичної участі рівноцінно важливі виміри демократизації. Т. Ванханен вбачає важливу перевагу запропонованого ним індексу у тому, що він ґрунтується на важливих, простих і точних критеріях. На його думку, краще використати прості кількісні змінні з деякими недоліками, ніж більш складні показники, засновані на суб'єктивних судженнях. Однак ці оцінки демократії, отримані за показниками формальної демократії, без урахування якісних показників рівнів свободи й прав людини, не цілком задовільно виконують завдання одержання об'єктивної картини. Розробці критеріїв оцінювання рівня демократії присвячені також роботи Міжнародного інституту сприяння виборам. Згідно з ними демократія реалізується через комплекс державних інститутів чи суспільних процесів. При цьому демократичність інститутів і процесів визначається їх відповідністю основним демократичним принципам і цінностям, у співвідношенні з якими і визначається ступінь демократичності суспільства і держави. У цьому зв'язку виділяється два основні принципи: суспільний контроль за прийняттям державних рішень і тими, хто їх реалізує та рівноправність громадян у здійсненні подібного контролю. Від того, наскільки ці принципи реалізовані в державному устрої, залежить демократичність останніх. Оскільки елементи демократії присутні на різних рівнях в усіх суспільствах, водночас ніколи не реалізовуючись у повному обсязі, можна говорити лише про ступінь демократичності, визначаючи принципову неможливість існування "ідеальних демократій", так і суспільств із повною відсутністю елементів демократії. Слід зазначити, що базові демократичні принципи реалізуються на практиці через комплекс об'єднуючих цінностей: участь громадян у політичному процесі, надання законності владі, представництво і підзвітність влади, прозорість її діяльності, наявність зворотного зв'язку і солідарності суспільства. Механізмом реалізації виступають суспільні інститути. К. Херпфер розробив індекс демократії для виміру ступеня демократизації суспільства на індивідуальному рівні в процесі перетворення недемократичних режимів на демократичні (на теренах посткомуністичної Європи). Цей індекс покликаний визначити, наскільки громадяни підтримують ідеї демократії, не обов'язково підтримуючи реально існуючий політичний режим. Індекс вимірює підтримку демократії як форму режиму, на противагу іншим, недемократичним формам. К. Херпфер для індивідуальних опитувань запропонував питання з наступних дев'яти позицій: 1. Негативна оцінка комуністичного політичного режиму. 2. Позитивна оцінка нової демократії або нинішнього політичного режиму. 3. Оптимізм стосовно майбутнього демократичного парламенту. 4. Підтримка демократичного національного парламенту. 5. Неприйняття авторитарного лідера як альтернативи демократії. 6. Неприйняття військового режиму як альтернативи демократії. 7. Неприйняття монархії як альтернативи демократії. 8. Неприйняття повернення до комуністичного політичного режиму як альтернативи демократії. 9. Оптимізм стосовно майбутнього демократії. До "демократів" К. Херпфер зараховує громадян, політичні вподобання яких відповідають семи й більше з наведених дев'яти пунктів.

Учений вважає, що суспільства, у яких більш як 60 % громадян можна визначити як “демократів”, належать до “консолідованої демократії”. Якщо в суспільстві від 40 до 60 % електорату ідентифіковано як “демократи”, воно належить до демократій у процесі становлення. Усі суспільства з часткою “демократів” меншою від 40 % є суспільствами, що трансформуються, і демократія для них – лише один із можливих варіантів розвитку.

1.2. Виборча та ліберальна демократія. Система влади та управління, сформовані в результаті відносно вільних і справедливих виборів називається виборчою (елективною) демократією. Однак у ній відсутні багато інших гарантій прав і свобод, які існують в ліберальних демократіях. Аналізуючи методи правління в різних державах, А. Лейпхарт доходить висновку, що демократичними можна вважати лише 51 країну із загальної кількості існуючих держав (де проживає 37 % всього населення світу). Основним показником демократичності правління в державі учений вважає стан громадянських та політичних свобод. За словами американського президента А. Лінкольна, демократія – це “правління народу, вибране народом і для народу”. Ознаками демократії є визнання права всіх громадян на участь у формуванні органів державної влади, контроль за їхньою діяльністю, вплив на прийняття спільних для всіх рішень на засадах загального, рівного виборчого права і здійснення цього права у процедурах виборів, референдумів, плебісцитів тощо. Р. Дал вказує, що для відповідального демократичного правління необхідне існування інституційних гарантій демократії. Абсолютна узгодженість актів влади з волею всіх громадян становить ідеал демократичного правління. Парламент, що обирається народом, є необхідною, хоча й не єдиною умовою демократії. На Заході виборча демократія базується на фундаментальному спадку політичного лібералізму, який включає в себе права людини і принципи правової держави. Однак і в неліберальних, незахідних політичних системах виборча демократія може відігравати поважну роль. Крім того досить поширеним є розуміння того, що демократія базується на могутньому громадянському суспільстві. Поняття “виборчої демократії” є протиставленням “соціалістичній демократії”, де вибори на безальтернативній основі були лише декорацією і не мали нічого спільного з демократичними політичними процесами. Чи є вибори єдиним змістом демократії? У своїй блискучій статті у Журналі Демократії (Journal of Democracy) Ларрі Даймонд розкрив основну відмінність між виборчою і ліберальною демократією. Ліберальні демократії не обмежуються наявністю системи демократичних виборів. Для них також притаманні такі риси, як контроль над виконавчою владою, незалежна судова влада, що забезпечує дотримання верховенства закону; захист прав свободи особистості, слова, зібрань, совісті, права вибирати і бути обраним; захист прав меншин; обмеження можливостей партії, які перебувають при владі, впливати на процес виборів; ефективні гарантії проти сваволі поліції і судових органів; відсутність цензури; мінімальний урядовий контроль над засобами масової інформації. У випадку виборної демократії існує система

влади та управління сформована в результаті відносно вільних і справедливих виборів, але відсутні багато інших гарантій прав і свобод, які існують в ліберальних демократіях. Як підкреслює Л. Даймонд, кількість виборних демократій різко зросла за останні роки, у той час як кількість ліберальних демократій залишилась незмінною. За результатами досліджень, проведених Домом Свободи, 118 країн вважаються виборними демократіями. Однак, лише 79 з цих країн Дім Свободи визначає як "вільні", тобто ліберальні демократії. 39 держав з виборними органами влади і управління названі "частково вільними", серед них такі країни, як Росія, Індія, Туреччина, Бразилія, Пакистан, Колумбія та Україна. Існування й усвідомлення цієї відмінності призвело до того, що дехто ставить під сумнів правомірність ідентифікації демократії з виборами. Почалися розмови про "ненадійність фактору виборів" і "про капкан вільних виборів". Це розчарування у виборах має декілька джерел, однак значною мірою воно пояснюється розбіжностями у результатах, якими закінчуються вибори у незахідних і західних країнах. По-перше, вибори у незахідних країнах можуть привести до перемоги політичних лідерів і груп, які становлять серйозну загрозу для існування демократичних інститутів у країні. Вищі керівники у країнах Латинської Америки і колишніх республік Радянського Союзу, обрані демократичним шляхом, вдавалися до сваволі й недемократичних методів управління, переслідували своїх опонентів і керували з допомогою декретів. Інші виборні вищі керівники у країнах Латинської Америки підпорядковували собі парламенти й впроваджували конституційні поправки, які дозволяли продовжити термін їх повноважень. У незахідних суспільствах, в яких відсутня західна традиція лібералізму, уряди, сформовані в результаті виборів, рідко приділяють увагу захисту прав людини, можуть утискати права меншин, обмежувати свободу засобів масової інформації (ЗМІ), а також закривати очі на грубі методи поліції або навіть заохочувати їх. По-друге, ситуація виборів в незахідних країнах провокує політиків робити заяви та виступати з гаслами, здатними забезпечити їм додаткові голоси виборців, і часто ці гасла носять етнічний, релігійний або націоналістичний характер. Подібні заклики можуть загострювати протиріччя між країнами і всередині країни, а також можуть привести до перемоги антизахідних політичних лідерів і антизахідної політики загалом. Парадоксальним чином запозичення незахідними політичними суспільствами західних демократичних інститутів часто стимулює розвиток і приводить до влади антизахідні політичні рухи. У деяких мусульманських державах питання, вочевидь, стоїть так: або антидемократичне світське суспільство, або антизахідна демократія. У регіоні Перської затоки Саудівська Аравія – найближчий союзник США – є найбільш недемократичною країною, в той час як Іран – головний противник США – найбільш демократична держава. На Заході виборча демократія базується на фундаментальному спадку політичного лібералізму, який включає в себе права людини і принципи правової держави. Однак, і в неліберальних, незахідних політичних системах виборча демократія може

відігравати поважну роль. Ліберальна демократія базується на понятті переваги особистості і є продуктом західної цивілізації. Тому існує точка зору, що ліберальна демократія неможлива поза Заходом. Насправді ж у межах кожної з існуючих на Землі цивілізацій є щонайменше одна демократична країна. Тобто ліберальну демократію не можна вважати внутрішньо несумісною з незахідними культурами. Однак міра сприйняття незахідними суспільствами ліберальної чи виборчої демократії залежить від ступеню впливу на них з боку Заходу. Світові цивілізації відрізняються між собою мірою подібності до західної культури, а також мірою впливу на них Заходу. Латинська Америка, безперечно, близька Заходу, а за деякими показниками повинна бути включена до західної цивілізації. Православ'я є найбільш далеким і проблематичним родичем. У Африці західне правління було коротким, а його вплив, за винятком Південної Африки, більш обмеженим. Щодо ісламського світу, різні країни відчували різний ступінь західного впливу, але в арабській серцевині ісламського світу він також був обмеженим. Подібна ситуація і у Китаї. Загалом ступінь сприйняття електоральної демократії незахідними суспільствами виявився залежним від ступеню впливу Заходу на ці країни. Демократичний розвиток починається, коли політичним лідерам здається, що підтримувати його стає вигідно, тоді він перетворюється на їхній обов'язок. Але в багатьох регіонах світу подібні системи відсутні. У більшості ісламських країн авторитарні уряди повністю контролюють ситуацію і не виявляють найменшого бажання розпочинати демократичні перетворення. У тих небагатьох демократичних державах, які існують в ісламському світі, правителі керують недемократичними методами і не виявляють бажання до переходу від виборчої до ліберальної демократії. Важливим також є те, що практично у всіх ісламських державах, в яких немає фундаменталістського режиму, фундаменталістські руху відіграють суттєву, а іноді центральну роль, в опозиції. Помітна відсутність ліберально-демократичних опозиційних угруповань. Крім того, широко розповсюдженим є розуміння того, що демократія базується на могутньому громадянському суспільстві. У ісламських країнах на даний момент таке громадянське суспільство тільки формується, але це фундаменталістське громадянське суспільство, а не світське чи ліберальне. Елітам Китаю чи багатьох інших азіатських суспільств ліберальна демократія не потрібна. У Китаї спостерігається сильна протидія демократії з боку політичних лідерів. Молода буржуазія надто пов'язана з державою, щоб кинути виклик державній владі, а у студентів та інших дисидентів немає стабільної соціальної бази. Поняття "права людини", що обмежує повноваження держави, слабо розвинуте у Східній Азії. У тій мірі, в якій права людини взагалі визнаються, вважається, що вони надаються державою. Перевага надається злагоді та співробітництву, а не протиріччям і конкуренції. Підтримка порядку і повага до ієрархії розглядаються як основні цінності. Зіткнення ідей, угруповань і партій, зазвичай, вважається небезпечним. Звідси виборча демократія у тій мірі, в якій вона з'являється в азіатських суспільствах, звичайно буває спрямована на досягнення консенсусу, а не

створення ситуації вибору, відрізняється від виборчої демократії на Заході і не має західного шлейфу ліберальних інститутів і процедур.

1.3. Вибори як елемент демократії та механізм демократизації. Вибори є невід'ємним атрибутом демократичного суспільства, адже саме шляхом виборів у ньому відбувається відтворення та легітимація владних інститутів (на відміну від престолонаслідування, узурпації, кооптації, призначення). Вибори і демократія нерозривні, їх неможливо розділити або абстрагуватися один від одного. Ми також можемо сміливо стверджувати і те, що вибори є умовою становлення демократії, її ключовим індикатором і певною мірою її результатом – відповідно, лише за умови демократичного режиму вибори перетворюються на правдиве право і можливість громадян обирати напрямок суспільного розвитку і тих, кому вони довірять цей напрямок реалізовувати. Навіть елементарна демократія передбачає, що політичні рішення (у тому числі й щодо того, хто має керувати державою) приймаються більшістю голосів, а кожен громадянин має рівну кількість голосів для прийняття рішень. "Вибори,- писав Г. Алмонд,- належать до тих небагатьох демократичних механізмів, які дають змогу висловлювати різноманітні інтереси шляхом опускання бюлетенів, і через агрегацію цих голосів нація може прийняти колективне рішення, яке стосується її майбутніх лідерів та державного курсу." Крім того, вибори є важливим знаряддям формування нового політичного менталітету. Ось чому вибори вважаються одним з головних інститутів демократії. Демократичні вибори в органи політичної влади в сучасному суспільстві є великим і важливим соціально-політичним заходом, основна мета якого полягає в легітимному відтворенні стосунків соціального представництва в системі державного керівництва і управління. Про значення виборів для розвитку свобод громадян доволі влучно зауважив Д. Кирпатрік: "Демократичні вибори носять не просто символічний характер…Це конкурентні, періодичні, представницькі й остаточні вибори, у процесі яких громадяни, які мають велику свободу критикувати уряд, друкувати свою критику і пропонувати альтернативи, обирають осіб, що приймають основні рішення в уряді". Американські вчені К. Давіша та Б. Паррот здійснюють великий дослідницький проект присвячений політичному розвитку посткомуністичних країн Європи. У 1997 р. в рамках проекту було надруковано два збірника під загальною назвою "Демократизація та політична участь: дослідницькі концепції та методології". У них пропонується процедурне визначення демократії як політичної системи, у якій формальні та неформальні лідери визначаються на регулярних виборах, які відбуваються на принципах конкурентності та таємності, з правом голосу для всього дорослого населення. Вони вважають, що лідери, які обираються на таких вільних та чесних виборах, повинні більш уважно, ніж лідери авторитарних держав, реагувати на бажання та потреби населення. Громадянські свободи та політичні права – два концептуальних виміри демократії. Чим ширшими є права, якими користується населення, тим вищим є рівень демократії. Аналіз законів та політичної практики дозволяє

зробити висновок про те, наскільки загальним є активне та пасивне виборче право, наскільки вільно лідери можуть змагатись під час виборчої кампанії. Процес демократизації, на думку дослідників, починається з проведення вільних виборів, а далі закріплюється гарантіями політичних свобод і громадянських прав. Таким чином, вибори відіграють ключову роль у визначенні як самої демократії так і процесу демократизації. Формування електорального простору як місця зустрічі попиту та пропозиції на політичному ринку, що формується є однією з найважливіших складових процесу демократизації в посткомуністичних країнах. Однак, як зазначають учені, в більшості посткомуністичних країн переважає тенденція розглядати парламентські вибори як спосіб уникнення неконституційних зіткнень. Аналізуючи хід виборів в посткомуністичних державах вони вказують на значні можливості "посткомуністичної маніпуляції" виборами. Так, за винятком Таджикистану та Туркменії, у всіх посткомуністичних країнах відбулись хоча б одні вибори, які спостерігачі загалом оцінили як вільні та конкурентні. У 16 з 27 країн такі вибори відбулися кілька разів. Однак лише деякі з цих країн змогли добитись значного прогресу у становленні стабільної демократії. У багатьох країнах насилля не зменшилося, довіра до політичних лідерів не зросла, а населення не вважає вибори достатнім інструментом для справжнього розриву з минулим. Це ставить перед дослідниками питання про те чи сприяють регулярні вибори утвердженню принципів та норм демократії в умовах, коли інші риси розвинутих демократій – громадянське суспільство, верховенство закону та стабільна ринкова економіка – відсутні або недостатньо розвинені. Визначивши вільні вибори головним критерієм демократичної трансформації, Захід наділив їх тією роллю, яку ці вибори ніколи не відігравали при формуванні демократії в західних країнах. Визнання вільних загальних виборів головним критерієм демократії засноване на переконанні, що такі вибори можуть відбутися лише при досягненні певних попередніх умов. Це вірно для західних держав, але не для посткомуністичних держав, жодна з яких не володіє повним набором тих передумов, які існували на Заході до моменту запровадження вільних загальних виборів, а саме: правова держава, громадянське суспільство та демократична політична культура. Таким чином, вибори стали розглядати вже не як результат відповідного процесу, а як інструмент стимулювання цього процесу, тобто їм відводиться така роль, яку вони на Заході не відігравали. На думку дослідників, вибори частково виконували цю функцію в країнах Центральної Європи, але в більш складних умовах пострадянських суспільств їм цього зробити не вдалося. Більше того, виникає питання, чи можуть "хороші" вибори в поганих умовах ускладнити перехід до демократії. Наскільки допомагають будівництву демократії вільні та чесні вибори, які приводять до влади ганстерів, антисемітів, антидемократично налаштованих комуністів та фашистів?

2. ПОЛІТИЧНІ ВИБОРИ: СУТЬ, ФУНКЦІЇ, УЧАСНИКИ.

2.1. Суть політичних виборів. Справжні та несправжні вибори. Процедура безпосереднього обрання або висунення осіб шляхом відкритого чи закритого (таємного) голосування для виконання громадських функцій, один із способів інституювання державної влади, найпоширеніший механізм створення органів та інституцій влади. Комплекс заходів, пов'язаних з формуванням керівних органів держави на всіх її рівнях – загальнонаціональному та місцевому. Вибори є центральним елементом демократичного політичного процесу, визначальна характеристика участі громадян у політичному житті демократичних країн. У процесі виборів відбувається передача громадянами свого права керувати державою через індивідуальне голосування представникові (президенту, губернатору, меру чи конкретному представницькому інституту, наприклад парламенту) на чітко окреслений тимчасовий період. Різниця між наявністю та відсутністю вибору має фундаментальний характер. При наявності вибору (справжні вибори) виборцю пропонується вибрати одного з кількох кандидатів чи партій. Справжні вибори забезпечують виборцям реальний вибір, вони мають проводитися на основі насамперед політичного плюралізму, ідеологічної багатоманітності при дотриманні права на свободу думки і слова, вільного вираження поглядів і переконань. Справжні вибори дають можливість на власний розсуд зробити усвідомлений і неупереджений вибір з-поміж різних кандидатів, партій тощо. Вибори без вибору (несправжні вибори) означають, що на суд виборця виноситься лише один кандидат чи лише одна програма. Можна проголосувати лише "за" чи "проти". Подібна практика може відповідати природі референдумів, а не виборів: адже вона дозволяє схвалити або несхвалити правлячу групу, а висловити підтримку комусь іншому неможливо. Фактично ж і несприйняття правлячої групи відбувається надзвичайно складно, особливо якщо врахувати той факт, що саме вона й монополізує підрахунок голосів. Вибори без вибору є ознакою недемократичних режимів. Якщо існують різного характеру обмеження, які стосуються можливості та свободи вибору, але не заперечують їх цілком, то такі вибори називаються квазіконкурентними. Щоб виборець міг вибирати у істинному сенсі цього слова, повинен мати він можливості вибору і свободу вибору. Для конкурентних виборів у ліберально-демократичних конституційних державах притаманні певні формальні засади (процедури), які дають можливість стверджувати, що вибори відбувалися відповідно з волею виборців. До засад, що забезпечують легітимацію й одночасно визначають нормативне значення ліберально-плюралістичної демократії належать: 1) виборча пропозиція, яка з однієї сторони підлягає визначенню рівним виборчим критеріям (свобода виборчої агітації), а з іншої не може заміняти рішення електорату, 2) змагання кандидатів, яке пов'язане з конкуренцією між політичними програмами, 3) рівність шансів в час виборчої агітації (кандидатів та виборчої кампанії), 4) свобода вибору, яка забезпечується таємницею голосування, 5) виборчі системи (правила переведення виборчих голосів у мандати), які не можуть бути політично некоректними або такими, що наражають на небезпеку демократичні

результати виборів (через деформацію волі більшості виборців), 6) каденційність виборчого рішення (можливість та свобода не є обмеженими на майбутніх виборах через попередні прийняті рішення). Становить це канон, якщо йдеться про нормативні риси ліберально-плюралістичної концепції демократії, котрому реальність не завжди абсолютно відповідає. Однак є це можливим для перевірки. Можна поставити запитання чи тим постулатом здійснюється задоволення більш менш конкурентний характер виборів в ліберальних демократіях і реально забезпечується рівень рівності шансів конкуруючих політичних платформ. Попри партійну та виборчу дійсність вибір у репрезентативних демократіях, не слід було б закривати очі на емпірично підтверджений стан обмеженого плюралізму, діяльності груп інтересів, обмеження відкритості, обмеження суспільного та політичного виміру сформалізованих конкурентних виборів і т. д. Було б однак такою самою помилкою, коли б критично реагуючи на такий стан речей, згадувати фундаментальну різницю між конкурентними виборами в західних демократіях і неконкурентними виборами в диктаторських системах. Класифікуючи вибори з огляду на рівень конкуренції, який вони допускають маємо можливість робити висновки про структуру політичної системи. Загалом можемо виділити наступні пари стосунків: конкурентні вибори – ліберально-демократична система, квазіконкурентні вибори – авторитарна система, неконкурентні вибори – тоталітарна система. Таке розмежування означає не більше ніж те, що відмінності поміж політичними системами визначаються відмінностями типів виборів і що, змінюючи виборчу систему ми також змінюємо політичну систему. У диктатурах люди не прагнули і не прагнуть виборів, однак вільних виборів. Диктаторські стосунки розбиваються конкурентними виборами, запроваджуючи ліберальні та демократичні компоненти. І навпаки, запровадження автократичних порядків відбувається одночасно з обмеженням конкурентної складової виборів, щоб і ця перешкода остаточно була усунута.

Виборчий ринок. Політику здійснювано на ринкових площах міст принаймні з часів античної Греції. Аналогія між політичним обміном і ринковим обміном спадала на гадку багатьом мислителям протягом не одного сторіччя, проте формально виразили її лише у XX ст. Коли дотримуватись аналогії з ринком, виборців порівнюють зі споживачами, організовані інтереси – з виробниками товарів, а політиків – з підприємцями і крамарями. Вважають, що кожен політичний агент максимізує корисність, підлягає бюджетним обмеженням (тобто може порядкувати тільки обмеженою кількістю грошей або числом голосів). Як і кожна аналогія, аналогія між ринком і політикою може виявитись небезпечною, якщо дотримуватись її буквально.

2.2. Значення виборів у різних політичних системах. У різних політичних системах вибори мають різне суспільне значення. Засаднича різниця полягає в тому, чи виборець обирає між кількома партіями і його вибір є вільним. З

факту застосування виборів у ліберально-демократичних, авторитарних і тоталітарних політичних системах можна зробити наступні висновки: 1. Розуміння виборів розрізняє політичні системи, 2. Сутність виборів у різних політичних системах не є однаковою, 3. Функції виборів розрізняються залежно від політичних систем.

Вибори у ліберально-демократичних системах. Вибори становлять суть ліберальної демократії. У відповідності з цим політичне керівництво в державі є результатом виборів. Підтверджує це тісний зв'язок між виборами та демократією: без вборів, без відкритого змагання соціальних сил і політичних груп за владу, немає демократії. Конкурентні вибори є сутнісною рисою демократії і одним із показників, що відрізняє демократію від інших форм правління. Уряд, що виник в результаті загальних та вільних виборів визнається як легітимний та демократичний. Конкурентні вибори легітимізують політичну систему як цілісність, з двох причин: легітимізаційна формула яка через процедуру виборів формує систему здійснення влади, а друга – легітимізація у сфері свідомості, яка стосується діяльності політичної системи у якій джерелом політичного лідерства є вільні вибори. Мають вони принципове значення для західних демократій. Представлене значення конкурентних виборів відповідає ліберальній концепції демократії. У ній стверджується, що політичне панування у демократії не ліквідується, а лише зазнає контролю шляхом поділу влади, поваги до прав людини, прав та шансів опозиції, а також у самому процесі формування влади. Такі підходи знаходяться в опозиції до радикальної ідеї демократії. Згідно з нею панування людей над людьми повинно бути взагалі знищене. Тому вибори не були в стані нічого змінити, звідси й слідує їх недооцінка. До того часу, доки експерименти з радикальною демократією не довели свою життєвість, ліберальна концепція демократії досить добре застосовується в західних індустріальних демократіях, у т.ч. в Латинській Америці та багатьох державах Східної Європи. У багатьох розвинених країнах ліберальної демократії вибори та голосування є істотним елементом демократичної партисіпітації (участі). Хоча самі вони становлять лише одну з поміж багатьох її форм, таких наприклад як членство у партіях або профспілках або участь в демонстраціях. Вибори мають однак настільки важливе значення, що для більшості громадян становлять єдину форму політичної участі. Форми безпосередньої демократії (референдуми, плебісцити) застосовується у різні періоди лише у ліберальних демократіях. Однак емпіричні дослідження вказують що хоч засади рівності збільшують інтенсивність політичної участі проте завжди лише меншість суспільства впливає на процес прийняття рішень. Більшість громадян, що приймають рішення – за винятком окремих ситуацій – є політично байдужими. Меншість, що приймає рішення походить з вищих суспільних верств. Проте "не пристосування нижчих соціо-економічних верств (у виборах) не є таким глибоким як у випадку більш організованих форм активної партисіпації, таких як членство у політичних партіях, участь у виборчій боротьбі, приналежність до організованих груп інтересів чи народних ініціатив." Хоча

правдою є те, що вибори становлять лише одну з форм політичної участі, однак це не применшує їх значення. Оскільки вони уможливлюють політичну участь масовому виборцеві, підтверджуючи тезу про зростання ролі виборчих рішень у політичному процесі.

Вибори в тоталітарних системах. Так звані соціалістичні країни з колишнього Східного блоку є класичним, історичним прикладом політичних систем з неконкурентними виборами. Демократія розумілась тут абсолютно по-іншому. Панування комуністичної партії і її право на здійснення влади ґрунтувалося не на виборах, які не приводили до легітимізації влади. Керівництво комуністичної партії не базувалося на виборах. Легітимація системи влади, здійснення влади партією обґрунтовувалися історичною місією, яка у відповідності з об'єктивними вимогами суспільного розвитку – належала робітничому класу і його марксистсько-ленінській партії. Вибори були інструментом реалізації панування, а не його критерієм. Були вони повністю під контролем партії та державних органів. Опозиція не мала жодних можливостей для участі у них і вираження своїх поглядів.

Вибори в авторитарних системах. У авторитарних системах вибори організовуються для того, щоб підтвердити політичне становище влади. Прикладом тут може слугувати Мексика, де до 70-х рр. XX ст. важко було уявити, щоб гегемонічна партія – Революційна Інституційна партія, зазнала поразки на президентських чи парламентських виборах. Про зміну політичної влади не могло бути й мови. На відміну від тоталітарних політичних систем, у авторитарних політичних системах політична опозиція має обмежені можливості для існування та артикуляції своїх поглядів. Опозиційні політичні партії мають тут право на легальне існування. Політична участь у цьому випадку проявлялась або в неучасті в голосуванні або в негативному голосуванні. Контроль над виборчим процесом в авторитарних системах не є таким витонченим та досконалим як при тоталітаризмі. Результати виборів, які не ставлять під сумнів підтримку прорежимної партії чи коаліції, можуть показувати різний рівень їх підтримки виборцями. Повинні ми однак пам'ятати, що в авторитарних політичних системах набагато більше ніж у тоталітарних змагання набагато ближче наближається до демократичного ідеалу, визначеного вільними виборами. Крім того виявляється, що виборче право реформується таким чином, щоб громадяни мали враження, що наближається воно до демократичних стандартів. Тут знову Мексика становить класичний приклад: з 60-х рр. у кожних виборах змінювалося виборче законодавство, однак лише з 90-х рр. почалися правдиві політичні реформи спрямовані на конкуренцію та відкритість.

2.3. Функції політичних виборів. Вибори як акт і як процес виконують широкий спектр функцій в забезпеченні життєдіяльності суспільства. Соціальне значення виборів полягає в тому, що вони створюють парламент,

обираючи наперед визначену кількість депутатів, які повинні здійснювати законодавчу владу протягом певного терміну, відображають групові та індивідуальні преференції виборців і у своїй діяльності орієнтуються на основні групові соціальні інтереси; визначають рівень політичної підтримки виборцями діючих у країні політичних партій на момент виборів, тим самим формується і суспільно визначається співвідношення відомості та впливу основних акторів національного політичного процесу на період до наступних виборів; передбачають тих, хто сформує уряд, за умов існування двопартійної або двоблокової партійної системи або опосередковано сприяють формуванню урядової коаліції; під їхнім впливом формується інтегрована або дезінтегрована опозиція у парламенті; роблять політичну систему країни легітимною в очах власних громадян та міжнародного співтовариства. Важливою умовою виборів є наявність кандидатів – претендентів. Їх має бути більше ніж мандатів, за які вони змагаються. Щоправда мінімалістська теорія демократії, запропонована Ж. Шумпетером у роботі “Капіталізм, соціалізм і демократія”, не вимагає від виборців визначити політику або її напрямки. Виборці мають лише зробити вибір між двома командами, що змагаються за контроль над урядом. Одна з цих команд сформує опозицію і альтернативу до уряду. Через вибори громадяни отримують оптимальний механізм і засіб особистої участі у політичному житті власної країни. Для багатьох громадян вибори стають єдино можливою формою їх активної участі у політичному житті. Вибори сприяють виробленню у виборців відчуття, що кожен конкретний виборець причетний до прийняття рішень щодо того, хто буде представляти його інтереси у парламенті. Віддаючи свій голос на виборах, громадянин республіки немовби укладає своєрідну угоду з певною політичною силою (партією чи окремим депутатом) про тимчасове передання їй частки влади. Вибори є сучасною, цивілізованою, правовою формою завоювання й оновлення влади, приведення її структур та діяльності у відповідність до потреб життя. Вибори – це демократичний спосіб формування і змінювання (періодичного чи позачергового) особового складу органів державної влади або підтвердження їхніх повноважень на новий, визначений строк. Вибори застосовуються під час демократичного формування керівних органів державної влади, партій, суспільних організацій, коли визначають представників певної громади, делегатів до представницьких зборів, з’їздів тощо. Виборами слід називати й ухвалення колегіальних (спільних) рішень (голосуванням чи за принципом консенсусу), коли якась думка визнається всіма або більшістю як спільна, як така, що є обов’язковою для всіх. Вибори – це висловлювання волі народу як суверенного, верховного суб’єкта влади, а з іншого боку – своєрідне широкомасштабне опитування громадської думки, завдяки якому вдається отримати інформацію про погляди, настрої, інтереси різних верств населення. Найважливішим наслідком політичних виборів є визначення вищого авторитету в суспільстві, того, що всіма визнається як беззаперечна, доконечна необхідність. Разом з тим вибори покликані виконувати й іншу функцію – бути знаряддям представництва часткових, окремих,

корпоративних, групових інтересів, потреб, позицій тощо на державному рівні. Щодо цього головним наслідком виборів має бути якомога адекватніше відтворення у структурі депутатського корпусу існуючої в суспільстві соціальної структури, розмаїття соціальних інтересів. Завдяки виборам відбувається легітимація політичної системи й уряду, здійснюється представництво суспільних груп, верств і соціальних позицій, конкурентна боротьба й розв'язання конфліктів у суворо визначених межах закону, процедур і регламентів. Соціальна значущість виборів полягає в тому, що вони є одним із суттєвих елементів політичного самоствердження громадян, політичної самоорганізації громадянського суспільства, сприяють виробленню навичок публічної, справжньої, а не уявної участі громадян та їх об'єднань у формуванні державної влади. В залежності від того яку з концепцій демократії ми сповідуємо від того й залежить трактовка головних функцій виборів. Можна трактувати вибори як акт: завдяки якому відбувається артикуляція симпатій виборців до тих, кого обирають, завдяки якому відбувається формування функціональної репрезентації, завдяки якому здійснюється контроль над урядом або як своєрідний клапан безпеки у співпраці громадян та партій і дає політичному класу можливість прийняття рішень, які потребують консенсусу. Дані метатеоретичні висновки стосуються держави та суспільства, які мають зовсім різні функції, причому критичне ставлення щодо системи, яке мало місце в контексті подій 1968 р., зумовило те, що дискусія довкола інституційних проблем знову спричинила інтерес до загальних питань суспільного розвитку. На практиці не слід говорити про одну функцію, що її виконують вибори. Швидше вони одночасно виконуюють кілька функцій, які здійснюються одночасно та історично виступають у різних комбінаціях. Одночасно має місце як вираження симпатій, так і формування політичної репрезентації та політичний контроль щоразу в різних пропорціях у просторі та часі. Ця змінність функцій та цілей є очевидно одним із чинників, які дозволяють виборам пристосовуватися до умов середовища, яке змінюється та до вимог системи. Найважливішими детермінантами специфічних функцій є соціальні, інституційні та політичні умови різних країн. У сфрагментаризованих суспільствах вибори будуть мати функцію або представництва політичних інтересів різних соціально-культурних груп або подолання політичного протистояння через формування більшості. У Малайзії функція виборів є функцією репрезентацією всіх етнічних та релігійних груп та одночасно формування більшості, яка сформує уряд. При цьому стараються обмежити конкуренцію між політичними партіями. У гомогенних суспільствах вибори будуть мати функцію стимулювання конкуренції між політичними партіями з приводу політичного лідерства. Конкуренція з приводу здобуття більшості має місце лише у системах з невеликою кількістю партій. У багатопартійній системі загострюється змагання за вищий відсоток голосів, оскільки значення отриманих голосів визначає місце партії в системі державного врядування. Загалом існує три структурні чинники, які визначають конкретні функції виборів: 1) соціальна структура: питання про класи, верстви, етнічні групи,

релігію, групи інтересів і глибина суспільних розмежувань, 2) структура політичної системи: питання про те, чи держава керується у парламентським режимом чи президентським, а якщо парламентським то маємо перевагу парламенту чи уряду, чи унітарне чи федеративне суспільство, чи способи вирішення конфліктів є конкурентні чи кооперaційні, 3) структура партійної системи: питання про кількість партій (фрагментаризацію), їх ідеологічну дистанцію (поляризацію), ступінь структуризації (інституалізації) партійної системи. Існує величезна кількість функцій, які виконують вибори. Принципово вони є різними у трьох різних типах політичних систем.

Функції конкурентних виборів. У відносно гомогенному суспільстві, без глибоких соціо-політичних поділів, яке має парламентську систему і у якому партійна система складається з малої кількості партій, вибори виконуватимуть наступні функції:

* легітимація політичної системи і урядування однієї партії чи коаліції партій,
* перенесення симпатій на особу та партію,
* рекрутування політичної еліти,
* представництво інтересів та поглядів виборців,
* зв'язок політичних інституцій з симпатіями виборців,
* мобілізація виборців на підтримку суспільних цінностей, політичних цілей та програм, інтересів політичних партій,
* підвищення політичної свідомості виборців через з'ясування політичних проблем та альтернатив,
* каналізація політичних конфліктів як способу їх подолання,
* формування загальної політичної волі.
* перенесення конкурентної боротьби у площину змагання альтернативних, конкретних програм,
* формування урядів в результаті формування парламентської більшості,
* формування опозиції, здатної здійснювати контроль над урядом,
* можливість зміни влади.

У гетерогенних суспільствах з багатопартійними системами виборам вдається виконати лише деякі з зазначених функцій. Наприклад, рішення про те, хто має формувати уряд не приймається в результаті виборів, а в результаті наступних коаліційних перемовин. Однак завжди властивістю конкурентних виборів є демократична легітимація здійснення політичної влади.

Функції неконкурентних виборів. Вибори в неконкурентних системах не реалізують тих функцій, які вимагають існування можливості та свободи вибору різних пропозицій та партій. Не йдеться тут про легітимацію політичної влади чи про контроль над нею. Неконкурентні вибори однак не позбавлені повністю відповідних функцій. Є вони насамперед інструментом здійснення влади, що слугує стабілізації стосунків влади, можливо що й програмування цілей суспільного розвитку. Найкращий приклад функцій

неконкурентних виборів становлять вибори у колишньому Радянському Союзі. Слугували вони цілям марксистсько-ленінського розвитку суспільства, які:
* мобілізували всі суспільні сили,
* декларували стандарти комуністичної політики,
* зміцнювали морально-політичну єдність громадян,
* показували єдність робітничого класу та партії через високу участь і голосування за єдиний список кандидатів партії та безпартійних.
У неконкурених виборах їх функції розумілися досить специфічно.

Функції квазіконкурентних виборів. Квазіконкурентні вибори представляють собою дуже відмінні історичні ситуації, які не є ані ліберально-плюралістичними ані абсолютно репрезентаційними. Попри те квазіконкурентні вибори не стосуються питань влади. Діюча влада через вибори шукає лише способу своєї легітимації. Повинні вони створювати враження існування демократичних стосунків, менше заради власної держави – тут опозиція загалом свідома своєї обмеженої політичної свободи і стабільно опирається легітимації існуючої політичної системи – скільки заради створення враження назовні, заради введення в оману міжнародної громадської думки. Такі вибори можуть спричинити зміни внутріполітичної ситуації, легітимізувати опозицію та спричинити зміни в апараті влади. Загалом квазіконкурентні вибори слугують стабілізації існуючому авторитарному режимові. Однак дана головна функція посилюється також й іншими додатковими функціями:
* спроба легітимації існуючих владних стосунків,
* створення привабливого політичного іміджу назовні,
* виявлення та дезорганізація опозиції,
* стабілізація існуючих владних стосунків.
З огляду на величезну різницю у характеристиці квазіконкурентних виборів їх необхідно аналізувати окремо в кожному окремому випадку.

Функції виборів в перехідних суспільствах. З так визначеними трьома категоріями виборів, пов’язаними з конкретними політичними системами, можемо ми застосувати їх до більшості випадків. Важливими винятками є ті, у яких структура політичних систем знаходиться у суперечності з цілями та наслідками пов’язаними з виборами. Що стосується цих особливих випадків, можна виділити дві окремі ситуації: з однієї сторони демократії, у яких вибори створюють ризики для демократичного порядку, оскільки партії чи рухи використовують демократичні інститути для цілей недемократичних, і з іншої сторони, вибори у авторитарних режимах, з допомогою котрих авторитарні політичні структури повинні бути ліквідовані. У дебатах стосовно теорії демократії спорадично дискутується проблема чи демократія може бути ліквідована демократичними методами, у той спосіб, що ворожі демократії політичні партії отримали б більшість на виборах. Сучасним прикладом такого типу партій є партії фундаменталістські та ісламістські, які

приймають участь у виборах, без зобов'язання у своїх програмах дотримуватись демократичних правил гри. З точки зору теорії демократії дорога від демократії до диктатури через вибори є нелегальною. Виборці не можуть бути зорієнтовані на зречення свого права на самостійне обрання уряду в державі. Демократичні вибори зумовлюють можливість контролю партій чи лідерів, які в результаті голосування опинилися при владі шляхом їх відкликання чи зміни симпатій. При цьому слід взяти до уваги, що електорат схильний до постійних змін і не може передбачити майбутніх викликів. На основі досвіду Веймарської республіки у Німеччині розвинулась т.зв. теорія демократії, здатної до оборони. У відповідності з нею можуть бути забороненими партії, які становлять загрозу для існування демократії. У авторитарних режимах функцією виборів може бути відкриття політичної системи. Як приклад відкритих виборів може слугувати Латинська Америка в 80-х рр., де у більшості держав в рамках авторитарних структур дійшло до виборів та референдумів, які вперше в історії континенту принесли негативні результати для діючої влади (Уругвай 1981, Чилі 1988, Нікарагуа 1990). Таке ж явище могли ми спостерігати на початку 90-х рр. в кількох африканських державах (Замбія, Кенія). Про такі "відкриті вибори" говоримо ми тоді, коли вільні та справедливі на зразок західних демократій організовує авторитарна влада або коли відбуваються вони в авторитарному чи напівавторитарному оточенні. Відкриті вибори сприяють переходу до демократичної системи. Певним понятійним критерієм для вільних та відкритих виборів, є перемога на виборах демократичної опозиції над існуючою владою. У таких випадках важко їх класифікувати як недемократичні вибори. Антисандиністська опозиція у Нікарагуа була стримана в драматичних виборах 1990 р. шляхом внесення урядом питання про нечинність виборів, у противному випадку вона б їх виграла. Перемога опозиції однак не є єдиним критерієм. У рамках вільних виборів існуючий досі політичний уклад влади може бути затверджений, а люди, які здійснюють владу у такий спосіб отримати демократичну легітимацію (Республіка Зеленого Мису 1991, Ангола 1992, Кенія 1992, Парагвай 1993). Вільні вибори в авторитарному режимі можуть також втратити функцію "відкритих виборів" у політичному контексті екстремальної поляризації між тими, що здійснюють владу і опозицією, а особливо тоді, коли, по-перше, перемога опозиції не буде визнана діючою владою (Панама 1988, Гаїті 1991) чи, по-друге, виборчий успіх тих, що здійснюють владу не буде визнаний опозицією, при чому остання трактує вибори єдино як стратегію здобуття влади, а не як демократичну цінність саму по собі (Нікарагуа 1984, Ангола 1992, Мозамбік 1994).

2.4. Учасники виборів (суб'єкти виборчого процесу). Особи, які мають право голосу (виборці) і кандидати у депутати утворюють дві групи суб'єктів, що відіграють ключову роль у виборчому процесі. Однак існує й третя група – її утворюють ті, хто має право висування кандидатів на виборах. Коло виборців, які мають активне виборче право, значно

розширилось в ході історичного розвитку. Найпотужнішим проривом у цьому напрямку стало наділення правом голосу жінок. Другий етап збільшення кількості суб'єктів, що володіють виборчим правом, протікав, на відміну від надання цього права жінкам, еволюційно. Мова йде про зниження вікового цензу. Третьою групою учасників парламентських виборів є ті, хто має право висування кандидатів на виборах. Тільки ці суб'єкти мають привілей висувати кандидатури на виборні посади; без цього ніхто не може стати кандидатом у депутати. Учасниками виборів народних депутатів України визнаються особи, органи та організації, які згідно з Законом України "Про вибори народних депутатів" (ст. 12) наділені правами та обов'язками стосовно організації та проведення виборів. Наявність у них спеціальних повноважень дозволяє їм виступати самостійними учасниками виборчого процесу. До осіб, які є учасниками виборчого процесу, закон відносить: громадян України (виборців), кандидатів у депутати, офіційних спостерігачів від партій (блоків) – суб'єктів виборчого процесу; офіційних спостерігачів від іноземних держав і міжнародних організацій. До органів – суб'єктів виборчого процесу віднесені: спеціальні виборчі органи; органи державної влади та органи місцевого самоврядування. До організацій – суб'єктів виборчого процесу віднесені лише політичні партії (виборчі блоки), які висунули кандидатів у народні депутати України.

Вплив виборців на прийняття політичних рішень. З точки зору механізму функціонування демократичних систем істотним є радіус дії і спосіб використання виборцями процедурних можливостей впливу на зміст політичних рішень. Важливим також є відповідь на питання чи система достатньою мірою забезпечує відповідність рішень з преференціями виборців. Перший полягає на забезпеченні виборцям правових гарантій і можливостей фактичної участі в прийнятті остаточних рішень. Другі – вдаються до формування каналів артикуляції та репрезентації інтересів різних соціальних груп та залучення їх представників в систему переговорів і торгів, які представляють собою вступну фазу процесу прийняття рішення. Це передбачає розбудову широкої корпораційної системи. Третій спосіб, який полягає в узгодженні реалістичних передумов нерівномірної участі соціальних груп в політиці, обмежується створенням їм можливостей циклічної оцінки політичних результатів і вибору між програмами та персональними пропозиціями, пропонованими політичними партіями. Вони й стають головними акторами щоденної політики, які здійснюють вирішальний вплив на прийняття і реалізацію рішення парламентом, уряду та публічної адміністрації. Таке розуміння лягло в основу концепції правління політичних партій, яка ставить під сумнів модель безпосередньої демократії.

3. ТИПИ ПОЛІТИЧНИХ ВИБОРІВ.

3.1. Типи політичних виборів. За предметом обрання розрізняють президентські, парламентські, місцеві (муніципальні) вибори, за типом

обрання - бувають прямі та непрямі (опосередковані) вибори. З огляду на причини їх проведення вибори можуть бути черговими та позачерговими, додатковими та проміжними, залежно від їх результатів – дійсними чи недійсними, а щодо значимості – звичайними, вирішальними та установчими.

Прямі вибори. Процедура формування якогось представницького органу чи обрання посадової особи, згідно з якою виборці подають свої голоси безпосередньо за кандидатів на виборну посаду або за партійний список. Прямі вибори є одним з принципів демократичних виборчого процесу.

Непрямі (опосередковані) вибори. Процедура формування якогось представницького органу чи обрання посадової особи, згідно з якою виборці, на відміну від прямих виборів, подають свої голоси не безпосередньо за кандидатів на виборну посаду, а за виборців другого ступеня, котрі й проводять остаточне обрання від імені виборців. Так президента США обирає спеціальна інституція - Колегія виборщиків, подібним чином обирають і верхню палату парламенту Індії. Коли на пост президента у США балотуються більше, ніж два кандидата, як це було на виборах 1992 р. (Дж. Буш, Б. Клінтон, Р. Перо), виникає реальна загроза, що жоден із них не отримає вирішальної більшості голосів. У такому разі президента обирає палата представників конгресу США (подібне було у 1824 р.). Від кожного з п’ятдесяти штатів право вибору надається тільки одному конгресменові. Президентом стає той, хто набере 26 голосів конгресменів. У Німеччині та Італії президенти також обираються непрямими виборами. Серед 23 держав із стабільними демократіями лише три – Австрія, Канада та Німеччина – при виборах верхніх палат застосовують непрямі вибори. Загалом же існує сім країн світу, у яких вибори до парламенту не є прямими, а загальна кількість їх населення становить 1,2 млрд. чоловік, 99 % з яких жителі Китаю.

Колегія виборщиків. Особливий інститут непрямих виборів, якому виборці делегують своє право на обрання відповідних представників чи посадової особи. Існує в США й здійснює обрання президента та віце-президента країни. Виборщиків висувають політичні партії в межах штатів і обирають у день виборів президента США, які й проводять остаточне обрання кандидата від імені усіх виборців. У Колегії виборщиків входить 538 чоловік. Кожен штат має стільки голосів, скільки має членів Конгресу плюс три члени від округу Колумбія. Щоб бути обраним, кандидату треба набрати 270 електоральних голосів. Можливою є й ситуація, коли Колегія виборщиків визнає переможцем кандидата, який отримав меншу підтримку виборців. Так, у 1876 р. С. Толден отримує 51 % голосів, а його конкурент Р. Хасс – 49 %, однак на колегії виборщиків С. Толден отримує 184 електоральні голоси, а Р. Хасс – 185 й проголошується переможцем. У 1888 р. Г. Клівленд отримав 49 % голосів, а Б. Гаррісон – 48 %, та колегія виборщиків 233 голосами проголосувала за Б. Гаррісона, віддавши його конкуренту лише 168 голосів. У 1960 р. Дж. Кеннеді випередив Р. Ніксона всього на 118 550 голосів, що

складало трохи більше одного відсотка, а колегія виборщиків проголосувала таким чином: 303 – за Дж. Кеннеді й 219 – за Р. Ніксона. Можлива й ситуація, коли жоден з кандидатів не отримає необхідних для обрання 270 електоральних голосів. Тоді вибір здійснює Палата представників Конгресу США, делегація кожного штату має один голос. Такі випадки траплялись в історії. У 1824 р. кандидат Дж. Адамс отримує 30,9 % голосів виборців, а його супротивник Е. Джексон – 41,3 %, але Колегія виборщиків нікого з них не обрала, і вже Палата представників віддала перевагу Дж. Адамсу. Для ілюстрації роботи Колегії виборщиків можна придивитися до виборів у Каліфорнії 1992 р. Того року цей штат мав 52 представники в Палаті представників США і, як і будь-який інший штат, 2 сенаторів США. Отже, у день виборів населення Каліфорнії мало обрати 54 виборців. Віддаючи голоси, необхідно було зробити вибір між альтернативними списками потенційних виборців, кожен список фактично відповідав певній партії, що підтримувала того чи того кандидата в президенти та віце-президента. Більшість каліфорнійців вибрали список потенційних виборців, запропонований від Біла Клінтона й Ела Гора. Згідно з принципом “переможець отримує все”, всі 54 голоси штату в Колегії виборщиків були віддані на користь цих кандидатів. Коли визначили результати голосування в інших штатах, з’ясувалося, що Клінтона й Гора підтримали 33 штати та округ Колумбія. Кількість голосів відданих за них у Колегії виборщиків, становила 370 проти 168 голосів із 17 штатів, що підтримували Джорджа Буша й Дена Квейла. Рос Перо та його напарник у передвиборчій кампанії Джеймс Стокдейл досягли видатних результатів – за них віддали свої голоси 19 % всього населення країни,- але в жодному штаті вони не спромоглися стати першими і тому не отримали жодного голосу в Колегії виборщиків. Більшість цих процедур визначив ще Конституційний конвент 1787 р. як компроміс між тими, хто пропонував прямі президентські вибори, і тими, хто віддавав перевагу виборам президента голосами представників законодавчої влади. Спершу сподівались, що членами Колегії виборщиків будуть видатні люди кожного штату, невразливі до минущих настроїв громадськості. Проте поява партій та прямі вибори виборців замість призначення їх законодавчими органами штатів невдовзі зруйнували ці наміри. Згадка про принцип “переможець отримує все”, або звичай, що всі голоси членів Колегії виборщиків від даного штату дістаються кандидатам, за яких проголосувала найбільша кількість населення, немає в Конституції США. Часом трапляється, що штати обирають виборців, не пов’язаних ніякими обіцянками, або ж виборці порушують свої обіцянки та голосують за іншого кандидата, ніж той, за якого вони б мали віддати свій голос. Покарати виборщиків за таку поведінку неможливо, бо Колегія виборщиків має конституційне походження. Реформатори постійно беруть під сумнів позитивні риси системи непрямих виборів, надто у випадку виборів, що “дають збій” (коли переможений має більшу підтримку народу, ніж переможець), і ситуативних домовленостей, що трапляються за обставин, коли жоден кандидат не здобуває більшості голосів у Колегії виборщиків.

Вибори 1824, 1876, 1888 і 2000 р. дали збій, а вибори 1844, 1880, 1884, 1960 і 1968 р. небезпечно близько підступили до такого стану. З-поміж згаданих вище виборів вибори 1876 і 2000 р. породили кризи легітимності. Криза 1876 р. була розв'язана "нечесною оборудкою", коли республіканцям дісталася посада президента, а демократам дозволили й далі утримувати владу на Півдні, де вони знову заходилися гнобити афроамериканців. Криза 2000 р. раптом ущухла внаслідок нападу терористів у вересні 2001 р., і цей напад надав президентові Дж. Бушу легітимності, якої йому не могли надати перевага в один голос у Верховному суді. Якби всі штати дотримувалися прикладу штатів Мен і Небраска й розподіляли голоси у Колегії виборщиків пропорційно до результатів народного голосування у штаті, то ймовірність таких збоїв, як в 2000 р., була б набагато меншою, а порушення при підрахунку голосів (як-от у штаті Флорида 2000 р.) не відігравали б такої великої ролі. Коли вибори переносять до Палати представників, переговори, необхідні для сформування більшості, легко можуть призвести до кризи легітимності. Це сталося 1880 і 1824 р. й цілком могло статися 1960, 1968, 1980, 1992 і 2000 р. Може настати й небезпечний період невизначеності, якщо Палата не ухвалить постанови до початку січня – всього за два тижні до вступу президента на посаду.

Чергові (позачергові) вибори народних депутатів України. Згідно з ст. 15 Закону України "Про вибори народних депутатів України" чергові вибори проводяться у зв'язку із закінченням конституційного строку повноважень Верховної Ради України і не потребують окремого рішення про їх призначення. Це вказує на обов'язковість проведення чергових виборів з метою забезпечення функціонування Верховної Ради України як конституційного постійно діючого органу державної влади, єдиного органу законодавчої влади в Україні. Відповідно до частини 1 статті 77 Конституції України чергові вибори до Верховної Ради України відбуваються в останню неділю березня четвертого року повноважень Верховної Ради України. Виборчий процес чергових виборів розпочинається за сто двадцять днів до дня виборів. Центральна виборча комісія (ЦВК) оголошує про початок виборчого процесу не пізніше як за сто двадцять п'ять днів до дня виборів. Позачергові вибори проводяться у зв'язку з достроковим припиненням повноважень Верховної Ради України Президентом України. Особливості підготовки і проведення позачергових виборів встановлені у Розділі XI Закону України "Про вибори народних депутатів України". Позачергові вибори проводяться в останню неділю шістдесятиденного строку з дня опублікування Указу Президента України про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України. Виборчий процес позачергових виборів починається з дня, наступного після опублікування Указу Президента України. Позачергові парламентські вибори мали місце в новітній історії України двічі – у 1994 та 2007 рр. У обох випадках підставою їх проведення була політична домовленість між основними політичними силами держави з метою мирного розв'язання існуючої політичної кризи.

Основні вибори. Вибори в США, під час яких обираються не тільки члени Палати представників, третина сенату, губернатори штатів, як це відбувається на проміжних виборах, а ще й президент країни. Проводяться у перший вівторок після першого понеділка листопада високосного року.

Проміжні вибори. Періодичне часткове оновлення (ротація) складу парламенту або однієї з його палат. Застосовуються у практиці деяких зарубіжних держав, наприклад США. За умов мажоритарної виборчої системи цей термін інколи застосовують як синонім додатковим виборам. Пропорційна виборча система, за якою депутати обираються у багатомандатному виборчому окрузі, передбачає заміщення вакантних депутатських мандатів кандидатами із партійних виборчих списків.

Додаткові вибори (довибори). Такий тип виборів, які проводяться для поповнення представницького органу, якщо з його складу з різних причин вибули один або кілька членів. Характерні для мажоритарної або змішаної виборчої системи.

Дійсні (недійсні) вибори. Вибори, що відбулися без порушень чинного законодавства називаються дійсними (чинними). Вибори, які скасовані Центральною виборчою комісією (ЦВК), якщо під час їх проведення були допущені порушення Закону України “Про вибори народних депутатів України”, які суттєво вплинули на наслідки виборів називаються недійсними (нечинними). Підставою для розгляду ЦВК питання про визнання виборів недійсними може служити заява особи, яка балотувалась, політичної партії або виборчого блоку політичних партій, списки кандидатів у депутати, від яких були зареєстровані на виборах, їх довіреними особами, прокуратурою. Така заява має бути подана впродовж десяти днів після опублікування результатів виборів. Законом передбачена можливість оскаржити в суді рішення ЦВК про визнання виборів недійсними (касація виборів).

Вирішальні вибори. Вибори, під час яких докорінно змінюється диспозиція політичних сил. Цей термін запропонував 1955 р. В.О. Кі, маючи на увазі президентські вибори у США 1928 і 1932 рр., під час яких різні соціальні групи (надто міські “етнічні меншини” та чорношкірі) почали, замість республіканців, підтримувати демократів.

Установчі вибори. У процесі демократизації перші вибори, як схильні вважати чимало дослідників, справляють важливий вплив на структуру політичного розвитку – внаслідок типу партійної системи, сформованої в результаті виборів, або інституцій, створених за перших адміністрацій. Якщо установчі вибори відбуваються на місцевому чи регіональному рівні, процес формування загальнодержавних політичних партій може затягнутись, існує ймовірність зміцнення субнаціональних владних структур. У

постколоніальних суспільствах виборча перевага партій, що очолювали націоналістичну боротьбу, визначила політичний дискурс на довгі роки.

3.2. Президентські вибори. Найпростіший спосіб обрання президента – це загальні вибори кандидата більшістю голосів. Саме так проводяться президентські вибори у Мексиці, Кенії на Філіппінах, у Замбії, Південній Кореї, Малаві, Ісландії і Зімбабве. Зрозуміло, що така система є простою, дешевою і ефективною, але в разі запеклих перегонів з великою кількістю кандидатів може виявитися, що президент може бути обраний з незначною перевагою голосів, а переважна більшість виборців голосувала проти нього. Так сталося у Венесуелі в 1993 р., коли Рафаель Кельдера виграв президентські вибори, набравши лише 30,5 % голосів. Так само у травні 1992 р. президент Філліпін Фідель Рамос був обраний з-поміж 7 кандидатів, отримавши всього 24 % голосів. Система голосування за принципом відносної більшості може також загострити ситуацію в поляризованих суспільствах, якщо такий переможець приходить до влади. В Анголі в 1992 р. лідер УНІТА Джонас Савімбі програв вибори за мажоритарною схемою голосування за принципом відносної більшості лідеру МПЛА Хосе Душ Сантушу зі співвідношенням 49 % до 40 % голосів і негайно розпочав громадянську війну, не маючи бажання гратися в демократичну опозицію. Небезпека президентських виборів за принципом “переможець отримує все” збільшується твердими термінами дії президенсткої влади. Звичайно на весь період президентського мандату чітко визначаються переможці й переможені. Не залишається жодних надій на переміщення в украдених союзах, підвищення стабільності уряду шляхом створення великих коаліцій національної єдності чи коаліцій в надзвичайних обставинах, на нові вибори у відповідь на різку зміну обставин і т. д. Замість цього ті, хто програли, змушені чекати чотири чи п’ять років, практично не маючи доступу ані до виконавчої влади, ані до владних структур. Вибори за принципом “переможець отримує все” занадто високо піднімають ставки при виборі президента, що неминуче веде до загострення відносин у суспільстві і його подальшої поляризації. Щоб протистояти цьому режими президентського правління можуть включати “консоціональні” елементи. Так, коли за дуже несприятливих обставин демократія була відновлена у Венесуелі і Колумбії, офіційні конституції, вимагали нероздільного президентського правління, але лідери основних партій швидко звернулися до “консоціальних” угод для пом’якшення твердого і безкомпромісного варіанту президентських виборів “переможець отримує все”. Обранню кандидата лише невеликою частиною голосів можна запобігти проведенням ще одного туру голосування, якщо жоден з кандидатів не набрав абсолютної більшості голосів у першому турі голосування. У другому турі можуть брати участь лише два кандидати, які отримали найбільшу кількість голосів у першому турі (чистий мажоритарний варіант), або більш як два кандидати (відносно-мажоритарний варіант). Франція, більшість країн Латинської Америки і деякі країни франкомовної Африки, такі як Малі і Берег Слонової Кості, застосовують систему

голосування у два тури для обрання своїх президентів. Багато інших країн також віддають перевагу цій системі перед простими виборами за принципом відносної більшості. У інших частинах Африки ця система використовується в Сьєрра-Леоне, Намібії, Мозамбіку, на Мадагаскарі, в Конго і Центральноафриканській Республіці. У Європі вона існує в Фінляндії, Австрії, Болгарії, Португалії, Польщі, Росії та Україні. Існує ще кілька різних варіантів чистих мажоритарних і відносно-мажоритарних виборів. На Коста-Риці кандидат може отримати перемогу в першому турі, якщо набере хоча б 40 % голосів, у Сьєрра-Леоне другого туру можна уникнути, якщо лише кандидат спроможеться набрати у першому турі 55 % голосів. У Аргентині для перемоги кандидат повинен отримати 45 % голосів або принаймні 40 % за умови, що відрив від другого за результатами голосування кандидата становитиме не менше 10 % голосів. В Уругваї на президентських виборах до запровадження у 1996 р. системи голосування у два тури застосовувалася формула, несхожа на жодні розглянуті варіанти. Окремі політичні партії, які для участі у виборах формують з іншими політичними партіями коаліцію, т. зв. “лема”, можуть висунути свого власного кандидата для участі у президентських виборах. Виборці обирають окремих кандидатів, а тоді всі голоси, віддані за кандидатів певної леми сумуються. Лема з найбільшою кількістю голосів виграє вибори, а серед її кандидатів переможцем вважається той, хто отримав найбільшу кількість голосів в особистому заліку. Проводити президенстькі вибори у два тури доцільно з метою та забезпечення максимальної підтримки людині, що обіймає часто найвпливовішу посаду в державі. Так, зокрема, вдається уникнути ситуації, коли президент отримує підтримку значної кількості виборців, але не користується популярністю меншості. Деякі країни також встановлюють вимогу щодо мінімальної кількості виборців, які повинні взяти участь у виборах, щоб вони вважалися дійсними, переважно на рівні 50 %. Така вимога існує, анприклад, у Росії та інших колишніх радянських республіках. Це додатковий механізм для забезпечення підтримки більшості. Доцільність таких норм можна проілюструвати виборами двох президентів, що проводилися в 1996 р. в різних країнах. Обидва президенти прийшли до влади за підтримки лише однієї п’ятої частини населення, яка мала право брати участь у голосуванні. Президента США Б. Клінтона було обрано лише 23 % голосів усіх виборців, а президента Замбії Чілубу – 20 % голосів. Такі результати були б неможливі за системи голосування у два тури або вимоги щодо участі у виборах більшості населення, яке має таке право. Разом з тим, як і будь-які вибори, що проводяться у два тури, президентські вибори у два тури вимагатимуть значно більших фінансових та інших ресурсів, необхідних для їх проведення, а спад у явці виборців між першим і другим туром може негативно позначитися на результатах виборів. Застосування системи голосування у два тури було особливо проблематичним у країнах Латинської Америки. За винятком тих країн, де партії можуть створювати виборчі коаліції, що дають змогу виграти президенсткі вибори вже у першому турі (Бразилія у 1994 р. й Чилі у 1989 і 1994 рр.), ця система в

багатьох випадках призводить до встановлення правління меншості і слабкості державного управління. Вона поглиблює поляризацію багатопартійних систем і загострює проблему законодавчого “ступору”. Наприклад, на виборах в Перу у 1990 р., Альберто Фухіморі отримав у другому турі 56 % голосів, але його партія виборола лише 14 з 60 місць у Сенаті і 33 з 180 місць у Палаті депутатів. У Бразилії в 1989 р. Фернандо Колор де Мело був обраний у другому турі трохи менше як половиною голосів усіх виборців, а його партія на парламентських виборах, які проводилися не одночасно з президентськими, отримала 3 з 75 місць у сенаті і 40 з 503 місць у Палаті депутатів. У Еквадорі з часу запровадження у 1978 р. системи голосування у два тури президентські вибори регулярно закінчувалися проходом до влади меншості. Наслідком змагання двох кандидатів у президенти при багатопартійній системі може стати й створення широкої коаліції, що утворюється в ході повторних виборів чи у ході попередніх передвиборчих заходів. Якщо сильний кандидат центру не знайде широкої підтримки в боротьбі проти екстремістів, президентські вибори можуть розколоти виборців і викликати поляризацію настроїв у суспільстві. У країнах, де більшість населення налаштована центристськи, небезпека розколу в президентських виборах не представляє серйозної загрози. Однак для країн із серйозними соціальними й економічними проблемами, з важкою спадщиною авторитарних режимів навряд чи підійде американська модель президентських виборів. У поляризованому суспільстві в умовах нестійкості позиції виборців жоден серйозний кандидат при однораундовій системі виборів не дозволить собі ігнорувати партії, з якими за інших обставин ніколи не став би співпрацювати. Двотурові вибори можуть зняти деякі з цих проблем, оскільки попередній етап показує есктремістським партіям межу їхніх можливостей, а двом основним кандидатам – у які альянси їм варто вступати, аби здобути перемогу. Це зменшує невизначеність і сприяє прийняттю виборцями і кандидатами більш розумних рішень. Одним із способів подолання недоліків системи голосування у два тури є об’єднання обох турів в один. Це можна зробити кількома шляхами. Найпростішим способом є проведення президентських виборів за системою голосування із зазначенням кандидатів в порядку віддання переваги. Така система існує в Шрі-Ланці. Там виборці вказують у бюллетенях кандидата, якому віддають першочергову перевагу, а тоді (якщо бажають) роблять вибір другої і третьої черги, ставлячи цифри “1”, ”2” ,”3” навпроти прізвищ інших кандидатів, так як це робиться при системі альтернативного голосування або голосуванні з правом передачі голосу іншому кандидату. Якщо кандидат отримає абсолютну більшість голосів, то вибувають усі кандидати, крім двох з найвищим рейтингом, а їхні голоси другої чи третьої черги переходять до одного з двох кандидатів, що залишилися. Така система фактично дає ті ж результати, що при системі голосування у два тури, але при цьому заощаджуються кошти і ресурси на адміністративне забезпечення. Недоліки шрі-ланкійської системи, як і всіх систем голосування із зазначенням кандидатів в порядку віддання переваги, у вимозі щодо грамотності виборців,

а також в тому, що виборцям доводиться гадати, які два кандидати можуть виявитися найсильнішими, щоб якнайповніше використати свій голос. Цю проблему вирішує система альтернативного голосування, яка використовується для виборів президента в Ірландії. Процедура внесення позначок до виборчого бюлетеня майже ідентична процедурі голосування в Шрі-Ланці, хіба що ірландські виборці можуть вказувати стільки варіантів вибору, скільки забажають. Але спосіб підрахунку голосів дещо відрізняється. Замість одночасного відсіву всіх крім двох кандидатів з найвищим рейтингом, ірландська система альтернативного голосування передбачає, що спочатку вибуває лише один кандидат з найнижчим рейтингом, а його голоси передаються іншим кандидатам іншої черги відповідно до позначок у бюлетенях. Ця процедура повторюється доти, доки один з кандидатів не отримає абсолютну більшість голосів або доки всі голоси інших черг не будуть враховані. На відміну від Шрі-Ланки, в Ірландії кандидат з меншим рейтингом, але багатьма голосами другої та інших черг, може обійти кандидата з вищим рейтингом і виграти вибори. Одним з останніх прикладів перемоги на президентських виборах за рахунок голосів, відданих за альтернативну кандидатуру, було обрання Мері Робінсон президентом Ірландії у 1990 р. Незважаючи на ці труднощі, обидві системи переслідують одну мету: забезпечити особі, яка виграє вибори, підтримку більшості виборців. При голосуванні за різних кандидатів у порядку віддання переваги немає потреби проводити другий тур виборів, внаслідок чого скорочуються витрати на проведення виборів і легше вирішувати питання адміністративного та матеріально-технічного забезпечення і завдання безпеки. Одним з можливих способів забезпечення підтримки президента представниками різних верств населення є запровадження вимоги щодо розподілу голосів, що є чимось на зразок додаткового бар’єру, який кандидатові необхідно подолати, щоб вважатися переможцем. У Нігерії в 1993 р. кандидати на президенських виборах мали не лише набрати більшість голосів, але й отримати принаймні одну третю голосів у як мінімум двох третіх з 31 провінції країни. У Кенії для перемоги на президенських виборах кандидат мав отримати принаймні 25 % голосів щонайменше у п’яти з восьми провінцій, але незважаючи на це, у 1992 р. розколота опозиція дала змогу Даніелю Арапу Моі стати президентом з підтримкою лише 35 % виборців. Вимоги щодо розподілу голосів заохочують кандидатів у президенти звертатись за підтримкою до виборців поза межами свого базового регіонального й етнічного електорату, і ці вимоги можуть виявитись ефективнішими при правильному їх застосуванні. Разом з тим, занадто суворі вимоги можуть призвести до того, що жоден з кандидатів не переможе і виникне вакуум влади, який несе з собою загрозу нестабільності. Крім того, якщо ніхто з кандидатів не зможе виконати всі вимоги і перемогти, то навряд чи хтось з них зможе зробити це на повторних виборах. Президентські вибори дозволяють народу відкрито і прямо обирати главу виконавчої влади на цілком визначений термін, а не залишати рішення цього питання

закулісним політикам. Однак цей позитивний момент “працюватиме” лише тоді, коли президентський мандат отриманий з великою перевагою голосів.

Вибори з нульовою сумою (“переможець отримує все”). Президентські вибори, які базуються на принципі мажоритаризму, що робить демократичну політику грою з нульовою сумою, яка, як відомо, небезпечна конфліктом. Хоча парламентські вибори можуть дати абсолютну більшість одній партії, найчастіше таку більшість одержує кілька партій. Поділ влади й утворення коаліцій є звичним для голів виконавчої влади, які однаково прислухаються до вимог дрібних партій. Ці ж партії, у свою чергу, не залишають надій на отримання деякої частки влади і, отже, свого місця в системі влади як такій. І навпаки, переконаність у володінні незалежною владою і підтримкою народу може дати президенту відчуття сили, навіть коли він представляє інтереси незначного числа політичних партій. З огляду на своє положення і роль, він може опинитися перед обличчям більш твердої і неприємної опозиції, ніж прем’єр-міністр, який виступає від імені тимчасової правлячої коаліції і не претендує на те, аби говорити від імені народу. За умов відсутності підтримки абсолютної і узгодженої більшості, парламентська система неминуче включає елементи, що узаконюються у вигляді так званої “консоціальної демократії”. Якщо жорстко не зазначена необхідна мінімальна більшість, а в однораундових виборах беруть участь кілька кандидатів, різниця в отриманих голосах між переможцем і другим претендентом може бути настільки незначною, що важко буде говорити про яку-небудь всенародну підтримку. Аби не допустити подібного становища, в законах про вибори іноді передбачається нижній поріг, необхідної для виборів більшості чи створення механізму для обрання в тому випадку, коли жоден з кандидатів не набере мінімально необхідної кількості голосів; однак подібні процедури зовсім не обов’язково роблять переможцем кандидата, який одержав найбільше число голосів. Частіше зустрічаються, однак, положення про повторні вибори, котрі передбачають зіткнення між двома головними кандидатами, що спричиняє можливість виникнення вже згаданої вище поляризації в суспільстві. Одним з наслідків змагання двох кандидатів при багатопартійній системі може стати створення широкої коаліції, що утворилася в ході повторних виборів чи у ході попередніх передвиборчих заходів, де зростає вплив екстремістських партій. Якщо цим партіям буде віддане значне число голосів, то одна чи декілька з них цілком здатні оголосити себе представником необхідної більшості й висунути відповідні вимоги. При явно стриманій реакції виборців будь-який кандидат, схильний займати певні позиції чи укладати союзи крайньої спрямованості, навряд чи може розраховувати на перемогу. На практиці система президентського правління здатна іноді почасти відтворювати ту систему переговорів, у результаті яких формуються уряди в парламентських системах. Однак можливість поляризації залишається, залишаються і проблеми ізоляції екстремістських угруповань, що не користаються підтримкою, ані в значної частини простих виборців, ані в еліти.

Моделі президентських виборів. Обрання президента прямим голосуванням, заснованим на принципі відносної більшості чи мажоритарних принципах (“переможець отримує все”) користується популярністю в країнах, де останнім часом прийняті конституції, які закріплюють президентське правління. Навіть система виборщиків, яка застосовується при обранні президентів США, набагато більш складна, ніж системи прямого голосування, які передбачають мажоритарність чи два тури виборів. За розподілом голосів виборщиків серед штатів кандидати на посаду президента США здатні судити про те, які інтереси сильні в тих чи інших штатах. До цього процесу ніяк не можна застосувати термін “екстремізм” чи “поляризація”. Але оскільки Х. Дж. Лінц у своїй праці “Небезпеки президенства” особливо наполягає на тому, аби не допускати введення президентського правління в державах, для яких характерні глибокі суспільні протиріччя, розглянемо приклади системи президентських виборів у двох таких країнах: Нігерії і Шрі-Ланці. Система президентського правління була створена в період існування Другої Нігерійської Республіки, початок якій було покладено у 1979 р. Для перемоги кандидат повинен був завоювати не менше 25 відсотків голосів у не менш, ніж двох третинах від 19 штатів, що існували на той час. Ця подвійна умова повинна була забезпечити наявність підтримки президента з боку багатьох етнічних груп. Використовуючи термінологію, застосовувану Х. Лінцем, ця умова мала на меті виключити вплив націонал-екстремістів і обрати поміркованого, центристськи налаштованого президента. Саме такого президента нігерійці й обирали відповідно до нової системи. Екстремісти ж обиралися в парламент, а не на президентську посаду. Була відсутня там і поляризація, що Х. Лінц пов’язує з проведенням других турів голосування за мажоритарною системою. Використовуючи ретельно розроблену процедуру президентських виборів, можна підтримати центристські сили і скріпити рвану тканину розділеного суспільства. Зупинившись на системі президентських виборів, що передбачає принцип широко розподіленої підтримки, нігерійці відкинули політичний принцип, за яким “переможець одержує все”. Замість цього вони хотіли отримати президента, націленого на примирення, а не на конфлікт, і вони домоглися успіху. У 1978 р. Шрі-Ланка також перейшла до президентської системи. Її основною метою було створення політичної виконавчої влади з фіксованим терміном повноважень, що дозволило б людині, яка вступає на президентську посаду, приймати непопулярні рішення, що особливо стосується пом’якшення етнічних конфліктів. Був введений мажоритарний принцип. У зв’язку з тим, що при багатопартійній системі Шрі-Ланки більшому числу кандидатів навряд чи вдалося б одержати більшість, був прийнятий метод альтернативного голосування. Кожен виборець міг голосувати за декілька кандидатів, розставивши їх у порядку переваг. Якщо жоден з кандидатів не одержував більшість перших переваг, проводився додатковий підрахунок голосів, що, по суті справи, представляло собою другий тур голосування. При цьому підраховувались другі переваги

виборців, що віддали першу перевагу іншим кандидатам (а потім, і треті переваги), доти, доки один із двох кандидатів не одержував більшість. Очікувалося, що кандидати на посаду президента зможуть побудувати свою більшість на других і третіх перевагах тих виборців, які віддали свій перший голос іншим кандидатам. У такий спосіб представники етнічних меншин (особливо ланкійські таміли) змогли б зажадати компромісу, як ціну за свої другі переваги. Як і в Нігерії, президентська система повинна була перепинити екстремістам доступ до влади, сприяти поміркованим тенденціям і сприяти досягненню компромісу в розколотому суспільстві. Принцип мажоритарності був заснований на побоюваннях, що вибори, побудовані на принципі відносної більшості, можуть привести до обрання президента, який буде мати у своєму розпорядженні підтримку лише 30-35 відсотків виборців і, можливо, переможе на виборах лише незначною більшістю голосів. Для того, аби особа, наділена вищою виконавчою владою, не вважала б, що вона отримала "мандат" на правління, ланкійці наполягали на об'єднанні другої і наступної переваг для того, аби одержати необхідну більшість. Простота розробки такої системи робить недійсними всі заперечення проти неї. Дійсно, якби ланкійці й нігерійці прийняли свої системи президентських виборів раніше, є всі підстави думати, що конфлвкти в цих країнах були б зм'якшені даними системами. Ці конфлікти, навпаки, були загострені застосуванням процедур типу "переможець отримує все", що лежали в основі парламентських систем цих країн і усували меншини від влади.

Закон України "Про вибори Президента України". Законодавство про вибори Президента України формувалось протягом усього періоду після проголошення незалежності нашої держави. Кожні наступні президентські вибори проводилися за новим або оновленим виборчим законом. Рішення про доцільність запровадження в Україні посади Президента України і проведення загальнонародних президентських виборів було прийняте Верховною Радою Української РСР 21 червня 1991 р. (№ 1228- XII). Повноваження та порядок обрання Президента України визначав Закон УРСР "Про Президента Української РСР" від 5 липня 1991 р. За цим законом право висунення кандидатів надавалося зареєстрованим відповідно до законодавства України політичним партіям, які налічували не менше 1000 членів, та виборчим блокам політичних партій, а також зборам виборців, якщо в них взяло участь не менше 500 громадян України. Для реєстрації кандидатам необхідно було зібрати підписи на свою підтримку не менше ніж 100 тисяч громадян, які мали право голосу, в тому числі не менш як 1500 громадян у кожному з 2/3 загальної кількості виборчих округів. Дострокові президентські вибори 1994 р. проводилися за новою редакцією Закону України "Про вибори президента України", ухваленою 24 лютого 1994 р. На період наближення чергових президентських виборів (1999 р.) чинне виборче законодавство фактично вже не відповідало новим соціально-політичним реаліям і, звісно, не могло забезпечити організацію виборів на належному правовму та організаційному рівні. Цими обставинами і необхідністю

проведення виборів Президента в термін, визначений Перехідними положеннями Конституції України, було зумовлено розробку протягом 1998 р. цілої низки законопроектів про вибори глави держави. На розгляд Верховної Ради було подано чотири окремі законопроекти, підготовлені народними депутатами України В. Шевченком, Ю. Іоффе та О. Кучеренком, О. Лавриновичем, О. Єльяшкевичем та О. Турчиновим, О. Карповим та Т. Стецьківим. Відповідно до Постанови Верховної Ради України від 3 листопада 1998 р. "Про проекти законів України про вибори Президента України", у Комітеті Верховної Ради з питань державного будівництва, місцевого самоврядування та діяльності рад було підготовлено узгоджений законопроект, передусім на основі положень проекту, внесеного народним депутатом України О. Лавриновичем. І тільки 5 березня 1999 р. Закон України "Про вибори Президента України" був ухвалений Верховною Радою. Він набрав чинність 25 березня 1999 р. Однак до тексту закону двічі вносилися зміни безпосередньо в процесі виборчої кампанії. У Законі були передбачені наступні нововедення: змінено порядок висунення претендентів у кандидати – ним наділялись виключно політичні партії та збори виборців, більшої демократичності набув принцип формування територіальних та дільничних виборчих комісій, чіткіше виписано процедуру голосування і підрахунку голосів, вжито додаткових заходів щодо недопущення підробки і фальсифікації виборчих бюлетенів, запроваджено принцип т. зв. "позитивного голосування" (тобто підраховуються голоси "за"), Президент України може бути обраним у другому турі незалежно від кількості виборців, які взяли участь у голосуванні. Важливо зазначити, що вже після набрання законом чинності до нього було внесено ряд змін, які вдосконалювали порядок виборів Президента України. Остання редакція закону була прийнята Верховною Радою України 18 березня 2004 р. У цій редакції закон складається з 13 розділів та 105 статей. Саме за цією редакцією закону відбувалися останні президентські вибори 2004 р. ("Відомості Верховної Ради України", 2004, № 20-21.). Однак в результаті виявлення численних системних порушень закону та з метою їх усунення Верховною Радою України 18 грудня 2004 р. був прийнятий Закон України "Про особливості застосування Закону України "Про вибори Президента України" при повторному голосуванні 26 грудня 2004 року" на основі якого й проводилося переголосування другого туру президентських виборів 2004 р.

3.3. Парламентські вибори. Загальнонаціональні (на відміну від місцевих) вибори вищого законодавчого органу держави (парламенту). Завданням парламентських виборів є визначення персонального складу парламенту. Тобто відбувається так званий "персональний вибір". Вплив виборців на те, хто саме буде вибраний, може бути різним. Кандидати у депутати виступають на виборах самостійно, як це передбачено в мажоритарній виборчій системі, або ж вони можуть висуватися як група в списку в такій послідовності, яку виборець не уповноважений змінити (фіксовані списки). У останньому випадку виборець може віддати свій голос тільки за список

вцілому. Втім список може бути й нефіксованим, і тоді громадяни можуть впливати своїм голосуванням на послідовність кандидатів у списку. Із зародженням політичних партій наприкінці XIX ст. парламентські вибори отримали ще одну функцію, яка доповнює елемент “персонального вибору”. Як для самих кандидатів, так і ще більшою мірою для виборців визначального значення набуває той факт, що політична позиція, якій вони надають перевагу, представлена можливо більшою кількістю місць у парламенті, а не просто конкретними представниками. Найкраще це можна проілюструвати на прикладі англійської мажоритарної виборчої системи. Було б політично нерозумно, якби виборець, що співчуває лейбористам, віддав свій голос за кандидата з консерваторів тільки тому, що кандидат-лейборист йому не симпатичний. У випадку, коли дії виборця приводять до перемоги кандидата-консерватора й забезпечують консервативній партії більшість у парламенті, виходить, що виборець сприяє успіху відкинутого ним політичного курсу. Подібне суміщення принципу “персонального обрання” з вибором політичного курсу є невід’ємною рисою парламентських виборів.

Вибори двопалатного парламенту. Звичайно, вибори двопалатного парламенту є відмінними від виборів однопалатного. Багато других (верхніх) палат обираються або частково, або через непрямі вибори, або взагалі не обираються. Серед тих верхніх палат, які обираються, у більшості країн функціональна різниця двох палат парламенту підкреслюється різними способами проведення виборів до верхньої і до нижньої палат. Наприклад, в Австралії нижня палата обирається за мажоритарною системою альтернативного голосування, а верхня палата – за пропорційної системи голосування з правом передачі голосу. Зроблено це для того, щоб інтереси меншості, яка переважно не може перемогти на виборах до нижньої палати, мала шанс пройти до верхньої палати в порядку представництва штатів.

Закон України ”Про вибори народних депутатів України”. Закон України, який регулює порядок формування вищого законодавчого органу держави – Верховної Ради України та порядок проведення виборів народних депутатів України. Зазнавав ряду суттєвих змін, які змінювали існуючий в державі тип виборчої системи. Ухвалена в 1993 р. редакція закону містила норми мажоритарної виборчої системи відносної більшості, а також норми щодо прав політичних партій як суб’єктів виборчого процесу. Однак останні були виписані таким чином, що по-суті ускладнювали, а не полегшували партійним кандидатам участь у виборах (“Відомості Верховної Ради України”, 1993, № 48). Закон України у редакції вересня 1997 р. встановлював вже змішану виборчу систему. Згідно з прийнятим законом половина депутатів Верховної Ради України (225 чол.) обиралася в одномандатних виборчих округах на основі мажоритарної системи відносної більшості, а друга половина – за списками кандидатів у депутати від політичних партій, виборчих блоків партій у багатомандатному

загальнодержавному виборчому окрузі на основі пропорційного представництва. Закон передбачав 4 % виборчий бар'єр для проходження в парламент ("Відомості Верховної Ради України", 1993, № 43). Прийнята Верховною Радою України в жовтні 2001 р. нова редакція Закону запровадила пропорційну виборчу систему на основі закритих партійних списків у єдиному загальнонаціональному окрузі з 3 % виборчим бар'єром ("Відомостях Верховної Ради України", 2001, № 51-52).

3.4. Місцеві (муніципальні, комунальні) вибори. Вибори до місцевих (муніципальних, комунальних) органів влади. Всі різновиди виборчих систем можуть застосовуватися для проведення виборів місцевих чи муніципальних органів влади, хоча при цьому часто враховуються додаткові міркування з огляду на особливу роль органів місцевого самоврядування в політичній системі країни. По-перше, оскільки органи місцевого самоврядування переважно займаються вирішенням різних повсякденних проблем на місцевому рівні, при їх обранні перевага віддається фактору географічного представництва. Щоб кожному району дати змогу брати участь через своїх представників у вирішенні місцевих питань, часто вибори проводяться в одномандатних виборчих округах. Оскільки такі виборчі округи зовсім невеликі, вони є досить однорідними, і це, як правило, добре. Але якщо необхідно добитися різноманітності представлених інтересів на виборах до органів місцевого самоврядування, то для формування округів можна застосувати так званий "сегментний" принцип. У цьому разі виборчі округи формуються не довкола визначених районів, а у вигляді ніби-то вирізних сегментів кола, починаючи від центру міста і до приміських окраїн. Таким чином, один округ охоплюватиме мешканців і міста і приміських територій та забезпечуватиме представників різних економічних класів й етнічних груп. З іншого боку, деякі країни, де існує система пропорційних виборів до органів місцевого самоврядування, вважають за доцільне формувати округи в межах окремих муніципалітетів для голосування за партійними списками з метою пропорційного відображення різних політичних настроїв відповідного муніципалітету. Однак при запровадженні системи виборів до органів місцевого самоврядування слід враховувати одну особливість, яка полягає в тому, що в таких органах необхідно залишити місце для незалежних кандидатів і представників громадських організацій, які не керуються певною партійно-політичною ідеологією. Також слід зазначити, що вибір системи проведення виборів до органів місцевої влади часто розглядається як частина компромісного рішення щодо системи парламентських виборів. Наприклад, у деяких нових демократичних країнах, таких як Конго чи Малі, традиційні французькі впливи привели до запровадження системи голосування у два тури для проведення парламентських виборів, але бажання забезпечити більш широке і повне відображення регіональних та етнічних особливостей стало поштовхом до обрання пропорційної системи для проведення виборів до органів місцевого самоврядування.

Закон України "Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих Рад та сільських, селищних, міських голів". Закон України, який визначає основні засади, особливості, порядок організації та проведння виборів депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, сільських, селищних, міських, районних у містах, районних, обласних, Київської та Севастопольської міських рад та сільських, селищних, міських голів. Прийнятий Верховною Радою України 6 липня 2005 р. ("Відомості Верховної Ради України", 2005, № 35-36). Закон складається з 14 розділів і 89 статей та запроваджує пропорційну виборчу вистему формування місцевих органів влади. Даний закон відміняє дію попердніх законів, що регламентували порядок обрання місцевих органів влади: Закону України "Про вибори депутатів і голів сільських, селищних, районних, міських, районних у містах, сільських Рад" ("Відомості Верховної Ради України", 1994, № 8), Закону України "Про вибори депутатів місцевих рад та сільських, селищних, міських голів" ("Відомості Верховної Ради України", 1998, № 3-4), Закону України "Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим" ("Відомості Верховної Ради України", 1998, № 6-7).

4. ПОЛІТИЧНІ ВИБОРИ: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ.

4.1. Вибори в найдавніші часи. Вибори як механізм формування влади певної спільноти відомі людству здавна. Елементи народоправства з застосуванням виборних процедур мають місце ще у добу античної Греції, республіканського Риму та період раннього середньовіччя. Ще в VI ст. до н. е. афінський правитель Солон провів ряд суспільно-політичних реформ, внаслідок чого, зокрема з числа найзаможніших груп громадян, стали обирати колегіальний орган – раду чотирьохсот. Представництво встановлювалося від кожної так званої філи (племені), на які ще з часів родового устрою поділялося афінське суспільство. Надалі установи представницького характеру створювалися протягом майже всіх періодів існування давньогрецької демократії. Інститут виборів використовувався і в Спарті. Це ж стосується і державно-політичної історії Риму. Але всі ці установи були інститутами рабовласницької держави. Природно, що поняття "демос" (народ) розумілось у відповідному значенні. Механізмом виборів користувалися і при племінному укладі. Є свідчення, що в племенах саксів V-VIII ст. до н. е. обирали по округах від визначених трьох соціальних прошарків представників на збори, які називалися "Сенатом всього племені саксів". У Скіфському царстві влада царів повинна була затверджуватись на народних зборах – своєрідні вибори; в самій Київській Русі існувало віче з найголовнішою функцією "обрати і призвати князя". Принципи виборності пронизували устрій козаччини. Вибори відбувалися в столиці козацької общини – в Січі. Козацька Генеральна рада обиралась і була верховною владою – законодавчою, судовою, адміністративною. Вона не тільки ухвалювала закон, а й обирала гетьмана і козацьку старшину. Однією з

важливих рис козацьких виборів було їх широке і регулярне застосування. Проте інститут представництва отримав свій розвиток лише з часів середньовіччя як інститут монархічного та аристократичного правління. Як механізм формування державної влади вибори набувають свого розвитку лише з XVIII ст. Сам же термін “парламент” прийшов до нас із часів феодалізму. Ним спершу позначалося правосуддя. У Франції у XIII ст. королівська курія, до якої входили помічники й радники монарха, була поділена на дві палати. Одна з них займалася судовими справами і мала назву парламент. У період абсолютних монархій значення парламенту значно зменшується, а в період революції XVIII ст. взагалі сходить з історичної арени. Подібні установи, в рамках яких феодальні монархи обговорювали державні справи зі своїми наближеними, виникають в інших державах. Прикладом такої інституції може слугувати рейхстаг, який був створений на межі XII-XIII ст. у Священній Римській імперії германської нації. Він представляв собою установу, що складалася з феодалів-васалів імператора і діяла на більш-менш постійній основі. Подібні структури існували майже в усіх країнах тогочасної Європи. Проте дані інституції слід розглядати як державні інститути відповідного розвитку феодалізму, які не мали відношення до ідей представницького правління. Передісторія парламентаризму знайшла свій вияв в існуванні так званих станово-представницьких установ в період станово-представницької монархії. Особливістю таких установ було те, що їх організація і діяльність виходили з наявності в суспільстві різних станів. Обов’язковою рисою таких установ була участь в їхній роботі депутатів від “третього стану”, під яким спочатку розуміли тільки мешканців міст (городян), а у міру звільнення селянства і воно ввійшло до цієї групи. Першою європейською станово-представницькою установою слід вважати іспанські кортеси, які виникли ще у XII ст. У Франції органом станового представництва виступали генеральні штати, які були вперше скликані королем на початку XIV ст. Першим станом тут вважалося духовенство, а вже потім йшло дворянство і “третій стан”. Спершу король сам призначав найтитулованіших дворян (сеньйорів) та духовенства (прелатів). А щодо “третього стану”, то саме тут звичайно проводилися вибори. Обрання представників від міст розглядалось як внутрішня справа міської громади – іноді вони призначалися міською владою, іноді обиралися всім населенням. З часом форма іменних запрошень до участі в генеральних штатах почала змінюватись на представницьку форму. Остаточно ж станова організація генеральних штатів Франції склалася до середини XVI ст. Було встановлено досить чіткий порядок формування їхнього складу. Засідання станів у генеральних штатах відбувались окремо. Спочатку штати скликались переважно для прийняття рішень про податки. Пізніше їм було передано функції контролю за управлінням і витрачанням державних фінансів, а також визнано їхнє виключне право видавати субсидії королівській владі. При цьому кожний стан мав один голос у вирішенні будь-яких справ. Наприкінці сесій генеральні штати формулювали свої побажання й передвали їх королю.

Король розглядав ці побажання і відповідним чином реагував на них. У період абсолютної монархії в країнах континентальної Європи королі зосередили в своїх руках практично всю державну владу. У Англії станово-представницька установа виникла шляхом відповідної трансформації ради королівства, яка була утворена на основі положень Великої хартії вольностей. Проте вже наприкінці XVI ст. на грунті різних економічних і суспільно-політичних інтересів виникають конфлікти між королівською владою і новими соціальними силами. Зрештою це призвело до англійської революції XVII ст. Визначну роль у ній відіграв парламент, який виступав як осередок революційних сил і як засіб реалізації відповідних соціальних інтересів. Сучасна історія британського парламентаризму почалася з часів так званої "славної революції" 1688 р. У ході цієї революції мав місце процес наповнення діяльності парламенту новим змістом. Представницькі органи періоду феодалізму не можна пов'язувати з народним представництвом в його традиційному значенні. І річ тут не лише в тім, що ці органи були засновані на засадах представництва, яке враховувало інтереси не тільки вузьких верств суспільства, а самі представники були вихідцями з верхніх прошарків цих верств. Сам характер представництва, природа і зміст мандата в феодальні часи мали принципово інше обґрунтування, ніж представництво і мандат депутата парламенту. Цікаво, що переважна більшість феодальних станово-представницьких установ європейських країн, за винятком англійської, не діяли на постійній основі. Це можна сприймати як підтвердження справедливості тези про те, що британський парламент є "матір'ю" парламентів світу. Саме англійський державно-правовий досвід дав початок сучасному парламентаризму і явив світові багато зразків парламентської практики. Загалом слід підкреслити, що парламентаризм як історичне явище знаходить свої витоки у формуванні в надрах феодального ладу нових соціальних сил, які почали претендувати не тільки на економічну, а й на політичну владу. У період абсолютної монархії значною мірою послаблюється роль станово-представницьких установ, а в деяких країнах вони деградують або навіть зникають.

4.2. Політичні вибори в сучасну добу. У сучасних державах вибори є явищем найбільш поширеним, а одночасно з-поміж всіх інших політичних явищ є тим, очевидний зміст яких є найбільш невизначеним. З сучасними виборами пов'язане розуміння суті демократії. Цьому розумінню відповідає наступне поняття: вибори є демократичним методом висунення осіб до представницьких органів чи на керівні посади. Є вони чудовим методом у таких сферах суспільного життя, у яких безпосередня участь громадян в консультаціях і представленні своїх інтересів не є можливою і демократичні обов'язки передаються представникам чи лідерам. Так само відбувається і в державних інститутах чи організаціях, у яких вибори є демократичним методом sensu sctrico. Вибори є найефективнішим способом народного контролю за урядом у сучасних, індустріалізованих, масових суспільствах. Однак, якщо вибори є демократичним методом встановлення влади, то чому

вони застосовуються у всіх державах, а навіть там, де демократії навіть не існує, де їх застосування не веде до жодних демократичних змін? Відповідь наступна: вибори є технікою формування складу певних органів або отримання керівних посад. Це означає, що вибори, позбавлені демократичного змісту можуть застосовуватися замість інших технік. Як відповідна техніка вибори не обмежуються лише демократією. У сучасних демократіях запроваджено вибори значно раніше, ніж було запроваджене загальне виборче право. У сучасному розумінні демократичного методу формування репрезентативних органів встановлюється, що вибори природно пов'язані з загальним правом голосування. Тільки тоді встановлюється остаточний зв'язок виборів та форми правління. Застосування виборів лише як техніки могло натомість далеко випередити появу сучасної демократії. Так було і є в тих сучасних політичних системах, які справді визнають загальне виборче право, попри те, що не є вони ще демократичними, оскільки справжня демократія вимагає й другого елементу поруч із загальним виборчим правом. Цим елементом є лібералізм, який спочатку стояв окремо від демократії, однак на зламі XIX і XX ст. обидва елементи поєдналися, доповнюючи один одного. Ліберальний елемент означає конституційні гарантії свободи думки, слова, зборів і об'єднань, політичні та інституційні гарантії плюралізму в боротьбі за політичні мандати і керівні посади, які призначені для політичних партій. Існування цих ліберальних прав є потребою для визнання демократичної легітимації політичної влади при застосуванні демократичного методу (з іншої сторони лише демократія здатна гарантувати згадані права і свободи). Такі вибори, без ліберальних елементів, відбувалися в країнах колишнього східного блоку, в яких влада однієї партії була записана як конституційна норма. З встановленою регулярністю формувались за допомогою виборів аж до 1989 р. представницькі органи в СРСР, в Угорщині, Румунії і т. д., без зв'язку із ліберально-демократичними нормами. Такі вибори, з нечисленними ліберальними елементами, відбувалися в авторитарних державах, у яких здійснення урядування пануючою групою не піддавалося сумніву. Прикладом тут є Португалія за Салазара, Парагвай за Стресснера, авторитарна система Мексики до 80-х рр. або Філіппіни за Маркоса, бразильські військові режими до середини 70-х рр., Ірак за диктатора Саддама Хусейна і т. д. Сьогодні вибори проводяться в абсолютній більшості існуючих у світі держав. "Воля народу повинна бути основою влади уряду,- говориться у Загальній декларації прав людини,- ця воля повинна виявлятися у періодичних і нефальсифікованих виборах, які повинні проводитися при загальному і рівному виборчому праві, шляхом таємного голосування або ж через інші рівнозначні форми, що забезпечують свободу голосування." Загальними конституційними вимогами щодо виборів є наступні: кожен громадянин є виборцем; одна людина – один голос; кожен голос має однакову вартість. Успішне проведення виборів та визнання суспільством їх результатів є важливою ознакою спроможності цього суспільства вирішувати в мирний спосіб свої основні проблеми. Залежно від

організації виборчої системи вона може сприяти конструктивному розвитку політичної системи, якщо забезпечуватиме відкритість політичних сил, їх конкуренцію та відповідальність. Разом з тим можлива й така організація виборів, коли вона обмежуватиме політичний плюралізм, сприятиме клановості політики, атомізації політичних сил та іншим негативним проявам.

Вибори як вирок диктатурі. Перша, довга хвиля демократизації розпочалася на початку XIX ст. і закінчилася у 1920 р. перемогою демократичних режимів у 30-ти країнах. Новий авторитаризм і виникнення фашизму у 20-30 рр. XX ст. привели до скорочення кількості демократичних держав до 10-ти. Друга, коротка хвиля демократизації піднялася після Другої світової війни і знову збільшила кількість демократичних держав до більш ніж 30-ти. Однак, у деяких з цих країн демократична форма правління знову зазнала поразки. Третя хвиля демократизації, що почалась з Португалії, виявилась значно потужнішою, стрімкішою і перевищила попередні дві. Якщо два десятиріччя перед тим менше 30 %, то сьогодні більше 60 % країн світу мають уряди, які прийшли до влади шляхом тієї чи іншої форми відкритих, справедливих і конкурентних виборів. Третя хвиля демократизації фактично відкрила епоху демократії. Вперше за всю історію людства більше половини країн світу мають ту чи іншу форму демократичного правління. Сьогодні сотні мільйонів людей, що знемагали під гнітом тиранії, живуть вільно. Цей різкий ріст демократичного сектору у світі у такий короткий проміжок часу, безумовно, є найбільш грандіозне і важливе політичне зрушення в історії людства. З часів Другої світової війни було заведено визначати демократію майже винятково у термінах виборів. Демократія в такому випадку розглядається як засіб утворення органів влади і уповноваження їх відповідальністю. Вибори є способом діяльності демократії. У третій хвилі демократизації були вони також способом послаблення та повалення авторитарних режимів. Були вони зародком демократизації і її метою. Політична система сучасних національних держав настільки демократична, наскільки їх ключові керівники обираються шляхом справедливих, чесних виборів, що регулярно проводяться, і у процесі яких кандидати вільно змагаються за голоси виборців, і в яких має право брати участь практично усе доросле населення країни. Вільні, справедливі й змагальні вибори можливі лише в умовах свободи слова, друку та зібрань, і при умові, що опозиційні кандидати і партії мають можливість критикувати владу, не остерігаючись репресій. Демократизація відбувалася або завдяки авторитарним керівникам, які в силу різних причин ризикнули піти на вибори або під тиском опозиційних політичних сил, які добивалися їх проведення. Висновок, який випливає з третьої хвилі демократизації є наступним – вибори є не лише життям демократії, але також і смертю диктатури. В умовах падіння ступеню легітимності авторитарні керівники зустрічаються із зростаючим тиском борців за відновлення легітимності влади за допомогою виборів. Політичні радники диктаторів погоджувалися

на проведення виборів розраховуючи на те, що вони зможуть продовжити легітимне життя існуючому режиму. Однак завжди при цьому переживали глибоке розчарування. За незначними винятками партії чи кандидати пов'язані з авторитарними режимами програвали чи отримували дуже незначну підтримку на виборах організованих авторитарною владою. Результати виборів дуже часто були несподіваними як для влади так і для самих лідерів опозиції. Протягом перших п'ятнадцяти років третьої хвилі такий "несподіваний результат виборів" був загальним. Виступав він у всіх трьох типах процесу змін. Звернемо увагу на наступні факти: у листопаді 1974 р. у рамках політики послаблення суспільної напруги бразильський генерал Гейзел дозволив провести дозовано конкурентні парламентські вибори. Правляча партія – Національний Альянс сподівалася легко виграти в опозиційних сил. У жовтні більшість добре поінформованих спостерігачів погоджувалися з цим. Результати виборів однак здивували всіх, в тому числі й найоптимістичніших стратегів опозиції. Як наслідок, опозиційні сили подвоїли своє представництво в нижній палаті парламенту, потроїли в сенаті й збільшили контроль над законодавчими органами штатів в пропорції один до шести. У січні 1977 р. у Індії Індіра Ганді, яка керувала державою в умовах військового стану, раптово призначила на березень парламентські вибори. Очолювана нею партія Індійський Конгрес мала домінуючі позиції порівняно з опозиційною коаліцією. Однак опозиційна Джаната-партія отримала переконливу перемогу. Правляча партія втратила контрольовану нею владу, здобувши підтримку всього 34 % виборців. Був це перший випадок в історії Конгресу коли партія здобула на парламентських виборах менше 40 % голосів виборців. У травні 1980 р. військовий режим Перу під тиском опозиції прийняв такий виборчий закон, який створював умови для дальшого домінування правлячої партії. Вибори завершилися "несподіваним результатом". Правляча партія зуміла зібрати на свою користь лише 27 % голосів виборців, а опозиційна партія отримала 45.5 % голосів виборців. У листопаді 1980 р. військовий уряд Уругваю провів референдум з приводу нової конституції, яка мала запровадити право постійного військового вето відносно урядової політики. "На здивування армії" 57 % виборців відхилили її. Два роки після цього військовий уряд дозволив провідним партіям прийняти участь у парламентських виборах. Противники військового режиму отримали вражаючу перемогу, а колишній президент держави Джорже Ареко здобув прихильність лише 27.8 % виборців. У жовтні 1993 р. парламентські вибори організував аргентинський військовий режим. Радикальна опозиція, яку очолював багатолітній борець із військовим режимом Рауль Альфонсін, отримала "несподівану" перемогу, завоювавши на свою користь 52 % голосів виборців. Інший кандидат, який користувався підтримкою військових, отримав всього 40 % голосів. Перший раз в історії Аргентини пероніти програли вибори. У листопаді 1983 р. військовий уряд Туреччини погодився провести вибори щоб перейти до цивільного правління. З цією метою військові організували й всіляко підтримували Народно-Демократичну партію очолювану колишнім генералом. Народні демократи в

парламентських виборах вибороли для себе третє місце прихиливши на свою користь лише 23 % голосів. А опозиційна Партія Вітчизни здобула переконливу перемогу отримавши 45 % голосів. У лютому 1985 р. на парламентських виборах в Кореї “несподівано добрі результати” здобула новостворена опозиційна Демократична партія Нової Кореї, яка завоювала 102 із 276 місць у парламенті. Сталося це в умовах суворо контрольованої урядом виборчої кампанії, до того ж остаточні результати виборів, на думку опозиції, були сфабриковані. У 1985 р. військовий лідер Пакистану генерал Зія-уль-Хак організував вибори так, що в них не могли брати участі кандидати опозиційних партій. Ці партії бойкотували вибори. Однак всупереч цим умовам багато кандидатів, що обіймали високі військові посади чи були прихильниками генерала зазнали поразки. У жовтні 1988 р. в Чілі генерал Піночет виніс на референдум питання про своє дальше перебування на чолі держави. Сам генерал був переконаний у власній перемозі оскільки держава знаходилася на гребні економічного піднесення. У ході кампанії опозиції вдалося мобілізувати громадську думку проти Піночета. 55 % проти 43 % виборців відкинули його наміри управляти державою наступних 7 років. У березні 1989 р. вперше за 70 років, виборці в СРСР отримали можливість вибирати кандидатів в депутати. Результати виборів були “дуже несподіваними”. У ході виборчої кампанії крупні партійні керівники, члени Політбюро й перші секретарі обкомів Москви, Києва, Мінська, Львова ряд партійних керівників з регіонів та інших осіб комуністичного істеблішменту зазнали повної поразки. У червні 1989 р. польська “Солідарність” на парламентських виборах отримала “несподівану перемогу”, здобувши 99 із 100 місць у сенаті та 160 із 161 місця у сеймі. 33 із 35 кандидатів високого рангу не отримали підтримки 50 % виборців і зійшли з виборчих перегонів. Отримані результати коментувалися як “неочікувані”. У лютому 1990 р. Віолетта Чаморро й очолюваний нею Союз Національної Опозиції в Нікарагуа здобули блискучу та “несподівану” перемогу незважаючи на те, що сандіністи контролювали уряд і ресурси. Чаморро виграла у 7 із 9 адміністративних округах і отримала 55.2 % підтримки виборців проти 40.8 % у Даніеля Ортеги. У травні 1990 р. в Бірмі військова Рада вперше за 30 років дозволила вибори за участю кількох партій. Результати виборів були “несподіваними”. Опозиційна Народна Ліга за Демократію отримала 392 із 485 місць в парламенті, а провійськова Партія Національної Єдності отримала лише 10 мандатів. Під час виборчої кампанії лідер НЛД і ще близько 400 активістів партії перебували в ув’язненні, а партія вела свою виборчу кампанію фактично з підпілля. У червні 1990 р. вперше за 28 років незалежності Алжиру на багатопартійних виборах перемогу отримала опозиційна ісламська партія. Ісламський фронт отримав контроль над 32 провінціями і 853 місцевими радами. Правляча партія - Фронт Національного Визволення – перемогла у 14 провінціях і 487 місцевих радах.

4.3. Вибори у європейських країнах. Характерною особливістю сучасних політичних виборів в країнах Західної Європи є висока електоральна нестійкість. Так у період з 1948 по 1977 р. тут відбулося 103 виборчі кампанії. Середній рівень індексу електоральної нестійкості у Європі становив 8,1 %. У 64 виборах індекс електоральної нестійкості був нижчим відносно середнього показника, у той час як у 39 виборах він був вищим. Деякі вибори значно виділялись своїми показниками електоральної нестійкості. Це стосується виборів 1973 р. в Данії, в ході яких кількість партій збільшилась вдвічі; деяких виборів, які відбулися у Франції в 50-х рр., а також виборів 1953 р. в Німеччині, коли ХДС отримав серйозну перемогу. У таких країнах як Швейцарія, Швеція та Австрія у післявоєнний період не було виборів з високим рівнем електоральної нестійкості. Навпаки у таких країнах як Франції, Італії, Бельгії та Голландії жодного разу не було виборів з низьким рівнем електоральної нестійкості. Вибори з високим рівнем електоральної нестійкості були характерні для окремих країн в 50-х рр., а для інших – в 70-х рр. Загальноєвропейською тенденцією було збільшення кількості виборів з відносно високим рівнем електоральної нестійкості й зменшення числа виборів з відносно низьким рівнем електоральної нестійкості. При цьому 60-ті рр. були періодом, для якого характерним було обмеження числа виборів обох типів.

Європарламент. Представницький орган, який складається з представників народів держав, що об’єдналися у Європейське Співтовариство. Повноваження Європарламенту: право на осуд, право на консультації, співробітництво і спільне рішення, право відмовляти у прийнятті до ЄС, право приймати бюджет, право на запити. Кількість членів Європарламенту не перевищує 700. Кількість представників, що обираються від кожної держави-учасниці: Німеччина – 99, Франція – 87, Італія – 87, Великобританія – 87, Іспанія – 64, Голландія – 31, Бельгія – 25, Греція – 25, Португалія – 25, Швеція – 22, Австрія – 21, Фінляндія – 16, Данія – 16, Ірландія – 15, Люксембург – 6. З 1979 р. вибори до Європарламенту відбуваються шляхом прямого загального голосування за виборчими процедурами держав-учасниць. Термін повноважень Європарламенту – 5 років. У структурі Європарламенту виділяють президію (голова і 14 заступників, адміністрацію (генеральний секретар і 7 головних управлінь), 21 комісію (голова і 3 заступники), політичні групи. У ст. 191 Договору про заснування Європейського Союзу зазначено: ”Політичні партії на європейському рівні є важливим фактором інтеграції і рамках Співтовариства. Вони сприяють формуванню європейської ідентичності та вираженню політичної волі громадян Союзу”. Розподіл місць у керівних органах Європарламенту здійснюється пропорційно до чисельності фракції. Чим сильніша фракція, тим більше представників вона буде мати в Президії Європарламенту. Належність до певної держави при цьому до уваги не береться.

Дефіцит демократії. Нестачу суспільного втручання, яке могло б забезпечити висвітлення та задоволення центральних або місцевих інтересів різних соціальних груп та прошарків населення називають дефіцитом демократії. Цей термін найпоширеніший у контексті інституцій і творення політики Європейського Союзу (ЄС). Вживання цього терміна відображує загальне й багатоаспектне невдоволення тим, як функціонує демократія на рівні ЄС. Коли його вживають, він звичайно зумовлює таку конотацію, як процедурний погляд на демократичну легітимність. Отже, постанови вважають за легітимні тільки тоді, коли вони задовольняють певні процедурні вимоги, як-от пряма чи непряма участь громадян завдяки виборам, а також перевірка та підзвітність творців політики. Серед демократичних держав існує широка згода не тільки з приводу цих питань,- у межах ЄС існує ще й широка згода, що делегування та об'єднання суверенітету зменшує можливості національних парламентів і громадян вимагати підзвітності національних творців політики. Проте члени ЄС ніяк не можуть дійти згоди, як можна надолужити дефіцит демократії. Скажімо, дехто вважає, що надання повноважень прямо обраному Європарламенту - найкращий розв'язок проблеми дефіциту демократії. Інші стверджують, що національні творці політики можуть бути підзвітні тільки перед національними парламентами, й тому відкидають пропозицію надати такі повноваження Європарламенту. Таке розмаїття думок великою мірою відображає відмінності історії державних устроїв різних країн (наприклад аналогія федеративної держави в Німеччині і доктрина про суверенітет національного парламенту у Сполученому Королівстві).

4.4. Вибори в посткомуністичних державах. У посткомуністичних країнах вибори виникають не на порожньому місці. Принцип загального виборчого права існував у всіх посткомуністичних державах, більш того, участь у виборах розглядалась як обов'язок, а структурування суспільства за майновою ознакою цілеспрямовано придушувались. У той же час етнічність в багатьох комуністичних країнах була інституалізована. У наявності високий ступінь політичної мобілізації населення та низький рівень його довіри до політичних еліт тому у 18 з 27 держав виборчі системи віддали перевагу пропорційному, а не мажоритарному принципу. Виборчий бар'єр для партій або взагалі був відсутній, або ж був досить низьким – до 4 % в 11 країнах. У 13 державах парламент не міг бути розпущеним виконавчою владою за жодних обставин, в цілому переважало прагнення послабити виконавчу владу відносно парламенту. Загальним є бажання досягти максимально широкого представництва за рахунок ефективності виконавчої влади. Сама ідея сильної влади була скомпрометованою та асоціювалась з комуністичним минулим. Багатофакторна економічна та соціальна криза у більшості посткомуністичних держав, яка зумовила необхідність для свого вирішення сильного уряду, послабила підтримку пропорційного представництва. Виключення стосувалося лише Угорщини та Чехії. У той же час еліти, які завоювали більшість в парламентах, намагалися провести такі

політичні реформи, які б посилювали їх владу. Насамперед у 8 країнах були збільшені виборчі бар'єри з метою зменшення числа партій, представлених у парламенті, послаблення впливу радикалів та посилення центристських об'єднань. Між першими та другими виборами виборчий бар'єр для політичних партій в середньому зріс з 3,9 % до 4,6 %, а для виборчих блоків це зростання було ще вагомішим – в Угорщині він становив 15 %. Запровадження вищого виборчого бар'єру й зменшило кількість парламентських партій та збільшило представництво партій-переможців. Однак розрахунки на те, що це приведе до "маргіналізації" крайніх партій не виправдалися. Прихід до влади у Польщі в 1993 р. посткомуністів змусив переглянути попередні політичні прогнози. Передбачалось, що навіть якщо виборці й "полівіють" то вони віддадуть свої голоси за соціал-демократичні партії без комуністичного минулого. Проте реальний виграш отримали посткомуністи з їх сильною партійною організацією в центрі та на місцях. Як підсумок посткомуністичні партії дещо еволюціонували до центру, однак в цілому це привело до їх стабілізації та інституалізації, витіснення ними соціал-демократів. Збереження посткомуністичними партіями своїх позицій утруднює подальший розвиток демократичної системи, оскільки вносить елемент глибокої недовіри в політичне життя, оскільки опоненти посткомуністів не можуть бути певними, що вони будуть дотримуватися прийнятих правил гри при приході до влади. До того ж, всупереч очікуванням кількість партій у посткомуністичних країнах не лише не зменшилась, але в деяких випадках навіть зросла. Так кількість партій, що приймали участь в других виборах у Чехії зросла з 17 до 20, в Грузії – з 47 до 54, у Литві – з 17 до 24, а в Угорщині залишилось без змін. Далі реформована виборча система забезпечувала партіям-переможцям більш високий відсоток парламентських місць, ніж відсоток голосів, отриманих ними на виборах. Ця практика є поширеною в розвинених демократіях і спрямована на те, щоб у боротьбі за виграш на виборах рухатись до центру, де зосереджується більшість виборців. Якщо на перших виборах з 17 дежав, які використовували пропорційну виборчу систему, лише 8 застосовували формули, які надавали перевагу партіям-переможцям, то в ході других виборів таких країн вже було 12. Третім аспектом політичних реформ стало запровадження змішаних виборчих систем. Оскільки, як стверджує російський дослідник Г. Голосов посилаючись на досвід окремих країн-колишнього СРСР, збереження мажоритарної системи "блокує розвиток партійної системи." Запровадження мажоритарно-пропорційної системи також було вигідним сильним партіям, які мали розвинені партійні структури на місцях. Проведені дослідження показують, що не дивлячись на значні національні відмінності, можна все ж виділити загальні риси характерні виборцям посткомуністичних країн Східної Європи та колишнього СРСР. Однією з них є високий рівень нестабільності партійних симпатій виборців. Цей показник значно перевищує подібний показник в період нестабільності та соціально-політичної трансформації в країнах Західної Європи (Німеччина після Другої світової війни, Іспанія, Португалія та Греція у 70- 80-ті рр.). Так,

показник нестабільності партійних преференцій складав 28,3 % в Угорщині в період між виборами 1990-1994 рр., 34 % - у Польщі (1991-1993), 54 % - в Естонії (1992-1995), більше 40 % - в Литві (1992-1996), 31,4 % - в Чехії (1992-1996). Загальною рисою є й т. зв. протестне голосування чи негативної партійної ідентифікації, коли у виборців відсутнє почуття близькості хоча б з однією партією. Як свідчать соціологічні дослідження, у 1995 р. в Угорщині, Польщі, Румунії та Словенії серед виборців 77 % мали негативну ідентифікацію і лише 30 % - позитивну. Ця ситуація пояснюється не лише несформованістю системи інститутів політичного представництва, але й особливостями формування тут партійних симпатій виборців. Політична поведінка "атомізованих індивідів", якими й є виборці посткомуністичних країн, загалом є пасивною, для них більш характерною є "культура неучасті", полярні політичні установки та висока відчуженість від політики. Цю групу виборців відрізняє також висока схильність позитивно реагувати на риторику популістських та націоналістичних партій. На відміну від країн з розвиненою демократією, де зміни в економічному становищі безпосередньо впливають на формування політичних симпатій, у посткомуністичних країнах зміни в економіці здійснюють опосередкований вплив на політичні преференції виборців. Своєрідним фільтром при цьому слугують установки виборців відносно інституційних проблем ("демократії" та "капіталізму"). І, нарешті, важливим фактором, який визначає структуру електоральних симпатій у посткомуністичних суспільствах, є різноманітність соціо-політичних поділів, які здійснюють вагомий вплив на структуру багатомірного електорального простору. Навіть в західних країнах вибори не стали єдиним механізмом врегулювання конфліктів між католиками та протестантами в Північній Ірландії, проблеми баскського сепаратизму та антиурядової орієнтації міліції в Монтані. Такі проблеми доводиться вирішувати з допомогою цілого набору засобів і протягом тривалого часу. Це тим більше стосується посткомуністичних країн – вибори можуть сприяти побудові демократичної системи, але не в силах замінити складний процес його будівництва. Розпад колишнього СРСР та перехід влади від комуністів до демократів також не був результатом електорального змагання. Використовуючи визначення Ф. Шміттера та І. Карла, російський перехід слід віднести до "нав'язаних переходів". "Установчі вибори" 1993 р. проводились під контролем правлячої верхівки і в цьому сенсі, як зазначає М. Урбан швидше повторювали радянську електоральну практику ніж поставторитарні вибори у східноєвропейських країнах. І хоча "установчі вибори" виникли в Росії як результат вирішення внутрішньоелітного конфлікту, процес консолідації політичного режиму після президентських виборів 1996 р. був запущений як результат угоди між командою Б. Єльцина та лівою коаліцією про розподіл сфер впливу. Ця угода означала, що комуністична опозиція була інтегрована в структуру режиму у формі "напівопозиції" в результаті чого електоральна конкуренція відігравала фасадну роль в реальному процесі прийняття рішень. Таким чином "угода еліт" як спосіб розв'язання внутрішньоелітних конфліктів у посткомуністичній Росії не підтримує практику існування

вільних та справедливих виборів, хоча формально електоральні інститути є демократичними. Навпаки, антагоністичні внутріелітні конфлікти можуть сприяти формуванню демократичних рамок і формуванню конкурентного електорального середовища та конкурентної багатопартійної системи. І хоча елітарна теорія та транзитологія підкреслюють вирішальну роль внутрішньоелітних угод для успішної демократичної трансформації та консолідації, однак можна стверджувати, й те, що демократія є не єдиним можливим наслідком таких угод. Збереження позицій правлячими угрупуваннями та їх конкурентами також може бути метою подібної угоди. Відповідно, "угода еліт" може в результаті дати "напівдемократичні" режимні моделі з обмеженою електоральною конкуренцією. З цієї точки зору, нинішній стан обмеженої електоральної конкуренції може сприйматись за аналогією з ранньою стадією політичного розвитку деяких успішних демократій. Однак основне питання про те чи рухається даний режим у демократичному напрямку залишається відкритим. Це й дало підстави британському політологу Р. Роузу у своїй статті "Життя в антимодерному суспільстві" (1999) зробити висновок, що в Росії та інших посткомуністичних державах "суспільства досягли межі того, що можна досягти завдяки застосуванню інституту вільних виборів."

4.5. Вибори в Україні. Починаючи з 1654 р., українці жили в двох різних політичних системах. Із земель від владою Російської імперії витіснено самоврядування та муніципальні вибори. У 1767 р. Спеціальна комісія, створена указом Катерини II (яка до речі обиралася по станах) винесла пропозицію про відновлення гетьманських виборів, що й стало причиною припинення її роботи. Пізніше, після скасування кріпацтва, зросла необхідність у місцевій адміністрації. Тому було введено вибори на повітовому та губернському рівнях для обрання представників для нагляду за освітою, охороною здоров'я та ін. Практика проведення регулярних парламентських виборів була запроваджена тут після першої російської революції 1905 р. Закон 6 серпня 1906 р. про Державну Думу запровадив представницький інститут, а Маніфест 17 жовтня проголошував, що до участі в державному житті залучається російський народ. Вибори до Державної Думи були куріальними. До І та ІІ Дум було обрано від України 102 депутати та створено українську парламентську громаду з 45 депутатів. Однак із змінами квот в виборчому законі змінилось і представництво українців, а в IV Думі вже навіть було неможливо створити фракцію. Інша політична доля спіткала західні землі. Тут українці пройшли вишкіл на парламентських виборах 1848 р. і навіть у Австрійському парламенті мали свою депутацію з 39 чоловік. Нова конституція Австрії 1861 р. встановила для галичан право автономії зі створенням верховного органу – Галицького Сейму. Ідея народного представництва глибоко пронизала громадсько-політичну думку України. Так, за УНР особливе місце відводилось Установчим зборам, які організовувались через вибори. Конституція УНР встановлювала, що верховний орган – Всенародні Збори – є виборними. У період Гетьманату,

хоч і були відмінені попередні напрацювання в питанні виборів, відзначалось, що найближчим часом буде видано закон про вибори до Українського Сейму. Більше того, сам П. Скоропадський був обраний Гетьманом на з'їзді хліборобів-землевласників. Політико-юридичні документи часів Директорії засвідчують, що інститут виборів також сприймався як безумовний елемент політичної системи. Згадані періоди української історії поч. XX ст. не стали тривалими і визначальними, поки не настав радянський період історії. Виборні Ради – пронизали все громадське і політичне життя. Проте ці вибори з самого початку практикували класовий ценз, а тому не були демократичними. Згодом сформувалась така система виборів, яка тотально контролювалась зі сторони влади і вибори фактично стали безальтернативними, а представницькі органи номінальними. Ця епоха змінилась на початку 90-х років, коли постали перші, так звані "альтернативні" вибори і правляча КПРС та її складова КПУ почали втрачати позиції. Розпочався активний розвиток нових політичних сил, і функції виборів відродились. З проголошенням державної незалежності України в 1991 р. розпочався новий етап застосування виборів в процесі здійснення державної влади. З липня 1991 р. Верховна Рада України прийняла Закони "Про заснування поста Президента Української РСР і внесення змін та доповнень до Конституції Української РСР", "Про Президента Української РСР", "Про вибори Президента Української РСР". За цими законами передбачалося створення владних структур у формі парламентсько-президентської республіки з досить сильною законодавчою і виконавчою владою. 1 грудня 1991 р. одночасно з проведенням загальноукраїнського референдуму на підтримку Акту про державну незалежність України відбулися перші президентські вибори в Україні. У них прийняло участь 32 млн. громадян України (84 % внесених у списки). Протягом вересня здійснювалось висування на посаду Президента. Попередньо передбачалося від демократичних сил запропонувати одну взаємоузгоджену кандидатуру. Але угоди при спільні дії демократичних сил досягти не вдалося. Велика Рада Руху більшістю голосів висунула кандидатом у Президенти В'ячеслава Чорновола, рада УРП – Левка Лук'яненка, громадська організація Українська Духовна республіка – Олеся Бердника, Партія Зелених України – Юрія Щербака, Союз "Чорнобиль" – Володимира Яворівського. До президентських списків ввійшли також колишній лідер депутатської більшості у Верховній Раді Олександр Мороз, поет Борис Олійник, міністр сільського господарства Олександр Ткаченко, голова виробничого кооперативу "Олімп" з Дніпропетровська Леопольд Табурянський та багато інших. Загалом власних кандидатів висунуло 12 політичних партій, громадських об'єднань і рухів, 97 трудових колективів. Водночас 199 громадян подали заяви про самовисунення. Однак лише 26 подали заповнені списки виборців на свою підтримку у Центральну виборчу комісію (ЦВК). Причому визначений законом рубіж у сто тисяч підписів змогли подолати лише сім кандидатів: В. Гриньов, Л. Кравчук, Л. Лук'яненко, Л. Табурянський, О. Ткаченко, В. Чорновіл та І. Юхновський.

Вони й були зареєстровані кандидатами в Президенти. У ході виборчої кампанії О. Ткаченко свою кандидатуру зняв. Леонід Кравчук на свою підтримку отримав майже 20 млн. голосів (62 %) і став першим всенародно обраним Президентом України. 7,4 млн. виборців (23,3 %) переважно мешканців Галичини, віддали свої голови В'ячевлаву Чорноволу. 5 грудня 1991 р. на урочистому засіданні Верховної Ради України Л. Кравчук склав присягу народові України. Цього ж дня на пленарному засіданні Головою Верховної Ради було обрано Івана Плюща. До серпневого заколоту ніде в Україні, крім Галичини, позиції партноменклатури не були серйозно захитані, а суверен-комунізм, який проявився в останні місяці існування СРСР, був лише захисною реакцією на загрозливі для партократії процеси розкладу комуністичної системи в центрі. Закріпивши юридично для себе переваги у виборчій кампанії "партія влади" не могла не розраховувати на успіх. 19 березня 1990 р. було обрано 443 з 450 народних депутатів УРСР. Члени КПРС становили 85 % персонального складу новообраної Верховної Ради, більше 1/5 (93 особи) корпусу народних депутатів України були партійними функціонерами; порівняно з попередніми скликаннями кількість комуністів у Верховному законодавчому органі України зросла на 16,5 %. Як і слід було очікувати, Головою Верховної Ради УРСР було обрано першого секретаря ЦК КПУ В. Івашка. Однак низка процесів та явищ, що виявились у ході виборів, робили цю перемогу певною мірою досить умовною. По-перше, значна частина високопоставленої партійно-державної номенклатури зазнала поразки. По-друге, якщо у складі депутатського корпусу Верховної Ради України комуністи мали вагому перевагу, то на місцевому рівні ця перевага була значно менш переконливою. По-третє, суттєво звузилась традиційна соціальна база КПУ в Радах. По-четверте, національно-демократичним силам на місцевому рівні особливо в західному регіоні, вдалося завоювати міцні позиції. Опоненти КПУ становили в обласних радах значний відсоток – у Львівській, Івано-Франківській, Харківській – 2/3 місць, у Тернопільській – майже половина, у Київській міській раді – майже 40 %. Таким чином, вибори 1990 р. кардинально змінили внутріполітичну ситуацію: до важелів влади прийшли політичні лідери нової хвилі (склад Верховної Ради оновився на 90 %); представники демократичних сил набули статусу народних депутатів, що юридично посилило опозицію; перемога демократів на місцевому рівні й в ряді областей активізувала діяльність регіональних еліт. Щоб координувати свою діяльність у прокомуністичній Верховній Раді демократи заснували Народну Раду, до складу якої увійшло 125 народних депутатів, які репрезентували парламентські фракції "Відродження". "Вільні демократи", "За права людини", "Незалежність" та групу "Демократична платформа в КПУ". Її основу складали депутати західного регіону. Головою Народної Ради було обрано академіка І. Юхновського, його заступниками Л. Лук'яненка, Д. Павличка, О. Ємця, В. Філенка, секретарем – Л. Танюка. Однак остаточного перелому у масштабах республіки на користь якоїсь однієї з протидіючих сил у ході виборів фактично не відбулося. За цих умов кожен з політичних опонентів намагався

перехилити шальку терезів на свій бік. Так, якщо демократи робили ставку на використання переважно парламентської трибуни, то комуністична більшість (т. зв “група 239”) – на процедуру голосування. Представники номенклатури у парламенті легко погодились з ідеєю запровадження інституції президентства. Та коли Л. Кравчук почав наповнювати президентську владу реальним змістом, вони поставилися до цього здебільшого негативно. Протистояння Президента і Верховної Ради на фоні всеохоплюючої кризи закінчилося рішенням обох сторін достроково припинити повноваження і звернутися до виборців з проханням підтвердити мандати. До позачергових парламентських виборів 1994 року українське суспільство підійшло більш політично структурованішим ніж в 1990 р. У 1993 р. Міністерство юстиції офіційно зареєструвало вже 16 політичних партій України. У 1994 р. в Україні діяло 30 зареєстрованих партій, 14 з яких отримали депутатські мандати. Із 14 партій, представлених в парламенті, лише шість (КПУ, НРУ, СПУ, УРП, КУН, ПП) офіційно висунули своїх кандидатів. Це вказує на те, що більшість українських партій в цей період ще не були готові провести широкомасштабні виборчі кампанії. Однак попри мажоритарний характер виборчого законодавства основним мотиваційним чинником для виборців була все ж таки партійна приналежність кандидатів. Це підтверджують наступні дані: депутатами стали кожен 9-й кандидат із партійних і лише кожен 23-й – із позапартійних. Майже половина обраних депутатів парламенту (187) мали певну партійну приналежність. З них 91 були членами КПУ, 22 – НРУ, 21- Селянської Партії України (СелПУ), 14- СПУ, 11- УРП, 5- Конгресу Українських Націоналістів (КУН) та ППУ, 4-ПДВУ, 3 – Української Національної Асамблеї (УНА) та Демократичної Партії України (ДемПУ), 2- Соціал-демократичної партії України (СДПУ), Громадянського Конгресу України (ГКУ) та Християнсько-демократичної партії України (ХДПУ), 1 – УКРП та Партії економічного відродження Криму (ПЕВК). Це давало можливість формувати партійні фракції та групи в парламенті. Загалом у Верховній Раді їх нараховувалось 10 (Комуністи – 89, Аграрники – 47, Реформи – 36, Єдність – 31, Міжрегіональна Депутатська Група – 30, Державність – 30, Соціалісти- 28, НРУ – 29, Незалежні – 28, Позафракційні - 21). Проте у парламенті ні одна з політичних сил не володіла необхідним потенціалом для формування стійкої більшості. Очолив український парламент лідер СПУ - О. Мороз, віце-спікером став лідер СелПУ – О. Ткаченко. Якщо така більшість і створювалася, то швидше на ситуативній основі. Загалом же вибори 1994 р. не принесли ні бажаного зміцнення, ні укрупнення українських партій, засвідчили вони невідповідність виборчого законодавства вимогам часу та необхідність структуризації політичного центру, зміни політичної стратегії і тактики багатьох новоутворених партій. 26 червня 1994 р. відбулися позачергові президентські вибори. На їх початок розвіялися надії Л. Кравчука на те, що новий парламент відмовиться від ідеї дострокових президентських виборів або принаймні відкладе їх. Попри його неодноразові заяви про те, що він не бажає висуватись на другий термін, однак в останній момент він таки зареєструвався, подавши на свою

підтримку понад 300 тис. підписів. Л. Кучма, який також говорив про бажання займатися “конкретними справами”, а не політикою також висунув свою кандидатуру. У своєму рішенні він спирався на підтримку промислово-підприємницького лобі східної та південної України. Окрім двох головних претендентів, у виборах брали участь лідер соціалістів О. Мороз, економіст В. Лановий, міністр освіти П. Таланчук, спікер парламенту І. Плющ й підприємець В. Бабич. За жодним з них не було ані серйозного адміністративного ресурсу ані істотної фінансової підтримки. Їхня участь спричинилася лише до того, що знадобився другий тур, до якого вийшли головні претенденти – Л. Кравчук та Л. Кучма. Перший тур цілком очікувано призвів до лідерства в перегонах Л. Кравчука – за нього проголосувало 37,7 % виборців. Л. Кучма посів друге місце з 31, 3 % і був настільки пригнічений цим результатом, що навіть розмірковував про зняття своєї кандидатури. Другий тур президентських виборів став своєрідним уроком електоральної географії для майбутніх кандидатів у президенти. Л. Кравчука одностайно підтримав захід і частина центральної України. За Л. Кучму проголосував схід і південь країни, які дали “фізичну більшість” голосів. Результат – 52 % голосів за Л. Кучму (14, 6 млн. виборців) і 45 % - за Л. Кравчука (12, 1 млн). Чималу роль зіграла й та обставина, що Л. Кучму в другому турі підтримали “ліві” партії – передусім комуністи та соціалісти, котрі формально проголосили нейтралітет, однак насправді працювали в регіонах на користь Л. Кучми. 19 липня 1994 р., ще погано володіючи українською, новий президент виголосив присягу у Верховній Раді. У парламентських виборах 1998 р., які відбувалися на основі нової (змішаної) виборчої формули, приймало участь 30 суб’єктів виборчого процесу 21 політична партія і 9 виборчих блоків, які об’єднували 19 партій. Отже, загальна кількість партій, що прийняли участь у виборах, сягнула 40. Цікаво, що 5 з них були зареєстровані Мінюстом в 1996 р. і ще 10 – в 1997 р., тобто незадовго до виборів. Ці вибори були першими парламентськими виборами, що відбувалися в умовах дії нової Конституції України. Загалом до виборчих списків було внесено 37 540 тис. чол. У голосуванні взяли участь 26 571 тис. виборців, або 70,8 % їхньої загальної кількості. За списки кандидатів у народні депутати України від політичних партій і виборчих блоків проголосували 24 353 тис. громадян, або 91,7 % тих, хто взяв участь у голосуванні. 1397 тис. виборців (або 5,25 %) не підтримали жодної партії. Передбачений законом виборчий бар’єр зуміли подолати 8 партій і виборчих блоків. За списки кандидатів у депутати зазначених партій і партійних блоків подано 17 482 тис. голосів. За списки партій і блоків, які не подолали виборчого бар’єру (їх виявилось 22), було подано 5474 тис. голосів. Ці голоси стали своєрідним “призом” для партій-переможниць. Основна боротьба розгорілася між КПУ та антикомуністичним НРУ. Загалом політичні симпатії виборців розподілилися наступним чином: за партійний список КПУ – віддали свої голоси 24,65 % виборців, НРУ – 9,40 %, виборчий блок СПУ та СелПУ “За правду, за народ, за Україну!” – 8,55 %, Партія зелених України (ПЗУ) – 5,43 %, Народно-демократична партія (НДП) – 5,01 %, ВО “Громада”

– 4,67 %, Прогресивна соціалістична партія України (ПСПУ) – 4,04 %, Соціал-демократична партія України (об'єднана) (СДПУ(о) – 4,01 %. Найбільшу кількість депутатських мандатів в мажоритарних округах отримала КПУ – 38, НРУ – 14 та НДП – 13. Після виснажливого виборчого марафону Верховну Раду України очолив один із керівників СелПУ – О. Ткаченко, першим віце-спікером став комуніст А. Мартинюк, заступником – представник СДПУ(о) – В. Медведчук. На чергових президентських виборах 1999 р. було зареєструвано 15 претендентів. Двоє в останній момент зняли свої кандидатури на користь П. Симоненка, і в бюлетенях залишилось 13 кандидатів. Перший тур президентських виборів відбувся 31 жовтня 1999 р. Діючий Президент набрав найбільшу кількість голосів, його підтримали 9599 тис. виборців. Друге місце посів лідер комуністів П. Симоненко, якого підтримали 5849 тис. виборців. Третє місце зайняв О. Мороз. За нього проголосувало 2970 тис. чол. Четверте місце дісталося Н. Вітренко – 2887 тис. голосів, Є. Марчука підтримали 2138 тис. виборців, Ю. Костенка – 574 тис., Г. Удовенка – 320 тис., В. Кононова – менше 77 тис. виборців. Ліві претенденти, які програли перший тур, закликали виборців підтримати П. Симоненка, а лідери правих висловилися на підтримку діючого Президента. Є. Марчук, який до першого туру зробив невдалу спробу порозумітися з О. Морозом і О. Ткаченком, у новій ситуації беззастережно підтримав Л. Кучму. У перерві між першим і другим турами виборів Л. Кучма призначив його на відповідальну посаду секретаря Ради національної безпеки і оборони України (РНБО). Напередодні другого туру Національна спілка письменників України опублікувала відозву "Проголосуймо за майбутнє України!" Письменники з тривогою відзначали, що в країні існує загроза приходу до влади проімперських комуністичних сил. Причину можливого "червоного реваншу" вони вбачали в протестному характері голосування значної частини електорату, передусім громадян старшого віку, а також у легковажному ігноруванні виборів молоддю, яка мала право голосу. У другому турі виборів, який відбувся 14 листопада 1999 р. Леонід Кучму переконливо переміг лідера Комуністичної партії П. Симоненка. За нього проголосувало майже 16 млн. виборців, тобто 56, 2 % . П. Симоненко отримав понад 10 млн. голосів, тобто 37,8 %. Діючий президент переміг у 14 областях України, а П. Симоненко – у 9 і в Автономній республіці Крим. Жодного кандидата не підтримали 3, 5 % тих, хто взяв участь у голосуванні. Виборча кампанія 2002 р. почалася, коли в Україні Мінюстом було зареєстровано близько 130 політичних партій. Основна маса цих партій – політичний мінімум. Справді загальнонаціональний вплив та вагу мали не більше шести політичних партій і ще близько двох десятків володіли певними фінансовими можливостями, спиралися на обмежену або регіональну підтримку виборців. Менше половини з них (61) скористалися своїм правом участі у виборчій кампанії. У виборчому процесі прийняло участь 33 суб'єкти – 22 політичні партії та 11 блоків партій, які об'єднали 42 політичні партії. Найбільшими за кількістю учасників були: виборчий блок "Блок Віктора Ющенка "Наша Україна" (10 партій), виборчий блок "За

Єдину Україну!" (5), виборчий блок "Блок Юлії Тимошенко", виборчий блок "Єдність", виборчий блок "Команда Озимого Покоління" (по 4). Загалом за партійними списками в кандидати у народні депутати України було висунуто 3953 претендентів. Із 33 списків, включених у виборчий бюлетень для голосування по багатомандатному окрузі, 4 % бар'єр подолало шість (три блоки і три партії). Лідером виборчих симпатій став виборчий блок "Блок Віктора Ющенка "Наша Україна" (23,57 % і 70 депутатських мандатів). КПУ отримала 19,98 % і 59 мандатів, провладний блок "За Єдину Україну!" – 11,77 % і 35 мандатів, Блок Юлії Тимошенко (БЮТ) – 7,26 % і 22 мандати, СПУ – 6,87 % і 20 мандати, СДПУ(о) – 6,27 % і 19 мандатів. Всього у голосуванні в багатомандатному окрузі прийняло участь 69,39 % виборців. За даними Центрвиборчкому на виборах 2002 р. 31 партія та блок висунули 1626 кандидатів в одномандатних округах. Результати виборчих змагань в одномандатних округах були наступними: КПУ отримала перемогу в 100 округах, виборчий блок Віктора Ющенка "Наша Україна" – в 94, СПУ – в 12, виборчий блок "За Єдину Україну!" - в 18, виборчий блок БЮТ – в 1. Після тривалої "спікеріади" Головою Верховної Ради було обрано В. Литвина, а віце-спікером А. Мартинюка. Черговим кроком на шляху державного регулювання виборчого процесу стало прийняття 18 березня 2004 р. Закону "Про вибори Президента України" та 25 березня 2004 р. нового закону "Про вибори народних депутатів України", яким остаточно було закріплено суто пропорційну систему виборів українського парламенту за виборчими списками від політичних партій та виборчих блоків. Президентські вибори 2004 р. були, мабуть, найдраматичнішими в новітній історії України. Кандидатами у Президенти було зареєстровано 23 претенденти. Серед них А. Кінах, О. Мороз, П.Симоненко, Н. Вітренко, М. Бродський, Л. Черновецький, О. Омельченко, Д. Корчинський та інші менш знані або т.зв. "технічні". Проте основними конкурентами були лідер Партії регіонів та чинний прем'єр-міністр В. Янукович та лідер блоку "Наша Україна" колишній прем'єр-міністр В. Ющенко. На стороні першого знаходилась підтримка адміністративного ресурсу, на стороні другого – симпатії народу. Програми обох кандидатів не надто відрізнялися між собою за змістом – у В. Ющенка вона була структурована під ефектним гаслом "Десять кроків назустріч людям", у В. Януковича просто представляла собою перелік обіцяних благ. Виборчі штаби кандидатів очолювали екс-віце спікер парламенту О. Зінченко та екс голова Національного банку - С. Тигіпко ("тіньовий штаб" В. Януковича очолював С. Клюєв). Лідерка БЮТ, рейтинг якої був нищим від рейтингу В. Ющенка не балотувалась, отримавши натомість негласні гарантії посісти крісло прем'єр-міністра у разі перемоги. На початку липня 2004 р. опозиційні партії створили коаліцію на підтримку В. Ющенка "Сила народу". Вона обрала своїм символом підкову, гаслом "Вірю! Знаю! Можемо!" та помаранчевий колір. Прихильники В. Януковича обрали своїм партійним кольором біло-голубий. Виборча кампанія відзначалась всіма відомими технологічними хитрощами та численними порушеннями на користь кандидата від влади. Моніторинг інформаційних матеріалів, демонстрованих

на основних телеканалах, засвідчував великий обсяг інформації про В. Януковича і значно менший – про його основного конкурента. Це стосувалося і якості інформації: явно переважав позитив щодо урядового кандидата і негатив щодо його конкурента. Напередодні виборів влада зробила спробу закрити єдиний опозиційний “5 канал”. Натомість В. Янукович максимально намагався використати посаду глави уряду для отримання позитивного для себе результату на виборах. Були підвищені пенсії, ліквідована заборгованість вчителям. Масово поширювалась дезінформація про В. Ющенка. Однією з найгучніших провокацій став показ на контрольованому владою телеканалі відеоролика, поданого як певна “антиреклама” опозиції: карта України подібно до м’ясної туші була розділена на три сорти, де першим сортом була Західна Україна, другим – центральна і третім – східна та південна. Це подавалося як погляд лідерів опозиції. Нарешті В. Ющенка за загадкових обставин було отруєно й він терміново змушений був виїхати на лікування до Австрії. Остаточні результати виборів, які відбулися 31 жовтня були оприлюднені лише 10 листопада. В. Ющенко посів перше місце, набравши 39,87 % голосів. За ним йшли В. Янукович (39, 32 %) та О. Мороз (5, 81 %). Лідер комуністів П. Симоненко набрав менше 5 %. “Бойова нічия” у першому турі, по суті, означала проміжну перемогу влади: все йшло за планом: головний кандидат від опозиції не здобув вирішальної перемоги в першому турі, було досягнуто формальної “рівності шансів” головних кандидатів, відпрацьовано технології фальсифікацій та застосування адміністративного ресурсу. Розпочалася підготовка до другого туру, при цьому для лідерів опозиції настав час підготовки до масових публічних акцій протесту. Перший тур показав, що фальсифікація може сягнути безпрецедентних масштабів. Підготовка до другого туру ознаменувалась проведенням давноочікуваного політичного шоу – теледебатів, які вперше в історії виборів були проведені 15 листопада 2004 р. 18 листопада 2004 р. під тиском опозиції Верховна Рада прийняла закон, що забороняв голосування за відкріпними талонами, наступного дня Л. Кучма відмовився підписати його. 21 листопада 2004 р. відбувся другий тур виборів. Увечері консорціум соціологічних служб “Національний екзит-пол” оприлюднив дані екзит-полу: за В. Ющенка – 52, 9 %, за В. Януковича – 44, 2 %. Ці дані суттєво розходились з даними ЦВК. О 21.00 сервер ЦВК припинив нормальну роботу в автоматичному режимі, дані з територіальних виборчих комісій почали надходити зі значним запізненням. Це породило підозри про існування “паралельного серверу”, який здійснював фальсифікацію результатів волевиявлення. Близько 2 ночі В. Ющенко зустрівся з головою ЦВК С. Ківаловим, після чого в інтерв’ю “5 каналу” заявив, що ЦВК фальсифікує результати виборів, і звернувся до своїх виборців із закликом вийти на вулиці з протестами. О 8.15 ранку 22 листопада В. Ющенко заявив про свою перемогу на виборах і про масові фальсифікації, які він охарактеризував як державний заколот. 24 листопада голова ЦВК С. Ківалов оприлюднив офіційні результати другого туру виборів: за В. Януковича – 49, 46 % голосів, за В. Ющенка – 46, 61 %. Однак

протокол ЦВК, що зафіксував ці результати, відмовились підписати троє членів ЦВК, включно із заступником голови ЦВК Я. Давидовичем. В. Ющенко закликав своїх прихильників вийти на Майдан Незалежності. Одночасно він звернувся з заявою про оскарження результатів виборів у Верховний Суд України. До прийняття ним остаточного рішення заборонялось офіційно оприлюднювати результати виборів. 24 листопада на Майдані Незалежності та Хрещатику стояло понад триста наметів. Керівником акції протесту було призначено Ю. Луценка. 25 листопада опозиція утворила Комітет національного порятунку і закликав до загальнонаціонального страйку. Ці події сколихнули Україну та світ й отримали назву "помаранчевої революції". Президент Росії В. Путін привітав В. Януковича з перемогою, а держсекретар США та віце-прем'єр Канади заявили, що їх країни не визнають результати виборів. Таку ж позицію зайняв і Європарламент. 2 грудня Європарламент виступив із заявою про необхідність проведення повторних виборів. Участь у них В. Януковича і В. Ющенка називалися єдино можливим варіантом виходу з кризи. Для мирного врегулювання ситуації в Україну приїхали президент Польщі О. Кваснєвський, спікер Державної Думи Росії Б. Гризлов, президент Литви В. Адамкус, комісар Євросоюзу Х. Солана, генеральний секретар ОБСЄ Я. Кубіш. На численних переговорах, названих "круглим столом" дійшли до порозуміння про необхідність проведення повторних виборів. 27 листопада Верховна Рада ухвалила постанову про недовіру Центральній виборчій комісії і цим оголосила результати виборів недійсними, а 1 грудня прийняла рішення про відставку уряду. 3 грудня 2004 р. Верховний Суд України після інтенсивних драматичних дебатів сторін, що транслювалися по телебаченню, ухвалив визнати дії ЦВК неправомірними і ухвалив рішення провести повторне голосування 26 грудня 2005 р. Остаточний підсумок "третього туру" – В. Ющенко отримав 51, 99 % голосів виборців (15, 1 млн), В. Янукович – 44, 2 % (12, 8 млн). В. Ющенко цього разу отримав на 893 тис. голосів більше, його суперник втратив майже 2,2 млн голосів. 23 січня 2005 р. на Майдані Незалежності у досить помпезній атмосфері, що нагадувала масову виставу, В. Ющенко склав присягу президента. Епопея, названа її учасниками "помаранчевою революцією", завершилась. Парламентські вибори 2006 р., відбувалися вперше за пропорційною виборчою системою в загальнодержавному виборчому окрузі з 3 % виборчим бар'єром. Було зроблено перехід до пропорційної виборчої моделі, що застосовувалась в єдиному загальнодержавному виборчому окрузі. Громадяни України реалізовували своє активне виборче право шляхом голосування за списки кандидатів від політичних партій (блоків партій). Станом на 20 грудня 2006 р. Міністерством юстиції України було зареєстровано 137 політичних партій. У боротьбу за місця у вищому законодавчому органі держави включилося 45 суб'єктів виборчого процесу (29 політичних партій та 16 партійних блоків). Блокам політичних партій вдалося об'єднати зусилля 50 політичних партій України. Таким чином трохи більше ніж половина з існуючих в державі політичних партій спромоглися скористатися своїм правом на участь у

формуванні вищих органів влади, що і є основною функцією політичної партії. За результатами підрахунку голосів право на формування українського парламенту отримали п'ять політичних сил, яким вдалося подолати 3 % виборчий бар'єр - це Партія регіонів (ПР), яка здобула 32,14 % голосів виборців, БЮТ – 22,29 %, Блок "Наша Україна" – 13,95 %, СПУ – 5,69 %, КПУ – 3,66 %. 449650 виборців з числа тих, що прийняли участь в голосуванні (або 1,77 %) не підтримали нікого. Таким чином у 450-містному парламенті України Партія регіонів отримала 186 депутатських місць, БЮТ – 129, Блок "Наша Україна" – 81, СПУ – 33, КПУ – 21. Політичні преференції електорату на виборах 2006 р., як і в попередні виборчі кампанії, мали яскраво виражений регіональний характер. Виборці півдня то сходу України переважно віддавали свої голоси за Партію регіонів та комуністів, в той час як на заході – за БЮТ та Блок "Наша Україна". Соціалісти користувалися популярністю в сільській місцевості центральних та південних областей, однак їм та комуністам так і не вдалося стати лідером виборчих перегонів в жодній із областей України. Партія регіонів була лідером електоральних симпатій у 8 областях України, Автономній Республіці Крим та м. Севастополь, БЮТ – у 13 та у м. Київ, Блок "Наша Україна" – у 3. За підсумками парламентських виборів створилась певна рівновага конкуруючих між собою політичних сил. Однак відхід від попередніх домовленостей СПУ порушив її на користь біло-синіх. Це дало можливість разом з комуністами сформувати парламентську більшість (т.зв. Антикризову коаліцію), яка обрала О. Мороза головою Верховної Ради, а В. Януковича прем'єр-міністром України. Вступ у дію політичної реформи, яка суттєво обмежила повноваження Президента, перехід в опозицію пропрезидентських сил в парламенті змушує помаранчеві сили все активніше виступати за розпуск парламенту та проведення позачергових виборів, що зрештою їм вдалося реалізувати. Посилаючись на політичну корупцію в парламенті Президент України 2 квітня 2007 р. видав указ про проведення дострокових парламентських виборів. Після довгого і затяжного протистояння між Президентом та Верховною Радою 27 травня 2007 р. Президент, Голова Верховної Ради та Прем'єр-Міністр підписали спільне заяву про проведення позачергових парламентських виборів, які й відбулися 30 вересня 2007 р. Вони відбулися за пропорційною виборчою системою, однак зі встановленням явки виборців у 50 %. На них незначну перевагу отримали вже помаранчеві політичні сили, які, навчені попередніми поразками, відмовились від взаємного поборювання й декларували на виборах стратегічну єдність. Блок НУ-НС отримав – 14,15 % голосів виборців, а БЮТ – 30, 71 %. Партія регіонів, яка хоча й отримала абсолютне лідерство на виборах (34,37 %), однак не змогла сформувати парламентської більшості (КПУ отримала – 5,39 %, Блок Володимира Литвина – 3,96 %) й змушена була піти в опозицію. І хоча помаранчеві сили у парламенті мали перевагу лише у два голоси їм таки вдалося обрати свого спікера парламенту (А. Яценюка) та керівника уряду (Ю. Тимошенко). Президентські вибори 2010 р. розпочалися з дискусії про дату їх проведення. Частина політичних сил

вважала, що президентські вибори слід проводити у терміни, зазначені у конституції, тобто в останню неділя жовтня, сам же президент посилався на конституційну норму про те, що термін повноважень президента не може бути меншим, аніж встановлений конституцією, тобто 5 років, а оскільки вступ його на посаду відбувся пізніше (у зв'язку з проведенням переголосування) – то й чергові вибори повинні відбуватися пізніше. Зрештою позиція президента таки перемогла і чергові вибори Президента України були призначені строго після закінчення строку президентських повноважень, тобто 17 січня 2010 р. Виборче змагання відбувалося на основі діючого Закону України "Про вибори Президента України" до якого напередодні виборів була внесена поправка, що скорочували тривалість виборчої кампанії з 90 до 60 днів. У виборчому змаганні за посаду Президента України прийняло участь 18 претендентів, однак основна боротьба розгорілася між діючим прем'єр-міністром України, лідером блоку свого імені – Ю. Тимошенко та лідером Партії регіонів – В. Януковичем. За підсумками голосування у першому турі симпатії виборців розділились наступним чином: В. Янукович отримав підтримку 35.32 % виборців, Ю. Тимошенко – 25.05 %, С. Тігіпко – 13.05 %, А. Яценюк – 6.96 %, В. Ющенко – 5.45 %, П. Симоненко – 3.54 %, В. Литвин – 2.35 %, О. Тягнибок – 1.43 %, А. Гриценко – 1.20 %. Решта кандидатів отримали менше 1 % підтримки виборців. У другому турі, який відбувався 7.02.2010 р., за В. Януковича проголосувало 12 481 266 виборців (48.95 %), а за Ю. Тимошенко – 11 593 357 (45.47 %). Таким чином перемогу на президентських виборах 2010 р. отримав В. Янукович. Він лідирував у Дніпропетровській, Донецькій, Запоріжській, Луганській, Миколаїаській, Одеській, Харківській, Херсонській, Автономній Республіці Крим та м. Севастополі, Ю. Тимошенко – у Вінницькій, Волинській, Житомирській, Закарпатській, Івано-Франківській, Київській, Кіровоградській, Львівській, Полтавській, Рівненській, Сумській, Тернопільській, Хмельницькій, Черкаській, Чернігівській областях та м. Києві. 4.36 % - не підтримали жодного кандидата. Всього у виборах в другому турі прийняло участь 25 493 529 громадян України. Ю. Тимошенко не погодилася зі своєю поразкою й намагалася оскаржити результати виборів, однак безрезультатно.

Література:

Актуальные проблемы современной политической науки: Реф. Сб. Вып. 2. Проблемы парламентаризма в развитых странах Запада.- М., 1991.

Амелин В. Выборы – институт свободы или инструмент подавления? // Избирательные технологии и избирательное искусство.- М., 2001, с. 25-37

Балабан Р. В. Теорія виборчої системи.- К., 2007, Розділ 1. Становлення електоральної демократії, с. 5-17.

Батенко Т. До історії формувань виборчої системи в Галичині та виборчих змагань галицьких українців 2-ї половини XIX ст. Спроба аналізу // Республіканець, 1994, № 3-3, с. 35-40.

Бугаєв С. Право національних меншин на політичне представництво: актуальні проблеми забезпечення в Україні // Вибори та Демократія, 2005, № 1 (3), с. 68-73.
Бучковський Л. Трансформація виборчого законодавства Польщі // Вибори та демократія, 2005, № 3, с. 69-78.
Вибори. Громадянин. Демократія // Основи демократії. Посібник / За заг. ред. А.Колодій.- К., 2002, с. 349-366.
Вибори в Європейському Союзі / За ред. Д. С. Ковриженка, Лабораторія законодавчих ініціатив- К., 2006.
Выборы в посткоммунистических обществах. Проблемно-темат. сб.- М, 2000.
Вибори в Україні: Європейський вимір.- К., 2001.
Выборы во всем мире. Электоральная свобода и общественный прогресс / Авт.-сост. А. А. Танин-Львов.- М., 2001.
Вибори до Верховної Ради України: Досвід та уроки.- К., 1994.
Гавриш С. Парламентаризм на чолі суспільного прогресу // Віче, 2001, № 7, с. 3-13.
Гельман В. Я. Создавая правила игры: российское избирательное законодательство переходного периода // Полис, 1997, № 4, с. 125-147.
Гончарук Т. З історії виборчого руху галицьких українців на рубежі XIX-XX ст. // Нова Політика, 1998, № 1.
Давимука С., Колодій А., Кужелюк Ю., Харченко В. Політичні режими сучасності та перехід до демократії.- Львів, 1999.
Данненберг А. Избирательная система Испании: 30 лет после крушения диктатуры. – http://www.media-pres.ru/journal_o_vyborah/arhiv/
Диалектика выборов.- М., 1997.
Доцяк І. Українські вибори в системі суспільно-політичних трансформацій // Вісник Прикарпатського університету, Політологія, Вип. 1, 2006, с. 11-14.
Євгеньєва А. Громадяни Європейського Союзу обрали новий парламент // Євробюлетень, 2004, червень-липень, с. 2-3.
Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права. Матеріали Венеціанської Комісії, органів Ради: пер. з англ. / За ред. Ю. Ключковського. Вид. 2-е, випр. і доповн.- К., 2009, Європейський виборчий доробок, с. 12-45, Венеціанська Комісія: Наглядовий орган Ради Європи у виборчих справах, с. 45-50, Інтерпретативна декларація про стабільність виборчого законодавства, с. 82-83.
Жеребецький Є. Вибори у Польщі // Вибори та демократія, 2005, № 3, с. 89-95.
Жидкова Н. Г. Избирательная система, политические партии и представительство женщин: теоретический аспект // Политическая наука. Российская политика в теоретическом и сравнительном контексте: Сб. научн. тр. / Ред. и сост. вып. Гельман В.- М., 2003, с. 127-144.
Журавський В. С. Становлення та розвиток українського парламентаризму (теоретичні та організаційно-правові проблеми).- К., 2002.

Заляев Р. И. Избирательные системы и их возможности в реализации демократического принципа политического представительства // Проблемы политической науки.- Казань, 1994, с. 98-119.
Зєльонка Я. Нові інститути у старому Східному блоці // Глобальне відродження демократії / За заг. ред. Л. Раймонда і М. Ф. Платтнера.- Львів, 2004, с. 271-288.
Івченко В. Парламент, який не має аналогів у світі // Євробюлетень, 2004, січень.
Институт выборов в истории России: источники, свидетельства современников. Взгляды исследователей XIX- начала XX вв.- М., 2001.
Кіссе А. Виборча система як засіб врегулювання етнічних конфліктів // Політичний менеджмент, 2006, № 2 (17), с. 107-115.
Клюжев О. Трансформаційні перетворення та електоральні процеси: постановка проблеми та український досвід // Науковий Вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія, Соціологія, Філософія., Вип. 10, 2008, с.95-103.
Комаровский В. Демократия и выборы в России: теория и история вопроса // Социол. Исследования, 1996, № 6.
Кондорсе. Про вибори.- Львів, 2004, с.123-129.
Коргунюк Ю. Г. Избирательные кампании и становление партийной системы РФ с точки зрения социального представительства // Выборы в посткоммунистических обществах. Проблемно-темат.сб.- М., 2000, с. 67-110.
Кресіна І., *Перегуда Є.* Парламентські вибори в Україні: правові і політичні проблеми.- К., 2003.
Лавринович О. Реформа виборчої системи і парламент України // Право України, 2000, № 1, с. 97-100.
Лейпхарт А. Конституционные альтернативы для новых демократий // Политология. Хрестоматия / Под ред. М. А.Василика.- М., 2000.
Леонтович В. В. История либерализма в России 1762-1914.- М., 1995.
Лійфарт А. Подвійна перевірка даних // Глобальне відродження демократії / За заг. ред. Л. Раймонда і М. Ф. Платтнера.- Львів, 2004.
Лінц Х. Небезпеки президенства // Глобальне відродження демократії / За рел. Л. Даймонда і М. Ф. Платтнера.- Львів, 2004, с.163-177.
Лінц Х. Дж. Переваги парламентаризму // Глобальне відродження демократії / За ред. Л. Даймонда і М. Ф. Платтнера.- Львів, 2004, с. 207-211.
Лисовский С. Ф., Евстафьев В. А. Избирательные технологии. История, теория, практика. Учебное пособие для кандидатов и избирателей.- М., 2000.
Лихтенштейн А. В. Политические партии и российский президенциализм: границы применения теорий // Политическая наука, 2003, № 1, с. 13-23.
Луцишин Г. Проблеми міжнаціональних відносин в контексті виборів // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. Збірник наукових праць.- Львів, 2007, Вип. 19, с. 205-208.
Лысенко В. И. Выборы и представительные органы в новой Европе: политический опыт и тенденции 80-90-х гг.- М., 1994.

Маклаков В. В. Избирательное право и избирательные системы буржуазных и развивающихся стран. Учебн. Пособие.- М., 1987.
Мелешкина Е. Ю. Учредительные выборы в странах Восточной Европы: обзор исследовательской серии // Выборы в посткоммунистических обществах. Проблемно-темат.сб.- М., 2000, с. 169-178.
Мелешкина Е. Ю. Формирование партийных предпочтений в посткоммунистических странах Восточной Европы: основные концепции // Выборы в посткоммунистических обществах. Проблемно-темат. сб.- М., 2000, с. 51-66.
Миллер А. И. Работа над ошибками: Карен Давиша о роли выборов в демократизации посткоммунистических обществ // Выборы в посткоммунистических обществах. Проблемно-темат.сб.- М., 2000, с. 6-15.
Музиченко П. Вибори в історії України // Юридичний вісник, 1994, № 2.
Мусіяка В. Головна мета суспільства і держави // Вибори та демократія, 2005, № 3.
Небоженко В. С. Вибори – шлях до демократії // Філос. і соціол.думка, 1990, № 4. *Нельга О.* Вибори як індикатор і чинник національної інтеграції // Нова Політика, 1999, № 6, с. 2-10.
Основи політичної науки: Курс лекцій за ред. Б. Кухти. Ч. 2: Політичні процеси, системи та інститути.- Львів, 1997, Вибори як визначальна характеристика ліберального та демократичного режимів, с. 110-120.
Павленко Р. Криза пострадянського парламентаризму? Напрям подальшої конституційної реформи в Україні // Вибори та демократія, 2006, № 3(9), с. 28-39.
Павленко Р. М. Парламентська відповідальність уряду: світовий та український досвід.- К., 2002.
Парламент и президент (опыт зарубежных стран).- М., 1995.
Парламентаризм і громадянське суспільство в Україні. Матеріали громадських слухань.- Харків, 2005.
Победоносцев К. П. Великая ложь нашого времени // Политология. Хрестоматия / Под. ред. М. А. Василика.- М, 2000., с. 416-418.
Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку.- К., 2002, Верховна Рада – парламент української держави, с. 98-108.
Поліщук І. Виборчий процес як детермінанта сучасної політики // Політичний менеджмент, 2005, № 3, с. 137-146.
Попов С. А. Партии, демократия, выборы.- М., 2003.
Радченко О. Влада і вибори: інституційна взаємодія в демократичному суспільстві.- Харків, 2006.
Рибачук М., Шкурат І. Історичні аспекти становлення виборчої системи України // Політичний менеджмент, 2004, № 1, с. 83-99.
Роль избирательных законов в формировании парламентов Восточной Европы.- http:// www.ndi.ru/ARCHIVE/Russian/Elect_Law/Elect_Law.shtml
Романенко Є. Проблема парламентаризму в діяльності українських національних партій (1905-1907) // Нова Політика, 2002, № 1, с. 45-49.

Романюк А. Порівняльний аналіз повноважень президентів України та країн Західної Європи та США // Науковий Вісник Ужгородського університету, Вип. 4.- 2006.

Ротар Н. Основні форми участі громадян України у передвиборчих кампаніях як механізм засвоєння цінностей демократії // Науковий Вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія, Соціологія, Філософія., Вип. 9, 2008, с. 154-159.

Рупнік Ж. Пост-тоталітарний блюз // Глобальне відродження демократії / За рел. Л. Даймонда і М. Ф. Платтнера.- Львів, 2004, с. 439-451.

Рябов С. Політичні вибори. Навчальний посібник.- К., 1998.

Слободанюк Е. Парламентські вибори: Росія-1995 – Україна – 1998 // Нова Політика, 1999, № 2 (22), с. 5-10.

Сміт Дж. Роль законодавчої влади в ліберально-демократичних суспільствах.- Х.арків, 2001.

Смолій В., Ричка В. Влада народу. Український парламентаризм: від Віча Київської Русі до Верховної Ради // Україна – Юкрейн, 1997, № 12.

Сморгунов Л. В. Сравнительная политология: Теория и методология измерения демократии.- СПб., 1999, Избирательные системы и демократия, с. 214-231.

Ставнійчук М. Вибори в умовах політичної реформи // Віче, 2003, № 3, с. 3-10.

Сучасний виборчий PR: Навч. Посібник / Кер. авт. колективу В. В. Лісничий.- К., 2004, Вибори та виборчі системи, с. 36-52.

Тодика О. Ю. Вибори до парламентів країн СНД (порівняльно-правовий аспект).- Харків, 2003.

Турчин Я. Принципи організації інституції виборів у науковій спадщині Отто Ейхельмана // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. Збірник наукових праць.- Львів: Вид-во Національного університету ”Львівська Політехніка”, 2007, Вип. 19, с. 42-48.

Шаповал В. Вищі органи сучасної держави. Порівняльний аналіз.- К., 1995.

Шаповал В. М. Парламентаризм і законодавчий процес в Україні.- К., 2000.

Шведа Ю. Демократія і вибори за С. Хантінгтоном // Вибори та Демократія, 2005, № 1(3), с. 38-45.

Шведа Ю., Романюк А., Скочиляс Л. Інститут президентства у світі. Хто є хто. Довідник.- Львів, 1999.

Шугарт М. С., Кери Дж. М. Президентские системы // Современная сравнительная политология. – М., 1997.

Яцишин У. Роль митрополита Андрея Шептицького у розвитку парламентаризму в Західній Україні // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. Збірник наукових праць.- Львів, 2007, Вип. 19, с. 198-205.

Barany Z., Vinton L. Breakthrough to Democracy: Elections in Poland and Hungary // Studies in Comparative Communism, 1990, Vol. XXIII, № 2, p. 191-212.

Comparing Democracies: Elections and Voting in Global Perspective / Ed. by Lawrence Le Duc, Richard G.Niemi and Pippa Norris.- Thousand Oaks, 1996.- XII.

Demokracje zachodnioeropejskie. Analiza porownawcza / Pod red. A. Antoszewskiego i R. Herbuta.- Wroclaw: Wyd-wo Wroclawskiego Un-tu, 1997.

Democracy in Developing Countries / Ed. by Diamond L., Plattner M.: Boulder, 1988.

Di Palma G. To Craft Democracies. An Essay on Democratic Transitions.- Berkeley: University of California Press, 1990.

Ishijama J. T. Electoral Rules and Party Nomination Strategies in Ethnically Cleaved Societies. The Estonian Translational Election of 1990 // Communist and Post-communist studies, 1994, № 27 (2), p. 177-192.

Ishiyama J. T. Founding Elections and the Development of Transitional Parties: The Cases of Estonia and Latvia, 1990-1992 // Communist and Post-communist studies, 1993, № 3 (September), vol.26, p. 277-301.

Hertz J. From Dictatorship to Democracy.- Westport, Connecticut: Greenwood Press, 1982.

Huntington S. How Countries Democratize // Political Science Quaterly, Vol. CVI, № 4, Winter 1991-1992.

Huntington S. Political Order in Changing Societies.- New Haven: Yale University Press, 1968.

Kubicek P. Delegative Democracy in Russia and Ukraine // Communist and Post-communist studies, 1994, № 27 (4), p. 423-443.

Mainwaring S. Presidentalism, Multipartism and Democracy: The Difficult Combination // Comparative Political Studies, 1993, № 26 (2), p. 198-228.

McGregor J. P. Constitutional factors in politics in post-communist Central and Eastern Europe // Communist and Post-communist studies, 1996, № 29 (2), p. 147-167.

Nohlen D. Prawo wyborcze i system partyjny. O teorii systemow wyborczych.- Warszawa, 2004.

O'Donnell G., Schmitter C., Whitehead L. Convoking Elections (and Provoking Parties) // Transitions from Authoritarian Rule: Prospect for Democracy.- Baltimore: The Johns Hopkings University Press, 1986, part IV.

O'Donnell G., Schmitter C., Whitehead L. Transitions from Authoritarian Rule: Prospect for Democracy.- Baltimore: The Johns Hopkings University Press, 1986.

Pomper G. M. Voters, Elections, and Parties. The Practice of Democratic Theory.- New Brunswick and London: Transaction Publishers, 1992.

Rokkan S. Citizens. Elections. Parties.- NY: David McKay Co., 1970.

Solchanyk R. Ukraine, The (Former) Center, Russia, and "Russia" // Studies in Comparative Communism, 1992, Vol. XXV, № 1, p. 31-47.

Zubek V. The Threshold of Poland's Transition: 1989 Electoral Campaign as the Last Act of a United Solidarity // Studies in Comparative Communism, 1991, Vol. XXIV, № 4, p. 355-377.

ІІ. ВИБОРЧЕ ПРАВО ТА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ЙОГО ПОРУШЕННЯ.

1. УЧАСТЬ У ВИБОРАХ.

1. 1. Політичні свободи. Можливість здійснювати засадничі права людини, перш за все право на вільний розвиток особистості. До класичних політичних свобод, що зазначені у Загальній декларації прав людини й містяться в конституціях демократичних країн, належать: свобода об'єднань, свобода думки, свобода зборів, свобода волевиявлення (виборче право).

Гарантії прав особи. Законодавче закріплення системи рішень, що забезпечують умови реального здійснення прав людини, які визначають її правове становище в суспільстві. З розширенням зв'язків між державами та народами все сильніший вплив на гарантії прав і свобод людини мають міжнародні фактори. Права та свободи громадян у XX ст. вийшли за межі внутрішньої компетенції держав, стали предметом міжнародної турботи. Аналізуючи дотримання прав людини в будь-якому суспільстві, зауважимо, що немає і не може бути держав, які б ідеально гарантували та забезпечували права громадян.

Виборче законодавство. Норми конституції та інших нормативних актів, які регулюють виборчий процес. Виборче законодавство деталізує основні положення виборчої системи. У виборчому законодавстві відображено порядок висунення кандидатів у депутати, вимоги до них, процедура голосування, можливості користування послугами засобів масової інформації (ЗМІ), порядок і джерела фінансування. Законодавство передбачає заборону використання нечесних та незаконних методів на виборах: підкупу, примусу, підтасовки голосів тощо. У виборчому законодавстві спеціально детально виписана процедура голосування. Законодавство про вибори передбачає певні обмеження, а також вимоги до кандидатів в депутати. Наявність розвинутого виборчого законодавства є однією з головних ознак демократичності держави, що забезпечує практичну можливість кожного громадянина реалізувати свої виборчі права. У кожній країні виборче законодавство має свої особливості. Що ж стосується конституційно-правової оцінки виборчих систем, то твердження про те, що вибір виборчої системи повинен бути здійснений у конституції є неоднозначним. Конституція сьогодні досить часто обходить стороною закріплення виборчої системи й містить лише найважливіші принципи демократичного виборчого процесу. У США, наприклад, всі питання пов'язані з виборами, регулюються законодавством штатів. У цілому, виборче законодавство країн Заходу є достатнтьо справедливим і забезпечує політичну конкурентність, так що у цих країнах не залишається майже ніяких можливостей для зловживань та приводів для суперечок щодо виборчого процесу. Загальна Декларація Прав Людини у ст. 21 передбачає, що кожна людина має право брати участь в

управлінні власною країною безпосередньо або з допомогою посередництва вільно обраних представників, що кожна людина має право рівного доступу до державної служби у власній країні, що підставою влади уряду повинна бути воля народу і що ця воля повинна знаходити своє виявлення в періодичних та дійсних виборах, які повинні проводитися за умов загального та рівного виборчого права шляхом таємного голосування або ж з допомогою інших рівнозначних форм, які мають забезпечувати свободу голосування. Надзвичайно важливе значення має роз'яснення, надане Комітетом ООН з прав людини у "Загальному коментарі до статті 25 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права", де зокрема констатується, що стаття 25 "Право брати участь у веденні державних справ, голосувати і бути обраним, та право бути допущеним до державної служби на умовах рівності" фіксує фундаментальні права людини для демократичного уряду, що право кожного громадянина брати участь у веденні державних справ, голосувати та бути обраним є спорідненим, але не тотожним праву народів на самовизначення. Зафіксовано, що положення цієї статті націлені на захист прав індивідів брати участь у процесах, що у своїй сукупності іменуються державними справами. Також наголошується, що не повинно допускатися жодної різниця між громадянами у реалізації ними цих прав на основі їх раси, кольору шкіри, статі, мови, віросповідання, політичних та інших переконань, національного чи соціального походження, власності, походження чи іншого. Серед міжнародних документів особливу роль щодо визначення демократичних стандартів проведення виборів має документ Копенгагенської наради Конференції з людського виміру, Конференції з Безпеки та Співробітництва у Європі. Він зафіксував колективне зобов'язання європейських держав щодо гарантування принципу визнання влади уряду волею народу шляхом реалізації наступних положень: вільні вибори проводяться з розумною періодичністю, як це встановлено законом; всі мандати, принаймні в одній палаті національного законодавчого органу, повинні бути об'єктом вільного змагання кандидатів у ході всенародних виборів; дорослим громадянам гарантується загальне та рівне виборче право; повинно бути забезпечене проведення голосування таємно або із застосуванням рівноцінної процедури вільного голосування, а також чесний підрахунок голосів та повідомлення про нього, опублікування офіційних результатів; повинно враховуватися право громадян домагатися політичних або державних посад особисто або в ролі представників політичних партій чи організацій без дискримінації; повинно бути забезпечене право окремих осіб чи груп осіб створювати в умовах повної свободи свої політичні партії або інші політичні організації та надавати таким політичним партіям і організаціям необхідні юридичні гарантії, що дозволяють їм змагатися між собою на основі рівності перед законом та органами влади; має бути забезпечене проведення політичних кампаній в атмосфері свободи та чесності, що їх гарантує закон та державна політика і в якій жодні адміністративні дії, примус чи залякування не утримували би партії та кандидатів від вільного висловлення своїх поглядів і оцінок, а також не

заважали би виборцям ознайомлюватися з ними та обговорювати їх або голосувати вільно, без побоювань бути покараними; мають забезпечувати невстановлення будь-яких юридичних чи адміністративних бар'єрів для вільного доступу до засобів масової інформації на недискримінаційній основі для всіх політичних угруповань та окремих осіб, які бажають взяти участь у виборчому процесі; мають забезпечити право кандидатів, що отримали необхідну кількість голосів, яка визначена законом, належним чином обіймати посаду та мати змогу залишатися на ній до закінчення строку своїх повноважень або до їх припинення іншим чином, що регулюється законом у відповідності з демократичними парламентськими та конституційними процедурами. Попри всі недосконалості, характерні етапу трансформаційних перетворень, в Україні протягом 18 років незалежності створено найголовніше – цілісну систему виборчого законодавства України.

Міжнародно-правові акти, що регулюють проведення виборів. Загальна декларація прав людини ООН 1948 р., у ст. 21 зазначає: "Воля народу повинна бути основою влади уряду; ця воля повинна виявлятись у періодичних і несфальсифікованих виборах, які повинні проводитись при загальному і рівному виборчому праві шляхом таємного голосування або ж через інші рівнозначні форми, що забезпечують свободу голосування". Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 р. Стаття 25 Пакту проголошує, що кожний громадянин повинен мати без будь-якої дискримінації і без необґрунтованих обмежень право і можливість: а) брати участь у веденні державних справ як безпосередньо, так і за посередництвом вільно обраних представників; б) голосувати і бути обраним на справжніх періодичних виборах, які проводяться на основі загального і рівного виборчого права при таємному голосуванні і забезпечують свободу волевиявлення виборців. Європейська конвенція про захист прав людини та основних свобод (Протокол 1, 1952 р.), що містить таке положення: "Високі Договірні Сторони зобов'язуються проводити вільні вибори з розумною періодичністю таємним голосуванням на умовах, які забезпечують народу вільне волевиявлення своєї думки під час вибору законодавчої влади". Конвенція про політичні права жінок від 20.12.1952 р., яка містить положення щодо права жінок голосувати "на всіх виборах на рівних умовах з чоловіками, без будь-якої дискримінації". Міжнародна конвенція щодо ліквідації всіх форм расової дискримінації від 25.12.1965 р., у статті 5 якої закріплено, що "держави-учасниці зобов'язуються заборонити та ліквідувати расову дискримінацію у всіх її формах і забезпечити рівність кожної людини перед законом незалежно від раси, кольору шкіри, національного і етнічного походження, особливо стосовно здійснення таких прав: …політичних прав, зокрема права брати участь у виборах – голосувати і висувати свою кандидатуру на основі загального й рівного виборчого права." Ці універсальні міжнародні стандарти носять загальний характер, вони разом з національними виборчими стандартами слугують важливою гарантією виборчих прав громадянина в кожній країні, яка визнає себе членом

світового співтовариства. Дотримання вимог, сформульованих в зазначених міжнародно-правових документах є обов'язковим для того, щоб вибори були визнані легітимними. Одним з міжнародних документів, який регулює виборчий процес є Конвенція про стандарти демократичних виборів, виборчих прав і свобод у державах-учасницях СНД. Проте задекларовані Конвенцією принципи мають неадекватне відображення, коли йдеться про механізми їх реалізації. Зокрема у ній не виписано таких стандартів щодо ведення виборчого процесу: 1) порядку реєстрації кандидатів, партій (виборчих блоків), зняття їх з реєстрації, 2) не врегульовано питання виборчої застави (наскільки легітимним є її застосування), 3) відсутні чіткі положення щодо гарантій доступу суб'єктів виборчої боротьби до засобів масової інформації (ЗМІ), 4) не визначено, якими можуть бути наслідки діяльності національних і міжнародних спостерігачів тощо. Міжнародні стандарти щодо організації та проведення виборів отримали відображення в Конституції України 1996 р., з прийняттям якої були закладені передумови для подальшого розвитку інститут виборів до сучасних вимог.

Система виборчого законодавства України. Сукупність законів, які визначають порядок, принципи та періодичність проведення виборів в Україні. Цю систему складають п'ять груп законодавчих актів, за допомогою яких держава регулює виборчий процес: Конституція України, спеціальні Закони України ("Про вибори народних депутатів України", "Про вибори Президента України", "Про вибори депутатів місцевих рад та сільських, селищних, міських голів", "Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим", "Про Центральну виборчу комісію"), міжнародні правові акти, що регулюють проведення виборів, ратифіковані Україною, нормативно-правові акти конституційного законодавства України та галузеві нормативні акти, якими регулюються певні процедури виборчого процесу та інститути виборчого права, зокрема норми адміністративного, трудового, житлового, кримінального, фінансового законодавства тощо. Розглядаючи окремі акти цієї системи, слід зазначити, що найвищу сходинку в ній займає Конституція України, яка закріплює засади конституційного ладу та принципи виборчого права України, визначає основи статусу окремих суб'єктів виборчого процесу, встановлює основи регламентації його найважливіших стадій (статті 5, 69-71, 76-77). Слід зазначити, що поряд з означеною системою законодавчих актів існують також відповідні рішення Конституційного Суду України, які також мають вплив на нормативне регулювання виборів народних депутатів України. Новелою організації і проведення виборів народних депутатів України у 2002 р. став Указ Президента України "Про забезпечення реалізації прав громадян, принципів демократичного суспільства, відкритості і прозорості у процесі підготовки та проведення виборів 2002 року". Норми, що регулюють окремі питання організації та проведення виборів народних депутатів України, містяться і в таких законах України, як "Про громадянство України", "Про статус народного депутата України", "Про Конституційний Суд України", "Про

об'єднання громадян", "Про політичні партії в Україні", "Про інформацію", "Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні", "Про телебачення і радіомовлення", "Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації", "Про правовий режим надзвичайного стану", "Про правовий режим воєнного стану", "Про боротьбу з корупцією" тощо. Кримінальний кодекс України встановлює кримінальну відповідальність за перешкоджання здійсненню виборчого права чи роботі виборчої комісії (ст. 157), неправомірне використання виборчих бюлетенів, підлог виборчих документів або неправильний підрахунок голосів чи неправильне оголошення результатів виборів (ст. 158), порушення таємниці голосування (ст. 159). Відповідні норми містяться і в Кодексі України про адміністративні правопорушення пов'язані з організацією та проведенням виборів (ст. 186-2, 184-1). Цивільний процесуальний кодекс України визначає процедуру оскарження в суді неправомірних рішень, дій чи бездіяльності виборчих комісій, які обмежують виборчі права громадян. Так, відповідно до ст. 238-243, 243-11, 243-20 суд розглядає скарги на неправильності в списках виборців, на рішення, дії або бездіяльність виборчих комісій. У процесі правового забезпечення виборів народних депутатів України значну роль відіграють також підзаконні акти з питань організації та проведення виборів. Наприклад, на виконання норм Закону України "Про вибори народних депутатів України" Кабінет Міністрів України повинен прийняти відповідні постанови, якими встановити: розмір та порядок оплати праці члена виборчої комісії, який виконує свої повноваження на платній основі, порядок закупівлі товарів, оплати робіт і послуг підготовки і проведення виборів тощо. Обов'язкові для виконання всіма виборчими комісіями є роз'яснення Центральної Виборчої Комісії (ЦВК). Зокрема ЦВК, встановлює порядок надання ефірного часу для проведення передвиборної агітації за рахунок і в межах коштів Державного бюджету України, що виділяються на підготовку і проведення виборів народних депутатів України, порядок проведення жеребкування щодо включення до складу окружних виборчих комісій представників політичних партій (виборчих блоків) тощо.

1.2. Політична участь (партисіпація, інклюзивність). Добровільне залучення громадян з метою отримання визначених політичних результатів, таких як вибір (відликання) тих, що здійснюють владу та прийняття (чи неприйняття) кінцевих рішень. Іншими словами, партисіпація є формою політичного впливу громадян, на те, хто і в який спосіб здійснює управління. Охоплює вона власне бачення політичних явищ, усвідомлення власних інтересів і їх зв'язків з політикою, а також міру залучення в публічну діяльність. Всі ці чинники розділяють громадян: одні стараються системно приймати участь в політичному житті, інші обмежують свою політичну активність участю в виборах, а ще інші взагалі намагаються уникати політики. У сучасному суспільстві таке розмежування є неминучим. Підкреслюючи однак значення політичної участі для демократії, маємо на

увазі лише те, що політична активність (в тому числі й та, що стосується критики влади) не може бути нікому заборонена. Більше того, створення умов для широкої участі збільшує ступінь легітимації демократії, незалежно від ступеню фактичної участі громадян в розв'язанні публічних справ. Якщо відтак погодимося з твердженнням, що демократія є легітимованою, тоді як "існують прояви акцептації визначених стосунків влади з боку підпорядкованих", то визнаємо тим самим, що прийняття такого стану речей є неможливим без створення гарантії політичної участі. У кінцевому рахунку партисіпація, становлячи вираження легітимації, спричиняється до піднесення рівня демократичної політичної стабільності. Кожна демократична система, щоб бути одночасно стабільною системою повинна створювати правові та фактичні можливості впливати на політичну дійсність всім зацікавленим в участі у політичному житті виборцям, а не лише вузькій групі професійних політиків. До гарантій сучасної демократії належить також: можливість об'єднання для реалізації політичних цілей; вибір політичної репрезентації; звернення до голосів чи думки електорату при вирішенні особливо доленосних соціальних контраверсійних політичних питань. Стосовно впливу виборців на політичні рішенння. Може він здійснюватися в рамках створених з цією метою політичних процедур або через позаправові механізми. Остання можливість включає в себе різноманітні форми соціального протесту – до революції чи громадянської війни. Така політична поведінка, як відмова у сплаті податків, бойкот, замахи на майно чи життя політиків, несанкціоновані демонстрації, страйки і т. п. – є викликом для політичних еліт і виразом активності, яка в літературі називається непослідовною партисіпацією. Становить вона небезпеку для системи лише тоді, коли вона виступає в масовому масштабі (як у випадку Веймарської Республіки) чи коли з нею пов'язаний параліч парламентських механізмів (як в IV Республіці у Франції). В устабілізованих демократіях непослідовна партисіпація є явищем маргінальним, хоч іноді й при значному хвилюванні громадської думки (терроризм в 70-х рр. у ФРН і в Італії, в 80-х рр. у Франції, діяльність ІРА в Англії та Північній Ірландії). Загальний рівень участі в політичному житті в певному суспільстві – це міра, якою люди загалом активні в політиці, або, коли підійти з погляду арифметики, кількість активних людей, помножена на сукупність їхніх дій. Проте питання, що означає брати участь у політичному житті, дуже складне і вкрай двозначне. Воно порушує питання, що саме становить політичне життя. Можна, наприклад, вважати, що діяльність у лавах якоїсь політичної партії або організації, яка вважає себе за групу тиску, слід трактувати як участь у політичному житті. Але як бути з діяльністю в інших типах організацій, скажімо, в спортивних товариствах і традиційних жіночих організаціях? Адже ці організації, хоч і не є відверто політичними, визначають контекст політики, збагачують своїх активних членів адміністративним досвідом і здатні до безперечно політичних дій, якщо виникає загроза їхнім інтересам чи принципам. Існує і протилежна проблема, пов'язана з тими, хто програє в політиці: якщо люди діють, проте неефективно, можливо, тому, що

становлять частину постійної меншості в певній політичній системі, то чи можна стверджувати, що вони беруть участь в ухваленні рішень? Одним з наслідків цього сумніву є те, що наявність влади становить неодмінну умову або логічний еквівалент справжньої участі в політичному житті. Якщо індивіда просто консультує якась впливова особа, що задля інформації прагне дізнатись про погляд цього індивіда, або якщо індивіда мобілізують чи наставляють під контролем когось іншого, даний індивід ні в якому суттєвому розумінні не бере участі в політичному житті. Проблема визначення участі в політичному житті стає ще виразніша, якщо розглянути, чому цю участь так цінують. Неперервна традиція теоретиків демократії, починаючи від Руссо й закінчуючи Мілем, Коулом і Керолом Пейтменом, підтримувала активну участь у політиці здебільшого не тому, що активна участь неодмінно сприяє ухваленню кращих рішень, визначених на основі утилітаристської оцінки політичних результатів, а тому, що участь сприяє розвиткові, освіті народу, надає значення людському життю й вартості взаєминам людей. Сформувалась і підпорядкована низка аргументів про те, у яких сферах найкраще брати участь великим масам людей; демократія на виробництві й передача владних повноважень дрібним територіальним одиницям пропонують, здається, найкращі можливості для співпраці великої кількості людей у здійсненні певного реального політичного контролю над своїм життям. Сумніви про вартість участі в політичному житті постають у найрізноманітніших формах. Деякі автори тлумачать апатію, принаймні в системах, де є загальне виборче право, як показник задоволення й пов’язують високі рівні політизації з нестабільними суспільствами, нездатними розв’язати основні проблеми, як-от, скажімо, Веймарською республікою в Німеччині від 1919 до 1933 р. Інші скептики вважають, що участь у політичному житті може бути пов’язана з витратами, які переважають її вартість у разі, коли постанови ухвалюють повільно, самі ці постанови неефективні, а ухвалені політичні заходи суперечать одні одним. Більшість суперечок, пов’язаних із темою участі в політичному житті, можна звести до головного судження про місце політики в реалізованому людському житті. Політична активність – це найвище можливе покликання чи просто засідання на нудних зборах? Це життєва мета чи просто інструмент створення контексту, в якому можна здійснювати набагато вартіснішу діяльність? Або, як сказав колись лорд Гейлшем, це релігія для розумного і азартна гра для дурного!

Участь у виборах (фреквенція). На сьогодні для більшості громадян розвинених демократичних країн участь у виборах є головною формою їх участі в політичному житті (політичній участі)**.** Як зазначають Е. Губер, Д. Рушемеєр та Дж. Стівенс: “Надання великій групі людей справжнього голосу у формальному колективному вирішенні долі країни є найбільш обіцяючою основою для подальшого прогресу в поширенні влади та інших форм справжньої рівноправності”. У літературі існує погляд, що показник кількості людей, які взяли участь у виборах, може вважатись індикатором участі

громадян цієї країни у політичному процесі. У більшості європейських країн голосування є обов'язковим для громадян. Так, конституція Греції зазначає, що: "Здійснення виборчих прав є обов'язковою справою. Виключення та карні санкції у кожному випадку визначаються законом." Обов'язковий характер голосування передбачається у конституціях Бельгії, Італії та Люксембургу. У Нідерландах до 1970 р. громадяни, які ігнорували вибори каралися штрафом. За ухиляння від виборів в Італії виборцеві може бути висловлений громадський осуд від імені мера. У Австрії та Греції, як альтернатива адміністративним санкціям, допускається навіть можливість кримінальної відповідальності. Наслідком цього є досить високий рівень участі у виборах (в середньому 74 %), що значно вище, ніж у США (39-48 %). Виняток становить лише Швейцарія, де постійно фіксується найнижчий серед держав Західної Європи показник відвідування виборчих дільниць – 43,3 % (1999 р.), що пояснюється поширенням практики проведення референдумів, часта участь у яких зумовлює втому виборців. Про участь громадян країн Західної Європи у парламентських виборах можна скласти уявлення з наступної таблиці:

Країна	Участь у виборах	Участь у виборах	Участь у виборах	Участь у виборах
Австрія	81,9 % (1994)	82,7 % (1995)	80,4 % (1999)	84,3 % (2002)
Бельгія	93,4 % (1987)	92,7 % (1991)	88,7 % (1995)	90,7 % (1999)
Греція	76,0 % (1990)	78,2 % (1993)	76,3 % (1996)	75,0 % (2000)
Данія	83,0 % (1990)	84,0 % (1994)	86,0 % (1998)	87,2 % (2001)
Ірландія	68,5 % (1989)	68,5 % (1992)	65,9 % (1997)	63,0 % (2002)
Іспанія	70,0 % (1989)	77,3 % (1993)	78,1 % (1996)	70,1 % (2000)
Італія	87,2 % (1992)	86,1 % (1994)	82,7 % (1996)	81,3 % (2001)
Нідерланди	78,3 % (1994)	73,0 % (1998)	78,8 % (2002)	79,9 % (2003)
Німеччина	77,8 % (1990)	79,1 % (1994)	82,2% (1998)	79,1 % (2002)
Норвегія	84,7 % (1989)	75,1 % (1993)	74,0 % (1997)	74,5 % (2001)
Португалія	70,0 % (1991)	67,1 % (1995)	61,9 % (1999)	62,3 % (2002)
Великобританія	75,3 % (1987)	77,3 % (1992)	71,6 % (1997)	59,4 % (2001)
Фінляндія	72,1 % (1991)	68,5 % (1995)	65,2 % (1999)	66,7 % (2003)
Франція (I тур/ II тур)	65,7 / 69,9 % (1988)	69,3 / 67,6 % (1991)	67,5 / 71,4 % (1997)	64,4 / 60,3 % (2002)
Швейцарія	46,5 % (1987)	45,3 % (1991)	42,3 % (1995)	43,3 % (1999)
Швеція	86,7 % (1991)	86,8 % (1994)	81,4 % (1998)	80,1 % (2002)
РАЗОМ	**76,0 %**	**75,7 %**	**73,9 %**	**72,6 %**
США	48,8 % (1996)	38,0 % (1998)	51,0 % (2000)	39,0 % (2002)

Одним з кількісних показників зміни виборчої лояльності (поведінки) є фреквенція. Вказує вона на об'єм політичної участі виборців. Наскільки до 70-х рр. фреквенція в Європі утримувалася на більш-менш стабільному рівні, настільки, в 80-х рр. мала місце незначна тенденція до її падіння. Дані, які

стосуються участі виборців у виборах до національних парламентів в 1979-1989 рр. подані в таблиці:

Держава	Фреквенція в 1979-1988 рр.	Фреквенція в 1989-1995 рр.
Бельгія*	93,9	92,7
Австрія*	91,8	78,0
Італія*	90,2	87,3
Швеція	89,5	86,7
Ісландія	89,2	
Німеччина	87,2	78,6
Люксембург*	88,3	
Данія	85,9	82,8
Греція	83,6	
Голландія	83,5	78,3
Норвегія	83,5	75,9
Португалія	79,9	68,2**
Великобританія	74,8	77,2
Фінляндія	74,4	72,1
Ірландія	72,9	68,5
Іспанія	72,1	77,3
Франція	71,9	68,9
Швейцарія	47,7	

* - держави в яких голосування є обов'язковим,
** - дані з 1991 р.

Як підкреслюється в літературі, падіння виборчої фреквенції може бути потрактовано зменшенням рівня прихильності до політичних інституцій, особливо до політичних партій. Однак для того, щоб відтворити повніший образ, багато авторів враховують якісні аспекти (наприклад виборчі мотивації). Чим же зумовлюється участь у виборах? Одне з пояснень пропонує теорія раціонального вибору. Група дослідників Мічиганського університету на чолі з А. Кемпбелом пояснюють участь у виборах соціально-психологічною потребою висловити свою належність до тої чи іншої групи (класу, етносу, конфесії, поселення, партії, тощо). Тобто, виборці беруть участь в голосуванні, щоб підтримати на виборах "своїх". Однією із найсильніших спонук участі у виборах є ідеологічна орієнтація виборців, щоправда стосується вона насамперед ідеологічно ідентифікованих виборців, тобто тих, які поділяють певну ідеологію та відносять себе до ідеологічно орієнтованої групи (правих, лівих, тощо). Іншим чинником участі у виборах є партійна приналежність громадян. Громадяни, які є членами політичних партій або тісно пов'язані з ними, звичайно беруть участь у виборах частіше, ніж безпартійні. У США, де виборці ідентифікують себе безпосередньо з

Демократичною чи Республіканською партіями, 2/3 виборців постійно голосують за кандидатів “своєї” партії. Більшість виборців європейських країн голосують за ті партії, які ідентифікують себе з їхньою класовою приналежністю, релігійною конфесією, етнічною належністю, типом поселень (місто-село), або з певною ідеологією. При цьому у Великій Британії та Скандинавських країнах провідну роль відіграє соціально-класова ідентифікація виборців, а в континентально-європейський країнах – релігійно-етнічна чи ідеологічна належність. Має сенс і дуже просте пояснення поведінки виборців, що його пропонує теорія М. Фіоріни. Він стверджує, що громадяни керуються під час виборів лиш однією порівняно надійною характеристикою партій, яка їм добре відома: це те, як їм жилося, коли певна партія перебувала при владі. Їм варто лише оцінити результати партійної політики за попередній час: якщо вона привела до покращення економічної кон’юнктури і життя виборців – виборці голосують за правлячу партію чи блок, якщо ж умови погіршились – за опозицію. Суб’єктивна значущість виборів часто залежить від бажання виборця вирішити якесь конкретне питання. Цю свою потребу він може співставляти із здатністю певного кандидата чи партії зробити це. Тому широке питання представництва інтересів може набувати доволі вузького, прагматичного звучання. Уявлення про це у різних категорій може бути різним. На участь у виборах впливають й інші чинники: тип виборчої системи (у країнах з пропорційними виборчими системами участь виборців у голосуванні, зазвичай, вища); спосіб реєстрації виборців (вимога заповнювати для цього особисте подання, що діє в США, очевидно має певний стримуючий ефект), частота виборів (рівень участі виборців у голосуванні загалом перебуває в оберненій пропорції до неї) тощо. У тоталітарних та авторитарних країнах населення виявляє високу виборчу активність (не маючи при тому жодної можливості вибору) через владний тиск і можливі репресії в разі неучасті. У таких країнах вибори – це ритуал єднання влади і народу, а неучасть у них – абсентеїзм – розглядається як вияв нелояльності до влади й карається аж до позбавлення права на професію, роботу, освіту, тощо, як це мало місце в СРСР та країнах соціалістичного табору. Порівняно з надзвичайно низьким рівнем участі, що спостерігається в США (54,2 %), країни з парламентською формою правління та мажоритарними виборчими системами виглядають значно краще (тут участь у виборах в середньому становить 75 %). Однак найвищий показник участі (більш ніж 84 %) спостерігаємо в країнах з парламентською формою правління та пропорційною виборчою системою.

Явка виборців. Частка зареєстрованих виборців, які проголосували на даних виборах. Явка – важливий показник, проте його важко визначити там, де сама реєстрація є дорогим процесом, зокрема в США. З другого боку, в державах із примусовим голосуванням (як-от в Австралії) явка виборців значно менша за 100 %, а закони про примусове голосування запроваджують у життя дуже рідко. У низці країн, зокрема в Британії, існувала загальна тенденція зменшення явки виборців після піку в 1950-х рр. Для декого це тривожний

знак, для інших – ні, і то з двох причин: або стверджують, що надто висока явка створює в політичній системі завелику напругу між конфліктними вимогами, або запевняють, ніби раціональні економічні люди, знаючи, що існує вкрай мала ймовірність, що їхній голос вплине на результат виборів, не турбуються тим, щоб іти на вибори. Певним слабким підтвердженням цього другого погляду є зв'язок між явкою і сподіваною запеклістю боротьби на виборах, але це пояснення не може пояснити явку понад 70 % на виборах, від яких ніхто не сподівався, що шанси суперників будуть майже однакові, як-от на загальних виборах у Британії 1983 р. Так само можна раціонально пояснити і великий спад явки 2001 р., коли партійна політика не мінялась і кожен сподівався, що лейбористи виграють. Загалом для обрахунку явки виборців використовують наступну формулу: (Голосування 1 + Голосування 2) : (Виб. х 2), де: голосування 1 – число голосів отриманих на останніх виборах, голосування 2 – число голосів отриманих на попередніх виборах, Виб. – загальна кількість виборців даного виборчого округу, наділених виборчими правами.

Абсентеїзм (абсентизм) (з лат. abcens – "відсутній"). Байдуже ставлення людей до використання своїх політичних прав, ухилення від виконання громадянських обов'язків, у першу чергу від участі у виборах. Перші свідчення абсентеїзму зафіксовані вже в III ст. до н.е. Саме тоді значна кількість римських громадян, які на відміну від афінян, не отримували жодних винагород за участь у політичних подіях і могли розраховувати тільки на власні сили, віддавали перевагу тому, щоб забезпечувати своє існування власною працею і не могли дозволити собі частої та тривалої участі у зібраннях, за винятком тих випадків, коли йшлося безпосередньо про їхні інтереси. Під час кожних виборів в усіх демократіях знайдуться особи, які не голосують тому, що вони хворі, погана погода, перебувають далеко від місця постійного проживання або існують якісь інші проблеми. Проте частина виборців із правом голосу не голосують систематично. Саме це явище в поведінці виборців й прийнято називати абсентеїзмом. Нині в багатьох країнах вважається нормальним, коли до виборчих скриньок приходить від третини до половини виборців. Такий стан викликає занепокоєння і політична наука намагається знайти цьому пояснення. Існує багато причин того, чому люди відмовляються брати участь у політичних подіях, зокрема у виборах. Залежно від мотивів неучасті у виборах виділяють такі види абсентеїзму: політичний, економічний, соціальний, аполітичний. При політичному абсентеїзмі виборець, ухиляючись від участі у виборах, таким чином висловлює свій протест політичним програмам та передвиборним платформам усіх кандидатів, він вважає, що жодна з них не відповідає його власним політичним поглядам. Політичний абсентеїзм може бути також пов'язаний із сумнівами виборця щодо можливості проведення чесних виборів. При економічному та соціальному абсентеїзмі виборець висловлює протест стосовно складної економічної чи соціальної ситуації, що склалася в суспільстві (безробіття, недостатня соціальна захищеність, погана

екологія тощо), він не вірить у бажання та здатність всіх кандидатів боротися з цими негативними явищами. Аполітичний абсентеїзм не пов'язаний з політичною демонстрацією, він полягає в байдужому ставленні, відсутності будь-якого інтересу виборця до виборів та політики в цілому. Абсентеїзм може бути пов'язаний з нерозвиненою політичною свідомістю людей. Рівень неучасті в голосуванні значно вищий серед людей із низьким соціально-економічним статусом. На це впливає притаманний цій групі нижчий рівень освіти, відсутність "пізнавального досвіду", необхідного для розуміння складних державних справ. Нарешті, багато виборців із нижчим статусом не голосують, бо не вірять, що система може відповісти на їхні потреби. Їм здається, що жодна партія чи кандидат не представляють їхні інтересів. На думку М. Рокара, у сучасному суспільстві, в якому вплив релігії став вельми послабленим, люди пов'язують з політикою як трагічне так, і священне у їхньому житті. Коли ж вона не виправдовує їхніх сподівань, у ній розчаровуються і відвертаються від неї. На думку деяких дослідників, причиною зростання абсентеїзму є відчуженість від політичного процесу, що у свою чергу, є наслідком загального послаблення соціальних зв'язків у суспільстві, які могли б забезпечити зовнішнє заохочення голосувати, а також підвищити відчуття значущості виборів. Причиною абсентеїзму може бути й протест проти недемократичного виборчого законодавства, проти недоліків виборчої системи або й існуючої форми правління взагалі. Абсентеїзм може бути й відбиттям прагнення людей відсторонитися від політики, в якій вони вбачають марнославне та амбіційне змагання групових, егоїстичних інтересів. У інших випадках причинами неучасті можуть бути такі протилежні мотиви як прагнення заявити політичний протест або, навпаки, повне задоволення своїм становищем, на яке вибори не можуть вплинути. Е. Переа дослідила причини абсентеїзму у 15 країнах Західної Європи і прийшла до висновку, що серед основних чинників неучасті у виборах виступають індивідуальні мотиви, одночасно простежується вплив дії різного роду інституційних стимулів. На думку дослідниці, дуже складно вивести загальноприйнятні залежності між абсентеїзмом індивідуальними та інституційними стимулами. Які б не були причини абсентеїзму, неприбуття громадян на виборчі дільниці понижує демократичний потенціал суспільства. Особливо це стосується перехідних суспільств, де громадянська участь є нагальною потребою через неусталеність політичних режимів, надії певних політичних сил на повернення до вигідної для них недемократичної практики. Саме свідома участь широких верств населення у виборах забезпечує перетворення демократії формальної в реальну.

2. ВИБОРЧЕ ПРАВО.

2.1. Виборче право (право голосу). Виборче право – це право індивіда (громадянина), котрий має статус виборця або статус кандидата на виборну посаду, на участь у виборах. Відмінність у статусах виборця і кандидата на виборну посаду зумовлює відмінності між правом голосу на виборах, котре

визначається як активне виборче право, і правом балотуватися на виборах, або пасивним виборчим правом. У XVIII ст. була сформульована теза, за якою право голосу на виборах є правом людини, що не має характеру "дарованого" державою. Тим самим за правом голосу визнавалась якість природного права. Згодом право голосу і загалом виборче право почали класифікувати як політичне право. У такий спосіб наголошували на тому, що тільки виборче право безпосередньо пов'язане із здійсненням влади або формуванням представницьких органів і заміщенням певних посад, уповноважених здійснювати владу. Тим самим виборче право прямо співвіднесене з реалізацією принципу народного суверенітету. Тому виборче право можна охарактеризувати як "первинне політичне право". Ключовим елементом трактованого у такий спосіб виборчого права є право голосу. Виборче право не одразу набуло сучасного вигляду. Початково ним володіли лише чоловіки, які досягнули певного віку, мали відповідну власність, певний рівень освіти, були одруженими.

Активне виборче право (право обирати). Право обирати у виборні державні органи та органи місцевого самоврядування. Одне з головних громадянських прав. Згідно з ст. 2 Закону України "Про вибори народних депутатів України" таким правом наділені всі громадяни України, яким на день виборів виповнилося вісімнадцять років. Громадяни України, які мають право голосу, є виборцями. Не допускається обмеження щодо участі громадян України у виборчому процесі, крім обмежень, передбачених Конституцією та цим законом. Не має права голосу громадянин, визнаний судом недієздатним.

Пасивне виборче право (право бути обраним). Частина загального виборчого права, яка надає виборцю право бути обраним до відповідних виборних органів чи на виборну посаду. Набуття громадянами України пасивного виборчого права пов'язано з наявністю активного виборчого права та з додатковими умовами та виборчими цензами, що випливають із положень статті 76 Конституції України. Для пасивного виборчого права встановлено виборчий ценз – 21 рік, що узгоджується зі світовим досвідом і обумовлений тим, що парламентар повинен мати певний освітній рівень та достатній життєвий досвід, розуміти та вміти вирішувати складні життєві проблеми, які виникають у процесі законодавчої діяльності, а це, у свою чергу, досягається з настанням відповідного віку. Крім того, для реалізації пасивного виборчого права, законом встановлюється й ценз осілості, який рівний п'яти останнім рокам проживання в Україні. Даний ценз обумовлений тим, що парламентар повинен добре знати проблеми політичного, економічного та соціального життя країни. Проживання в Україні означає не лише проживання в межах державного кордону України, а й проживання на морських суднах, що перебувають у плаванні під Державним Прапором України. Крім того, перебування громадян України у встановленому законодавством порядку у відрядженні за межами України, в дипломатичних

та інших офіційних представництвах і консульських установах України, міжнародних організаціях та їх органах, на полярних станціях України, а також проживання за межами території України і не тягне за собою втрату громадянами України їх пасивного виборчого права. Закон України "Про вибори народних депутатів України" (ст. 9) передбачає також обмеження пасивного виборчого права для громадян, які мають судимість за вчинення умисного злочину, якщо ця судимість не погашена і не знята в установленому законом порядку. Обмеження пасивного виборчого права по виборах народних депутатів не поширюється на тих громадян, які хоч і утримуються під вартою і звинувачені у вчиненні умисного злочину, але не визнані в судовому порядку винними у його вчиненні.

Виборча дієздатність. Виборче право кожного громадянина, що може обмежуватися тільки відповідними законами країни, які визначають вікові, майнові, освітні, професійні, статеві чи цензи осілості або заборони через скоєні кримінальні злочини та неповноцінний психічний стан, визнаний судом.

2.2. Виборче право і демократизація політичного життя. Природа парламентаризму завжди була пов'язана не тільки з теорією народного представництва, а й з поширенням та застосуванням виборчого права. Ліберальна та плюралістична демократія західних промислових держав спирається на визнанні загального, рівного, прямого і таємного виборчого права. Демократичне формування визначеної у конституції політичної влади – особливо парламенту, а в президентських системах – президента – передбачає крім, свободи слова, свободи об'єднань, свободи віросповідання і свободи преси, є однією з засадничих основ сучасної демократії. Право громадянина до участі в політичному житті – з нормативного пункту бачення – ввійшло у сучасний вжиток протягом тривалого історичного процесу. Хоча виборче право, яке періодично використовується з метою політичного відновлення представницьких органів різних рівнів, не вичерпується правом участі у політичному житті – тому вибори є найважливішою формою інституалізації участі громадян в політичному житті. Для західних промислових держав, опис процесу поширення загального виборчого права є не лише історіографією. Сучасні партійні системи більшості держав виникли у період поширення загального виборчого права з невеликих привілейованих груп на все доросле населення. Різноманітні процеси знаходяться у причинно-структурному зв'язку, який достатньо ґрунтовно досліджений С. Рокканом. З однієї сторони поширення виборчого права є змінною, залежною від двох процесів: по-перше, промисловою революцією, розвитком продуктивних сил, поділом суспільства на середній та робітничий клас і вимог зі сторони робітничого руху, який у боротьбі за загальне виборче право бачив дорогу до нового, більш справедливого суспільства. По-друге, т. зв. "національною революцією", яка була пов'язана з будівництвом національної держави, яка залучала щораз ширші суспільні кола до

об'єднаної національної держави, накладаючи при цьому на необов'язковість до оборони від зовнішніх загроз. Поширення загального виборчого права пов'язане з специфічними історичними етапами формування партійних систем держав розвиненої демократії, при цьому найбільш істотними чинниками, які визначали дані етапи є: зв'язок з етапами індустріальної революції та еластичність еліт стосовно зростаючого бажання участі в політичному житті артикульованого нижчими верствами суспільства. У випадку порівняння виборчого права в промислово розвинених державах з процесами демократизації в країнах, що розвиваються доцільним є порівняння між демократизацією виборчого права і демократизацією політичної системи. Очевидною при цьому стає різниця, яка має важливе значення для консолідації ліберальних та плюралістичних демократій. Виборювання загального, рівного, прямого та таємного виборчого права становило серцевину процесу демократизації в промислово розвинених державах, яке відбувалося етапами протягом одного століття. Протягом цього тривалого часу вибори проходили з обмеженим виборчим правом. Відбувалися вони у політичних системах в яких завершувався процес поділу влади на виконавчу, законодавчу, судову. Загальна демократизація виборчого права у промислово розвинених країнах відбувалася пізніше, слідом за процесами поділу влади, оформлення держави права та політичного плюралізму. З точки зору промислово розвинених держав у деяких країнах сучасного Третього Світу демократичне виборче право запроваджене більш-менш у той самий час, з тією лише принциповою різницею, що у випадку цих держав поділ влади, правова держава і політичний плюралізм були ще нестабілізованими. У сучасних процесах демократизації у країнах, що розвиваються не йдеться лише про участь у політичному житті через участь у виборах, але також й про зміцнення демократії з точки зору поділу влади, зміцнення правової держави, а також (за Далем) про плюралістичні виміри політичних систем.

Боротьба за загальне виборче право. Виборче право не одразу набуло сучасного вигляду. Початково ним володіли лише чоловіки, які досягнули певного віку, мали відповідну власність, певний рівень освіти, були одруженими. Так, у Великобританії до 1830 р. виборче право мали лише 4 % дорослого населення чоловічої статі. У Нідерландах встановлене конституціями 1798 р. і 1848 р. виборче право було зумовлене високим податковим цензом. Він був знижений спочатку конституцією 1887 о., а потім і законами 90-х рр. Внаслідок цього кількість виборців виросла майже в шість разів і перед Першою світовою війною становила близько 65 % від загального числа громадян, котрі відповідали встановленому віковому цензу. У Італії за конституцією 1848 р. виборчими правами користувалося менше ніж три відсотки населення. При цьому необхідною умовою участі у виборах було вміння читати й писати. До того ж зберігався прямий майновий ценз, а для пасивного права – ценз освіти. І тільки в 1912 р. було прийнято закон про загальне виборче право, згідно з яким таке право надавалося всім

повнолітнім і грамотним італійцям-чоловікам, а також з 30-річного віку – всім чоловікам, незалежно від їх грамотності. Ценз грамотності встановлювався і в конституції Португалії 1911 р. Близьке за змістом виборче право було встановлене конституціями Болгарії (1879), Греції (1864) і Данії (1866). І хоча тут різні майнові цензи були досить швидко скасовані, а цензи грамотності й освіти ніколи й не запроваджувалися, конституції цих країн визначали цензи осілості. Однорічний ценз осілості було передбачено наприкінці XIX – на початку XX століть в законодавстві Австрії та Бельгії, а дворічний – Іспанії. У Японії на основі конституції 1889 р. питання виборчого права були вперше врегульовані спеціальним законодавством. Це законодавство встановлювало не тільки однорічний ценз осілості, але й досить великий податковий ценз. Як наслідок, виборчими правами було наділено на початку нашого століття приблизно 3 % населення країни. У США ще на початку XIX ст. виборче право більшості штатів пов'язувалося з володінням нерухомою власністю або виплатою податків. На кінець століття прямий майновий ценз було скасовано, хоча в деяких штатах від виборців вимагалося бути грамотними або сплачувати податки. У цілому перед початком Першої світової війни прямий майновий і податковий цензи для активного виборчого права зберігалися в небагатьох країнах. Однак на виборах у верхні палати парламентів такі цензи нерідко існували. З середини XIX ст. загальна картина поступово почала змінюватися. Почався період, котрий можна охарактеризувати як період поступової демократизації виборчого права. У Нідерландах встановлене конституціями 1798 р. і 1848 р. виборче право було зумовлене високим податковим цензом. Він був знижений спочатку конституцією 1887 р., а потім і законами 90-х рр. Внаслідок цього кількість виборців виросла майже в шість разів і перед Першою світовою війною становила близько шістдесяти п'яти відсотків від загального числа громадян, котрі відповідали встановленому віковому цензу. У Італії за конституцією 1848 р. виборчими правами користувалося менше ніж 3 % населення. При цьому необхідною умовою участі у виборах було вміння читати й писати, тобто встановлювався ценз грамотності. До того ж зберігався прямий майновий ценз, а для пасивного права – ценз освіти. І тільки в 1912 р. було прийнято закон про загальне виборче право. Ценз грамотності встановлювався і в конституції Португалії 1911 р. Близьке за змістом виборче право було встановлено конституціями Болгарії (1879 р.), Греції (1864 р.) і Данії (1866 р.). І хоча тут різні майнові за своїм характером цензи були досить швидко скасовані, а цензи грамотності й освіти ніколи й не запроваджувалися, конституції цих країн визначали цензи осілості. У Японії на основі конституції 1889 р. питання виборчого права були вперше врегульовані спеціальним законодавством. Це законодавство встановлювало не тільки однорічний ценз осілості, а й досить великий податковий ценз. Як наслідок, виборчими правами було наділено на початку нашого століття приблизно три відсотки населення країни. Ще однією спільною рисою розвитку виборчого права в XIX – XX ст. було те, що при встановленні вікового цензу для активного виборчого права виходили з необхідності

зрівнювати його з віком повноліття. Іноді виборча дієздатність приходила пізніше, ніж повноліття. Еволюція виборчого законодавства призвела до скасування так званого статевого цензу, тобто мала своїм результатом надання виборчих прав жінкам. Загалом же слід підкреслити, що сучасне виборче право сприймається як загальне при оптимальному обмеженні виборчого віку. Майнові за своїм характером цензи в розвинених країнах відсутні, хоча іноді час їх відміни віднесений до періоду вже після Другої світової війни. Процес поширення загального і рівного виборчого права відбувався в промислових західних демократіях різними способами. Тривав він загалом близько 100 років. Наскільки перед 1848 роком у жодній країні не існувало ще загального виборчого права для мужчин, настільки безпосередньо після закінчення Другої світової війни з невеликими винятками (у Швейцарії до 1971 р. жінки не володіли виборчим правом, у французькій Іспанії до 1975 р. існували виборчі обмеження, у Португалії вибори не відбувалися в демократичний спосіб) демократичне виборче право було вже скрізь доконаним фактом. У порівняльних дослідженнях можна виділити держави, які раніше запровадили загальне виборче право для мужчин (Франція, Німеччина, Швейцарія, частково Іспанія, Нова Зеландія). Деякі держави (Австралія, Фінляндія, Австрія) долучились до тієї групи перед Першою світовою війною, інші під час війни або одразу ж після її закінчення, так що в 1920 р. у всіх промислово розвинених західних демократіях існувало загальне виборче право для мужчин. До 1900 р. лише у Новій Зеландії право голосування мали й жінки, на початку XX ст. здобули його й також жінки у Фінляндії та Норвегії. Більшість держав запровадили загальне виборче право для жінок після Першої світової війни (деякі з держав зробили це одночасно із запровадженням загального виборчого права для мужчин). Лише в кількох державах, переважно романських та католицьких (Франція, Бельгія, Португалія, Іспанія, Швейцарія), жінки отримали загальне виборче право лише після закінчення Другої світової війни. У США загальне виборче право для мужчин запроваджено раніше, однак поширювалося воно лише на білих. Така ситуація тут існувала аж до часу Громадянської війни. Темношкірі отримали тут загальне виборче право лише після внесення змін до конституції після Другої світової війни. З допомогою різних форм маніпуляцій білі однак ускладнювали темношкірим використання свого виборчого права. Дискримінація ця тривала аж до 60-х рр. Приклад США переконливо показує, що важливо враховувати не лише формальні права але й реальні можливості використання виборчого права. Поступове зникнення обмежень щодо виборчого права охоплювало як правило всі його засади (принципи) одночасно аж до остаточного досягнення стандартів демократичного виборчого права. Значні відмінності мали місце у Пруссії, де тут існувала трикласова різниця виборчого права – нерівне, посереднє і явне виборче право на регіональному рівні співіснувало із загальним виборчим правом на національному рівні. Також у Бельгії, де одночасно з поширенням загального виборчого права мала місце різниця в силі голосів. За винятком Пруссії, до Першої світової війни, скрізь було запроваджене безпосереднє та

таємне виборче право. Фактом є й те, що Великобританія була останньою державою, яка попри скасування цензу грамотності в 1948 р. практикувала нерівне виборче право. С. Роккан (1970) зазначав, що англійська модель поширення загального виборчого права характеризується повільним, поетапним поширенням виборчого права без регресії, однак з тривалими періодами формального визнання нерівності, натомість французька модель – раннього та раптового запровадження загальних та рівних громадянських прав, однак із частими регресіями і тенденціями до використання підтримки мас в плебісцитах. Поміж цими двома екстремальними прикладами знаходяться інші країни. За загальне виборче право вели боротьбу робітничі партії. Не слід однак при цьому ігнорувати такі випадки як у Бельгії, де соціалісти тривалий час виступали проти загального виборчого права для жінок з огляду на їх консерватизм. Демократизація виборчого права через референдуми виявилась не надто успішною. Слід тут мати на увазі не лише приклад Швейцарії з частими негативними результатами, але й також і приклад Данії, де виборці в 1969 р. виступили проти зменшення вікового цензу до 18 р. Цю норму на референдумі вони підтримали аж тільки після 10 р.

Демократизація виборчого права в 23 державах.

Держава	**Загальне виборче право для мужчин**	**Загальне виборче право для жінок**
Австралія	1903	1908
Австрія	1907	1918
Бельгія	1919	1948
Великобританія	1918	1928
Данія	1915/1918	1918
Фінляндія	1906	1906
Франція	1848	1946
Греція	1877	1952
Іспанія	1869/1907	1869/1931
Італія	1912/1918	1946
Голландія	1917	1919
Ірландія	1918/1922	1918/1922

Ісландія	1915	1915
Канада	1920	1920
Люксембург	1918/1919	1919
Німеччина	1869/1871	1918
Норвегія	1897	1913
Нова Зеландія	1889	1893
Польща	1919	1919
Португалія	1911	1974
Швейцарія	1848/1879	1971
Швеція	1921	1921
Японія	1925	1947

Реальні етапи поширення виборчого права найкращим чином можна окреслити за допомогою порівняння кількісних показників, коли якісні параметри з огляду на різницю соціальних показників в різних країнах можуть зумовлювати різну політичну участь подібно як процес індустріалізації при незмінних показниках виборчого цензу міг мати понижаючий вплив на чисельність виборців). Поза лічбою потенційних виборців, яка виражається як співвідношення всіх дорослих до кількості всіх відданих голосів становить істотний показник участі у виборах.

Участь у виборах в 23 державах в 1850-1990 рр.

Держава	**1869 - 1890**	**1870 - 1913**	**1891 - 1930**	**1918 - 1944**	**1931 - 1945**	**1945 - 1959**	**1960 - 1969**	**1970 - 1979**	**1980 - 1989**	**1990 - 1999**
Австралія						91.8	85.1	85.3	84.2	82.7
Австрія	0.5	1.0	17.7	55.0		89.7	90.3	89.5	87.1	79.6
Бельгія	1.7	1.8	22.1	27.8	28.5	89.3	88.0	89.9	94.3	84.1
Велико-британія	5.5	12.1	12.1	47.6	47.2	81.6	75.1	77.9	75.2	72.4

Греція	10.0	18.0	15.0	16.4	17.2	80.2	86.3	82.7	87.5	84.7
Голландія	2.0	5.3	12.7	41.9	47.2	88.8	92.1	90.1	85.2	75.2
Данія	5.3	10.7	12.7	40.4	50.9 9	82.1	88.0	87.7	86.3	81.1
Ірландія				39.6	45.1	92.3	89.4	89.4	92.3	70.2
Ісландія			10.2	32.1	50.2	75.3	77.2	85.2	78.8	88.8
Іспанія	16.5	3.9	15.8	13.4	36.7	-	-	81.2	83.2	79.0
Італія	1.0	4.9	5.3	17.7		93.9	95.3	95.4	94.4	90.2
Канада			19.6	33.2	10.0	72.0	75.4	68.4	68.3	60.1
Люксем-бург				47.8		75.0	72.5	73.7	66.8	60.5
Німеччина		15.7	18.3	53.7	54.0	87.6	86.9	88.7	81.0	72.7
Норвегія	2.4	4.7	20.2	42.6	50.1	80.6	85.1	8.1	83.6	74.2
Нова Зеландія						95.1	85.6	85.3	88.9	80.4
Португалія	5.0	5.0	6.2	6.4	8.6	-	-	88.2	79.7	78.4
США			18.5 5	25.5	35.6	59.7	63.1	55.2	53.1	44.9
Швейцарія	5.0	12.7	12.1	21.2	22.1	66.0	53.5	45.9	40.8	37.7
Швеція	1.0	2.2	10.9	38.8	46.4	82.0	77.3	86.6	88.6	83.2
Фінляндія				32.8	35.2	80.3	85.5	84.5	81.1	71.5
Франція	21.2	21.5	22.4	23.3	23.8	74.3	71.1	70.6	69.9	60.6
Японія						77.4	73.4	73.9	74.7	57.0

Для десятиліття від 1945 р. віддані голоси подавалися відносно до кількості населення виборчого віку, що спричиняло нейтралізацію різної демографічної структури, а це мало особливе значення для порівняння промислово розвинених держав з країнами, що розвиваються. Країни, що розвиваються з огляду на вищий ступінь приросту населення мають значно вищий відсоток участі молоді. При порівнянні слід звернути також увагу на те, що в деяких державах (Бельгія, Італія, Голландія до 1970 р.) існувала

визначена форма виборчого обов'язку, подібно до того як має вона місце в усіх державах Латинської Америки сьогодні. Слід звернути увагу й на те, що з огляду на відмінність у ступені суспільної та політичної мобілізації соціальних верств, на які поширилося загальне виборче право, право на участь і безпосередня участь у голосуванні – не одне й те ж – при потенційно вищій кількості тих, що мають виборче право участь у голосуванні спадає. Даний показник найадекватніше вказує на участь у виборах як акт участі в політичному житті або виражений інституційно ступінь політичної мобілізації населення.

Участь в політичному житті в окремих країнах Третього Світу.

Держави	**1945-1959**	**1960-1969**	**1970-1979**	**1980-1989**	**1990-1999**	**1945-1997**
Аргентина	70.8	69.8	75.0	82.1	78.9	70.1 (4)
Бангладеш	-	-	55.0	59.2	63.0	56.0 (11)
Болівія	63.7	78.9	82.6	65.2	56.2	61.4 (8)
Ботсвана	-	69.4	46.4	54.2	44.6	46.5 (17)
Бразилія	35.7	38.4	55.5	70.4	76.7	47.9 (14)
Венесуела	79.7	84.6	81.1	77.1	49.9	72.2 (2)
Гана	34.6	42.1	37.1	-	49.0	42.2 (20)
Еквадор	30.7	31.1	42.4	66.9	66.3	42.1 (18)
Індія	62.2	63.1	64.6	64.5	59.2	60.6 (9)
Коста-Рика	50.0	71.5	75.6	79.0	84.6	68.0 (6)
Маврикій	-	-	84.4	91.5	79.8	82.8 (1)
Науру	-	38.0	42.3	46.6	49.7	37.3 (21)
Непал	42.2	-	-	60.4	71.2	63.7 (7)
Нігерія	43.5	-	41.1	58.2	-	47.6 (15)
Пакистан	-	-	49.9	42.9	39.8	41.8 (19)
Перу	26.4	36.3	-	64.8	57.3	48.0 (13)

Тайланд	51.0	48.3	48.1	54.7	62.5	47.4 (16)
Уругвай	54.3	66.9	88.2	96.9	96.1	70.3 (3)
Філіппіни	-	55.9	78.6	78.2	76.7	69.9 (5)
Чилі	22.9	50.0	63.2	86.3	81.9	43.1 (17)
Шрі-Ланка	51.5	65.9	76.8	58.1	74.1	60.5 (10)

Стосовно поширення виборчого права у країнах, що розвиваються надзвичайно важко робити якісь загальні узагальнення з огляду на те, що вибори у них відбувалися у надзвичайно неоднорідних умовах. Замість еволюційного розвитку у напрямку плюралістичної демократії зустрічаємо часто циклічний розвиток, який коливається між демократією та диктатурою. Змушені ми при цьому дати чітке розмежування між демократією та авторитаризмом, що не надто легко, оскільки і в авторитарних режимах відбуваються вибори. Попри те, що у промислово розвинених демократичних державах ми можемо відзначати певний ступінь монолітного ліберально-демократичого розвитку відповідно до концепції поліархії Р. Даля, яка поєднує в собі вимір як ліберальний так і демократичний, деякі країни, що розвиваються знаходяться стосовно одного або обох вимірів досить далеко. Маємо також і держави у яких подібний до промислово розвинених держав ступінь участі в політичному житті і ступінь конкуренції, так само як і країни, які з огляду розвитку демократії і (або) лібералізму залишають бажати багато кращого. Обидві складові сучасної демократії часто є нерозвиненими одночасно; подекуди демократична складова переважає ліберальну, що загалом спричиняє, що розмежування між автократіями та обмеженими ліберальними демократіями втрачає сенс. Процес поширення демократичного виборчого права в державах, що розвиваються розпочинався пізніше ніж у країнах з розвиненою демократією, складався із більшої кількості фаз та тривав довше. Крім того даний процес не спричинив формування в цілому Третьому Світі стабільних та тривалих демократій. Залишається відкритим питання чи вказані відмінності щодо поширення виборчого права між країнами, що розвиваються та країнами з розвиненою демократією є більшими ніж ті ж відмінності поміж країнами Третього Світу. У деяких державах загальне виборче право для мужчин запроваджене тоді ж що й в західних розвинених державах (наприклад в Аргентині чи Уругваї); і інших державах досі не існує загальне виборче право (наприклад у спадкових ісламських монархіях). Окремо від держав Третього Світу слід відрізняти держави, які перестали бути колоніями вже у першій половині XIX ст., а також ті, які отримали незалежність лише у другій половині XX ст. У першій групі можна чітко вирізнити різноманітні фази поширення виборчого права: насамперед загальне виборче право для мужчин, далі виборче право для жінок, реєстрація для формально кваліфікованих виборців, а згодом й

виборче право для безграмотних. Інші зразки перебігу цього процесу не є також рідкісними. Якщо наприклад порівняємо дві латиноамериканські країни стосовно демократичних традицій, то можемо стверджувати, що загальне виборче право з 1916 р. в Уругваї охоплювало вже неосвічених; натомість у Чилі неосвічені отримали виборче право лише в 1970 р., вже після запровадження виборчого права для жінок у 1952 р. Крім того реєстрація виборців як обов'язкова умова голосування мала цілий ряд перешкод в поширенні виборчого права в нижчих суспільних верствах, особливо у випадку селян. У Чилі наприклад різниця між юридично зареєстрованими виборцями та реальними виборцями на початку 60-х рр. становила 1,3 млн., тобто третину від зареєстрованих виборців. У державах, які пізніше втратили свій колоніальний статус, демократичне виборче право запроваджувалося одноетапно – головним чином перед здобуттям політичної незалежності. У більшості англомовних держав Карибського басейну, загальне, рівне та безпосереднє виборче право було запроваджене на початку 50-х рр. XX ст. – в певної частини 10, у іншої частини 20, а у випадку острова Антигуа та Барбуда – 30 років перед здобуттям незалежності. У африканських державах загальне, безпосереднє виборче право було запроваджене коротко перед здобуттям незалежності: у французьких колоніях з 1956 р., у британських протягом процесу деколонізації, який розпочався в середині 50-х рр. XX ст. У Родезії до 1971 р. існувало нерівне виборче право, яке ґрунтувалося на цензах і кольорі шкіри. Подібне дискримінаційне виборче право, яке залишало без права голосу понад двох третин мешканців, існувало до 1994 р. в ПАР. У деяких державах доходило також до повторного обмеження загального виборчого права, як наприклад у Шри Ланці, де після здобуття незалежності виборче право втратили таміли. Випадки такі насправді є рідкісними, між тим обмеження загального і рівного виборчого права майже у всіх етнічно неоднорідних суспільствах становить поважну проблему. Тут можна вказати хоча б на втрату виборчого права національними меншинами у Східній Європі після здобуття політичної незалежності. У час інагураційних виборів у Естонії і Литві виборчого права було позбавлено від 30 до 40 % населення (росіян). У виборчому законодавстві часто робляться спроби утримання існуючих стосунків влади, яка свідомо не зважає на зміну етнічного складу населення (наприклад в Лівані чи на о. Фіджі). Подекуди загальна чисельність виборців стає питанням політичним, оскільки дослідження етнічного складу населення може потягнути за собою вимоги щодо внесення змін у їх представництві (наприклад у Нігерії).

Причини та наслідки поширення загального виборчого права. Кількість змінних, які слід узгодити при систематичному аналізі причин поширення загального виборчого права у промислово розвинених державах, як говорилось раніше, є дуже високою. До істотних чинників можна зачислити наступні: ступінь та темп індустріалізації, зміни соціальної структури, міграційні процеси, соціально-культурні (національність, віросповідання)

стосунки, політичні традиції, конституційні зміни (формування парламенту), здатність еліт до пристосування, а також війни та сецесії. Сам зв'язок між індустріалізацією та поширенням виборчого права є дуже різним в залежності від держави. Оскільки не можна також відокремити безпосереднього зв'язку між ступенем індустріалізації та силою робітничого руху (чи соціалістичної партії), то навіть такого характеру істотні чинники поширення виборчого права трудно подати у загальній формі. Сила фінських соціалістів, які прийшли до влади в 1916 р., не залежала від ступеню і темпу індустріалізації, а з постійно конфліктної формації чотиристанового суспільства XIX ст. Точно так само співвідношення демократизації виборчого права і парламентаризації політичної влади, двох вирішальних ліній зміни конституції в Європі з часів Французької революції, не є однозначним. Загалом єдина у своїх соціальних інтересах репрезентація зумовила при обмеженому виборчому праві у Великобританії відповідальність уряду перед парламентом. Натомість на відміну ніж у цьому випадку, парламентарній політичній владі у Швеції і Німеччині вдалося пере форматуватися лише після демократизації виборчого права. Постійне специфічне, історичне виділення тих чинників у процесі соціальних та конституційно-політичних змін мало тривалі наслідки для: 1) інтеграційної сили політичної системи і визнання прийнятих у ній рішень, 2) структури політичної (партійної) конкуренції, 3) ідеологічної дистанції поміж акторами політичної сцени та для моделі політичного розв'язання конфліктів. Там, де за загальне виборче право боровся зміцнілий робітничий рух, робітничі партії виступали з радикальних позицій класової боротьби, у той час як у інших місцях, де ці партії простішим способом отримали доступ до участі у політичному житті, були вони швидше готовими, стоячи на реформаційних позиціях, співпрацювати з буржуазними партіями. С. М. Ліпсет до другого типу відносить скандинавські країни (Данію, Норвегію, Швецію). Процес інтеграції такого типу можна спостерігати й у випадку Великобританії, де у випадку поступово поширюваного виборчого права і мажоритарних виборів ліберали готові були солідаризуватися і стосовно виборів із робітничим рухом, з огляду й на те, що частина робітничого класу й так голосував за консервативні буржуазні партії. У Німецькій імперії загальне виборче право було натомість пов'язане з соціалістами, а виборче право було оформлене Бісмарком відповідно до консервативно-аграрних інтересів. Істотним наслідком поширення загального виборчого права був розвиток робітничих партій, що однак не спричинило знищення принципового панування капіталу, лише перенесення засадничого соціального конфлікту до політичної системи, і тим самим його загострення. Поза соціоструктурним аспектом конфлікту соціокультурний конфлікт також став важливим для політичної репрезентації, особливо коли з метою відображення соціальної структури виборців політичні партії виступали за репрезентацію засновану на пропорційній виборчій системі. Оскільки інтеграція робітничого руху в англосаксонських державах відбувалася по-іншому, не дійшло тут до зміни виборчої системи. У таких умовах – загальне виборче право і стабільна

основа репрезентації – після закінчення Першої світової війни партійна структура, яка визначалася головними лініями соціального конфлікту була ”заморожена” у тих державах. Демократизація виборчого права в державах, які розвиваються не відбувалася у такий же спосіб, як у розвинених державах і не була пов’язана з соціальними змінами та індустріалізацією. З однієї сторони не мала тут зрівняльного впливу індустріалізація або проявлялась вона значно пізніше і за окремими винятками, не було можливості виходу за її межі. Оскільки виникли структурно неоднорідні економіки, то з іншої сторони у процесі ”наздоганяння” певного рівня розвитку зміцнились соціальні структури, які зміцнювали значення загального виборчого права для соціального та політичного розвитку. З огляду на значні соціальні нерівності й брак участі в політиці широких соціальних верств запровадження загального виборчого права в державах, що розвиваються не викликало жодних принципових змін у політичному житті. Соціальні та політичні сили, що представляли середній клас, які підтримували процес поширення загального виборчого права, не були достатньо сильними, щоб перейняти владу від правлячих соціальних верств і в такий спосіб залучити до політичного процесу нижчі соціальні верстви. Такого можливого результату запровадження загального виборчого права не вистачило деяким державам тому, що відкинуто демократію як політичну систему держави, особливо там, де шанси олігархії на отримання виборчого успіху зменшилися у результаті поширення загального виборчого права. У протилежність до процесів розвитку, які ведуть до формування стабільних демократій в країнах, що розвиваються участь у політичному житті та плюралізм не посилились взаємно, а залишалися у взаємному конфлікті, так що розвиток одного з них гальмував і навіть перешкоджав розвитку іншого. Реальні стосунки влади не могли протистояти цим тенденціям завдяки запровадженню загального виборчого права. У латиноамериканських державах, за винятком Коста-Рики авторитарні структури в політичних системах не зазнали засадничих змін, коли всі суспільні верстви отримали право участі у виборах. Засади демократичного виборчого права визнавались там формально, у той час як результати виборів супроводжувалися корупцією. Адміністративні порушення у виборчому процесі разом з полегшенням, з огляду на соціальну структуру, нелегальних впливів на виборців зменшили роль демократичного чинника у виборчих рішеннях, так само як те, що результати виборів майже завжди подавалися як сумнівні. У кількох країнах, у котрих десятиріччями функціонували демократичні інституції, у 70-х рр. XX ст. повернулися до авторитарних режимів (Чилі, Уругвай). У 80-х рр. правлячі авторитарні латиноамериканські держави повернулися до демократії. З точки зору авторитарного досвіду демократія в опитуваннях громадської думки цінується тут як найвища цінність, що повинно допомогти її зміцненню, подібно як і вплив на ці держави регіону процесів глобалізації. Захист прав людини, демократія, правова держава, добре врядування це цінності, які сьогодні становлять умови конкурентності на міжнародній арені. Міжнародне порозуміння стосовно допомоги у

розвитку і полегшення торгових умов є сьогодні узалежнені від стану розвитку демократії. Причини та наслідки поширення загального виборчого права належить у країнах, що розвиваються належить шукати також у широких зв'язках з іншими аспектами. Навіть на грунті специфічних причин і результатів, які ми знаємо з аналізу промислово розвинених держав, стають вони менш очевидними, і то, по-перше, у результаті прихованого чи явного ігнорування демократії як форми влади, по-друге, в результаті неповного розвитку ліберальних компонентів демократії, по-третє, з огляду на виникнення в результаті обмеження демократичних складників виборчих практик. У всіх трьох аспектах у галузі науки та політики прийнято застереження, які мають на меті надання більшої ваги виборчому праву чи, іншими словами, участі суспільства в політичному житті. Перше застереження стосується проблеми консолідації демократії. Залишається нез'ясованою справа, про те, яке значення мають питання виключно інституційні (тип врядування: президентуалізм чи парламентаризм, система політичної репрезентації) в процесі поглиблення та зміцнення демократії в Латинській Америці, де тут питання редемократизації стали сильнішими ніж будь-коли підняті суспільними науками. Друге застереження стосується організації виборчого процесу: вищих виборчих органів, списків виборців, організації виборів та контролю за ними. У галузі організації виборів спостерігаємо у Латинській Америці значний поступ не без сильних, тривалих міжнародних зусиль, наприклад зі сторони Загальноамериканського Інституту Прав Людини зі штабом у Коста-Риці, який спільно з CAPEL (Centro de Asesoria y Promocion Electoral) здійснює консультування та вишколи стосовно виборів. Слід також згадати міжнародних спостерігачів та їх діяльність, яка фінансується ООН, Організацією Американських держав (ОАД), Міжнародним банком розвитку, Міжнародною фундацією для виборчих систем (IFES), Центром Картера і т. д, а також німецькими політичними фундаціями. Стосовно організації виборів також у Африці і в Азії, особливо в багатьох складних умовах, досягнуто також поступу. Порівняно з Латинською Америкою меншою мірою можна тут – за окремими винятками - однак гарантувати збереження та тривале існування демократичних систем. Підсумовуючи можна стверджувати, що в 80-х і 90-х рр. в значно більшій кількості розвинених держав мав місце процес пристосування виборів – під оглядом їх функцій та значення – до західних демократичних стандартів. Дякуючи цьому процесові значно зросло також значення виборчих систем як істотного чинника, який надає репрезентаційне та легітимуюче значення політичним системам.

3. ВИБОРЧІ ОБМЕЖЕННЯ (ЦЕНЗИ) ТА ПРИВІЛЕЇ.

3.1. Виборчі обмеження (цензи). Офіційно визначені умови й ознаки, на підставі яких обмежується виборче право громадян. Виборчі цензи встановлювалися за наступними ознаками: володіння майном або розмір сплати податків (майновий (податковий) ценз), расова чи етнічна

приналежність, походження (класовий ценз), стать (статевий ценз), освіта (ценз грамотності (освіти), термін осілості (ценз осілості), мова, віросповідання, політичні переконання, рід і характер занять (військовий ценз). Іноді законодавство встановлює деякі загальні обмеження щодо соціальної поведінки виборців. Наприклад, в законах деяких штатів США йдеться про те, щоб виборець мав "здоровий глузд", "добру вдачу" тощо. У конституції Італії 1947 р. припускається обмеження виборчих прав у випадках скоєння "негідних вчинків, зазначених у законі". Тут мається на увазі й невідповідна політична поведінка, зокрема різного роду зловживання на самих виборах. Хоча зараз у більшості країн світу виборчі цензи зведені до мінімуму, усе ж ніде право голосу не надається усім жителям. Щоб бути включенною до числа виборців, людина повинна: а) відповідати певним ознакам, "кваліфікаційним критеріям" – насамперед бути громадянином країни, досягти відповідного віку; б) не підпадати під категорію осіб, позбавлених виборчих прав у законодавчому порядку. Так, в палату представників конгресу США може бути обраним лише американець, який досяг 25-річного віку і є громадянином США не менше 7 років. Депутат обов'язково повинен проживати в виборчому окрузі, в якому він обирається. У Великобританії для кандидатів, що балотуються в палату общин британського парламенту передбачено ряд обмежень. Членами цієї палати не можуть бути: іноземці, судді, професійні кадрові працівники міністерств і центральних відомств, дипломатичні працівники, військовослужбовці, керівники публічних корпорацій (Бі-Бі-Сі, Незалежне телевізійне управління). Дані обмеження мають серйозні пояснення: перебування на вказаних посадах потребує політичної безпристрастності, суддівської стриманості та інших якостей, які є несумісними з членством у парламенті. Разом з тим британська виборча система передбачає, що представники даних професій можуть бути обраними в палату общин, якщо вони підуть у відставку із займаних посад. У різні часи деякі країни, зокрема Австралія, США та Фінляндія, накладали заборону на діяльність комуністичної партії як такої, що є позасистемною. У 1953 та 1956 рр. Німеччина вчинила такий же крок стосовно Націонал-соціалістичної партії нового Рейху та комуністичної партії відповідно. Але небезпека, яку позасистемні партії становлять для сучасної демократії, є більше уявною, ніж реальною. Законодавство встановлює також обмеження для тих, хто скоїв кримінальні злочини й відбуває покарання. Закон України про вибори забороняє будь-які обмеження виборчого права, крім тих, які визначені в цьому законі. Так права на участь у голосуванні не мають особи, які визнані судом недієздатними (психічно хворими). Позбавлені такого права на відповідний період часу й ті, хто за вироком суду відбуває покарання. В Україні існують певні застереження щодо права бути обраними для таких категорій населення: військовослужбовці, судді та прокурори, державні службовці.

Ценз громадянства. Офіційне обмеження виборчого права на основі громадянства виборця. Один з небагатьох виборчих цензів, які на

сьогоднішній день використовується у всіх країнах. Національне виборче законодавство надає виборче право тим виборцям, які є громадянами даної держави. Вимога належності до громадянства пов'язана з тим, що виборче право – це найважливіша форма участі громадянина в управлінні державними справами. Сьогодні ця норма все частіше піддається критиці. Відповідно до демократичної ідеї участі кожного у власних справах варто було б визнати виборче право за кожним мешканцем держави, а не тільки за громадянами. Але такий підхід дотепер зміг затвердитися тільки в Європейському Союзі й лише відносно громадян Союзу. Так, до участі у виборах до Європарламенту, що проходили у 1979 р. на території Ірландії та Нідерландів, були допущені громадяни інших країн – членів ЄС. У Німеччині така норма стосується тільки комунальних виборів. З огляду на певні історичні обставини, викликані сецесією Ірландії у 1921 р., законодавство Великобританії надає право на участь у загальних виборах громадянам Ірландії, які проживають на території Сполученого Королівства. В Україні правом голосу володіють лише громадяни України, яким на день виборів виповнилося вісімнадцять років. Громадянами України є всі особи, які відповідно до ст. 1 Закону України "Про громадянство України" мають правовий зв'язок з Українською державою, що виражається у їх взаємних правах і обов'язках, які відповідно до Конституції України належать виключно громадянам держави. У виборах народних депутатів України мають право брати участь також громадяни, які проживають або перебувають в період підготовки й проведення виборів за межами України на законних підставах. Такі громадяни отримують документи, що дають право на виїзд з України та посвідчують особу громадянина України під час перебування за її межами, зокрема: закордонний паспорт громадянина України; посвідчення особи моряка чи посвідчення члена екіпажу. Лише за наявності цих документів громадяни України включаються до списків виборців на виборчих дільницях, утворених при дипломатичних та інших офіційних представництвах і консульських установах України за кордоном. Отже, громадяни України, які виїхали з України з порушенням законного порядку виїзду за кордон позбавлені виборчого права, хоча ст. 70 Конституції України не передбачає обмеження права голосу залежно від підстав (законних чи незаконних) перебування громадянина України за межами України.

Віковий ценз. Офіційне вікове обмеження виборчого права громадян. Володіння правом голосу передбачає, що виборець спроможний мати свою думку з політичних питань і висловлювати її. Вважається, що така здатність формується з настанням повноліття. Вік сьогодні становить головний виборчий ценз. До 1960-х, навіть до 1970-х рр. віковий ценз становив переважно 21 рік. У більшості європейських країн віковий ценз було встановлено в межах 21-25 років. Такий підхід об'єктивно обмежував політичну активність молоді. Тільки в другій половині XX ст. динаміка суспільно-політичного життя призвела до зниження вікового цензу для

активного виборчого права. У Великобританії право приймати участь у виборах з 18 років було встановлено в 1969 р., в США – у 1971 р., у Франції – в 1981 р., у Греції – в 1982 р. У чотирьох країнах – Бразилії, Кубі, Ірані та Нікарагуа встановлена ще нижча вікова межа для активного виборчого права. Так у Німеччині віковий ценз послідовно був знижений спочатку до 21 року, а потім до 18 років. Однак сьогодні в деяких федеральних землях Німеччини вік для участі в муніципальних виборах знижений уже до 16 років. Більше того, сьогодні пропагується фактично здійснюване батьками "дитяче виборче право", з яким пов'язують надії на доброчинний вплив на сімейне законодавство. Але через те, що в дійсності мова йде про подвійне або навіть багаторазове виборче право для батьків, а представництво як таке при ухваленні виборчого рішення не сумісне з принципами демократичного виборчого процесу, то шанси на ще більше зниження віку виборчої активності, мабуть, незначні. У Швейцарії та Японії віковий ценз і зараз дорівнює 20 рокам. Водночас і в наші дні зберігається різниця між віковим цензом для активного і пасивного виборчого права. Перший, за загальним правилом нижчий, ніж другий. Віковий ценз пасивного виборчого права встановлено в межах 23-25 років для депутатів нижніх палат парламентів і 30-40 років для верхніх палат. Наприклад, на виборах до нижньої палати парламенту Великобританії віковий ценз для активного виборчого права становить 18 років, для пасивного – 21 рік, у Франції, відповідно, - 18 і 23 роки, в Бельгії, Італії, Канаді, Нідерландах, США та деяких інших країнах – 18 і 25 років, Японії – 20 і 25 років. Водночас у Фінляндії і Швейцарії вікові цензи для активного і пасивного виборчого права збігаються. Це ж стосується і ФРН. Характерно, що на виборах до верхньої палати там, де вони обираються, віковий ценз для пасивного виборчого права звичайно вищий, ніж до нижньої. Так, в США правом бути обраними до палати представників наділені всі громадяни 25-річного віку, а до сенату – 30-річного. У інших країнах відповідні цензи дорівнюють: Бельгія і Італія – 25 і 40 років, Франція – 23 і 25, Японія – 25 і 40, Франція – 23 і 25, Японія – 25 і 30. У Італії навіть ценз для активного виборчого права до верхньої палати вищий, ніж до нижньої, і дорівнює 25 рокам. У Корейській Народній Демократичній Республіці (КНДР) існує найнижчий у світі віковий ценз для обрання – 17 років, а найвищі показники спостерігаємо в Екваторіальній Гвінеї (45 років), Єгипті, Йорданії, Кувейті та Туреччині (30 років). У двох країнах встановлено і верхню вікову межу для обрання – 60 років у Екваторіальній Гвінеї і 75 років у Ірані. В Україні право обирати до органів влади мають усі її громадяни, яким на день голосування виповнилося 18 років, а бути обраним народним депутатом України – ті, хто на день виборів досяг 21 року. Президентом України може бути обраний громадянин України, який досяг 35 років. Передбачений вісімнадцятирічний вік (на день виборів) виборця встановлений безпосередньо Конституцією України (ст. 70). Це зумовлено тим, що саме з настанням зазначеного віку чинне законодавство України (зокрема Цивільний кодекс України) пов'язує набуття особою повної дієздатності, тобто здатності особи самій і на власний розсуд

розпоряджатися своїми правами і нести відповідальність за вчинені дії. Такий вік вважається достатнім для того, щоб приймати обгрунтовані й усвідомлені рішення, які реалізуються в ході голосування, про делегування своєї влади своїм представникам. Визначений віковий ценз може бути підтверджений лише наступними документами: паспортом громадянина України, паспортом громадянина України для виїзду за кордон, тимчасовим посвідченням громадянина України, дипломатичним паспортом, службовим паспортом, посвідченням особи моряка, посвідченням члена екіпажу, військовим квитком для військовослужбовців строкової служби. Дані документи, визнані законом також як такі, що підтверджують і громадянство виборця.

Ценз дієздатності. Офіційне обмеження виборчого права на основі недієздатності виборця. На основі ст. 2 Закону України "Про вибори народних депутатів України" не мають право голосу громадяни, визнані судом недієздатними.

Ценз осілості. Офіційне обмеження виборчого права на основі встановлення необхідності проживання протягом певного строку на території відповідного виборчого округу або адміністративної одиниці. Факт існування цензу осілості відповідає історично зумовленим поглядам на виборчий округ як на територіальну корпорацію, населення якої є певною спільнотою з єдиними інтересами. Але виборчі округи далеко не завжди збігаються з адміністративно-ткриторіальними одиницями, котрі хоч якось могли б претендувати на визнання такими корпораціями. До того ж за часів революцій XVII-XVIII ст. територіальна організація більшості країн була докорінно змінена без урахування тих відповідних одиниць, що склалися історично. Однак ценз осілості у більшості випадків сьогодні залишається єдиним реальним виборчим цензом. Ценз осілості існує в багатьох країнах. Однорічний ценз осілості було передбачено наприкінці XIX ст. – на початку XX ст. у законодавстві Австрії, Бельгії та Японії, а дворічний – Іспанії. У США він становить один місяць для участі у президентських виборах і від трьох місяців до одного року для решти виборів (конгрес, сенат, губернатора та ін), в Австралії, ФРН і Японії – три місяці, в Бельгії та Франції – шість місяців, Канаді та Фінляндії – дванадцять місяців. Звичайно цей ценз зумовлює необхідність проживання протягом встановленого строку на території відповідного виборчого округу або адміністративної одиниці. У окремих країнах ценз осілості виражено у загальній формі. Наприклад, у конституції Ісландії сказано, що для участі в голосуванні на парламентських виборах потрібно проживати в країні не менше, ніж п'ять років. Аналогічний строк осілості для надання активного виборчого права встановлено в Норвегії, а для пасивного права тут він становить десять років. У Австралії, окрім тримісячного цензу осідлості у відповідному виборчому окрузі, запроваджено вимогу проживати в країні не менше, ніж півроку до початку складання виборчих списків. Іноді ценз осілості встановлюється в непрямій

формі. Зокрема, у Великобританії до участі в голосуванні не допускаються ті громадяни, котрі хоч і мають виборчі права, але за місяць до дня виборів не були зареєстровані, у Ірландії для участі у виборах необхідно тільки "мати місце для сну". В Україні бути обраним народним депутатом може той, хто проживає в Україні протягом останніх п'яти років, а Президентом України – хто проживає в Україні протягом десяти останніх перед днем виборів років.

Військовий ценз. Офіційне обмеження виборчого права військовим. У Великобританії військові та поліцейські позбавлені права бути обраними до палати громад парламенту. Згідно з чинним тут законодавством вони зобов'язані дотримуватись політичного нейтралітету й автоматично втрачають роботу у разі висунення їхньої кандидатури до парламенту. Ця ж норма поширюється на державних службовців та церковних ієрархів. Подібна норма передбачена й у виборчому законодавстві України. Так, зокрема військовослужбовці Збройних Сил, Національної Гвардії, Прикордрнних військ, Управління державної охорони, військ Цивільної оборони, Служби безпеки України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань (крім тих, хто проходить строкову військову або альтернативну службу), особи рядового і начальницького складу органів внутрішніх справ України позбавлені пасивного виборчого права. Щоб бути зареєстрованими кандидатами у депутати, їм необхідно подати до окружної виборчої комісії особисте зобов'язання про припинення виконання службових повноважень на період виборчої кампанії.

Статевий ценз. Офіційне обмеження виборчого права за статевою ознакою. Обмеження права участі у виборах жінкам. Тривалий час виборче право було суто "чоловічим" і не поширювалось на жінок. Ценз за ознакою статі був одним з найстійкіших обмежень виборчого права. Боротьба за скасування цього обмеження, яка розгорнулась в Європі та Америці, отримала назву суфражизм і лише після Другої світової війни призвела до емансипації жінок. Рівне право брати участь у виборах і чоловікам і жінкам вперше було запроваджене 1893 р. у Новій Зеландії. У період з вісімдесятих років XIX ст. і до Першої світової війни активне виборче право було визнане законодавством шести штатів США. На початку нашого століття емансипація жінок на виборах мала місце в Австралії, Норвегії та Фінляндії. Причому у відповідних європейських країнах жінки могли не тільки голосувати, але й балотуватися на виборах. У США виборчі права жінки отримали лише в 1920 р., а в цілому ряді європейських країн і в Японії – після Другої світової війни, в Швейцарії – аж у 1971 р. Однак ще й досі жінки позбавлені виборчих прав у Кувейті.

Ценз грамотності (освіти). Офіційне обмеження виборчого права на основі освіти (грамотності) виборця. У Італії за конституцією 1848 р. необхідною умовою участі у виборах було вміння читати й писати. Ценз грамотності встановлювався і в конституції Португалії 1911 р. У Англії аж до сер. XX ст.

існували окремі університетські виборчі округи, де професори користувалися подвійним виборчим вотумом. Ценз грамотності у деяких штатах США існував аж до 1970 р.

Класовий ценз. Офіційне обмеження виборчого права громадян на основі їх класової приналежності. Було характерним для комуністичних режимів. Так в Росії, після жовтневої революції, виборчим правом могли користуватись лише громадяни, "що отримували засоби до існування суспільно-корисною працею", а також солдати, матроси, починаючи з 18 років, причому місцеві ради на свій розсуд могли й понизити останню норму. Крім того з почуття "солідарності трудящих всіх націй" виборче право надавалося іноземним громадянам Росії, якщо вони належали до робітничого класу й не експлуатували найманої праці. Від участі у виборах були відсторонені особи, що застосовували найману працю з метою отримання прибутку; особи, що жили з нетрудових доходів (процентів з капіталу, прибутків від підприємств, доходів від нерухомого майна); торгівці та комерційні посередники; монахи та служителі релігійних культів; співробітники колишньої поліції, жандармерії, а також члени царської родини. До того ж більшовики активно позбавляли виборчих прав й інші категорії виборців. При цьому вони користувалися положенням Конституції, яка дозволяла "керуючись інтересами робітничого класу в цілому", позбавляти прав "окремих осіб і окремі групи осіб, які користуються ними всупереч інтересам соціалістичної революції".

3.2. Виборчі привілеї (плюральний вотум). Практика надання окремим категоріям населення більшої кількості голосів порівняно з іншими виборцями. Підставами для надання таких привілеїв можуть бути майнове становище, величина сплати податків, освітній рівень, громадянство, сімейне становище, тощо. Дана практика застосовувалася у виборчому законодавстві деяких держав в минулому і є яскравим прикладом порушення принципу рівності виборчих прав.

4. ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПОРУШЕННЯ ВИБОРЧИХ ПРАВ.

Під відповідальністю за порушення виборчих прав розуміють систему правових норм, організаційних засобів, форм, за допомогою яких Конституцією та іншими законодавчими актами державами встановлюється порядок організації та проведення виборів, забезпечується їх охорона, а в разі порушення встановленого порядку – відновлюється їх конституційність та законність. Відповідальність за порушення виборчих прав поділяється на конституційно-правову, адміністративну та кримінальну.

4.1. Конституційно-правова відповідальність за порушення виборчих прав. У теорії виборчого права розглядаються такі види санкцій за порушення законодавства: попередження; відмова в реєстрації кандидата

(кандидатів); скасування рішення про реєстрацію кандидата (кандидатів); визнання дільничною виборчою комісією голосування на виборчій дільниці недійсним; визнання окружною виборчою комісією голосування на виборчій дільниці недійсним; визнання виборів недійсними; дострокове припинення повноважень виборчої комісії; дострокове припинення повноважень члена виборчої комісії. Усі ці санкції закріплені в Законі України "Про вибори народних депутатів України". Виборчі законодавства інших держав мають різні підходи до згаданих санкцій. Так, законодавство Албанії, Болгарії, Литви, Польщі, Словаччини, Молдови, Казахстану, Киргизії, Російській Федерації взагалі не мають такого положення як попередження. Проте в Білорусі передбачена можливість нести відповідальність у формі попередження в разі порушення Виборчого кодексу та інших законодавчих актів, що стосуються проведення виборів кандидатом його довіреною особою або ініціативною групою зі збору підписів громадян на підтримку його особи як кандидата. Повторне накладення цієї санкції є підставою для застосування до правопорушника санкції у вигляді відмови від реєстрації кандидатом у депутати відповідної особи (осіб). І хоча попередження як санкція за порушення виборчого законодавства з боку окремих кандидатів у депутати та політичних сил уперше було закріплене лише в Законі про вибори народних депутатів України у 2001 р., проте під час проведення останніх парламентських виборів практика його застосування вказана на ряд позитивних обставин, насамперед пов'язаних із зменшенням протиправних дій з боку учасників виборчого процесу. Іншою санкцією конституційно-правової відповідальності, що застосовується виключно до органів та їх посадових осіб, що організовують вибори, а саме до виборчих комісій, є дострокове позбавлення повноважень члена виборчої комісії. Аналіз виборчого законодавства щодо закріплення такої санкції вказує на таке. Виборчий кодекс Албанії визначає, що в разі порушення членом Центральної виборчої комісії (ЦВК) Конституції або якщо його поведінка дискредитує честь та репутацію члена ЦВК, порушник може бути звільнений парламентом. Разом з тим автоматично припиняються повноваження члена ЦВК у разі прийняття остаточного рішення суду, яким члена ЦВК звинувачено у вчиненні злочину; якщо він не з'являється на роботі більш ніж 3 місяці у невиробничий час і більш ніж 5 днів під час виборчого процесу. Такі ж підстави звільнення передбачені і для членів окружних виборчих комісій та виборчих комісій органів місцевого самоврядування. Закон про вибори до парламенту Польщі передбачає вихід із членства у виборчій комісії як округу, так і виборчої дільниці в разі порушення заборон щодо набуття статусу кандидатів у депутати чи сенатора, фінансових агентів, спостерігачів та в разі їх відкликання Державною виборчою комісією. Обов'язковою умовою початку виконання обов'язків члена виборчої комісії Литви є складання ним присяги. У разі відмови складення присяги особа позбавляється права працювати у складі виборчих комісій. Член комісії, який порушив заборону щодо проведення передвиборної агітації або в будь-який інший спосіб впливав на волю виборців, а також який порушив положення

присяги, повинен бути виключений зі складу комісії та притягнений до відповідальності. Також члена виборчої комісії може бути відкликано партією, коаліцією, яка його запропонувала, виборчою комісією, яка затвердила склад цієї комісії. Законодавством Румунії не передбачено можливість відкликання та позбавлення права члена виборчої комісії. Член виборчої комісії Казахстану може бути звільнений від виконання своїх обов'язків за рішенням органу чи посадової особи, яка його призначила, а також у разі подання заяви про відставку, позбавлення громадянства, набрання щодо неї законної сили обвичувального вироку суду, визнання його недієздатним, обмежено дієздатним та безвісти відсутнім. Повноваження члена виборчої комісії Білорусі можуть бути припиненими внаслідок: відкликання органом, який висунув відповідну кандидатуру на затвердження члена комісії; унаслідок порушення цієї особою положення Виборчого кодексу та систематичного невиконання ним своїх обов'язків. Повноваження члена виборчої комісії Російської Федерації з правом вирішального голосу можуть бути скасовані в будь-який час за рішенням особи чи органу, що призначив цю особу на посаду члена комісії. Окрім того, слід відзначити, що Виборчим кодексом Албанії передбачена кримінальна відповідальність членів комісій за відмову члена виборчої комісії від служби без законних підстав. Санкція за це правопорушення – штраф або ув'язнення на період від 6 місяців до 2-х років. Разом з тим у виборчих законодавствах багатьох держав, хоч і передбачена процедура призначення, обрання членів виборчих комісій різних рівнів, встановлено відповідні кваліфікаційні критерії, проте не передбачено санкції припинення повноважень членів виборчих комісій у разі вчинення відповідних правопорушень. Так, відсутні такі санкції у виборчому законодавстві Болгарії, Словаччини, Румунії та ін. Вважається обґрунтованим та доцільним передбачення можливості нести юридичну відповідальність членам виборчих комісій. Адже ці особи є учасниками конституційно-правових відносин, пов'язаних із проведенням виборів, які використовують надані їм права й повинні виконувати законодавчо визначені для них обов'язки. У разі ж порушення останніх – мають нести конституційно-правову відповідальність. Тому, як видно з аналізу, український законодавець досить вдало визначив можливість нести конституційно-правову відповідальність. Така санкція, як відмова в реєстрації особи кандидатом чи списку кандидатів, носить правообмежувальний характер і обмежує відповідну особу (осіб) у разі неотримання чітких законодавчих вимог у реалізації пасивного виборчого права, зокрема участі у виборчому процесі як кандидата (кандидатів). Наразі чинне законодавство України містить вичерпний перелік підстав щодо застосування цієї санкції виборчою комісією. Національне законодавство містить досить розширений перелік підстав для того, щоб відповідна виборча комісія прийняла рішення про відмову в реєстрації окремого кандидата чи списку політичної партії (блоку). Аналіз позицій законодавця інших держав з цього приводу свідчить: подання відомостей про кандидата є обов'язковою умовою порядку реєстрації кандидатів, при цьому неподання, приховання

важливих відомостей є підставою для відмови в реєстрації кандидата (кандидатів) або ж скасування рішення про їх реєстрацію. Законодавство Литви визначає досить широкий перелік інформації про кандидата, яка має бути подана для виборчої комісії. У разі ж, якщо кандидат приховав інформацію про рішення суду, на підставі якого було "встановлено факт його свідомої співпраці не за завданням Литовської Республіки із спецслужбами інших держав, що має юридичне значення, ЦВК не реєструє такого кандидата, а якщо він уже був зареєстрований, негайно анулює його реєстрацію кандидатом у члени Сейму". Виборче законодавство Болгарії для реєстрації кандидата окружною виборчою комісією передбачає подання від кандидата лише документа про його висунення політичною силою чи ініціативною групою, заяву про згоду балотуватися та заяву, у якій слід вказати прізвище, ім'я, по-батькові, вік, місце постійного проживання та особистого ідентифікаційного номера. Разом з тим чітко не визначена санкція за подання неповних чи недостовірних відомостей про кандидата. Виборчий кодекс Білорусі передбачає подання, окрім протоколу партійного осередку про висунення кандидатом відповідної особи, ще й заяви про згоду балотуватися та біографічні дані, вказівки щодо яких визначаються ЦВК. Якщо подана інформація, у тому числі й біографічна, не відповідає дійсності то відповідна виборча комісія має право відмовити особі в реєстрації кандидатом, а коли вона вже зареєстрована такою, то відмінити рішення про реєстрацію. Законодавство Польщі також передбачає для реєстрації кандидатом у депутати одним з документів заяву про згоду балотуватися, яка повинна містити таку інформацію: прізвище, ім'я, по-батькові, вік кандидата та його ідентифікаційний номер, належність до політичної партії, інформацію про службу в органах державної безпеки й співпраці з такими органами в 1944-1990 рр. особами, що виконують громадські обов'язки. Законодавець дозволяє усунути недоліки, які містять у поданих документах протягом 3-х днів. Якщо це не буде виконано, то виборча комісія може застосувати до порушника санкцію у вигляді відмови в реєстрації списків кандидатів у цілому або ж окремих кандидатів. Законодавці інших держав на відміну від парламенту України по-іншому визначають підстави визнання виборів недійсними. Так, Виборчим законодавством Албанії передбачена можливість визнати вибори недійсними на виборчих дільницях, виборчих адміністративно-територіальних утвореннях або на всій території республіки, якщо ЦВК виявляє: порушення закону або природні катаклізми такого масштабу, які можуть вплинути на розподіл місць до Асамблеї; голосування не починалось або було припинено впродовж 6-ти годин. Рішення ЦВК може бути оскаржене до Верховного чи Конституційного суду. ЦВК Литви може визнати результати виборів недійсними, якщо вона встановила факти грубого порушення закону про вибори до парламенту, здійснені на виборчій дільниці або у виборчому окрузі, або якщо підроблення документів чи їх втрата суттєво вплинули на результати виборів та коли на підставі протоколів підрахунку голосів або інших виборчих документів не можна встановити остаточні результати виборів. При цьому вибори не можуть бути оголошені

недійсними, якщо безспірно встановлені результати дозволяють встановити остаточні результати виборів. Вибори вважаються недійсними в Молдові, якщо Конституційний суд, визнає, що під час голосування та підрахунку голосів положення виборчого закону порушувались і мали вплив на результати голосування й отримання мандатів. Згідно з польським законодавством нелегітимними можуть бути визнані вибори в цілому, у виборчому окрузі, вибори депутата чи сенатора. Підставою для застосування цієї конституційно-правової відповідальності є порушення закону чи порушення Державною виборчою комісією положень виборчого закону, які стосуються визначення результатів голосування і результатів виборів. Відповідне рішення приймає Верховний суд, який, приймаючи рішення про недійсні вибори або недійсність вибору депутата чи сенатора, затверджує втрату дійсності мандатів шляхом визнання їх недійсними та виносить постанову про проведення додаткових виборів або проведення деяких виборчих заходів, вказуючи дії, з яких треба поновити виборчі процеси на території Польщі. У Румунії подання з вимогою визнати вибори недійсними в окрузі можуть подати лише партії, політичні організації чи блоки не пізніше як через 48 годин після закриття виборчої дільниці. У разі встановлення Конституційним судом порушення Конституції Румунії ЦВК може визнати вибори в окремих адміністративних одиницях недійсними і повинна прийняти рішення про проведення в них повторних виборів протягом 2-х місяців. У Казахстані при виявленні вищестоящою комісією помилок у протоколах нижчестоящих виборчих комісій, а також при сумніву в правильному підрахунку голосів комісія може прийняти рішення про повторний підрахунок голосів відповідною виборчою комісією. Загалом правові реформи, які відбувалися в різних державах у різний час, маючи за мету гарантувати дотримання прав громадян через призму встановлення юридичної відповідальності проходили у 2-х різних напрямках: посилення відповідальності до правопорушників; послаблення санкцій і скорочення переліку діянь, за які має настати юридична відповідальність. Однак оптимальне рішення, очевидно, десь по середині.

4.2. Кримінальна відповідальність за порушення виборчих прав. Згідно ст. 157 Кримінального кодексу України діяльність, спрямована на перешкоджання насильством, обманом, погрозами, підкупом або іншим чином вільному здійсненню громадянином права обирати і бути обраним народним депутатом України, вести передвиборну агітацію. Перешкоджання вільному здійсненню громадянином його виборчого права може виразитись у: безпідставній відмові в реєстрації кандидатом; невключенні громадянина до списків виборців або виключенні громадянина із списків виборців за відсутності до того підстав; неправомірній відмові виборцю у прийняття і розгляді його заяви про включення його до списку виборців; неповідомленні або неправдивому повідомленні виборця про місце та час голосування; у примушуванні кандидата зняти свою кандидатуру з балотування чи зареєструватися кандидатом у народні депутати України тощо. Цією ознакою

охоплюється також перешкоджання діяльності довірених осіб, представників партій (блоків) у Центральній виборчій комісії (ЦВК). Цією формою злочину охоплюються також випадки створення перешкод для нормальної діяльності виборчих комісій чи її окремого члена. Це може проявитись в організації зриву засідання комісії з тим, щоб не допустити реєстрації певної особи кандидатом у депутати. Перешкоджання вести передвиборну агітацію передбачає створення будь-яких перепон громадянам України, політичним партіям (блокам), іншим об'єднанням громадян, вільно і всебічно обговорювати передвиборні програми, безперешкодно вести агітацію "за" чи "проти". Воно може проявитись у зриві проведення зборів, мітингів чи зустрічей з кандидатами (їх прямій забороні, недопущенні виборців, кандидатів чи інших осіб до місця їх проведення, ненаданні приміщення, умисного виведення з ладу технічного обладнання, необхідного для проведення таких заходів, відключення електроенергії тощо), наданні необґрунтованих переваг чи встановленні безпідставних обмежень для передвиборних виступів кандидатів, їх довірених осіб у відповідних засобах масової інформації (ЗМІ), безпідставній відмові чи затягуванні виготовлення матеріалів передвиборної агітації, їх незаконному вилученні або знищенні, порушенні правил транслювання засобами масової інформації агітаційних телерадіопрограм тощо. Перешкоджання вільному здійсненню громадянином виборчих прав або веденню передвиборної агітації може бути вчинено будь-яким способом. До найбільш поширених способів такого перешкоджання закон відносить насильство, обман, погрозу та підкуп. Кримінальна відповідальність за такі дії настає лише за умови, що вони вчинялися умисно й спрямовані на перешкоджання здійсненню активного чи пасивного виборчого права або веденню передвиборної агітації. Кримінальну відповідальність за перешкоджання здійсненню виборчого права може нести будь-яка осудна фізична особа, яка досягла 16-річного віку. Вчинення цього злочину карається обмеженням волі на строк від трьох до п'яти років або позбавленням волі на строк від двох до чотирьох років.

4.3. Адміністративна відповідальність за порушення виборчих прав. Адміністративна відповідальність загалом визначається як форма реагування держави на правопорушення, що полягає в застосуванні уповноваженим органом або посадовою особою передбаченого стягнення до суб'єкта проступку. Характеризуючи цей вид юридичної відповідальності, слід зазначити, що її підставою є не лише вчинення адміністративного проступку, передбаченого адміністративним законодавством. Це повною мірою стосується й виборчого законодавства. Незважаючи на те, що виборче законодавство врегульовує досить складну процедуру виборів чинний Кодекс про адміністративні правопорушення містить лише одну статтю, що встановлює відповідальність за порушення законодавства про вибори Президента України і народних депутатів України. Згідно з цим законодавчим актом, відповідальність до правопорушників застосовується за такі дії: публічні заклики або агітація за бойкотування виборів;

опублікування або поширення іншим способом неправдивих відомостей про кандидата; агітація “за” або “проти” кандидата в день виборів; видача членом дільничної виборчої комісії виборчого бюлетеня для голосування за іншу особу; втручання в роботу виборчих комісій, що перешкоджає виконанню ними обов’язків, пов’язаних з реєстрацією кандидатів, підрахунком голосів чи визначенням результатів або підбиттям загальних підсумків виборів. Зовсім по-іншому врегульовано питання адміністративної відповідальності за порушення виборчого законодавства в інших державах. Так, 1 грудня 1999 р. Державною Думою Російської Федерації був прийнятий закон, яким Кодекс про адміністративні правопорушення було доповнено 24 статтями, що визначають адміністративну відповідальність за порушення виборчого законодавства. Крім того у Росії прийнято окремий закон “Про адміністративну відповідальність юридичних осіб за порушення законодавства Російської Федерації про вибори і референдуми”. Всього законом передбачено 10 статей, які встановлюють адміністративну відповідальність для юридичних осіб. Також законодавець передбачив досить чіткий та детальний процесуальний порядок притягнення порушників до відповідальності. Кодекс Республіки Казахстан про адміністративні правопорушення передбачає 13 статей за порушення виборчого законодавства, Киргизької Республіки – 12, а Кодекс Молдови про адміністративні правопорушення закріплює лише одну статтю, що стосується порушення виборчих прав громадян, проте ця стаття містить 13 частин. Разом з тим Виборчий кодекс Молдови окремою главою також передбачає відповідальність за адміністративні правопорушення, при цьому правом на складання протоколу про адміністративні правопорушення наділяються такі уповноважені особи: мер місцевості, голови виборчої комісії та поліцейські органи, які здійснюють нагляд за виборами. У Республіці Білорусь Кодекс про адміністративні правопорушення, як і в Україні, містить лише одну статтю, яка складається з однієї частини, що визначає відповідальність за порушення виборчих прав громадян. Закон про вибори членів парламенту Болгарії в цілому визначає, що за будь-які порушення виборчого закону накладається штраф керівником відповідного району. По-іншому регламентується юридична відповідальність за порушення порядку проведення виборів у Франції. Так, Виборчим кодексом Франції досить детально регламентовані як заборони, так і передбачені конкретні санкції щодо кожного етапу виборчого процесу. У цьому нормативно-правовому акті містяться санкції відповідальності як адміністративної, так і конституційно-правової та кримінальної. Узявши за основу Кодекс Російської Федерації про адміністративні правопорушення ЦВК України розробила законопроект, яким пропонувалося Кодекс про адміністративні правопорушення доповнити новою главою “Адміністративні правопорушення, що посягають на здійснення народного волевиявлення та встановлений порядок його забезпечення”, яка включала б у себе 24 статті. 10 січня 2002 р. цей законопроект був прийнятий в цілому, однак 31 січня 2002 р. Президент України не підписав цей закон і повернув Верховній Раді України на

повторний розгляд, мотивуючи своє рішення тим, що цей закон має суттєві недоліки, які перешкоджають його застосуванню та не гарантують захисту прав і свобод людини і громадянина. 7 березня 2002 р. народні депутати погодились з пропозиціями Президента України й скасували результати свого попереднього голосування за даний законопроект.

4.4. Судовий захист виборчих прав громадян. Виборче законодавство України передбачає не лише право обирати та бути обраним, а й гарантує захист цього права через включення до правового механізму відповідних засобів, насамперед судовий захист. Зокрема ч. 11 ст. 20 Закону України"Про вибори Президента України", ч. 11 ст. 18 Закону України "Про вибори народних депутатів України", ч. 10 ст. 18 Закону України "Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим", ч. 2 ст. 16 Закону України "Про всеукраїнський та місцеві референдуми" встановлюють, що кожний громадянин має право оскаржити рішення дільничних виборчих комісій у встановлених законом випадках. Формально-правову регламентацію процедур вирішення спорів, пов'язаних з виборчим правом, здійснено в Цивільному процесуальному кодексі України (ЦПК). Судовий захист виборчих прав і свобод громадян здійснюється у цивільно-правовій формі відповідно до розділу III-Б ЦПК "Провадження по справах, що виникають з адміністративно-правових відносин". У відповідності з її положеннями судам України підсудні наступні категорії справ: про помилки в списках виборців або в списках громадян, які мають брати участь у референдумі (гл. 30 ЦПК); про відмову в реєстрації кандидата в депутати або на посаду голови відповідної Ради (гл. 30-а); про відмову в реєстрації участі партії (блоку) у виборах Президента України і претендента в кандидати на посаду Президента (гл. 30-б). Скасування рішень відповідних виборчих комісій про підсумки виборів (референдуму) і визнання їх недійсними передбачають гл. 30-а, 30-б, 30-в. Глави 30-в і 30-г ЦПК передбачають порядок розгляду заяв про скасування рішень і дій окружної та Центральної виборчих комісій(ЦВК) Верховним Судом України.

4.5. Попередження ЦВК. Офіційне застереження Центральної виборчої комісії (ЦВК) про порушення політичною партією (виборчим блоком), окремим кандидатом у депутати норм виборчого законодавства. У відповідності з ст. 64 Закону України "Про вибори народних депутатів України" таке попередження оприлюднюється в загальнодержавних засобах масової інформації (ЗМІ) й здійснюється, у разі: встановлення судом факту підкупу виборців або членів виборчих комісій; надання під час виборчого процесу виборцям, закладам, установам, організаціям або членам виборчих комісій грошей чи безоплатно або на пільгових умовах товарів, робіт, послуг, цінних паперів, кредитів, лотерей, інших матеріальних цінностей (непрямого підкупу); використання кандидатом у депутати, партією (блоком) при фінансуванні передвиборчої агітації крім коштів виборчого фонду партії (блоку) інших коштів; зловживання службовим становищем, тобто залучення

або використання для проведення передвиборчої агітації підлеглих осіб, службовий транспорт, зв'язок, транспорт, устаткування, приміщення, інші об'єкти та ресурси за місцем роботи; проведення агітації під час виборчого процесу поза строками, встановленими для цього законодавством. Повторне вчинення кандидатом, партією (блоком) діяння, за яке було оголошено попередження може бути підставою для прийняття рішення про скасування реєстрації кандидата (кандидатів) у депутати.

5. ФОРМИ НЕЗАКОННОГО ВПЛИВУ НА ВИБОРЦІВ ТА СПОСОБИ ПРОТИДІЇ ЇМ.

5.1. Патології виборчих систем. Недобросовісне проведення виборів. Навіть якщо проголошуються демократичні принципи виборчого процесу – дотримуються їх далеко не завжди. Існує чимало способів порушення виборчих норм, зокрема: введення обмежень на висування кандидатів та передвиборну агітацію; створення перепон, які ускладнюють участь людей у виборах; порушення таємниці голосування і фальсифікація результатів. Крім явних порушень та зловживань, існують і цілком відкриті та легальні, однак при цьому достатньо сумнівні, методи збільшення числа голосів виборців. До їх числа належать: нерівна нарізка виборчих округів (виборча геометрія) та махінації з визначенням їх меж – джеррімендерінг. Результати виборів залежать також і від співвідношення між потенційними та реальними виборцями.

Форми впливу на виборців. Розрізняють два способи незаконного впливу суб'єктів виборчого процесу на виборців: офіційний та неофіційний. Офіційний – це вплив на виборців через офіційні державні установи, неофіційний – це вплив на виборців через неофіційні установи. До останніх відносять вплив через політичні партії, а також соціальні союзи, церкву, через підприємців та інших приватних осіб. Здійснення неофіційного впливу на волевиявлення виборців припустиме й може порушувати свободу вибору лише в тому випадку, якщо має місце цілеспрямований примус. Навпаки, здійснення офіційного впливу принципово порушує принцип свободи вибору. Держава, легітимація якої відбувається у виборчому процесі, не має права впливати на неї. Мова йде, по суті, про державну передвиборну рекламу, яка повинна бути заборонена. Але, з іншого боку, оскільки державні органи не повинні "замовкати" у період передвиборної боротьби, й оскільки посадові особи також можуть ставати кандидатами й займатися передвиборною агітацією у деяких державах (наприклад ФРН) законодавчо встановлені розмежування між припустимою публічною роботою уряду й забороненою політичною рекламою, а для "гарячого періоду" передвиборної боротьби встановлено досить суворі вимоги до діяльності уряду.

Виборча географія (джерімендерінг). Поділ на виборчі округи при дослідженні та оцінці виборчих систем належить до одного з найбільш

суперечливих політичних питань. Критика виборчої системи зі сторони політичної опозиції завжди стосувалася поділу на виборчі округи. Практика маніпуляції з виборчими округами, довільного й умисного їх визначення, “нарізання” з метою отримання переваги на виборах отримала назву джерімендерінг. Вперше була вона впроваджена губернатором Джеррі, який 1842 р. “покраяв” свій штат Массачусетс на округи так, що їх межі нагадували контур саламандри (звідси і назва терміна: джеррі + (сала) мандер), аби сприяти перемозі своєї партії. Пізніше джеррімендерінг набув широкого поширення в США, а також застосовувався у Франції, Північній Ірландії. Як це відбувається можна проілюструвати на простому прикладі. Припустімо, що в п’яти одномандатних округах проживає по 20 тисяч виборців. Змагаються дві партії – А і Б. Першу на території округів підтримують 60 тисяч виборців, другу – 40 тисяч. Якщо виборчі округи нарізають прихильники партії А, то вони, швидше за все, зроблять так, щоб її симпатики, як і симпатики партії Б були рівномірно розподілені між виборчими округами, у результаті чого отримають усі п’ять місць, а партія Б, незважаючи на підтримку 40 відсотків виборців, не отримає жодного. Якщо ж нарізка виборчих округів залежатиме від партії Б, то вони зберуть своїх противників у найменшій кількості округів (у даному разі двох), а в решті створять більшість із своїх виборців, у результаті чого партія А, маючи підтримку 60 відсотків виборчого корпусу, отримає два місця, а партія Б на свої 40 відсотків голосів – три мандати. Під час виборів в Німеччині поділ на виборчі округи був несприятливим для німецької соціал-демократії, оскільки в містах, де їх позиції були особливо сильними, на один мандат припадала значно більша кількість виборців ніж на консервативних виборців села. Саме тому німецька соціал-демократія боролася за пропорційну виборчу систему, яка в час Веймарської республіки сформувалась у такий спосіб, що поділ на виборчі округи не мав істотного значення для поділу мандатів – за кожні 60 000 мандатів кожна партія отримувала один мандат. У Кенії в 1993 р., внаслідок створення величезної диспропорції у розмірах виборчих округів (у найбільшому окрузі було у 23 рази більше виборців, ніж у найменшому) до перемоги прийшла партія “Африканський національний союз Кенії”, хоча вона отримала лише 30 % голосів виборців. Демократичний принцип організації виборчої кампанії вимагає, щоб кожен голос мав однакову цінність. Хоча насправді так далеко не є. Підтвердження цьому, таблиця кількості виборців, які припадають на один депутатський мандат у різних країнах:

Держава	Рік	Кількість виборців, яка припадає на один депутатський мандат (від., до).	Тип виборчого округу
Бразилія	1962	2100 – 535 000	Багатомандатний

Бразилія	1986	4 663 – 499 880	багатомандатний
Чилі	1969	28 000 – 296 000	багатомандатний
Німецька Імперія	1907	18 800 – 296 000	одномандатний
Домініканська Республіка	1986	9 139 – 68 016	багатомандатний
Франція	1973	9 520- 60 000	одномандатний
Іспанія	1977	35 500 – 141 200	багатомандатний

Рівність голосів досягається тоді, коли на окреслену кількість осіб (тих, що володіють виборчим правом) припадає один мандат, а також коли на весь масив виборців (виборчий корпус) застосовується той самий принцип представництва. Кількість мандатів для відповідного виборчого округу може змінюватись в залежності від показників міграції виборців. Португальська конституція 1976 р. приписує, наприклад, щоб депутатські мандати на загальні багатомандатні виборчі округи були розподілені пропорційно до кількості виборців, які включені у список для голосування. Однак рівні підстави поділу мандатів на округи може спричинити відмінні результати, особливо в країнах де є відмінна демографічна структура. Існують однак нормативно визнані політичні аргументи, які приймаються на користь відступу від принципу рівності. Так наприклад, на батьківщині парламентської демократії представництво встановлено згідно з чотирма частинами держави (Англії, Шотландії, Уельсу та Північної Ірландії). Аргумент цей є однак часто лише підтекстом, правдивий мотив скривається у бажанні забезпечити преференції для певної політичної партії. Цей порядок речей підтримується представниками тієї партії, яка здобуває у такий спосіб більшість в парламенті й виступає проти всіляких змін виборчого законодавства. При стараннях щодо реалізації принципу рівності придатним є звернення до незалежних від партій комісій, які відслідковують зміни співвідношення між кількістю населення і кількістю мандатів. Саме вони вносять зміни до виборчого законодавства. Так у Великобританії виникла т зв. Boundary Commissions (перша сформувалась у 1917 р., а з 1944 р. – чотири комісії для Англії, Шотландії, Уельсу та Північної Ірландії), яка була тісно пов’язана з реалізацією рівного виборчого права. У цьому випадку мірилом виступає кількість тих, що мають право голосу у виборчих округах.

Нерівне представництво. Політичним представництвом можна керувати з користю для визначених частин держави, окремих груп чи політичних партій. Нерівне представництво яка зазвичай здійснюється на користь міст та

прихильних сіл, застосовується майже у всіх державах. Т. зв. селянська пересторога у XIX ст. в Норвегії встановлювала наприклад, що 2/3 парламентарів повинні мати походження з села і лише 1/3 з міста. Навіть якщо способи представництва застосовуються відповідно, може з'явитись суттєва невідповідність у відображенні волі виборців, яка була зумовлена відповідним поділом на виборчі округи. Виникає вона з поділу території держави на виборчі округи різної величини. Та нерівномірність є наслідком різної густоти населення, що зустрічається майже у всіх державах. Ці відмінності зростають у результаті міграції з сільських територій до міста. Якщо виборчі округи не є однакової величини (що є правилом там, де мають місце більш ніж одномандатні округи), а межі округів відповідають адміністративному поділу (наприклад кожна провінція творить один виборчий округ), то виявляється, що центр агломерації формує великі виборчі округи, на сільській території домінують малі та середні округи. Це має наступні наслідки: на територіях агломерації результатом застосування пропорційності у великих виборчих округах є високе пропорційне представництво (друга, третя і четверта з найсильніших партій отримує кількість мандатів, яка більш-менш відповідає проценту відданих за неї голосів) тоді, коли у малих та середніх виборчих округах де нижче пропорційне представництво, найбільшу користь отримує найбільша партія. Якщо ж тепер будемо виходити з реалістичного становища, що на урбанізованих та промислових територіях свою "твердиню" посідає поміркована партія, а у сільській місцевості - більш консервативна партія. У своїх "твердинях" локалізованих у малих та середніх виборчих округах консервативна партія отримує більше мандатів порівняно з кількістю отриманих нею голосів, у той час як на територіях, де "більшість" належить поміркованій партії у великих округах, консерватори мають значно більшу пропорційну участь у розподілі мандатів, аніж у середніх та малих виборчих округах. На території міських агломерацій, де формуються великі виборчі округи рівень пропорційності є відповідно вищим. Зазвичай там свою більшість отримує поміркована партія й там з огляду на високий ступінь пропорційності відносно вищу користь отримують консерватори. Максимальну ж користь вони отримують у сільських округах, де рівень пропорційності є значно нижчим. На результати виборів має це такий вплив, що домінуюча на міських просторах партія, для здобуття тієї ж кількості мандатів потребує більшої кількості голосів, аніж партія, що домінує на сільських просторах. Наслідки величини виборчих округів можна виразити так, що при тій самій чисельності голосів консервативна партія отримає більше мандатів, аніж поміркована. Для запровадження рівного представництва має значення також інші аспекти поділу на виборчі округи. Якщо існує лише єдиний загальнонаціональний виборчий округ (як наприклад в Ізраїлі чи Намібії), проблема нерівного представництва зазвичай не має місця. У випадку багатомандатних виборчих округів проблема ця може мати місце. Не вдаючись у дальший аналіз подробиць цього явища, можна стверджувати, що загальні елементи виборчої системи окреслюються

як дуже вагомі з політичної точки зору. Слід це враховувати при порівняльному дослідженні явища нерівномірного представництва. Інституційна проблема структурної природи може з'явитись у президентських системах, у яких як президент так і парламент обираються народом. Нерівність у представництві може привести до іншої політичної орієнтації колегіального органу ніж політична орієнтація президента. Нерівність представництва з емпіричної точки зору є загалом явищем звичним. Значення має його розмір. Межі толерантності для відступу від принципу рівності часто так переступаються, що не дають можливості говорити про рівне виборче право, а це означає, що маємо справу тоді з маніпуляцією голосуванням виборців або ж із нечесними виборами.

Потенційні та реальні виборці (виборчий корпус). Загалом право голосу має практично все доросле населення сучасних демократичних держав. Інколи з числа голосуючих виключаються ув'язнені, військові та психічно хворі. Однак не всі, хто мають право голосу, скористаються ним й зареєструються як виборці. У деяких державах реєстрація виборців носить майже автоматичний характер та співпадає з обов'язковою реєстрацією постійного чи тимчасового проживання в поліції. Однак інколи ця процедура буває достатньо громіздкою і повинна здійснюватись задовго до виборів, так що громадяни, які нещодавно переїхали тимчасово позбавлені права голосу. Це має місце в багатьох штатах США. З числа тих, що все ж таки зареєструвався, також голосують не всі. Відбувається це в силу різних причин. Явка виборців особливо висока там, де голосування носить обов'язковий характер, й за його порушення передбачене покарання. Додатковими факторами низької явки на вибори можуть бути надто часті вибори та надмірна кількість виборчих позицій, а також абсентеїзм. Так наприклад у Бразилії гострого характеру набула суперечка, чи кількість населення а чи кількість виборців, що володіють виборчим правом має слугувати підставою для поділу мандатів між виборчими округами.

Маргінальний округ. Виборчий округ, у якому підтримка різних політичних партій більш-менш однакова, тож партії, яка перебуває при владі, належить дуже невелика відносна більшість голосів, і незначна зміна вподобань виборців може призвести до того, що ця партія втратить свої позиції. У багатьох виборчих округах соціально-економічна структура електорату має такий характер, який забезпечує постійну підтримку якоїсь однієї партії, тож партії, яким належить влада, спираючись на суттєву відносну більшість голосів, недосяжну за звичайних умов для їхніх конкурентів. Такі "надійні" однопартійні округи переважають у багатьох політичних системах, тож у цьому випадку результат виборів вирішують "маргінали" – часто невеличке число округів, де існують реальні перспективи зміни партійного впливу. З цієї причини партії схильні зосереджувати свої виборчі зусилля на виборцях у тих маргінальних виборчих округах, які, крім того, привертають особливу увагу й опитувань громадської думки. Можна

зазначити, звичайно, що округи можуть переходити з категорії “надійних” у категорію “маргінальних” і навпаки, відображаючи вподобання виборців, зміни меж виборчих округів і політичну переорієнтацію.

Адміністративний ресурс. Вплив на політику неполітичними методами з боку органів державної влади задля досягнення вигідного для неї результату. “Адміністративний ресурс” – це комплексне поняття, яке характеризує набір чинників і механізмів, що сприяють активному впливу владних структур на хід та результати виборів. Можна сказати, що це набір способів, які дають змогу корегувати результати народного волевиявлення у потрібному напрямі. Є. Малкін і Є. Сучков розглядають адміністративний ресурс як один з ресурсів виборчої кампанії і під ним розуміють ”комплекс додаткових ресурсів, якими володіє кандидат, що при владі чи якого вона підтримує”. М. Бучин визначає адміністративний ресурс як “наявність у суб’єкта виборчого процесу, в силу залежності до влади, додаткових ресурсів, які дають йому змогу здійснювати законний чи незаконний вплив на хід виборчої кампанії з метою отримання перемоги на виборах”. О. Шумельда під адміністративним ресурсом розуміє “нелегітимний вплив на підготовку, проведення та підбиття підсумків виборів органів державної влади, адміністрацій державних установ і організацій, державних підприємств, органів місцевого самоврядування тощо з метою підтримання певного кандидата, політичної партії чи іншої політичної групи”. З юридичної точки зору, адміністративний ресурс може розглядатися як певна система, яка поєднує в собі фінансові, організаційні, кадрові, інформаційні й інші ресурси. Так чи інакше, він пов’язаний з протиправною діяльністю посадових осіб чи державних органів і здійснюється з метою впливу на результати волевиявлення громадян та корекції його результатів. Держава та державні посадові особи не мають права втручатися у хід виборів і впливати на їхній результат. Вони лише забезпечують організацію, підрахунок голосів і дотримання виборчого законодавства всіма учасниками виборів. Насправді реальність така, що цю норму скрізь порушують. Адміністративний ресурс найчастіше використовують в недемократичних режимах під час виборчої кампанії, що суттєво порушує принцип рівності політичного змагання, що деформує результати народного волевиявлення. Втручання посадовців у виборчий процес останніх виборчих кампаній стало головним чинником, що не дає змоги свідчити на користь демократичності виборів. Державні ресурси належать всім громадянам країни тому не повинні використовуватися для створення особливих умов будь-кому з політичних конкурентів. Політичні конкуренти кандидати та партії, які під час виборів перебувають при владі, мають змогу скористатися своїм доступом до ресурсів, щоб досягнути переваг під час проведення виборчої кампанії. Залежно від того, яку мету ставить перед собою влада, адміністративний ресурс можна класифікувати наступним чином: з метою обмеження або сприяння політичної сили. За масштабами поширення адміністративного ресурсу його можна поділити на: локальний, регіональний, загальнонаціональний. За суб’єктами

адміністративний ресурс поділяється на адміністративний ресурс у законодавчій, виконавчій, судовій сферах, адміністративний ресурс державних установ та органів місцевого самоврядування. Усі організації, які хоч найменшою мірою залежать від влади: силові структури, освітні та медичні установи, державні ЗМІ, органи соціального забезпечення тощо можуть залучатися до кампанії. Російський науковець А. Чуклінов виділяє чотири види адміністративного ресурсу: інституційний, інформаційний, бюджетний та силовий. У залежності від того, яку мету ставить перед собою влада виділяють економічний та політичний ресурс. За інтенсивністю (силою) застосування адміністративний ресурс поділяють на: стартовий, м'який, жорсткий і тотальний. Крім того, можна виділити потенційний та реалізований адміністративний ресурс. У виборчих кампаніях, зазвичай використовують різні типи адміністративного ресурсу у різних пропорціях. Звичайно, що адміністративний ресурс не є явищем, яке притаманне лише Україні. Його використовують у всіх країнах. Багато дослідників стверджують, що коли в демократично розвинутих країнах адміністративний ресурс тлумачать як форму зловживання владою, то в українських умовах – це певна форма реалізації влади. Значною мірою така ситуація зумовлена трансформаційними процесами, які відбуваються в Україні; особливостями менталітету суспільства, яке проживає на посткомуністичному просторі; відсутністю традицій вільного волевиявлення громадян; нерозвинутістю інститутів громадянського суспільства тощо. До недавна процес десакралізації влади в Україні не набув належного розвитку, хоча це важливий елемент розвитку демократії. Більшість громадян України, не довіряючи владі, продовжують її боятися і ставляться до неї з побоюванням. Для більшості населення України характерне очікування від влади задоволення його основних потреб. Радянську ментальність досить важко видалити з суспільної свідомості українців. В основу використання адміністративного ресурсу під час виборів покладено так званий принцип фаворизму: певні суб'єкти виборчого процесу отримують прихильність влади, посадовців. Унаслідок чого вони мають певні привілеї порівняно з іншими учасниками виборчого процесу. Учасникам виборчого процесу навпаки трапляються перешкоди в аналогічних ситуаціях. Це може набирати таких форм: використання державних службовців в їхній робочий час для організації виборчої кампанії; використання в інтересах передвиборної боротьби свого становища як члена урядової команди для привернення уваги засобів масової інформації (ЗМІ); використання державних засобів, телефонів, копіювальної техніки, транспорту та іншого обладнання для ведення власної кампанії; використання державних програм, спрямованих на організацію громадських робіт, створення робочих місць чи розширення соціальної допомоги для отримання переваг на виборах, позапланові перевірки податковою службою фірм-спонсорів виборчої кампанії конкурентів. Враховуючи що під час використання адміністративного ресурсу на виборах певні політичні сили отримують багато переваг, можна говорити про адміністративний ресурс як один із різновидів політичної

корупції. Головна особливість використання адміністративного ресурсу – дія влади в рамках існуючих правових норм, однак загальна спрямованість на підтримку потрібного кандидата і на створення перешкод небажана. Органи влади перетворюються на “територіальну команду” для проведення виборчої кампанії. На думку А. Максімова адміністративний ресурс ”слід віднести до брудних технологій, причому до найбільш брудних і нечесних, які лише використовуються у виборчих кампаніях”.

Суб’єкти та об’єкти адміністративного ресурсу:

Суб’єкти адміністративного ресурсу – особи, які наділені державно-владними чи адміністративно-розпорядчими повноваженнями.	Найбільше потенційних можливостей для використання адміністративного ресурсу мають: - Президент України та його Адміністрація; - міністерства та відомства; - місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування; - виборчі комісії усіх рівнів; - контрольні органи; - керівники державних підприємств, установ, організацій.
Об’єкти адміністративного ресурсу – виборці на яких здійснюється вплив.	Найбільш вразливі групи, які відносно легко потрапляють під вплив адміністративного ресурсу, є такі категорії громадян: - Працівники державних підприємств, установ, організацій, - Студенти державних навчальних закладів, - Громадяни, що перебувають у лікарнях, установах кримінально-виконавчої системи, - Військовослужбовці, - Соціально вразливі групи населення.

Адміністративний ресурс можна використовувати на всіх етапах виборчого процесу, а не лише у день голосування. Розрізняють три способи використання адміністративного ресурсу: прямий адміністративний тиск на виборців, враховуючи підкуп, погрози й підтасування результатів голосування; тиск на конкурентів у всіх можливих формах: інформаційна блокада, відсторонення від виборів, карне переслідування тощо; використання адміністративного ресурсу для ефективного проведення власної виборчої кампанії кандидата (партії) влади. Єдиних думок щодо ролі

адміністративного впливу на виборчий процес серед експертів немає. За деякими дослідженнями вплив адмінресурсу на громадян є надзвичайно мізерний і лише 3 % громадян готові робити свій вибір у чіткій відповідності з адміністративними вказівками. З іншого боку, громадський моніторинг виборів засвідчує повсюдність застосування тиску з боку різноманітних органів влади на виборців. Комітет виборців України (КВУ) констатує, що адмінресурс як визначальний чинник впливу на виборчий процес на сьогодні вичерпав свою дієвість. Пояснюється це тим, що жодна з політичних сил не володіє монополією на адміністративний ресурс. Звичайно, повністю виключити його вплив у сучасних умовах неможливо. Навіть у найбільш розвинених демократіях світу діюча влада володіє конкретними додатковими можливостями на виборах порівняно з опозицією. Але правильна побудова виборчої кампанії може мінімізувати його вплив. Виборчий закон, рівно як і етичні норми урядової діяльності, повинні враховувати можливість такого роду діяльності й забороняти її. Крім того, слід виробити відповідні механізми, які б забезпечували дієвість даних заборон. Відповідно до ч. 4. ст. 64 Закону України "Про вибори народних депутатів України" зловживання службовим становищем в інтересах певних суб'єктів виборчого процесу може бути підставою для скасування Центральною виборчою комісією (ЦВК) реєстрації кандидата (кандидатів) у депутати. Загалом можна виділити такі способи нейтралізації адміністративного ресурсу: 1) Висвітлення в ЗМІ кожного конкретного випадку використання адміністративного ресурсу; 2) Удосконалення законодавства, яке регулює виборчий процес, що дасть змогу чіткіше контролювати всі етапи виборчої кампанії та результати голосування; 3) Залучення до роботи дільничних виборчих комісій спостерігачів від громадських організацій, міжнародних спостерігачів; 4) Політичні партії і блоки мають активно протидіяти використанню адміністративного ресурсу, фіксувати правопорушення під час усього періоду виборчої кампанії та звертатися до суду в разі їх вилявлення; 5) Розвиток незалежних, незаангажованих ЗМІ та свободи слова, створення потужних інформаційних джерел, які можуть прорвати інформаційну блокаду, що створює державна влада; 6) Політики повинні усвідомлювати, що зменшення впливовості адміністративного ресурсу, а в ідеалі його ліквідація лежить у їхніх стратегічних інтересах; 7) Проведення паралельного підрахунку голосів одразу після закінчення процедури голосування.

5.2. Способи перешкоджання здійсненню виборчого права. Виборча кампанія, може виявитись нечесною якщо політичним конкурентам не будуть забезпечені умови для вільного її проведення. Тут можуть відграти свою роль цілий ряд факторів, кожен з яких безпосередньо пов'язаний з базовими правами та свободами, у т. ч.: залякування та насильство відносно кандидатів у депутати, активістів та виборців; невміння розумно визначити місце і час проведення мирних політичних зборів; незданість гарантувати свободу пересування з метою поширення передвиборчих матеріалів та зустрічі з виборцями; нездатність захистити свободу вираження своїх

поглядів з політичних питань; нездатність гарантувати виконання заходів спрямованих проти порушників виборчого законодавства. Важливо визначити наскільки компетентним є контроль виборчих органів, міліції та прокуратури за дотриманням необхідних умов ведення виборчого змагання і наскільки ефективні їх дії, спрямовані проти можливих порушень. Все це має пряме відношення до забезпечення рівності перед законом і рівного захисту зі сторони закону для всіх політичних конкурентів.

Насильство. Насильство часто використовують як один із способів перешкоджання здійсненню виборчого права. Під насильством розуміється застосування фізичної сили, яке може виразитись у нанесенні побоїв, ударів, позбавленні чи обмеженні волі, заподіянні тілесних ушкоджень, насильницькому вилученні у потерпілого паспорта чи іншого документа, необхідного для реєстрації кандидатом або відкриття рахунка для фінансування виборчої кампанії, одержання виборчого бюлетеня тощо. Систематичне насильство змінює саму людину. Тоді суспільство трансформується у суспільство страху, тобто набуває патологічних рис. У широких масштабах відверто й цинічно насильство здійснюється у тоталітарно-авторитарних режимах, де воно набирає характеру масового терору. У ліберально-демократичних режимах насильство застосовується замаскованіше, найчастіше – це погроза вживання сили, що діє як регулятор, або застосування сили вибірково, до певних осіб чи організацій.

Погроза. Погроза полягає у психічному впливові на потерпілого з метою перешкодити в реалізації його виборчого права. Вона включає в себе погрозу застосувати фізичне насильство (позбавлення життя, заподіяння тілесних ушкоджень, викрадення тощо), пошкодження чи знищення майна, вчинення інших дій, які є небезпечними для потерпілого, у т. ч. погроза вбивством. Погроза повинна бути реальною і за характером та інтенсивністю здатною перешкодити громадянинові реалізувати своє виборче право або вести передвиборну агітацію.

Шантаж. Вимагання шляхом залякування, погроз оприлюднити компрометуючі матеріали, яке має на меті матеріальні або політичні цілі.

Обман. Обман – це введення особи в оману стосовно дійсних явищ і фактів, що мають безпосереднє відношення до здійснення громадянином своїх виборчих прав або ведення передвиборної агітації. Обман може виразитись як у повідомленні такій особі неправдивих відомостей (про час і місце зустрічі з кандидатом, час та місце голосування, порядок заповнення виборчих бюлетенів, про особу кандидата тощо), так і в умисному замовчуванні фактичних обставин, які винний зобов’язаний був повідомити, наприклад як голова чи член виборчої комісії.

Підкуп виборців. Полягає у схилянні особи шляхом надання чи обіцяння надання винагороди матеріального характеру (грошей, матеріальних цінностей або послуг) до вчинення певних дій, пов'язаних з реалізацією громадянином свого виборчого права, веденням передвиборної агітації. Підкуп може бути спрямований стосовно виборця, члена виборчої комісії, кандидата у депутати, а також його довіреної особи, офіційного представника чи будь-якої іншої особи, яка бере участь у виборчому процесі. Це явище по-різному характеризується в наукових та аналітичних виданнях: використання фінансового ресурсу, матеріального фактора тощо. З усіх характеристик цим діянням найбільше відповідає термін "підкуп виборців". Системний аналіз виборчого законодавства дає підстави визначити підкуп як схиляння виборців до голосування за кандидата, виборчий список партії (блоку) з наданням чи обіцянкою надання виборцям грошей, будь-яких товарів, послуг, цінних паперів, кредитів, лотерей, інших матеріальних цінностей. Аналізуючи історію становлення цього конституційного делікту та відповідальність за його скоєння, слід відзначити, що національне виборче законодавство останніх 11 років не відразу законодавчо заборонило вплив на вибір громадян через матеріальний чинник. Так, Закон України "Про вибори народних депутатів України" 1993 р. взагалі не містив заборони щодо підкупу, закон про вибори 1997 р. хоч і встановлював заборону, проте санкція за порушення була відсутня, і лише чинний закон уперше закріпив юридичну відповідальність (конституційно-правову) за підкуп виборців. Так, у разі, коли суд встановить факт підкупу виборців політичною партією (виборчим блоком), окремими кандидатами, до порушників застосовується конституційно-правова санкція за якою – скасування рішення про реєстрацію в багатомандатному виборчому окрузі всіх (або окремих) кандидатів, включених до виборчого списку партії (блоку). Підкуп виборців є підставою для скасування рішення про реєстрацію кандидата (кандидатів) у виборчому законодавстві багатьох держав, проте формулювання правових норм цього правопорушення є різним. Так, Виборчим кодексом Киргизії передбачена відповідальність за встановлення факту підкупу виборців кандидатом, проте цим законодавчим актом санкція за підкуп стосується виключно кандидатів в депутати; хоча виборча система є змішаною. За підкуп виборців передбачена відповідальність і у Виборчому кодексі Білорусі. Російський законодавець визначає відповідальність за встановлення факту підкупу виборців кандидатом, політичною партією, виборчим блоком, їх уповноваженими особами, довіреними особами, а також на їхнє прохання чи доручення іншими особами. Український законодавець визначив також заборону щодо роздачі будь-яких товарів, проте все ж необхідно на законодавчому рівні встановити відповідні критерії щодо цих товарів. Так як, це передбачено Федеральним законом "Про вибори депутатів Державної Думи Федеральних Зборів Російської Федерації". Така ж норма міститься й у Виборчому кодексі Киргизії. Виборчий кодекс Білорусі, окрім того, що забороняє безпосередню роздачу матеріальних цінностей, забороняє й обіцянки надати грошові кошти та матеріальні цінності. Заборонні норми щодо підкупу виборців містяться й

у Законі про вибори до Сейму та до Сенату Польської Республіки. У ньому, зокрема сказано наступне: “Забороняється в межах виборчої кампанії проводити жеребкування та конкурси, у яких нагородою є гроші та предмети”, а також “забороняється безкоштовно подавати та постачати в межах передвиборної кампанії алкогольні напої за цінами, нижчими від їхньої закупівельної вартості”. Однак у законі про вибори до Сейму Литви, законі Болгарії про вибори членів парламенту зовсім не передбачена заборона щодо роздачі громадянам грошей, безкоштовно чи на пільговій основі товарів, робіт, послуг тощо.

Пропагандистський примус. Нав’язливе, надмірне використання політичної реклами. Є характерною рисою тоталітарних рухів. Характеризується наступними рисами: тотальним та універсальним зверненням до всього народу; використання маніпулятивних технологій, постійне нав’язування відповідних стандартів та правил поведінки; нав’язування думки про те, що існує політична сила, яка не може помилятись та здатна відповідати за всіх і задовільняти всіх певним набором стандартизованих потреб; масове розповсюдження утопічних ідей та обіцянок, які не можна виконати, популізм; поділ електорату на своїх і чужих, зведення виборчої конкуренції до війни компроматів, ігнорування діалогу та партнерства у стосунках з виборцями; масовий психоз та фанатизм, формування атмосфери тотального страху. Насильне нав’язування особистості (групі, народу) цінностей, цілей, ідеологій тими чи іншими суб’єктами влади – називається індоктринацією.

“Інформаційна блокада”. Ситуація, досить поширена на пострадянському просторі, коли всі (чи майже всі) засоби масової інформації (ЗМІ) знаходяться під впливом одного провладного кандидата у депутати і висвітлюють його діяльність лише у позитивних тонах, в той час як про опонентів подається лише негативна інформація.

Маніпулювання. Спосіб психологічного впливу, спрямований на зміну напряму активності електорату, його ідей, думок, поглядів та іншого, який здійснюється настільки тонко, що залишається непоміченим ним. Маніпуляція свідомістю – це своєрідне панування над духовним станом людей, управління їхньою поведінкою шляхом нав’язування їм ідей, установок, мотивів, стереотипів поведінки, вигідних суб’єкту впливу. Встановлено, що чим більш обізнаними є люди, тим важче маніпулювати ними. Маніпулювання інформацією містить у собі ряд прийомів: інформаційне перевантаження; дозування інформації; велика неправда; змішування реальних фактів із усілякими чутками, припущеннями; зволікання часу; зворотний удар; своєчасна неправда. Чим більше зміст повідомлення відповідає настроям об’єкта, тим ефективнішим є результат обману. Друга половина XX ст. була надзвичайно багата на приклади психологічних операцій з маніпулювання свідомістю людей як під час збройної боротьби, так і в ході виборчої боротьби. Для назви мистецтва й

науки політичної маніпулювання В. Г. Райкер у 1896 р. запропонував термін - єрестеттика. Цей словесний новотвір має паралель зі словом “естетика” і грецького дієслова “з’ясовувати для себе”. В. Райкер здебільшого мав на увазі маніпуляції з метою збільшити чи зменшити кількість намірів тих чи тих політичних питань. Якщо вимірів два або більше, теорема про серединного виборця незастосовна й можливе утворення циклів на основі принципу більшості. Отже, політика може породити несподівані результати. Єрестетики – це політики, що спромагаються добачити такі можливості, й, можливо, досягають такого результату. В. Райкер та його послідовники стверджували, що такого титулу заслуговують чимало політиків, зокрема (в США) губернатор Морис і Авраам Лінкольн, (у Новій Зеландії) Ричард Джон Седон, а також (у Сполученому Королівстві) сер Роберт Піл і Девід Лойд Джордж. Над ліжком останнього висів девіз, узятий із книги Йова: “Стежка туди – не знає її хижий птах, її око орлине не бачило”.

Демагогія (популізм). Уявлення про демагога має своє коріння у двозначному грецькому слові “demos”, що означає “народ”, проте в розумінні або “населення”, або “юрби”. Отож демагог, навіть за античних часів, був ватажком юрби, потолочі, а водночас і проводирем народної держави, де суверенітет належав усім дорослим чоловікам-громадянам. Згідно з цим колишнім нейтральним значенням, усі сучасні західні лідери певною мірою демагоги. Але сучасне розуміння слова “демагог” походить від його негативного значення – ватажка потолочі, і то з підтекстом, що той, хто збурює натовп, завжди має ницу мету. Саме з таким значенням це слово поширилося в Англії під час громадянської війни, зокрема його вживав поет Дж. Мільтон, характеризуючи тогочасних діячів. Багато ліберальних мислителів боялися демагогії й наголошували на потребі в конституції, яка обмежить деструктивний потенціал. Дж. Ст. Міль, прагнучи пояснити, що принцип свободи слова в деяких ситуаціях слід обмежити, подав образ оратора, що розпалює п’яний натовп промовою про зернові закони перед будинком торгівця зерном. Лорд Актон назвав нетолерантних націоналістичних і релігійних демагогів постійною загрозою для демократії. Й. Шумпетер підтримував існування цих образів у політичній теорії XX ст. і, спираючись на працю Г. Лебона про психологію мас, вважав “юрбу” непостійною, ірраціональною й зорієнтованою на насильні методи розв’язку проблем. Й. Шумпетер реагував передусім на успіх Гітлера як демагога, але демагогія на загинула разом з ним. Нині демагогія – це вплив на людей, намагання завоювати популярність введенням громадськості в оману засобами навмисного перекручування фактів, привабливих, але брехливих обіцянок, популярних гасел, загравання із населенням для досягнення певних корисливих політичних цілей. Сплески демагогії найчастіше спостерігаються у період виборчих кампаній. Політичні партії, що не мають перспектив на парламентську більшість приречені на демагогію. Вони готові давати будь-які обіцянки, розуміючи, що їм не доведеться втілювати їх в життя. Демагогія характерна не лише для лівих, але й для правих партій. Так, у 1949 р.

вимагаючи зменшення всіх податків на 25 %, бельгійські ліберали розуміли абсурдність цього положення точно так само як і французькі праві вимагаючи повернення до повного лібералізму в 1946 р. Займатись демагогію значно простіше в опозиції ніж при владі. Двопартійний режим виключає демагогію насамперед тому, що опозиційна партія (а не лише правляча) не може дозволити собі демагогії оскільки також ризикує прийняти на себе тягар влади. У двопартійній системі, де обидві партії в принципі мажоритарні й здатні отримати парламентську більшість, сама можливість їх чергування при владі обмежує демагогію опозиції. В системі ж, яка не має партій парламентської більшості, можливість використання демагогії об'єктивно зростає.

Нейро-лінгвістичне програмування (НЛП). Напрям у психології, який займається дослідженням закономірностей людської поведінки, розробкою оптимальних прийомів взаємодії та побудови моделей ефективної комунікації. За допомогою НЛП можна міняти мотивацію людей шляхом введення в їхню свідомість спеціальних лінгвістичних програм. При цьому основним об'єктом впливу є нейрофізіологічна активність мозку та спричинені нею емоційно-вольові стани. Головним засобом впливу виступають спеціально підібрані вербальні (словесні) і невербальні лінгвістичні програми, засвоєння змісту яких дає можливість змінити в заданому напрямі переконання, погляди і уявлення людини (як окремого індивіда, так і цілих груп людей). Суб'єктом нейролінгвістичного впливу виступає фахівець. Нейролінгвістичний вплив доцільний тоді, коли його використовують у гуманних цілях. Якщо ж його застосовують для забезпечення свого панування, то воно є психологічним насильством над людьми.

Основні види порушень під час голосування. Порушення процедури голосування під час виборів на які слід звернути увагу спостерігачам: вкидування в урни для голосування фальсифікованих виборчих бюлетенів; незаконне "надання допомоги" виборцю; хабарі або погрози; незаконні голоси; дублювання голосування; видача кількох бюлетенів у одні руки; проведення агітації в день виборів; відвернення уваги спостерігачів; маніпуляції при складанні протоколів; навмисна дискваліфікація бюлетенів.

5.3. Способи протидії незаконному впливу на виборців.

Спостерігачі. Люди, які слідкують за перебігом виборчої кампанії у день виборів. Головна мета роботи спостерігача – наглядати за дотриманням виборчого законодавства, фіксувати порушення, якщо такі матимуть місце та контролювати підрахунки голосів. Законом України "Про вибори народних депутатів України" визначено, що політичні партії, їхні виборчі блоки, які беруть участь у виборчій кампанії, можуть призначати по одному представнику при виборчих комісіях усіх рівнів з правом дорадчого голосу.

Присутність спостерігачів на виборах має підвищити довіру громадян до виборчого процесу та до його підсумків. Для визнання легітимності виборів останнім часом практикують запрошення іноземних офіційних спостерігачів. Виконавши величезний обсяг роботи й витративши величезні ресурси на виборчу кампанію, варто закінчити її на такому ж високому рівні й не втратити те, що вдалося здобути. Тому на кожну виборчу дільницю треба призначити спостерігачів, які чергуватимуть там з моменту опломбування урн (за годину до відкриття дільниці для голосування) й до підрахунку голосів і підписання підсумкового протоколу. У якості спостерігачів краще за все використовувати агітаторів та довірених осіб – їх присутність на виборчій дільниці є пасивною агітацією й може наштовхнути когось з виборців проголосувати за кандидата. Спостерігачам видаються посвідчення й з ними проводиться інструктаж. Спостерігач має добре знати законодавство про вибори й бути обізнаним з основними прийомами фальсифікації та порушень на виборчій дільниці. Робота спостерігача вважається виконаною, коли він одразу по закінченню підрахунків доставляє у виборчий штаб підписану головою і членами комісії копію підсумкового протоколу голосування по дільниці. Уповноважені представники політичних партій, виборчих блоків партій, кандидатів у депутати, а також їх довірені особи, офіційні спостерігачі громадських організацій, представники засобів масової інформації (ЗМІ) мають право бути присутніми на засіданнях виборчих комісій, при реєстрації кандидатів, на виборчих дільницях під час голосування, при підрахунку голосів, визначенні результатів виборів та підбитті загальних підсумків виборів. Таке ж право мають й офіційні спостерігачі від інших держав і міжнародних організацій, чиї повноваження засвідчені відповідним документом. Втручання спостерігачів у роботу виборчих комісій не допускається. У разі виявлення порушень закону вони мають право скласти акт про це за підписом свідків порушення і звернутися до керівної інстанції. За рішенням комісії на її засіданні можуть бути присутні й інші особи.

Офіційні спостерігачі. Здійснення незалежного спостереження за виборами має надзвичайно важливе значення. Вітчизняний і зарубіжний досвід спостереження за ходом виборів свідчить про те, що атмосфера гласності, яка створюється під час виборчих кампаній, присутність спостерігачів у виборчих комісіях, на виборчих дільницях під час голосування сприяють зміцненню упевненості громадян у законності, справедливості виборів. Інститут спостерігачів сприяє прозорості виборчого процесу, що позитивно впливає на підвищення активності громадян у політичному житті. Більш ніж у половині країн Центральної та Східної Європи положення, що стосуються правил акредитації спостерігачів не виписані у відповідних законодавчих актах. Встановлення цих процедур законодавство відносить до компетенції Центральної виборчої комісії (ЦВК) чи тотожним їй органам. Однак у країнах СНД та в країнах Центральної та Східної Європи розвивається тенденція закріплення механізмів акредитації спостерігачів у відповідних

законодавчих актах. У країнах, де законодавчі акти прийняті відносно недавно, такі положення є саме в законах чи кодексах. Як правило, акредитація спостерігачів здійснює або ЦВК або нижчестоящі виборчі комісії. Дещо інша система існує лише в одній країні – Киргизстані. Виборчим кодексом Республіки Киргизстан визначено, що спостерігача на виборчу дільницю направляють особи чи організації, що мають на це право. Кодексом навіть визначається, що попередньо не потрібно повідомляти відповідну виборчу комісію про направлення спостерігача. Надаючи важливого значення спостереженню за виборами, законодавець присвятив цьому інституту у Законі України "Про вибори народних депутатів України" три статті (59, 60, 61) завдяки чому відпала необхідність визначати статус офіційних спостерігачів окремими підзаконними актами. Відповідно до частини 1 ст. 59 Закону у виборчому процесі можуть брати участь офіційні спостерігачі від партій (блоків), кандидати у депутати від яких зареєстровані в багатомандатному окрузі, від іноземних держав та міжнародних організацій. Стаття 60 Закону детально регламентує порядок реєстрації офіційних спостерігачів від партій (блоків), визначає умови, яким вони мають відповідати, закріплює їх повноваження. Подання про реєстрацію офіційних спостерігачів від партії (блоку) за підписом керівника республіканської в Автономній Республіці Крим, обласної, міської в місті Києві чи Севастополі організації партії (організацій партій, що входять до блоку) вноситься до відповідної окружної комісії не пізніш як за п'ять днів до дня виборів. Діяльність зазначених осіб зосереджується переважно на відповідних виборчих дільницях і у дільничних виборчих комісіях. Відповідна виборча комісія видає офіційним спостерігачам посвідчення за формою, встановленою Центральною виборчою комісією (ЦВК). Закон встановлює обмеження щодо кількості офіційних спостерігачів, які можуть бути присутніми на засіданнях дільничної виборчої комісії – не більше від двох від однієї партії (блоку). Офіційний спостерігач має право перебувати на виборчих дільницях під час голосування, робити фото-, кінозйомки, аудіо- та відеозаписи, бути присутнім при видачі виборчих бюлетенів для організації голосування за межами виборчої комісії та при проведенні такого голосування, бути присутнім на засіданнях дільничних та окружних виборчих комісій, звертатись до відповідної виборчої комісії із заявою про усунення порушень Закону в разі їх виявлення та інші. Крім того, офіційний спостерігач має право отримати по одній копії кожного протоколу дільничної комісії про підрахунок голосів виборців на виборчій дільниці, засвідчені головою і секретарем дільничної комісії та скріплені печаткою комісії. Законодавці по-різному підходять до кола повноважень офіційних спостерігачів. Саме в цьому простежується чітка відмінність між європейським законодавством та законодавством країн СНД. У першому випадку акцент робиться на спостереженні за всією виборчою діяльністю чи за всіма аспектами підготовки та проведення виборів. А в країнах СНД акцент робиться на спостереженні за діяльністю виюорчих комісій, за ходом дня виборів та рідрахунком голосів. Отже, коло повноважень спостерігачів у

європейських країнах ширше, а значить вимагає кращої кваліфікації цих спостерігачів. В Україні офіційним спостерігачам забороняється втручатися у роботу виборчої комісії, чинити дії, що порушують хід виборчого процесу або заважають членам виборчої комісії здійснювати свої повноваження, заповнювати замість виборця виборчий бюлетень, бути присутнім при заповненні виборцем виборчого бюлетеня у кабіні для таємного голосування. У разі порушення офіційним спостерігачем цих обмежень дільнична виборча комісія може позбавити його права бути присутнім у приміщенні виборчої дільниці під час голосування та на засіданнях дільничної виборчої комісії. Керівний орган партії, що вносив подання про реєстрацію офіційних спостерігачів, має право відкликати свого офіційного спостерігача, звернувшись з письмовою заявою до відповідної окружної виборчої комісії, і подати документи для реєстрації іншої особи. Офіційний спостерігач також має право у будь-який час звернутися до окружної виборчої комісії із заявою про складення своїх повноважень. Офіційні спостерігачі від іноземних держав, міжнародних організацій можуть прибувати для спостереження за виборами з власної ініціативи, а також на запрошення Президента України, Верховної Ради України, Міністерства закордонних справ, Центральної виборчої комісії. Пропозиції щодо реєстрації офіційних спостерігачів від іноземних держав, міжнародних організацій подаються до ЦВК безпосередньо або через Міністерство закордонних справ України не пізніш як за 20 днів до дня виборів. Спостереження за виборами офіційні спостерігачі від іноземних держав і міжнародних організацій здійснюють самостійно і незалежно. Це означає, що вони мають право відвідувати виборчі комісії, а також виборчі дільниці у день голосування без спеціального супроводу і передчасного узгодження своїх дій із спостереження за виборами у відповідних виборчих комісіях. Документом, що надає офіційним спостерігачам від іноземних держав, міжнародних організацій право здійснювати свої функції, є посвідчення, яке видається ЦВК за встановленою ним формою. У посвідченні зазначається прізвище, ім’я офіційного спостерігача, назва держави або міжнародної організації. Посвідчення дійсне за умови пред’явлення ним документа, що посвідчує особу. Зазначені документи повинні пред’являтися на вимогу голови, заступника голови, секретаря, інших членів відповідної виборчої комісії. Закон зобов’язує виборчі комісії сприяти офіційним спостерігачам від іноземних держав, міжнародних організацій у здійсненні ними своїх повноважень. Водночас закон визначає певні обмеження для офіційних спостерігачів від іноземних держав, міжнародних організацій: вони не мають права використовувати свій статус у діяльності, не пов’язаній із спостереженням за ходом виборчого процесу. Крім того, вони також не мають права втручатися у роботу виборчих комісій. ЦВК може достроково припинити повноваження офіційного спостерігача від іноземної держави, міжнародної організації у разі порушення ним законів України про вибори.

Паралельний підрахунок голосів. Незалежний (паралельний до офіційного) збір даних підрахунку голосів з виборчих дільниць. Використовується з метою запобігання та виявлення фальсифікацій результатів виборів. Порівняння результаті паралельного підрахунку голосів з офіційними результатами дає змогу виявити рівень фальсифікації на шляху від дільничних комісій до комісій вищого рівня. Там, де з об'єктивних причин не можна забезпечити присутність спостерігачів на кожній дільниці можна проводити паралельний підрахунок голосів за статистичною вибіркою. Це передбачає визначення певної кількості виборчих дільниць, які репрезентують усі типи дільниць (сільські, міські, закриті). Можлива похибка в порівнянні даних паралельного підрахунку голосів з офіційними не перевищує 3 %. На Філіппінах (1986) і в Панамі (1989) завдяки паралельному підрахунку голосів вдалося встановити перемогу опозиційних сил, у Парагваї (1989) і Болгарії (1990) підтвердити перемогу правлячої партії, у Чилі (1988) і Нікарагуа (1990) правлячі партії визнали перемогу опозиційних сил ще до закінчення офіційного підрахунку голосів.

Екзит-пол (опитування на виході з дільниць). Буквально – підрахунок голосів на виході. Один з методів протидії фальсифікації виборів та вивчення громадської думки, який полягає у опитуванні виборців одразу ж на виході з виборчих дільниць. Переваги опитування при виході над звичайним опитуванням громадської думки такі: 1. Люди, здається, менше помиляються або приховують, говорячи про те, що вже зроблене, ніж про свої наміри. 2. Тому на виході опитують тільки тих, хто вже проголосував, а отже, уникають помилок, неминуче пов'язаних із припущенням, скільки тих, хто сказав, що проголосує або утримується від голосування, насправді дотримає свого слова. 3. Легше опитати правильні пропорції людей, належних до різних соціально-економічних груп, на виході з виборчої дільниці, ніж традиційним способом, роблячи репрезентативну вибірку. Опитування громадської думки зроблені на виході є точнішими за інші прогнози. Оперативно зібравши дані опитування, можна ще до закінчення голосування дізнатися приблизні результати виборів. При якісному проведенні опитування похибка не перевищує 2 %. Звичайно, засоби масової інформації використовують опитування на виході для прогнозу результатів виборів. ЗМІ мають потужні ресурси для обробки та обчислення інформації, щоб отримати прогноз результатів загальнодержавних виборів ще до того, як підрахують віддані голоси. Проте обмеження, що їх такі опитування поділяють разом з рештою форм опитувань, змушують наукових аналітиків обережно ставитись до їхнього використання, а властива їм короткочасність обмежує дослідження причин, які визначили характер голосування.

Участь громадських організацій у виборах. Громадські організації (НДО) є невід'ємною частиною громадянського суспільства, а це означає, що вони хочуть і можуть брати участь у всіх політичних, соціальних процесах, які відбуваються в державі. Виділяють наступні способи участі НДО у

виборчому процесі: участь у формуванні виборчих комісій; участь у агітаційних кампаніях; просвітницька діяльність; інформаційно-аналітична діяльність; участь у висуванні кандидатів; участь у спостереженні за ходом виборчого процесу. У більшості випадків НДО самі вирішують ступінь власної участі у виборчих процесах. Однак, з перелічених варіантів принаймні три (участь у формуванні виборчих комісій, висування кандидатів, спостереження за ходом виборів) вимагають правового регулювання. В українському законодавстві про вибори 1993-1994 рр. дозволялась участь НДО у формуванні дільничних виборчих комісій шляхом подання пропозицій до відповідних рад. А на місцевих виборах ця можливість надавалась і при формуванні територіальних комісій. Однак Законами України "Про вибори народних депутатів України" 1997 р. та "Про вибори Президента України" 1999 р. громадські організації були позбавлені такого права. Загалом, практика формування виборчих комісій за участю НДО, трудових колективів, зборів виборців поширена саме в країнах СНД. Так, у Федеральному Законі "Про вибори Президента Російської Федерації" вказано, що територіальні та дільничні комісії формуються представницьким органом місцевого самоврядування на основі пропозицій виборчих об'єднань, виборчих блоків, громадських об'єднань, зборів виборців за місцем проживання, роботи, служби, навчання. Дуже подібні норми записані і в Кодексі про вибори в Киргизькій Республіці. У виборчому законодавстві країн Центральної та Східної Європи можливість НДО брати участь у формуванні виборчих комісій надана лише в Литві та Білорусі. Причому якщо в білоруському законодавстві таке право надається всім НДО, то в Законі Литовської Республіки про вибори до Сейму право участі у формуванні Центральної виборчої комісії (ЦВК) надається лише одній чітко визначеній організації – Товариству юристів Литви. Єдиним законодавчим актом в Україні, яким передбачалося право НДО висувати кандидатів, був Закон УРСР "Про вибори народних депутатів Української РСР", прийнятий 27 жовтня 1989 р. Однак у всіх наступних редакціях українського Закону про вибори ця норма відсутня. Громадські організації не мають права висувати своїх кандидатів і в Киргизстані, і у Вірменії. Серед країн Центральної та Східної Європи право НДО висувати кандидатів надається лише в Румунії, де таким правом наділяються організації громадян національних меншин. Право участі у виборах офіційних спостерігачів від громадських організацій України було закріплено в Законі України "Про вибори народних депутатів України" 1997 р. Проте чинне виборче законодавство не дозволяє представникам громадських організацій брати участь у спостереженні за ходом виборчого процесу. Однак традиції позапартійного громадського спостереження за виборчим процесом розвинуті за кордоном досить сильно. Одним з перших ініціаторів створення інституції громадського спостереження можна вважати Філіппінський національний Рух за вільні вибори (NAMFREL), який під час президентських виборів у 1986 р. збирав та навчав спостерігачів. У Болгарії Българско сдружение за чесни избори и граждански права (БСЧИГП) стала ініціатором ефективної кампанії

громадянської освіти та провела спостереження на більш ніж 2000 виборчих дільницях; у Румунії Asotiatia pro Democratia розробила й розповсюдила документацію, яка пояснювала процес голосування, організувала форуми кандидатів по всіх містах країни, провела навчання та розташувала на дільницях понад 6000 спостерігачів; у Словаччині працювала коаліція організацій "Obcanske oko", яка організувала спостереження на виході з виборчих дільниць по всій території країни; у Сербії організація CeSID організувала підрахунок виборців, які прийшли на дільниці, і в такий спосіб зменшила ймовірність фальсифікацій. Позапартійне спостереження розвивається й на африканському континенті. Як приклад можна навести Африканську громадську організацію (GERDDES), котра базувалась у Беніні. За її ініціативою було організовано місії зі спостереження за виборами та програми навчання спостерігачів більш ніж у 15 західно-африканських країнах. Позапартійне спостереження розвивається і в країнах Середньої Азії. У Киргизстані Коаліція за демократію і громадянське суспільство організувала спостереження на референдумі 2003 р., направивши на дільниці 3500 спостерігачів. У Казахстані активно розвивається Республіканська мережа незалежних спостерігачів. Норми про місцевих недержавних спостерігачів є у законодавстві Албанії, Болгарії, Боснії та Герцеговини, Македонії, Молдові, Білорусі, частково в Польщі (контроль за фінансами). Однак тут у законодавстві встановлено дві кваліфікаційні вимоги. Одна об'єктивна (наявність відповідних положень у статуті), а друга – суб'єктивна (думка виборчих комісій). У виборчому законодавстві Росії, Білорусі, Киргизії відсутні будь-які кваліфікаційні вимоги до спостерігачів. В Україні вже майже 10 років дискутується питання участі громадських організацій у виборчих процесах. Проте, починаючи з 1993 р., ми є свідками поступового скорочення ролі українських НДО у виборах.

Література:

Автономов А. С. Основные категории и институты избирательного права.- М., 1995. *Автономов А. С., Морозова Е. Г.* Избирательная кампания: основные категории и институты избирательного права. Менеджер избирательной кампании.- М., 1995.

Алехичева Л. Г., Постников А. Е. Недействительность выборов.- М., 2001.

База даних про виборче законодавство країн світу http: // epicproject/org/ace/compepic/.

Балабан Р. В. Теорія виборчої системи.- К., 2007.

Бучин М. Ресурси виборчої кампанії та особливості їх використання в Україні. Монографія.- Львів, 2009.

Васильева О. Е., Любашевский Ю. Я. и др. Выборы-честная игра / Сборник статей, эссе, методик.- М., 2003.

Выборы во всем мире. Электоральная свобода и общественный прогресс / Авт.-сост. А. А. Танин-Львов.- М., 2001.

Вибори в Європейському Союзі / За ред. Д. С. Ковриженка, Лабораторія законодавчих ініціатив- К., 2006.
Вибори в Україні: Європейський вимір.- К., 2001.
Виборче законодавство: українська практика, міжнародний досвід та шляхи реформування / За заг ред. Радченка Є. В.- К., 2003.
Гашицький О. В., Шапоренко І. С. Проблеми імплементації міжнародних стандартів у сфері забезпечення виборчих прав громадян у законодавство України // Вибори і референдуми в Україні: проблеми теорії і практики.- К., 2001, с.338-352.
Гельман В. Я. Создавая правила игры: российское избирательное законодательство переходного периода // Полис, 1997, № 4, с. 125-147.
Гудин-Джилл Г. Свободные и справедливые выборы. Международное законодательство и практика // http: www. democracy.ru/library/articles/1998-18_rl-r41/
Дем'яненко М. І. Прозорість виборчого процесу як важливий фактор чесних виборів // Вибори і референдуми в Україні: проблеми теорії і практики.- К., 2001, с.45-52.
Документ Копенгагенского совещания Конференции по человеческому измерению СБСЕ // Международные акты о правах человека: Сборник документов / Сост. В. А Карташкин, Е. А. Рукашева.- М., 1999, с. 653-664.
Доцяк І. Українські вибори в системі суспільно-політичних трансформацій // Вісник Прикарпатського університету, Політологія, Вип. 1, 2006, с. 11-14.
Жидкова Н. Г. Избирательная система, политические партии и представительство женщин: теоретический аспект // Политическая наука. Российская политика в теоретическом и сравнительном контексте: Сб. научн.тр. / Ред. и сост. вып. Гельман В. Я.- М., 2003, с. 127-144.
Заляев Р. И. Избирательные системы и их возможности в реализации демократического принципа политического представительства // Проблемы политической науки.- Казань: Центр инновац. технологий, 1994, с. 98-119.
Збірник виборчих законів країн Центральної та Східної Європи.- К., 1995.
Игнатенко В. В. Конституционно-правовая ответсвенность в избирательном процессе // Академический юридический журнал htpp:// www.advocat.irk.ru
Ільков О. Право на звернення зі скаргою до ЦВК // Вибори та Демократія, 2005, № 2 (4), с. 103-110.
Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права. Матеріали Венеціанської Комісії, органів Ради: пер. з англ. / За ред. Ю. Ключковського. Вид. 2-е, випр. і доповн.- К., 2009, Кодекс належної практики у виборчих справах, с. 50-82, Декларація про участь жінок у виборах, с. 83-84, Доповідь про скасування обмежень права голосу на загальних виборах, с. 131-142, Доповідь про виборче законодавство і виборчу адміністрацію в Європі, с. 142-198, Доповіль про визначення дати проведення виборів, с. 198-217, Резолюція ПАРЄ "Про Кодекс належної практики у виборчих справах", с. 457-459, Резолюція ПАРЄ "Про усунення обмежень на право голосу", с. 460-463, с. 481-486, Рекомендація Rec (2003) 3 "Про збалансоване представництво жінок і чоловіків у процесі прийняття політичних і

суспільних рішень”, с. 486-493, Декларація Комітету Міністрів Ради Європи ”Про Кодекс належної практики у виборчих справах”, с. 493-494

Загальна декларація прав людини. Прийнята і проголошена Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 року // Міжнародні документи ООН з питань прав людини.- К., 1995.

Закон України “Про вибори Президента України” // Урядовий кур’єр, 1999, № 54, 25 березня.

Закон України “Про внесення змін до Закону України “Про вибори Президента України” // Урядовий кур’єр, 2004, № 364, 6 квітня.

Закон України “Про вибори народних депутатів України” // Урядовий кур’єр, 2004, № 64, 6 квітня.

Збірник виборчих законів країн Центральної та Східної Європи / Міжнародна Фундація Виборчих систем (IFES).- Вашингтон, 2002.- 536 с.

Ковриженко Д. Удосконалення законодавства про вибори народних депутатів України в контексті рекомендацій офіційних спостерігачів на виборах Президента України у 2004 році // Парламент, 2005, № 4, с. 25-43.

Ковриженко Д. Шляхи удосконалення Закону України “Про вибори народних депутатів України” в контексті досвіду попередніх виборів // Парламент, 2005, № 2, с. 5-25.

Козюбра М. Виборчий процес, право, правосуддя // Вибори та Демократія, 2005, № 2(4).

Коментар до Закону України “Про вибори народних депутатів України” / За ред. М. І. Ставнійчук та М. І. Мельника.- К., 2002.

Коргунюк Ю. Г. Избирательные кампании и становление партийной системы РФ с точки зрения социального представительства // Выборы в посткоммунистических обществах. Проблемно-темат.сб.- М., 2000, с. 67-110.

Кордун О. Конституційний суд України і вибори // Нова Політика, 1998, № 2, с. 2-14.

Кочубей Л. Категоріальне осмислення виборчих процесів // Політичний менеджмент, 2004, № 4(7).

Ключковський Ю. Про дотримання рівності виборців в умовах мажоритарної виборчої системи // Вибори та Демократія, 2005, № 2 (4), с. 25-27.

Кравченко В. В., Пухтинський М. О. Науково-практичний коментар Закону України “Про вибори народних депутатів України”.- К., 1997.- 192 с.

Конвенция о стандартах демократических выборов избирательных прав и свобод в государствах – участниках Содружества Независимых Государств // http: www.fci.ru/conference/konv_CNG.html

Конституційні права, свободи і обов’язки людини і громадянина в Україні / За ред. Ю. С. Шемчушенка.- К., 2008.

Конституции государств Европейского Союза.- М., 1999.

Конституции государств Центральной и Восточной Европы / Ред. Н. В. Варламова.- М., 1997.

Конституции зарубежных государств. Учебн. Пособие.- М.: Международные отношения.- 1989.

Лавринович О. Конституційне забезпечення народовладдя в Україні // Віче, 2000, № 2.
Лавринович О. Проблема недійсності виборів // Право України, 2000, № 6.
Лисенко В. И. Выборы в представительные органы в новой Европе // Политические исследования, 1991, № 3.
Лінецький С. Конституційні уроки парламентських виборів в Україні. Правовий аналіз // Підтекст, 1998, 13-26 травня.
Макєєв С. Легітимність політичних домагань у виборчій кампанії // Політична думка, 1994, № 3.
Маклаков В. В. Избирательное право и избирательные системы буржуазных и развивающихся стран. Учебн. Пособие.- М., 1987.
Маклаков В. Избирательное право стран-членов Европейского сообщества.- М., 1992.
Малишко М. Конституції зарубіжних країн та України.- К., 2000.
Маркуш М. Відповідальність за порушення виборчого права // Вибори та Демократія, 2005, № 2 (4), с. 113-115.
Мерло П. Избирательные кампании и проблемы их подготовки: “равное игровое поле” и демократические выборы // Партии и выборы. Хрестоматия / Отв. ред. и сост. Н. В. Анохина, Е. Ю. Мелешкина.- М., 2004, с. 123-133.
Мерло П. Электоральная практика, права человека и общественное доверие к демократической системе // Полис, 1995, № 4, с.123-130.
Міжнародний пакт про громадянські та політичні права. Факультативний протокол до Міжнародного пакту про громадянські та політичні права // Міжнародні документи ООН з питань прав людини.- К., 1995.
Нельга О. Вибори як індикатор і чинник національної інтеграції // Нова Політика, 1999, № 6, с. 2-10.
Никитин А. Ф. Избирательное право. Избирательный процесс.- М., 1997.
Основи демократії / За заг. ред. А. Колодій.- К., 2002, с. 355-357.
Панкевич Р. Партійний караван іде (до питання про вплив виборчого закону на стабілізацію виборчих систем // Вісник Львівського універ-ту, Вип. 4, 2002, с. 352-356.
Пантин В. И. Опыт ретроспективного анализа российских электоральных процессов // Выборы в посткоммунистических обществах. Проблемно-темат.сб.- М., 2000, с. 179-184.
Парламентські вибори в Європейському Союзі / Д. С. Ковриженко, Д. М. Котляр, А. М. Євгенієва, Г. П. Асланян, В. М. Замніус.- К., 2002.
Права людини. Міжнародні договори України. Декларації, документи / Упор. Ю. К. Качуренко.- К., 1992.
Права человека и выборы: Пособие по правовым, техническим аспектам и аспектам прав человека, связанным с проведением выборов // ООН. Центр по правам человека.- Нью-Йорк-Женева: ООН, 1995.
Радченко Є. Право спостереження // Вибори та Демократія, 2004, № 2, с.23-28.
Ротар Н. Основні форми участі громадян України у передвиборчих кампаніях як механізм засвоєння цінностей демократії // Науковий Вісник

Ужгородського університету. Серія: Політологія, Соціологія, Філософія., Вип. 9, 2008, с. 154-159.
Рябенко В. Окремі проблеми реалізації виборчих прав громадян України за кордоном // Вибори та Демократія, 2005, № 1 (3), с. 85-89.
Рябов С. Основи політичної культури: виборчий процес // Розбудова дер-ви, 1997, № 12.
Рябов С. Політичні вибори.- К., 1998, с.35-55.
Рябов С. Чому насправді треба брати участь у виборах? // Вибори та демократія, 2004, ; 1, с. 45-49.
Рыбаков А. В. Избирательное право и избирательные системы // Полис, 1992, № 5-6.
Сравнительное избирательное право: Учебное пособие.- М., 2003.
Сурніна-Далекорей О. Вплив інституційно-правових механізмів на політичне представництво жінок в країнах Центрально-Східної Європи в 90-х роках XX- на початку XXI століття // Науковий Вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія, Соціологія, Філософія., Вип. 9, 2008, с. 234-240.
Тодика О. Ю. Вибори до парламентів країн СНД (порівняльно-правовий аспект).- Харків, 2003.
Указ Президента України № 62/206 “Про забезпечення проведення демократичних, чесних і прозорих виборів 2006 року”.
Шаповал В. Конституційне право зарубіжних країн.- К., 1997.
Шаповал Є. Демократичний аудит як метод тестування електоральних процесів // Політичний менеджмент, 2007, № 4(25), с. 83-92.
Шаповал Т. До поняття виборчого права як права індивіда (громадянина) // Вибори та Демократія, 2005, № 2(4), с. 23-25.
Шокало О. З практики проведення виборів за кордоном // Вибори та Демократія, 2005, № 1 (3), с. 89-91.
Шумак І. Ознаки громадянських прав і свобод людини в Україні // Нова Політика, 1999, № 5, с. 55-58.
Demokracje zachodnioeropejskie. Analiza porownawcza / Pod red. A. Antoszewskiego i R. Herbuta.- Wroclaw: Wyd-wo Wroclawskiego Un-tu, 1997.
Gunther R. Electoral Laws, Party Systems and Elites: the Case of Spain // American Political Scince Review, 1989, № 83 (3), p. 835-858.
Nohlen D. Prawo wyborcze i system partyjny. O teorii systemow wyborczych.- Warszawa, 2004.

III. ПРИНЦИПИ ДЕМОКРАТИЧНИХ ВИБОРІВ. ВИБОРЧИЙ ПРОЦЕС І ЙОГО ГОЛОВНІ ПРОЦЕДУРИ. ФІНАНСУВАННЯ ВИБОРІВ.

1. ПРИНЦИПИ ДЕМОКРАТИЧНИХ ВИБОРІВ.

1.1. Критерії демократичної законності. Рівне та загальне право всіх дорослих громадян брати участь у громадському виборі, необхідність базувати рішення на широкій громадській підтримці, а не в інтересах меншості, здатність обмірковувати складні альтернативи та вибирати серед них такі, при яких порівняно стабільні та тривалі коаліції політичних акторів стояли б за певними політичними напрямками.

Рівень демократичності виборів. Міжнародний інститут демократії і сприяння виборам запропонував питання, відповіді на які дають змогу визначити, якою мірою вибори забезпечують дотримання базових демократичних принципів, а саме: контроль з боку населення за діяльністю влади та її політикою і рівноправність громадян у здійсненні такого контролю. 1. Якою мірою отримання місця в уряді та органах законодавчої влади забезпечується на загальних конкурентних виборах, як часто вибори призводять до зміни політичних діячів і партій у владі? 2. Наскільки всеохоплюючі і доступні для громадян процедури реєстрації і голосування, наскільки вони незалежні від урядового і партійного контролю, і наскільки вільні від залякування і зловживань? 3. Наскільки справедлива процедура реєстрації кандидатів і партій, чи мають вони рівний доступ до засобів масової інформації (ЗМІ) та інших засобів комунікації з виборцями? 4. Наскільки ефективний спектр вибору, що пропонується громадянам електоральної і партійної системами, наскільки справедливо підраховуються голоси, якою мірою склад законодавчих органів і виконавчої влади відображає думку виборців? 5. Якою мірою законодавчі установи відображають соціальний склад електорату? 6. Яка частина електорату голосує, наскільки результати виборів визнаються всіма політичними силами в країні та за кордоном? 7. Які заходи вживаються (якщо вживаються) для усунення виявлених суспільством проблем у цій галузі і який ступінь суспільної підтримки та політичної пріоритетності цих заходів? Такий підхід до визначення критеріїв оцінки загального рівня демократизації і, зокрема, демократизації виборчого процесу через оцінювання ефективності інституційних засобів реалізації базових демократичних принципів, виглядає досить конструктивним. Проте все-таки він не позбавлений надмірної приблизності й суб’єктивності.

Критерії демократичності виборів. Виділяють такі критерії оцінки рівня демократичності виборів: 1) все доросле населення, незалежно від статі, національності, раси, релігійних та інших переконань повинне володіти виборчими правами, 2) голосування має бути вільним і таємним, без залякувань і переслідувань, 3) вибори повинні відбуватися регулярно, в

межах часових лімітів, передбачених конституційними нормами, 4) всі верстви суспільства, без винятку, повинні мати змогу вільно висувати своїх кандидатів і кандидатів від політичних партій та вільно проводити виборчу кампанію, 5) передвиборчий період має бути достатньо тривалим, щоб дати змогу всім партіям і кандидатам ознайомити громадськість зі своїми програмами, всі кандидати повинні мати гарантовану рівність доступу до використання засобів масової інформації (ЗМІ), 6) голосування та підрахунок голосів має контролювати незалежна дміністрація, здатна вирішувати виборчі суперечки, 7) всі кандидати повинні мати доступ до отриманих результатів, очолювати владу повинен переможець виборчих змагань. У книзі "Демократія та її критики" Р. Даль для того, щоб мати змогу розрізняти ідеальну демократію та реальні підходи до цього ідеалу, для позначення останніх застосовує термін поліархія. Поліархію він визначає як "політичний порядок, вирізнений наявністю семи інституцій, які мають існувати для того, щоб уряд можна було класифікувати як поліархію". Ці інституції, які стосуються фактичних, а не тільки номінальних прав та інституцій, такі: виборні посадовці, вільні та чесні вибори, інклюзивне виборче право, право претендувати на посаду, свобода висловлювання, альтернативна інформація та незалежні об'єднання. На основі цих семи інститутів поліархії Р. Даля Й. Елкліт виділяє чотирнадцять функціональних елементів, які використовують для порівняння ступеню виборчої (елективної) демократії. 1. Усі члени парламенту і президент (якщо він є) мають бути політично підзвітні виборцям упродовж періоду, визначеного заздалегідь. 2. Вага голосів різних виборців повинна бути однаковою. 3. Виборча система – а також її адміністрування – не повинні піддаватися маніпуляціям на користь будь-якої політичної партії чи кандидата у депутати. Виборчого шахрайства і підтасування (або незаконних дій під час підрахунку голосів) слід уникати. 4. Має бути забезпечений рівний доступ до громадських електронних засобів масової інформації, газет і журналів, принаймні для національних політичних партій. 5. Насильство чи примус, що пов'язані з виборами,- недопустимі. 6. Електорат має складатися з усіх дорослих, на яких прямо впливають рішення органу, що обирається. 7. Процедури реєстрації кандидатів повинні включити до виборчого реєстру всіх осіб, які мають право голосу. 8. Усі виборці мають право претендувати на публічну посаду. 9. Свобода слова не має зазнавати утисків. 10. Свобода зборів не має зазнавати утисків. 11. Усім політичним партіям та угрупованням має бути дозволено змагатися у виборах, тобто зареєструватися. 12. Право звертатися за альтернативною інформацією не повинно зазнавати утисків. 13. Свобода об'єднань не повинна зазнавати утисків. 14. Усі види політичних організацій мають бути дозволені; не повинно існувати дискримінації щодо етнічних , расових, релігійних та інших партій. Ступінь демократичності виборчої системи можна також оцінити на підставі співвідношення між часткою партійних голосів і часткою мандатів. Тут застосовують три виміри: а) для найбільшої партії – відсоток мандатів мінус відсоток голосів, і чи виборча система створює штучну більшість у парламенті для цієї партії, заслужену більшість

чи природну меншість; б) зменшення ефективної кількості партій, які переходять із виборчих партій у парламентські; в) індекс диспропорційності. Однак згадані теоретичні поняття нелегко операціонізувати, частково тому, що воно винятково багатовимірні, частково тому, що нема узгодження щодо різних рівнів вимірювання та ваги різних вимірів в узагальненому об'єднаному вимірі. Це веде до висновку, що теоретичні поняття про демократію і ступені наближення до цієї ідеальної точки нелегко, якщо взагалі можливо, операціонізувати у спосіб, який віддає належне багатьом різним політичним, адміністративним, соціальним і культурним обставинам, у яких відбувається виборча демократизація. Одним із очевидних висновків є й те, що треба уникати докладних вимірів ступеня виборчої демократії, оскільки це напевно призведе до серйозних порушень основних правил методології. Незважаючи на це, можна підтримати теоретичну ідею про поступове і порівняльне наближення до ідеального поняття демократії, і немає підстав відкидати думку, що різні процеси демократизації можна порівняти, якщо пам'ятати, що таке порівння має обов'язково ґрунтуватися на вимірюванні за багатовимірною порядковою шкалою. Відповідно, не варто говорити більше ніж "Ця система демократичніша, ніж та" або "Процес виборчої демократії привів країну X ближче до демократичного ідеалу, ніж країну Y".

1.2. Принципи демократичного виборчого процесу (виборчі принципи). Загальні правила, вимоги, дотримання яких уможливлюють демократичний характер виборчого процесу. Фундаментальне значення для розуміння суті демократичних виборів має різниця між наявністю та відсутністю вибору. Тому вибори… без вибору не вважаються елементом демократичного процесу. Демократичний лад, окрім іншого, передбачає періодичну ротацію, змінюваність особового складу органів влади та здійснюваного ними курсу. Без такої змінюваності неодмінно виникає загроза невідповідності володарювання та реальних потреб суспільства, що зумовлює кризу влади, яка виявляється неспроможною належним чином реагувати на зміни, що відбуваються. У статті 76 Конституції України підкреслюється, що депутати "обираються на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на чотири роки". Україна бере на себе зобов'язання дотримуватися демократичних стандартів проведення виборів (свобода участі, відкрита та вільна конкуренція, об'єктивність і прозорість), визначених відповідними ратифікованими міжнародними угодами, зокрема підсумковим документом Копенгагенської конференції. Серцевину європейського виборчого доробку становлять п'ять принципів: загальне, рівне, пряме виборче право і таємність голосування та рівність можливостей. Рівне виборче право має кілька аспектів – рівність права голосу, рівна сила голосу та рівність можливостей. Вільне виборче право складається з двох елементів: очевиднішим є вільне волевиявлення виборців, тобто вільна процедура голосування і точне встановлення результатів; перед тим виборці мають вільно сформувати свою волю. Таємність голосування, хоча вона

традиційно наявна як принцип, є одним із аспектів свобрди виборців, оскільки її мета – захистити виборців від тиску, що його вони можуть зазнати, якщо інші знатимуть, як вони проголосували. Прямі вибори є складовою спільного європейського конституційного доробку. Це – втілення суверенітету народу зокрема і демократії загалом. Основні засади та принципи виборів в Україні визначені ст. 71 Конституції України у якій сказано: "Вибори до органів державної влади та органів місцевого самоврядування є вільними і відбуваються на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування" та ст. 1. Закону України "Про вибори народних депутатів України". Слід зазначити, що Конституція України закріплює принципи виборчого права як універсальні, оскільки вони відносяться Основним Законом до всіх виборів. Проголошення принципів загального, рівного, прямого виборчого права при таємному голосуванні як конституційної основи виборчої системи свідчить про дійсно демократичний характер формування всіх виборних органів державної влади і місцевого самоврядування в Україні, а також є вагомою передумовою демократичності конституційного ладу та зміцнення засад народовладдя в державі. З цією метою 23.01.2006 р., напередодні чергових парламентських виборів, Президент України В. Ющенко видав Указ № 62/2006 "Про забезпечення проведення демократичних, чесних і прозорих виборів 2006 року".

Принцип загального виборчого права (принцип всезагальності). Він передбачає можливість усім громадянам, незалежно від статі, расової, національної, релігійної та ін. приналежності брати участь у виборах по досягненню визначеного законодавством віку. Наявність інших умов обмежує принцип всезагальності. У середині XIX ст. було само собою зрозумілим, що тільки ті, хто мав власну справу (особи не найманої праці),- і зрозуміло, тільки чоловіки – мали виборче право. Відповідно виборчий ценз був досить високим. Потім право голосу було поширено на всіх чоловіків, і віковий ценз знизився. Починаючи з 1900-х рр. повільно, але неухильно пробивало собі дорогу виборче право для жінок. Вибори ставали все більш "загальними". Сьогодні спірним залишається лише питання про поширення виборчого права на мешканців, що не є громадянами держави, а також про встановлення адекватного мінімального вікового цензу. Хоча у всіх цих випадках постулат "загальності" виборів використовувався як аргумент, але навіть серед прихильників відповідних змін він не розглядався як імперативний. Сьогодні розширення виборчих прав провадиться під захистом конституційного принципу загальності. Стаття 2 Закону України "Про вибори народних депутатів України" гарантує застосування цього принципу при проведенні виборів українського парламенту. Вона забороняє будь-які привілеї або обмеження виборчих прав окремих груп громадян в залежності від природних властивостей громадян України як людини та від його громадянських рис. Не мають голосу лише громадяни, яких визнано судом недієздатними. Характеризуючи загальне виборче право, Закон

встановлює, що виборче право не обмежується лише голосуванням або балотуванням, а й дає право брати участь у роботі виборчих комісій, у проведенні передвиборної агітації, здійсненні спостереження за проведенням виборів та інших заходах у порядку, визначеному цим та іншими законами України, але за умови наявності у них права голосу. Громадяни України, які проживають або перебувають за кордоном, мають право голосу на виборах, реалізація якого забезпечується його включенням до списку виборців на відповідній закордонній виборчій дільниці.

Принцип рівного виборчого права (принцип рівності). На практиці він означає, що кожний виборець, який досяг визначеного законом віку, без будь-яких обмежень, за винятком тих, що передбачені законом, має один голос і всі громадяни беруть участь у виборах на рівних підставах. Найважливішим наслідком проголошення рівності є те, що в демократії кожен, хто має право голосу, незалежно від свого соціального стану, рівня доходу, статі, освіти або інших ознак, має рівне право голосу, й відповідно право вибору. Його необхідно неухильно дотримуватись; диференціація прийнятна у фактичних соціальних вілносинах, не припустима у виборчому праві. Гострота питання обумовлена тим, що рівність на виборах має найбільш безпосереднє відношення до демократії, хоча виборче право в той же час допускає конкуренцію. Були часи, коли виборче право не мало загального поширення і участь громадян у виборах обмежувалась всілякими виборчими цензами. Шлях більшості країн Європи до запровадження рівного права голосу був довгим і непростим. Поява парламентських інституцій випередила цю подію на десятки, навіть сотні років (в Англії цей проміжок становив шість століть). Фактично, рівне виборче право, особливо стосовно жінок, є явищем XX ст. Той факт, що вибори повинні бути рівними, висуває вимогу рівності до всього виборчого процесу. Воно стосується всіх учасників виборів: виборців, кандидатів і тих, хто має право висування кандидатів; усі мають право на рівне ставлення. У той же час принцип рівності належить і до умов участі у виборах, і до порядку їх проведення, включаючи передвиборну боротьбу, голосування, аж до визначення результатів виборів. Однак кожний виборець не просто має один голос (за принципом одна людина – один голос); кожен вотум повинен мати таку ж цінність, як і інші. Те ж можна сказати й стосовно кандидатів у депутати і політичних партій; до всіх необхідне однакове ставлення. Даний принцип передбачає також необхідність утворення рівних, за чисельністю виборців або населення, округів. Вага голосів – це питання не лише про те, скільки голосів кожний виборець може віддати. Треба також включити рівність шансів на успіх, а також розмір виборчих округів, оскільки відданість демократії – це відданість політичній рівності. У німецькій історії є прекрасний приклад, як неоднакові за розмірами округи були використані з метою забезпечення переваги для певних політичних сил. Коли наприкінці XIX ст. в результаті індустріалізації сільськогосподарські робітники потягнулися в міста, структура виборчих округів збереглась. Це привело до того, що у

спустошених сільських районах, які в більшості випадків були більш консервативними, депутати могли пройти до рейхстагу, одержавши лише 10 % від тієї кількості голосів, які повинен був зібрати “лівий” кандидат у робітничому кварталі Берліна. Тому політичний спектр, представлений у рейхстазі, довгі роки не відповідав реальним політичним преференціям населення країни. Розмір виборчих округів особливо важливий у системі “перший отримує мандат”, оскільки рівність шансів на успіх стосується впливу окремого виборця на загальний результат виборів, який у системах відносної більшості та абсолютної більшості часто є менш рівним, аніж у пропорційних виборчих системах. Оскільки вибори є найбільш масштабним процесом розподілу публічної влади, то поділ країни на виборчі округи, повинен орієнтуватися на адміністративно-теритооріальний поділ. Тому виборчі округи ніколи не можуть бути абсолютно однаковими. У багатьох країнах встановлюється мінімум, а інколи й максимум, від якого обирається визначена кількість депутатів. Але вимога рівності виборчих округів звичайно розглядається як загальний принцип і не сприймається як абсолют. Наприклад, у Великобританії, де від кожного мажоритарного округу обирається один депутат, практика парламентських виборів знає приклади, коли найбільший за кількістю населення округ перевищує в чотири рази найменший. А нерівна чисельність виборців, які проживають у різних виборчих округах, призводить до того, що голос, поданий в одному окрузі, важить більше, ніж в іншому. Внаслідок цього порушується принцип рівного виборчого права. У Німеччині при відхиленні в 15 % від чисельності населення рекомендується, а при відхиленні у 25 % належить в обов’язковому порядку зробити новий перерозподіл виборчих округів. Що стосується рівного ставлення до політичних партій на виборах, то тут існують дві проблеми. Одна з них стосується надання рівного передвиборного рекламного часу на державних теле-, радіоканалах; інша проблема полягає у фінансуванні виборчих кампаній. У обох випадках мова йде про те, чи можуть партії за умови суворого дотримання принципу рівності вимагати однакового до себе ставлення незалежно від своїх масштабів. Це означає надання рівного часу в ефірі й однакове відшкодування витрат на ведення передвиборної боротьби для всіх партій, які беруть участь у виборах. Але тому, що вже суспільно визнані партії мають своїх представників у Радах з нагляду за теле-, радіоканалами й створили закон про фінансування передвиборної боротьби, не дивно, що в дійсності все виглядає зовсім по-іншому. Особливої критики, з огляду на принцип рівності, зазнає “загороджувальний бар’єр”, який не допускає проходження в парламент партій і їх кандидатів, якщо вони не набрали встановленого мінімуму голосів. Таке застереження має сенс тільки в рамках пропорційної виборчої системи. Фактичний блокувальний вплив мажоритарної виборчої системи значно більший. Очевидно, що будь-який “загороджувальний бар’єр” є серйозним порушенням принципу рівноправності як стосовно виборців, так і стосовно кандидатів і тих, хто має право висування кандидатів на виборах, тобто партій. Нарешті, варто згадати

й такі проблеми, пов'язані з забезпеченням рівності на виборах, як мінімальна кількість підписів для партій, які ще не представлені в парламенті, і спосіб переведення отриманих голосів у депутатські мандати. Принцип рівного виборчого права у виборчому законодавстві України випливає з більш загального за своїм змістом конституційного принципу рівноправності громадян (ст. 24 Конституції України) та поширюється як на реалізацію активного, так і пасивного виборчого права. Ст. 3 Закону України "Про вибори народних депутатів України" наголошує: "Вибори депутатів є рівними: громадяни України беруть участь у виборах депутатів на рівних засадах." Це право забезпечується: наявністю у кожного виборця однакової кількості голосів, при цьому свій голос виборець може використати лише на одній виборчій дільниці; рівними можливостями громадян, які мають право голосу, балотуватися на виборах; рівним захистом у передбаченому законом порядку як активного, так і пасивного виборчого права всіх громадян України. Рівне виборче право забезпечується також забороною, встановленою Законом України "Про вибори народних депутатів України", одному кандидату бути включеним одночасно до кількох виборчих списків. Принцип рівного виборчого права поширюється також на всі партії (блоки) – суб'єкти виборчого процесу. Для всіх них встановлюються однакові терміни висування і реєстрації, рівні строки та умови проведення передвиборної агітації. Рівність прав і можливостей кандидатів у депутати, політичних партій (виборчих блоків) брати участь у виборчому процесі забезпечується: забороною привілеїв чи обмежень кандидатів у депутати за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними чи іншими ознаками; забороною втручання органів державної влади та органів місцевого самоврядування у виборчий процес; рівним та неупередженим ставленням органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх службових та посадових осіб до кандидатів у депутати, партій (блоків)-суб'єктів виборчого процесу; забороною використання партією (блоком) під час фінансування передвиборної агітації інших коштів, крім коштів виборчого фонду партії (блоку) та коштів державного бюджету, виділених на забезпечення ведення передвиборної агітації; рівним та неупередженим ставленням засобів масової інформації (ЗМІ) до кандидатів у депутати, партій (блоків) – суб'єктів виборчого процесу.

Принцип вільних виборів. Один з головних принципів демократичного виборчого процесу. На думку датських політологів Й. Еклікта та П. Саеннсона, коли говорять про вільні вибори, то мають на увазі "протилежні тим, які відбуваються в умовах примусу. Свобідність означає право і можливість обирати вподобану річ, а не іншу. Примус означає формальну чи реальну відсутність такого вибору: або всі альтернативи, крім однієї заборонено, або повний вибір матиме негативні наслідки для безпеки, добробуту, соціального становища людини, котра його здійснила. Справедливість передбачає неупередженість. Протилежністю справедливості

є нерівне ставлення до рівних, за якого деякі люди чи групи отримують завеликі переваги. Отже, справедливість передбачає регулярність застосування правил та їх раціональність, рівномірніший розподіл релевантних ресурсів серед сторін змагання”. Критеріям вільності та свобідності мають відповідати всі стадії виборчого процесу. Вільними визнаються вибори, що характеризуються відсутністю тиску та залякування виборців щодо їх бажання брати або не брати участі у виборах та щодо вибору кандидатів при голосуванні. З одного боку, даний принцип повинен гарантувати виборцеві свободу здійснення волі на виборах; цій меті служить принцип таємних виборів або точніше таємниці голосування. Однак, з іншого, свобода стосується й процесу формування волі виборця. Важливою гарантією проведення вільних виборів є незалежність судової влади, здатність влади захистити виборчі права громадян. Тим часом законний інтерес політичних партій і кандидатів полягає в тому, щоб схилити громадян по можливості на свій бік. В умовах тривалої передвиборної боротьби виборці перебувають під постійним впливом з боку конкурентних політичних груп, які намагаються вплинути на волевиявлення громадян на виборах. З урахуванням цієї обставини необхідно розрізняти законний і незаконний вплив на виборців. Свобода вибору припускає також свободу висування кандидатів і наявність виборчої альтернативи. Однак вона не скасовує фіксовані списки. Згідно з заявою 1994 р. Міжпарламентського союзу один із критеріїв вільних виборів – встановлення нейтрального, неупередженого та збалансованого механізму організації і проведення виборів. Законодавство більшості сучасних держав передбачає різні форми участі політичних партій у формуванні такого роду механізму, його діяльності та контролю за нею. До них можна віднести: участь у формуванні та діяльності основного інституту цього механізму виборчих комісій, інститутів довірених осіб та уповноважених осіб від політичних партій (блоків). Принцип вільних виборів закріплений у ст. 6 Закону України “Про вибори народних депутатів України”. У ній передбачається, що громадяни України беруть участь у виборах добровільно, без будь-якого примусу чи насильства – кожний виборець самостійно вирішує, брати йому участь у виборчому процесі, чи ні, а якщо брати, то в якій мірі. Кожен виборець голосує вільно, тобто неупереджено, свідомо, на основі власних внутрішніх переконань, поглядів й у відповідності з ними. Принцип вільних виборів виключає існування обов’язкового голосування. Застосування насильства, погроз, обману, підкупу чи будь-яких інших дій, що перешкоджають вільному формуванню та вільному виявленню волі виборця, забороняється. До дня голосування вільний характер виборів означає свободу пересування; свободу слова; свободу мітингів і зборів; свободу асоціацій; свободу від страху в зв’язку з участю у виборах і виборчій кампанії; відсутність перепон у відстоюванні позицій партій чи незалежних кандидатів; рівне і загальне виборче право. Після дня голосування вільні вибори передбачають наявність законних можливостей для оскарження їх підсумків. При встановленні результатів вільних виборів не враховується, яка частка виборців взяла

участь у голосуванні, а, отже, вибори вважаються такими, що відбулися якщо проголосував хоча б один виборець. Відтак легітимність народного волевиявлення не залежить від кількості виборців, які взяли участь у голосуванні. Для забезпечення умов для вільного волевиявлення військовослужбовцям строкової служби в день виборів надається відпустка для участі в голосуванні не менш як на чотири години. Таким чином, принцип вільних виборів забороняє будь-яке переслідування за ухилення від участі в голосуванні, якими б причинами воно не було викликане. У той же час публічні заклики або агітація за бойкотування виборів забороняються й передбачають адміністративну відповідальність за них (ст. 186-2 Кодексу України про адміністративні правопорушення).

Принцип прямих виборів. Один з головних принципів демократичного виборчого процесу, який покликаний запобігти перекручуванню волевиявлення виборця, коли воно визначає результати виборів, третіми особами, які можуть неправильно зробити вибір між висунутими кандидатами від якої-небудь однієї партії або навіть від всіх партій. Цей принцип виборчого права є загальнопоширеним. Навіть там, де теоретично він не діє (наприклад на виборах американського президента, де по окремих штатах голосують виборці, які мають свободу обрання президента), принцип прямих виборів реалізується на практиці. Однак він не зачіпає використання так званих фіксованих списків. При такій системі виборці можуть голосувати тільки за список у цілому й обрати тим самим кандидатів у тій послідовності, у якій вони зазначені політичною партією. “Вибори депутатів є прямими,- сказано в ст. 4. Закону України “Про вибори народних депутатів України.” Громадяни України обирають депутатів безпосередньо шляхом голосування за кандидатів у депутати, включених до виборчого списку партії (блоку).”

Принцип таємних виборів. Один з головних принципів демократичного виборчого процесу, який має на меті гарантувати свободу ухвалення рішення виборцем. Таємність, анонімність голосування покликана забезпечити незалежність того, хто голосує, від наслідків його волевиявлення. Універсальна форма вибору того чи іншого кандидата у депутати, яка здійснюється виборцями на заключній фазі виборчого процесу. Цей принцип вимагає, щоб процедура голосування проводилася не під спостереженням і щоб ухвалене рішення згодом не могло бути співвіднесене з конкретною особою. Коли у 1848 р. в Німеччині була спроба поширити виборче право на осіб найманої праці, то консервативні політики різко виступили проти таємних виборів. Очевидно, вони очікували, що при проведенні відкритих виборів соціальний тиск на найманих працівників спонукатиме їх до прийняття “правильного” рішення. Зазначений принцип може бути порушений тільки в тому разі, якщо виборець не може самостійно здійснити виборче право, наприклад, через фізичні вади. Голосування поштою, з огляду на цей принцип, є проблематичним граничним випадком, тому що держава не може при цьому гарантувати таємниці голосування. Стаття 6 Закону

України “Про вибори народних депутатів України” визначає застосування даного принципу на виборах до українського парламенту. Ст. 7. Закону України “Про вибори народних депутатів України” гарантує таємницю виборів. “Голосування на виборах депутатів є таємним: контроль за волевиявленням виборців забороняється. Членам виборчих комісій, іншим особам забороняється вчиняти будь-які дії чи розголошувати відомості, які дають можливість встановити зміст волевиявлення конкретного виборця”. Закон не називає джерел, засобів і методів здійснення контролю над волевиявленням виборців: він може бути як державним, так і позадержавним, мати різні мотиви, способи тощо. Проте його спрямованість одна: здійснити вплив на народне волевиявлення з метою зміни його результатів, спотворення, фальсифікації цього волевиявлення і результатів виборів. Закон передбачає ряд організаційних заходів та процедур щодо забезпечення таємниці голосування, зокрема: кожен виборець голосує на виборах особисто, голосування за інших осіб чи передача виборцем права голосу будь-якій іншій особі забороняється; виборчий бюлетень повинен мати таку форму, яка виключає можливість встановити особу виборця, який його заповняв; голосування має проводитися в спеціально відведених приміщеннях, в яких у достатній кількості обладнані кабіни (кімнати) для таємного голосування; бюлетені для голосування повинні заповнюватися виборцем в кабіні (кімнаті) для таємного голосування - під час заповнення виборчих бюлетенів забороняється присутність інших осіб за винятком випадків, коли виборець внаслідок фізичних вад не може самостійно заповнити виборчий бюлетень – він має право з відома голови або іншого члена дільничної виборчої комісії скористатися допомогою іншої особи, крім членів виборчої комісії, кандидатів у депутати, їхніх довірених осіб, уповноважених осіб партій (блоків), офіційних спостерігачів; для випадків голосування за межами спеціально відведених приміщень (для голосування осіб, які за станом здоров’я не можуть прибути до приміщення для голосування) передбачена така процедура, яка виключає порушення таємниці голосування або спотворює волевиявлення виборців. Реалізація принципу таємного голосування забезпечується також встановленням відповідальності осіб, які порушили таємницю голосування. Зокрема кримінальна відповідальність за порушення таємниці голосування передбачена статтею 159 Кримінального кодексу України.

Принцип періодичності і обов’язковості виборів. Вибори є обов’язковими і проводяться в терміни, встановлені конституціями і законами. Термін повноважень органів, що обираються, і вибирних посадових осіб встановлюються конституцією і законами. Не мають вживатись дії чи поширюватись заклики до здійснення дій, що спонукають чи мають своєю метою спонукання до зриву або відміни чи переносу терміну виборів, виконання виборчих дій і процедур, призначених відповідно до конституції, законами. Проте при визначенні принципу періодичності й обов’язковості виборів передбачена можливість в умовах військового чи надзвичайного

стану для забезпечення безпеки громадян і захисту конституційного ладу, відповідно до конституції та законів, можуть установлюватись обмеження прав і свобод із зазначенням меж і терміну їх дії, а також може бути відкладено проведення виборів.

Принцип справжньості виборів. Дотримання принципу справжніх виборів повинне забезпечувати виявлення вільно вираженої волі народу і приведення до її здійснення безпосередньо". Основними характеристиками справжніх виборів є: 1) реальний політичний плюралізм, ідеологічне різноманіття і багатопартійність, що здійснюються через функціонування політичних партій, 2) забезпечення вільного доступу виборців до інформації про кандидатів у депутати, політичні партії (коаліції) і процес виборів, 3) забезпечення вільного доступу кандидатів, політичних партій (коаліцій) до засобів масової інформації (ЗМІ) і телекомунікацій, 4) визначення термінів виборів таким чином, щоб учасники виборчої боротьби змогли розгорнути повноцінну передвиборну агітаційну кампанію, 5) забезпечення рівних і справедливих умов для реєстрації кандидатів, списків кандидатів і політичних партій (коаліцій). Реєстраційні вимоги не можуть бути дискримінаційними. 6) можливість оскарження кандидатом чи політичною партією (коаліцією) результатів голосування в судах або інших законодавчо визначених органах.

Принцип справедливості виборів. Його суть – у створенні державою рівних умов для всіх учасників виборчого процесу. Даний принцип базується на таких положеннях проведення виборів: 1) загальне і рівне виборче право, 2) рівні можливості кожному кандидатові в депутати чи кожній політичній партії (виборчому блоку) для участі у виборчій кампанії, у тому числі доступу до засобів масової інформації (ЗМІ) і телекомунікацій, 3) справедливе і гласне фінансування виборів, виборчої кампанії кандидатів, політичних партій (блоків), 4) чесність при голосуванні й підрахунку голосів, повне й оперативне інформування про результати голосування з офіційним опублікуванням усіх підсумків виборів, 5) організація виборчого процесу неупередженими виборчими органами, що працюють відкрито і гласно під діючим суспільним і міжнародним спостереженням, 6) швидкий і ефективний розгляд судами й іншими уповноваженими на те законом органами скарг про порушення виборчих прав і свобод громадян, кандидатів, політичних партій (блоків) у часових рамках відповідних етапів виборчого процесу, забезпечення права громадянина на звернення до міжнародних судових органів за захистом і поновленням своїх виборчих прав і свобод у порядку, передбаченому нормами міжнародного права. Згідно з даним принципом, у державі мають робитися кроки (насамперед, законодавчі), спрямовані на забезпечення жінкам справедливих (нарівні з чоловіками) можливостей у реалізації права вибирати і бути обраними до виборчих органів чи на виборні посади як особисто, так і в складі політичних партій чи блоків у порядку, передбаченому законодавчо. Справедливість виборів також

має досягатися через створення однакових можливостей у висуненні кандидатів шляхом самовисунення, зборами виборців, політичними партіями (виборчими блоками) та іншими суспільними об'єднаннями й іншими суб'єктами права висування кандидатів (чи списків кандидатів). Справедливий характер виборів забезпечується за рахунок доступу представників усіх політичних партій, акредитованих місцевих і закордонних спостерігачів, представників ЗМІ до всіх виборчих дільниць; таємного характеру голосування; відсутності перешкод для виборців зробити вибір; зручної форми виборчого бюлетеня; наявності відповідних урн для голосування; незалежного ставлення до залишків бюлетенів; беззастережності допомоги виборцям (якщо така потрібна); точного підрахунку голосів; ужиття відповідних заходів безпеки під час перевезення матеріалів виборів; безпристрастної охорони виборчих дільниць. Справедливі вибори означають офіційне оголошення їх результатів; неупереджене ставлення до будь-яких скарг, пов'язаних із виборами; неупереджені публікації про результати виборів у ЗМІ; визнання підсумків виборів усіма учасниками.

Принцип публічності та відкритості виборів. Загальновідомо, що розвиток демократії безпосередньо пов'язаний з рівнем та якістю інформованості та правової свіченості громадян. З цією метою Закон України "Про вибори народних депутатів України" (ст. 13) передбачає надання виборчими комісіями громадянам інформації про хід підготовки та проведення виборів. Виборчі комісії, зокрема, повинні інформувати про свій склад, місцезнаходження та режим роботи, основні права виборців, своєчасно ознайомлювати громадян зі списками виборців, з передвиборними програмами партій (блоків), об'єктивно висвітлювати хід підготовки і проведення виборів засобам масової інформації (ЗМІ), повідомляти населення про підсумки голосування і результати виборів. Положення цієї статті спрямовані на те, щоб забезпечити суб'єктам виборчого процесу право на інформацію. З цією метою представникам ЗМІ гарантується безперешкодний доступ на всі публічні заходи, пов'язані з виборами, на засідання виборчих комісій та на виборчу дільницю у день виборів. Виборчі комісії, органи державної влади, органи місцевого самоврядування, посадові та службові особи цих органів зобов'язані в межах своїх повноважень і компетенції надавати їм інформацію щодо підготовки і проведення виборів. Із свого боку ЗМІ зобов'язані об'єктивно висвітлювати хід підготовки та проведення виборів. Відповідно до статті 47 Закону України "Про інформацію" поширення відомостей, що не відповідають дійсності, тягне за собою юридичну відповідальність. Даний закон передбачає також порядок спростування такої інформації (ст. 56).

Вільне та всебічне обговорення програм партій (блоків). Принцип демократичної виборчої кампанії, який передбачає відсутність будь-яких перешкод для того, щоб неупереджено, об'єктивно та у різних аспектах

вивчати, аналізувати та обговорювати програми партій (блоків). Даний принцип стосується права виборців вільно агітувати як “за” так і “проти” виборчих списків кандидатів у депутати.

Принцип неприпустимості зловживання свободою діяльності друкованих ЗМІ. Один з базових принципів організації діяльності друкованих засобів масової інформації (ЗМІ), який передбачений ст. 3 Закону України “Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні”. Він означає, що ці ЗМІ не можуть бути використані для: поширення відомостей, розголошення яких забороняється статтею 46 Закону України “Про інформацію”: закликів до захоплення влади, насильницької зміни конституційного ладу або територіальної цілісності України; пропаганди війни, насильства та жорстокості; розпалювання расової, національної, релігійної ворожнечі; розповсюдження порнографії, а також з метою вчинення інших кримінально карних діянь. Забороняється також використання друкованих ЗМІ для втручання в особисте життя громадян, посягання на їх честь і гідність; розголошення будь-якої інформації, яка може призвести до вказання на особу неповнолітнього правопорушника без його згоди і згоди його представника.

Уніформізм (територіальна стандартизація). Принцип, який застосовується при організації виборів у деяких федеративних державах. Він передбачає конституційне закріплення однакового статусу для всіх суб’єктів федерації. Наприклад, конституція США надає кожному штату, незалежно від його розмірів, двомандатне представництво в Сенаті, а у Німеччині конституція передбачає мінімальну гнучкість числа представників кожної землі у Бундесраті – верхній палаті парламенту – залежно від різниці між кількістю населення різних земель. Проте виборче законодавство більшості країн-членів ЄС передбачає певні територіально орієнтовані винятки з правил.

Розведення виборів у часі. Практика проведення виборів різних органів влади у різний час. Є однією з умов забезпечення усвідомленого вибору. Розведення виборів у часі дозволяє зосередити більше уваги виборців, засобів масової інформації (ЗМІ) та спостерігачів на передвиборних планах і програмах претендентів. Крім того це дозволяє посилити контроль над ходом виборчої кампанії та діями кандидатів у депутати, що веде до мінімізації порушень, які існують в умовах одночасного проведення виборів. Однак розведення виборів у часі означає додаткові витрати з державного бюджету, а також, на думку деяких аналітиків, може паралізувати політичне життя країни на весь період від виборів до виборів. Дана проблема є актуальною для України, де парламентські та місцеві вибори відбуваються одночасно. Об’єднання в часі місцевих виборів та виборів до Верховної Ради України до того ж ставить перед учасниками виборчої кампанії, виборчими комісіями та органами влади низку правових колізій, оскільки порядок проведення

виборів регулюються різними законами. Злиття виборчих комісій, яке має місце у цьому випадку, перевантажує їхню роботу й послаблює контроль за виконанням рішень, збільшує імовірність порушень виборчого законодавства та відкриває простір для зловживань. Крім того можна стверджувати, що збіг парламентських і місцевих виборів негативно відбивається на активності та увазі громадян саме до кандидатів та програм на місцевому рівні. З іншого боку, розведення виборів у часі дозволить громадянам висувати більш конкретні запити до ймовірних кандидатів, ретельніше контролювати хід виборів та брати активнішу роль у передвиборній кампанії, що, у свою чергу, сприятиме становленню активістської політичної культури громадян, згуртуванню місцевих громад. При одночасному проведенні виборів також спостерігається суттєве навантаження на Державний та місцеві бюджети, розосереджується увага виборчих комісій щодо контролю за використанням коштів кандидатами в депутати різних рівнів.

2. ВИБОРЧА КАМПАНІЯ ТА ВИБОРЧИЙ ПРОЦЕС.

2.1. Передвиборна кампанія. Період спеціально організованої діяльності до часу офіційного початку виборів, спрямованої на “висвітлення”, формування чи підтримання необхідного іміджу й позитивного образу майбутнього кандидата (політичної партії, руху, окремого політика), забезпечення його упізнаваності серед потенційного електорату та утвердження (збереження попереднього статусу) на політичному полі відповідного рівня. Передвиборні кампанії ніяк не пов’язані з датою виборів і вони можуть вестися практично безперервно, перетворюючись на виборчі. До передвиборних проектів відносять: проекти, пов’язані зі збиранням підписів виборців, під різними вимогами до влади, зверненнями, відозвами та ін.; адресні проекти щодо роботи з різними групами населення: пенсіонерами, молоддю, військовослужбовцями; проекти щодо роботи із засобами масової інформації (ЗМІ); організація регіональних і міжрегіональних науково-практичних конференцій з актуальних проблем: економіка, охорона здоров’я, наука, культура, злочинність, екологія та ін.; проекти, пов’язані з розвитком підприємництва в регіоні; інші проекти, пов’язані зі збиранням коштів під виборчу кампанію (фондрайзінг); благодійні акції та програми.

Попередня “розкрутка”. Скрита форма виборчої кампанії, яка розпочинається задовго до офіційного її початку й має на меті зібрати гроші та організаційні ресурси та підвищити політичний рейтинг. У ході попередньої “розкрутки” кандидат добивається відповідної впізнаваності, що дасть йому можливість приймати участь в майбутніх виборах в якості реального кандидата. Для досвідченого політика попередня “розкрутка” в класичному розумінні не потрібна. Він продовжує свою виборчу кампанію всю активну політичну діяльність. Попередня “розкрутка” не потребує викладу цілісної програми, вона краще здійснюється навколо тих проблем, які хвилюють мешканців. При попередній “розкрутці” не варто заявляти про

своє бажання приймати участь у боротьбі за депутатський мандат. Зазвичай попередня “розкрутка” закінчується за три-чотири місяці до виборів, коли починається активна підготовка до участі у виборчій кампанії.

2.2. Виборча кампанія. Офіційно оголошений період доцільно організованої, методично грамотно побудованої і змістовно насиченої діяльності кандидата у депутати, політичної партії, спрямованої на виконання масового психологічного впливу на електорат з метою усвідомленого і неусвідомленого їх спонукання до віддачі голосів за вказаного кандидата (партію). Як будь-який політико-правовий процес, виборча кампанія є як певною діяльністю визначених законом суб’єктів щодо забезпечення народного волевиявлення, так і системою правових норм, що регулюють цю діяльність. Відповідно, практично всі сучасні держави законодавчо регулюють правила проведення такої кампанії, аби забезпечити дотримання на практиці конституційних принципів рівних і вільних виборів. Таке регулювання, серед іншого (визначення суб’єктів виборчого процесу, їхніх прав і обов’язків, повноважень виборчих комісій тощо), полягає у визначенні правил використання в кампанії ресурсів, що забезпечують вплив на свідомість виборців (агітаційних, комунікаційних, медійних) дозволяють утримувати адекватне матеріально-фінансове забезпечення кампанії (фінансування виборчої кампанії), залучають органи публічної влади до процесу формування персонального складу виборних органів (повноваження органів публічної влади в організації і забезпеченні виборів, обмеження зловживань службовим становищем). Усі зусилля в кампанії спрямовані на оптимальне використання наявних виборчих ресурсів для посилення переваг кандидата (партії) та для нейтралізації сильних сторін опонентів. У законодавстві країн Центральної та Східної Європи словосполучення “виборча кампанія” вживається у сенсі “агітаційна кампанія”. Кожна виборча кампанія є унікальною й несхожою на попередні. Унікальність виборчої кампанії визначається трьома чинниками: особою кандидата, специфікою моменту, стратегією виборчої кампанії. Форма та зміст виборчої кампанії залежать від багатьох факторів. Виділяють різні типи виборчих кампаній. В залежності від рівня представницької влади, що обирається, а також від розміру виборчих округів виділяють: місцеві виборчі кампанії малого масштабу (вибори депутатів сільських чи районних рад – чисельність виборців до 5000); місцеві виборчі кампанії середнього розміру (від 5 до 20 тис.); місцеві виборчі кампанії великого масштабу (від 20 до 50 тис.); регіональна виборча кампанія (понад 50 тис.); регіональна виборча кампанія середнього розміру (понад 100 тис.); регіональна виборча кампанія великого розміру (понад 200 тис.); загальнонаціональна виборча кампанія (всі виборці України). Чим меншим є масштаб виборчої кампанії, тим простішою є її структура і тим активнішим є особистий контакт кандидатів з виборцями. І навпаки - чим більший масштаб виборчої кампанії – тим меншою є залученість кандидатів у неї, зростає роль виборчого штабу. В залежності від суміщення тобто чи вибори проводяться на один рівень чи обираються

одночасно кандидати різних рівнів. Зазвичай суміщають вибори різних рівнів (районні, міські, обласні та Верховну Раду) або вибори з референдумом. В залежності від типу виборчої системи. У виборчих кампаніях прийнято виділяти два види факторів, які впливають на неї: керовані та некеровані. Перші залежать від рішень та дій самого кандидата та його команди і можуть бути виявлені за допомогою спеціальних соціально-психологічних досліджень. Другі не залежать від рішень кандидата та його команди. До них відносять: загальний вектор соціально-політичних процесів в країні; діяльність центральних, обласних та регіональних органів влади; економічна ситуація в державі та окрузі; особливості екологічної ситуації; особливості соціального портрету регіону; характер діяльності опонентів та їх команд; різка зміна політичної ситуації в сусідніх країнах, кліматичні умови тощо. Виборча кампанія складається з кількох етапів: нульовий (підготовчий) – триває до початку офіційної реєстрації кандидата в депутати (партії, блоку); початковий – початок пропагандистської кампанії, перше знайомство з кандидатом та його програмою; основний – реалізація плану-графіку виборчої кампанії; заключний – останні два тижня перед виборами – активізація виборчої пропаганди та агітації; день виборів; підведення підсумків. Враховуючи розмір території України термін, що дається законодавством на ведення виборчої кампанії є доволі значним. Висування претендентів починається за 170 і закінчується за 140 днів до виборів, реєстрація кандидатів Центральною виборчою комісією (ЦВК) повинна закінчуватися не пізніше як за 90 днів до виборів. Таким чином, для агітаційної роботи українські кандидати на посаду Президента мають не менше ніж 89 днів, тобто майже три місяці. Для порівняння: у набагато менших від України державах, таких, наприклад, як Болгарія, на виборчу кампанію кандидатів у президенти дається 24 дні, у Словаччині – 13 днів. Однак запозичення європейського досвіду в цьому плані навряд чи є доцільним. Враховуючи, що в Словаччині 4 млн. виборців, а в Україні їх аж 38 млн., терміни ведення передвиборної агітації в Словаччині і в Україні співвідносяться приблизно як 3 : 2. Тобто до певної міри можна навіть стверджувати, що терміни ведення виборчої кампанії в України є скороченими у пропорції до кількості виборців та розвитку інфраструктури.

Маркетингова виборча кампанія. Така модель виборчої кампанії, при якій виборець виступає у ролі гіпотетичного покупця, а чисельні виборчі об’єднання – у ролі гіпотетичних продавців. Роль товару відводиться кандидатам, їх програмам, іміджу. Таким чином таку модель виборчої кампанії можна визначити як процес створення товару, розробки, планування та проведення заходів по його ідентифікації, рекламі та стимулюванні збуту. А мета такої кампанії – з найбільшим ефектом провести значний (у масштабах всього виборчого округу) розпродаж. Сучасний виборчий ринок неможливий без активного і навіть агресивного політичного маркетингу. Він передбачає вивчення кон’юнктури політичного ринку, настроїв виборців та їх готовності підтримати ті чи інші програми. При цьому всі акції виборчої

кампанії мають чітку спрямованість на окремі (цільові) категорії виборців, а організація кампанії максимально структурована та раціональна.

Адресна виборча кампанія. Виборча кампанія зорієнтована на адресну групу виборців. “Ми всі робимо помилку,- писав Гоулд,- намагаючись звернутися до всіх та кожного. Суть успішної політичної стратегії полягає в тому, щоб робити вибір і часто жорсткий вибір. Необхідно визнати, що ви не можете адресувати свій політичний заклик всім – вам просто доведеться вибирати. Це, звичайно не означає, що ви повинні повністю виключити з поля зору тих, хто не входить до вибраної вами групи, просто тим, хто до неї входить, повинно приділятись найбільше уваги.” Знаючи свою адресну групу, характерний для неї тип сприйняття, можна приступати до планування впливу на неї.

Виборча кампанія та міжетнічні стосунки. На перебіг виборчої кампанії суттєвий вплив можуть здійснювати існуючі в суспільстві міжетнічні стосунки. Вибори та виборча система можуть бути інструментом зміни рівня стабільності та ступеня репрезентативності в політичній системі. Х. Лінц та А. Степан вважають, що вибори можуть підвищити чи, навпаки, знизити політичну значимість етнічності. Їх роль зростає, якщо йдеться про перші вибори, що проводяться в новій державі. Щоб зменшити вплив етнічного фактора, загальнодержавні вибори мають передувати місцевим виборам. Водночас приклад ПАР та Індії доводить, що існує залежність між високою конкуренцією на виборах і етнічним насильством. Якщо етнічні лідери змушені вести безкомпромісну боротьбу задля захисту інтересів власної групи за рахунок інших, то це може призвести до поляризації та збільшення конфліктів. У випадку поліетнічних суспільств чим вищі ставки, тим більша ймовірність того, що виборча кампанія матиме тенденцію до поляризації і радикалізації різних груп. Ситуація загострюється за наявності етнічних партій: тоді вибори можуть бути цензованими і з передбачуваними результатами. Д. Горовіц визначає три моделі етнічного насильства у виборчих перегонах: превентивний удар, прорив і закріплення. Превентивний удар спрямований на підвищення шансів на перемогу конкретної етнічної спільноти за допомогою розмивання голосів певної категорії виборців між кількома учасниками перегонів. На противагу цьому, стратегія прориву передбачає спробу партії розширити свою електоральну базу за рахунок виходу за межі традиційної етнічної основи. Якщо це сприймається іншими партіями як загроза, то це може спровокувати насильство. Етнічне виборче насильство у вигляді закріплення характерне у поствиборчий період. Чисте закріплення характерне для ситуації, коли вибори підтверджують домінування демографічної більшості. Штучне закріплення характеризує ситуацію, коли на виборах перемогу здобуває меншина (що може зумовлюватися штучним розколом більшості або особливостями виборчої системи). У випадку чистого закріплення джерелом

насильства стають меншини, штучного – більшість. Жодна з цих ситуацій не сприяє стабільності та репрезентативності.

Історія виборчих кампаній. Історія виборів така ж давня, як і людське суспільство. Потреба в ефективних засобах впливу на "електорат" гостро відчувалася вже на виборах вождя чи гетьмана. Отже, цивілізаційний поступ неминуче зумовлював і розвиток виборчих технологій. У 1846 р. майбутній президент США А. Лінкольн висунув свою кандидатуру на виборах до Конгресу США. Друзі пожертвували на його виборчу кампанію 200 доларів. Перемігши, педантичний і скрупульозний А. Лінкольн повернув друзям залишок 199 доларів і 25 центів. Під час передвиборчої кампанії А. Лінкольн жодного разу не виїхав за межі рідного міста і не виголосив жодної промови перед виборцями. Кандидати в американські президенти почали зустрічатись з виборцями лише у другій половині XIX ст. У 1888 р. Б. Гарісон – кандидат-республіканець – зустрівся з 2000000 особам, а У. Маккінлі під час виборчої кампанії 1896 р. особисто поспілкувався із 750000 виборців. У 1924 р. претенденти на президентський пост США К. Кулідж та його опонент-демократ Дж. Дейвіс вперше викупили час в радіоефірі для презентації своїх політичних платформ. Радіотрансляції виступів кандидатів слухали 30 мільйонів американців. У 1932 р. Ф. Рузвельт проїхав поїздом через всю країну до Чікаго, по дорозі виступивши у 36 штатах. У 1919 р. Е. Бернейс – родич всесвітньовідомого З. Фрейда - заснував у Нью-Йорку свою фірму по "керівництву відомістю", яка була орієнтована на політичну сферу. На початку 1930-х рр. Журналіст К. Уайтекер і рекламний агент Л. Бакстер створили в Каліфорнії першу в історії спеціалізовану службу з проведення виборчих кампаній "Кампейн інкорпорейтед". Їхня перша виборча кампанія виглядала так: вулицями, уздовж яких були розклеєні портрети усміхнених кандидатів, під звуки оркестру дефілювали одягнені в уніформу дівчата і роздавали перехожим листівки. Першим "телевізійним" президентом вважається Дж. Кеннеді. Проте ще 1952 р. в США було 19 мільйонів телевізорів, і Д. Ейзенхауер витратив на телевізійну рекламу 2 мільйони доларів. Вибори 1960 р., на яких Дж. Кеннеді переміг Р. Діксона, започаткували ефективний розвиток сучасної моделі – "New Politics". У 1968 р. у Парижі була заснована Міжнародна асоціація політичних консультантів. Саме французи першими спробували перейняти американські виборчі технології. Під час президентських виборів 1965 р. класичному стилю генерала Шарля де Голля вперше протистояв американізований стиль кандидата Ж. Леканюе. У Франції стали з'являтись приватні агенства, які займалися виключно політичними виборчими кампаніями. Найвідомішою стала діяльність фірми "Сервіс та метод" на чолі з М. Бонграном. Під впливом європейської політичної культури американська модель "New Politics" трансформувалась у французьку модель "Marketing Politique". У 1970-х рр. професіоналізація діяльності з організації виборчих кампаній розпочинається й у Німеччині. Тут з самого початку, на відміну від США, політичні консультанти і менеджери виборчих кампаній були вписані в

рамки партійних структур. Провідними спеціалістами з виробництва “політичних зірок” вважаються американці Дж. Наполітан, Мет Різ, Т. Шварц; французи М. Бонгран, Жак Сегела; англієць Гордон Ріс; німець Герд Бахер. Напередодні нового тисячоліття країни “нової демократії” також набули унікального досвіду виборчих технологій. У Росії з 1989 р. було проведено 6 федеральних виборчих кампаній (4 парламентські і 2 президентські), 3 загальнонаціональні референдуми. Унікальний досвід проведення виборчих кампаній здобула й Україна.

2.3. Виборчий період. Офіційно встановлений проміжок часу протягом якого здійснюється виборча кампанія. Найбільш докладно визначення цього поняття подається у виборчих кодексах. Так виборчий кодекс Албанії визначає виборчий період як “період, що починається за тридцять днів до дати проведення виборів і триває до дня остаточного повідомлення результатів голосування”. Визначення “виборчого періоду” дається й у законодавстві Молдови. Виборчий кодекс цієї країни визначає його як “період часу, який починається від офіційного оголошення дати виборів і закінчується на день, коли кінцеві результати виборів підтверджуються компетентними органами”. Як бачимо, уніфікованого визначення виборчого періоду не існує. І якщо виборчі кодекси обох країн солідарні щодо моменту закінчення виборів – дня оголошення остаточних підсумків голосування, то момент початку виборчої кампанії визначається абсолютно по-різному. Однак у більшості країн Центральної та Східної Європи окремих визначень цих понять узагалі не існує. Точка відліку проведення виборів в законодавстві країн Центральної та Східної Європи формулюється двома шляхами: або шляхом зазначення конкретного дня (Естонія, Боснія та Герцоговина) або більш загального формулювання – протягом певного періоду після закінчення терміну діяльності попереднього органу. Так, в Естонії вибори Президента проводяться “не раніше ніж за 60 та не пізніше ніж за 10 днів до завершення терміну перебування на посаді Президента Республіки; в Албанії перший тур виборів в Асамблею проводиться за 60-30 днів до припинення строку повноважень діючої Асамблеї й не пізніше ніж через 45 днів після її розпуску. У Болгарії вибори призначає Президент Республіки не пізніше ніж за 60 днів до дня виборів, у Литві чергові вибори до Сейму призначаються Президентом Республіки не пізніше як за шість місяців до закінчення повноважень членів Сейму з одночасною умовою – не раніше як за два місяці та не пізніше як за місяць до закінчення повноважень членів Сейму. Законодавством Македонії передбачено, що вибори у члени парламенту проводяться один раз на чотири роки в останні 90 днів дії мандату старого складу Парламенту чи протягом 60 днів з дати його розпуску. Згідно з Законом України “Про вибори народних депутатів України, чергові вибори до парламенту в Україні відбуваються в останню неділю березня четвертого року повноважень Верховної Ради України. Як видно, праткика такого формулювання не надто поширена. Однак для України вона є цілком прийнятною, оскільки її законодавство передбачає

можливе проведення як чергових, так і позачергових виборів, встановлюючи для кожного випадку окремі терміни.

2.4. Виборчий процес та його етапи. Здійснення суб'єктами виборчого процесу передбачених законом виборчих процедур; сукупність різних форм взаємодії та послідовних дій з висунення, рекламування та голосування за суб'єктів політичної влади, персональний та структурний склад яких формується вираженням волі тієї частини населення, яка за законодавством вважається достатньою для визнання результатів виборів легітимними. У цьому заході бере участь велика кількість осіб, що виконують різні функції, тому виборчий процес складається з певного набору узгоджених за часом та місцем проведення політичних, правових і організаційних дій. З формально-правової точки зору виборчий процес розглядається як система законодавчо встановлених процедур з'ясування суспільної оцінки відповідності задекларованої спрямованості політичної активності кандидатів на виборні посади, коло яких визначається у встановленому законом порядку, правоздатними громадянами країни або її окремого регіону залежно від загальнодержавного чи місцевого характеру виборів. Виборчий процес завжди включає в себе встановлену законодавством сукупність процесуальних форм проведення виборів, які визначають кількість та зміст стадій виборчого процесу. Виборчий процес не тільки і не стільки переважно адміністративний технологічний процес, скільки публічний, конкурентний процес, в межах якого розгортається політична правосуб'єктність громадян-виборців. Виборчий процес розглядається як складова загального політичного процесу та режиму, що існують в країні. За умови демократичних режимів виборчий процес є вельми важливою сукупністю форм взаємодії громадянського суспільства і держави – передачею владних повноважень представникам суспільства через процедуру виборів. У результаті цілеспрямованої політичної діяльності досягають соціально значущий підсумок: для суспільства – найбільш повна реалізація функції легітимації координаторів соціальних процесів, для держави – забезпечення правових норм організації та проведення виборчих кампаній, для кандидатів на виборні посади – здійснення в рівній боротьбі з політичними конкурентами свого права репрезентувати громадян в органах політичної влади. Початок виборчого процесу оголошує Центральна виборча комісія (ЦВК) у випадках та в строки, встановлені Конституцією та Законом України "Про вибори народних депутатів України". Виборчий процес в Україні включає такі етапи: складання та уточнення списків виборців, утворення виборчих округів, утворення виборчих дільниць, утворення виборчих комісій, висування та реєстрація кандидатів у депутати, проведення передвиборної агітації, голосування, підрахунок голосів виборців та встановлення підсумків голосування, встановлення результатів виборів та їх офіційне оприлюднення, оприлюднення діяльності виборчих комісій. Виборчий процес завершується через п'ятнадцять днів після дня офіційного оприлюднення ЦВК результатів виборів.

Засади виборчого процесу. Відправні ідеї, положення, основні принципи діяльності суб'єктів виборчого процесу. Вони є підгрунтям для здійснення ними передбачених законом виборчих процедур. До основних засад виборчого процесу відносять: законність та заборона незаконного втручання будь-кого у виборчий процес; політичний плюралізм; гласність і відкритість; рівність всіх суб'єктів виборчого процесу; свобода передвиборної агітації, рівні можливості доступу до засобів масової інформації (ЗМІ); неупередженість до партій (блоків), кандидатів з боку органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб та керівників підприємств, установ і організацій. Основні засади виборчого процесу виписані в ст. 10 Закону України "Про вибори народних депутатів України".

3. ГОЛОВНІ ПРОЦЕДУРИ ВИБОРЧОЇ КАМПАНІЇ.

3. 1. Головні процедури виборчої кампанії. Політичні вибори не зводяться до самого тільки голосування. Вибори – це розтягнутий у часі процес, і власне сам виборчий акт займає лише незначну його частину. Оскільки виборча діяльність є нормативно врегульованою, упорядкованою, відносно сталою, у ній можна виділити певні, розташовані в чіткій послідовності елементи – стадії (процедури). Серед них головними є наступні: призначення виборів та визначення дати їх проведення; визначення виборчих округів та виборчих дільниць; формування органів, що проводять вибори; складання списків виборців; висування та реєстрація кандидатів; передвиборна агітація; голосування; підрахунок голосів; оприлюднення результатів голосування; проведення в разі необхідності повторного голосування чи повторних виборів. Залежно від виборчих законів та доктрин не всі стадії можуть мати місце. Не завжди виборчі закони фіксують усі ці стадії на формальному (нормативному) рівні. Однак принаймні доктринально вони визначені в більшості країн. Стосовно кожного з цих етапів можуть бути прийняті законодавчі рішення, вигідні або невигідні для окремих політичних партій та кандидатів. Світовий досвід політичного розвитку наочно показує, що країни зі стабільними політичними системами часто не потребують детального регламентування виборчих процедур у законах. Виборча процедура може ґрунтуватись тут переважно на традиціях, окремих актах галузевого характеру і прецедентному праві. Потреба в детальній регламентації виникає, як правило, у суспільствах, що переживають процес демократичного відновлення, докорінної перебудови системи політико-правових інститутів. Цей шлях пройшли в післявоєнні роки більшість країн Західної Європи, а в останнє десятиліття – багато східноєвропейських держав. У аналогічних умовах перебуває сьогодні й Україна. Основні стадії виборчого процесу визначені ст. 10 Закону України "Про вибори народних депутатів України".

Підготовка виборів. Організація та проведення виборів потребують значної підготовчої роботи, пов'язаної з серйозними організаційними зусиллями. Так, у Німеччині ця робота розпочинається приблизно за півроку до закінчення терміну повноважень парламенту коли федеральний президент за пропозицією федерального уряду призначає дату проведення виборів. Уряд у свою чергу попередньо узгоджує її з урядами земель. Від дня оголошення дати проведення виборів починається відлік визначеного законом часу, протягом якого партії, що бажають взяти участь у виборах, мають заявити про себе. Мають бути підготовлені їхні земельні списки і названі прямі кандидати від виборчих округів. Це означає, що в різних структурних підрозділах партій ще задовго до оголошення дати проведення виборів відбулися дискусії з приводу висунення гідних кандидатів та їхні вибори на партійних з'їздах. Ясна річ, що до того часу вже давно розпочалася технічна та організаційна підготовка до передвиборної боротьби. Федерація й землі повинні призначити голів передвиборної кампанії й утворити виборчі комісії. Призначення голів виборчих комісій, поділ виборчих округів, визначення виборчих дільниць та складання списків виборців є завданням відповідних комунальних органів влади. Вони повинні поінформувати також громадян про вибори і на той випадок якщо хтось з них у день виборів не буде перебувати за місцем проживання, підготувати документи для голосування по пошті. Списки висунутих кандидатур та списки членів виборчих комісій мають надсилатися головам районних або земельних виборчих комісій. Ті перевіряють, чи під час висунення кандидатур не було порушено закону або положення про вибори. Не пізніше як за 30 днів до встановленої дати проведення виборів голови виборчих комісій приймають рішення про допуск висунутих кандидатур, оперативно приймають пропозиції про внесення змін або скарги на їхні рішення в тому разі, коли поданий їм список із якихось причин не був прийнятий у первісному вигляді. Не пізніше, ніж за 20 днів до дня виборів, головам виборчих комісій потрібно подати зведені списки, і вони приймають рішення про їх допуск. У той час в політичних партіях теж активно триває підготовка до виборів. Вони стежать за тим, щоб точно дотримувались терміни, встановлені законодавством, щоб при висуненні кандидатів не допускалося ніяких формальних помилок, щоб друкувався агітаційний матеріал для передвиборної кампанії і щоб кандидати виступали зі своїми програмами на зустрічах з виборцями. Телебачення надає партіям телевізійний час для коротеньких рекламних сюжетів, у яких кількома стислими гаслами вони можуть подати свою політичну програму. Найавторитетніших політиків закликають підтримати того чи іншого кандидата у їхніх виборчих округах. У день виборів на виборчих дільницях потрібна допомога численних добровільних агітаторів. Вони повинні відмічати виборців у списках і вручати їм документи для голосування, стежити за тим, щоб не виникало ніяких перешкод під час виборів; а після закриття виборчих дільниць мусять допомагати при підрахунку голосів. У день виборів завчасно до відкриття виборчих дільниць з'являється на своє робоче місце голова виборчої комісії, як правило, досвідчений чиновник

комунального органу влади. Він пересвідчується в наявності списку виборців, а також у тому, що кількість виборчих бюлетенів відповідає числу виборців. Мають бути підготовлені бланки запису результатів виборів; повинні висіти оголошення про вибори. Агітаційна пропаганда партій на виборчій дільниці в день виборів не допускається. У кабінах для голосування мають бути олівці – й найголовніше – урна для голосування. Після цього голова виборчої комісії відкриває голосування: він бере із засідателів обіцянку, що вони неупереджено виконуватимуть покладені на них обов'язки. Тоді пересвідчується, що урна для голосування справді порожня, закриває і запечатує її. Протягом десяти годин після відкриття виборчої дільниці, доки не почнеться підрахунок голосів, ніхто не має права розкривати урну. Після закриття виборчих дільниць о 18 годині насамперед забирають і замикають усі невикористані виборчі бюлетені. Тільки після цього розпечатують і відкривають урну й розпочинають підрахунок поданих голосів.

Проголошення (призначення) виборів. Одна з головних процедур виборчої кампанії, яка визначає її початок. Конституція кожної країни чітко регламентує хто має право проголошувати вибори. Переважно це право належить уряду, який визначає конкретну дату проведення чергових (позачергових) виборів. У парламентсько-президентських республіках, де главою держави є президент (монарх), він здебільшого лише контрасигнує це рішення. У Франції та у президентських республіках цим правом наділений президент. У конституціях Норвегії та Швейцарії міститься норма про те, що парламент не може бути розпущений до закінчення його каденції. Кожна країна встановлює граничний термін, на який обираються депутати одного скликання (каденція) – п'ять чи чотири або, як у Швейцарії та Новій Зеландії, три роки. У більшості країн світу вибори проводяться у строки встановлені законом через певні проміжки часу. Приміром, у США в перший вівторок після першого понеділка листопада кожного парного року переобирається весь склад Палати представників Конгресу і третина сенату, а кожного високосного року – відбуваються ще й президентські вибори. Фіксовану дату проведення виборів встановлено також у Норвегії та Швейцарії, а у Люксембурзі, Новій Зеландії та Швеції послідовність виборів майже неодмінно збігається з відповідним графіком. У парламентських республіках вибори за звичайних умов проводяться, коли спливає строк повноважень загальнонаціонального представницького органу нинішнього скликання. Однак у певних, визначених законом випадках, парламент може бути розпущений достроково і тоді проводяться позачергові вибори до нього. Ось чому в таких країнах, як Англія, Японія, Бельгія, Греція, час проведення парламентських виборів визначається залежно від ситуації, що склалася. Але для західних парламентських систем використання одним складом парламенту всього відведеного їм терміну є винятком з правил; цим характеризується лише Німеччина – єдина країна-член ЄС, де у післявоєнні роки вибори майже завжди відбувались по закінченні повного терміну

роботи складу законодавчого органу попереднього скликання. Фактично тривалість роботи одного депутатського корпусу становить у середньому 75 % від максимальної можливої. Аналіз загальних виборів у країнах Заходу у післявоєнний період показує, що у двох третинах випадків урядові партії втрачали підтримку. Найчастіше парламентські більшості змінюють одна одну. Президентські вибори теж проводяться у встановлені строки, а позачергові вибори проводяться в разі усунення президента з посади, відставки або смерті. Так у Франції після встановлення тут у 1962 р. прямих виборів президента термін їх каденції становив всього лише два роки: тільки Жискар Д'Естен та Франсуа Міттеран утримали цю посаду повні сім років; де Голь подав у відставку, а Помпіду помер, перебуваючи на президентській посаді. Розбіжність у строках виборів до різних структур влади в країні дає змогу досягти високого ступеня наслідуваності влади й стабільності державної політики поряд з регулярним і суттєвим їх оновленням. Так, у США у більшості штатів термін виборів губернаторів штатів не збігається з президентськими виборами. Це підсилює незалежність влади штатів від федеральної влади. Вибори мерів міст, а також вибори до місцевих органів врядування також часто не збігаються з виборами на федеральному рівні. Це, а також та обставина, що члени Верховного суду США призначаються довіку, є ознаками практичного втілення принципу поділу влади. Право призначати позачергові вибори до Верховної Ради України у строки, встановлені Конституцією, належить Президенту України, а призначення виборів Президента України – до повноважень Верховної Ради України. Так само Верховна Рада призначає чергові та позачергові вибори до органів місцевого самоврядування. Про початок виборчої кампанії оголошує Центральна виборча комісія (ЦВК) відповідно до строків, визначених Конституцією України та законами України. Конституцією України визначено, що чергові вибори Президента України проводяться в останню неділю жовтня п'ятого року повноважень Президента України. У разі дострокового припинення повноважень Президента України вибори проводяться в період дев'яноста днів з дня припинення повноважень. Чергові вибори до Верховної Ради України відбуваються в останню неділю березня четвертого року повноважень Верховної Ради України. Позачергові вибори до Верховної Ради України призначаються Президентом України і проводяться в період шістдесяти днів з дня опублікування рішення про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України.

3.2. Реєстрація виборців. Один з головних елементів виборчої кампанії**.** Реєстрація виборців є найбільш складною, суперечливою і часто найменш успішною частиною організації виборів. Це було видно на прикладі виборів 1996 р. в Замбії, коли, незважаючи на активну реєстраційну кампанію, до проведення якої була спеціально залучена приватна компанія, зареєстрували менше половини громадян, які за віком мали право голосу. Будь-яка виборча система з одномандатними виборчими округами зазвичай передбачає, що всі виборці повинні бути зареєстровані у своєму виборчому окрузі. Тому

паралельні та змішані системи поряд з системою голосування за принципом відносної більшості, альтернативного голосування та голосування у два тури вимагають більших фінансових затрат і організаційних зусиль під час реєстрації виборців. При системі представницького голосування або голосування без права передачі голосу чи з правом передачі голосу створюються багатомандатні округи і їх кількість є меншою, а тому весь цей процес стає простішим, що особливо помітно під час проведення пропорційних виборів на основі партійних списків у великих округах. Ця перевага виборів за регіональними партійними списками стала одним з факторів на користь цієї системи при проведенні виборів перехідного періоду в Камбоджі в 1993 р. і перших демократичних виборів у ПАР у 1994 р. Однак слід наголосити, що вибір того чи іншого варіанту виборчої системи має тільки частковий вплив на вартість реєстрації виборців, яка переважно завжди є досить високою. Реєстрація виборців відбувається у виборчому списку. Світова практика знає дві головні процедури реєстрації виборців. За постійної системи виборець реєструється один раз і більше вже не зобов'язаний цього робити. Поправки у списки вносяться лише у разі смерті, зміни місця проживання або прізвища виборця. Дана система широко застосовується у виборчій практиці США. За періодичної системи реєстрації старі списки виборців анулюються у встановленому законом порядку, виборців реєструють знову і складають нові списки. Ця система практикується в Канаді, Великобританії, Франції та Україні. Списки виборців по кожній виборчій дільниці складають виконавчі органи сільських, селищних, міських, районних у містах рад, місцеві державні адміністрації у містах Києві і Севастополі. До списків виборців включають усіх громадян України, які мають право голосу і яким на день виборів виповнюється 18 років. На виборчій дільниці списки виборців мають бути отримані не пізніше ніж за 45 днів і подані для загального ознайомлення громадян не пізніше ніж за 15 днів до виборів. Кожний виборець має право оскаржити в окружній виборчій комісії або в суді факти невключення або неправильного включення до списку виборців, допущені неточності чи виключення з нього.

Списки виборців. Документ, який визначає коло учасників голосування і засвідчує право громадянина брати участь у виборах. Формування списків виборців є необхідною умовою здійснення виборцем свого права голосу, і здійснюється шляхом внесення особи до списку, на основі якого він може бути допущений до голосування. Залежно від того, на кого покладений обов'язок реєстрації, вона може бути публічною (обов'язковою, примусовою) або особистою (добровільною). Як правило, відповідальність за складання списків виборців покладається на органи державної влади. Виняток становлять лише США – єдина у західному світі країна, що зберігає започатковану ще у XIX ст. практику зобов'язання виборців попередньо реєструватися для участі у голосуванні. Формування списків виборців є головною процедурою визначення та ідентифікації виборчого корпусу, своєрідним "ситом", яке встановлює дієздатність громадян і правові

обмеження щодо використання конституційного права на волевиявлення і формування органів державної влади. У нових демократіях складання й перевірка списків виборців постає як інтегральна частина виборчої кампанії, хоча в кожній окремій країні існують різні підходи до порядку організації та проведення даної процедури. Ключовими питаннями на даному етапі проведення виборів є такі: 1) Визначення органу, компетентного і відповідального за формування списків, 2) Визначення бази формування списків (дані податкової, паспортних служб, державних цивільних реєстрів), 3) Правовий статус списків виборців, 4) Механізми і процедури внесення змін і доповнень. Проблема "мертвих душ", "голосування вдруге", 5) Відповідальність виборців та посадових осіб за порушення, що стосуються списків. Списки виборців складаються з метою державного гарантування та надання можливості проголосувати кожному виборцю, забезпечивши тим самим реалізацію передусім конституційного принципу загального виборчого права. При складанні списків виборців забезпечується також і реалізація конституційного принципу рівного виборчого права: виборець включається до списку виборців лише на одній виборчій дільниці. Правове регулювання процедури складання списків виборців встановлює певну національну традицію фіксування виборчого корпусу, яка тягне за собою як певні переваги, так і вади. Це виключає можливість існування в Україні так званого плюрального вотуму, тобто голосування на кількох виборчих дільницях, наприклад за місцем реєстрації та місцем фактичного проживання. Для підготовки проведення голосування виборців до 1 жовтня року, який передує року проведення чергових виборів, складаються загальні списки виборців за формою, затвердженою Центральною виборчою комісією (ЦВК). Внесення громадян у список виборців є важливою складовою частиною процесу реєстрації виборців. Для складання та уточнення загальних списків виборців відповідні органи влади створюють робочі групи обліку виборців на період з 1 серпня року, що передує року проведення чергових виборів, до дня проведення чергових виборів включно. Для взаємодії з робочими групами обліку виборців та забезпечення їх необхідною для складання загальних списків виборців інформацією Міністерством внутрішніх справ України, Міністерством юстиції України, Міністерством оборони України, Державним департаментом України з питань виконання покарань, а також Міністерством закордонних справ України у кожному територіальному органі визначаються відповідальні працівники. Посадові особи, керівники органів, підприємств, закладів, установ, організацій, представництв, командири військових частин (формувань) зобов'язані забезпечити своєчасне подання повних і достовірних відомостей за встановленою формою. Районні, міські, регіональні робочі групи обліку виборців складають загальні списки виборців відповідно до Порядку складання загального списку виборців, затвердженого ЦВК. Фінансування складання загальних списків виборців здійснюється за рахунок коштів Державного бюджету України. До загального списку виборців включаються громадяни України, які досягли або досягнуть на день виборів вісімнадцяти

років і мають право голосу. При цьому до загального списку виборців заносяться такі відомості про виборця: прізвище, ім'я, по-батькові; дата народження; місце народження відповідно до адміністративно-територіального устрою на час складання списків виборців; місце проживання або місце перебування; у разі необхідності – примітка про постійну нездатність пересуватися самостійно. Для забезпечення громадського контролю за процесом складання та достовірністю загальних списків виборців ЦВК створює центральну контрольну групу та регіональні контрольні групи, до складу кожної з яких входять по одному представнику від партій (блоків), які в поточному скликанні Верховної Ради України мають свої партійні фракції (фракції блоків). Список виготовляється на паперових носіях та в електронному вигляді. Виборці включаються до такого списку за місцем проживання. Виборець може бути включений до загального списку виборців лише один раз. Районна, міська робоча група обліку виборців не пізніше 1 листопада року, що передує року проведення виборів, надає загальний список виборців для ознайомлення громадян у приміщенні, доступному для відвідувань громадян. Кожен громадянин має право ознайомитись з загальним списком виборців та перевірити правильність внесених до списку відомостей до 1 січня року проведення виборів. Повідомлення про надання загального списку виборців для ознайомлення із зазначенням місця і часу, де й коли можна ознайомитись з загальним списком виборців, протягом зазначеного періоду не рідше одного разу на тиждень публікується у місцевих друкованих засобах масової інформації (ЗМІ), а також не рідше двох разів на тиждень оприлюднюється на місцевих теле- і радіоканалах. Подібною є практика складання списків виборців у Болгарії. Тут списки виборців складають муніципальні адміністрації, де зберігається реєстр населення, що проживає на відповідній території, і підписуються мером муніципалітету або мером майорату, або заступником мера і секретарем муніципалітету. У містах, які мають поділ на адміністративні райони, списки виборців підписує мер і секретар відповідного адміністративного району. У Естонії уряд призначає спеціального уповноваженого для ведення центрального реєстру на основі сільських муніципальних та міських реєстрів. У деяких країнах Південної та Східної Європи списки виборців становлять спеціальний Національний (Центральний) реєстр виборців (Албанія, Македонія, Боснія і Герцеговина). Законодавство Литви подає приклад певного компромісу між першим і другим прикладом. Там, формування списків виборців відбувається у два етапи. Спочатку попередній список виборців складається відповідно до даних реєстру населення Литовської Республіки. Далі ЦВК безпосередньо організовує складання, уточнення та ведення списків виборців на основі даних органів місцевого самоврядування, державних органів та окружних виборчих комісій. Найбільш наближеними до української моделі прикладами ведення списків виборців є Польща, Румунія, Словаччина та Чехія. Однак, на відміну від української практики, у цих країнах, встановлена жорсткіша схема ведення списків виборців. Дільнична виборча комісія звичайної

виборчої дільниці двічі надсилає кожному виборцю іменні запрошення, якими повідомляє про включення його до списку виборців відповідної виборчої дільниці, номер виборця у списку виборців, адресу дільничної виборчої комісії, її номер телефону і розпорядок роботи. Такі письмові повідомлення надсилаються не пізніш як за двадцять п'ять і не пізніш як за сім днів до дня виборів. Уточнення загальних списків виборців проводиться з часу надання їх для загального ознайомлення і закінчується до 1 лютого року проведення чергових виборів. У разі утворення виборчої дільниці у винятковому випадку передбачено скорочений строк складання списків виборців – не пізніше як за 5 днів до дня виборів. Після утворення виборчих дільниць робочі групи обліку виборців на основі уточненого загального списку виборців складають списки виборців по кожній звичайній виборчій дільниці та передають їх відповідному сільському, селищному, міському голові, голові районної у місті ради у трьох примірниках на паперовому носії та в електронному вигляді, який його підписує та засвідчує печаткою й не пізніше ніж за сорок днів до дня виборів передає їх окружним виборчим комісіям про що складається відповідний акт. Якщо окружна виборча комісія у передбачений законом термін не отримує списків виборців вона повинна оскаржити бездіяльність відповідної посадової особи у суді. Окружна виборча комісія не пізніш як за тридцять два дні до дня виборів передає список виборців на виборчій дільниці в одному примірнику відповідній виборчій дільниці. Від імені дільничної виборчої комісії списки виборців отримують не менше трьох членів цієї комісії, які представляють різні партії (блоки), одним з яких повинен бути голова комісії, а у разі неможливості – заступник голови або секретар. Про факт отримання виборчого списку складається відповідний акт. Другий примірник списку виборців зберігається в окружній виборчій комісії. Уповноважена особа партії (блоку) у територіальному виборчому окрузі має право отримати у відповідній окружній виборчій комісії копію списку виборців на кожній звичайній виборчій дільниці відповідного територіального виборчого округу в електронному вигляді. Виборець може бути включений до списку виборців тільки на одній виборчій дільниці. Особлива процедура передбачена для складання списків виборців по виборчих дільницях, що утворюються у стаціонарних лікувальних закладах, на суднах, які перебувають у день голосування у плаванні під Державним Прапором України, на полярних станціях України, на територіях військових частин (формувань), а також при дипломатичних та інших офіційних представництвах і консульських установах України за кордоном, установах кримінально-виконавчої системи та в інших місцях тимчасового перебування виборців. Кожний виборець має право оскаржити в окружній виборчій комісії чи в суді факти невключення або неправильного включення до списку виборців, допущення неточностей або виключення з нього. Така скарга розглядається комісією у дводенний строк. Копія рішення видається суб'єкту звернення зі скаргою не пізніше наступного дня після його прийняття, а у разі його прийняття за три дні до дня виборів – невідкладно. Якщо при розгляді скарги щодо включення

виборця до списку виборців окружна виборча комісія виявляє підстави для можливого включення цього виборця до списків виборців вона повідомляє окружні виборчі комісії територіальних виборчих округів, до яких належать такі виборчі дільниці, про включення до списку виборців цієї особи. Внесення змін до списку виборців на звичайній виборчій дільниці здійснюється головою, заступником голови або секретарем комісії невідкладно після закінчення засідання комісії, на якому було прийнято дане рішення. При цьому слід відзначити наступну тенденцію: у країнах, де ведуться постійні спсики виборців (Польща, Румунія, Словаччина, Чехія) окремо не встановлюються строки оприлюднення списків і внесення змін до них, тоді як у решті держав ці строки є чітко окресленими. Найскладніша процедура оприлюднення, перевірки, внесення змін і оскарження складу списків виборців належить Албанії. Тут остаточні спсики виборців потрапляють до окружних виборчих комісій за 10 днів до виборів. Після чого жодне оскарження чи виправлення списків виборців не приймається. Згідно з законодавством Болгарії списки виборців оприлюднюються за 40 днів до виборів. При цьому оскарження змісту списку виборців органи місцевої влади забов'язані приймати не пізніше як за 7 днів до виборів. Крім того, на додаток до списків виборців, які оприлюднюються органами місцевого самоврядування, місцеві виборчі комітети проводять люстрацію – оприлюднення даних колишньої Державної служби безпеки і розвідслужби Генерального штабу щодо кандидатів. У Литві списки оприлюднюються за 25 днів до виборів, оскаржувати їх можна тільки за 10 днів до виборів. Молдовський варіант оприлюднення і внесення змін до списків виборців є найменш прозорим. Тут списки оприлюднюються лише за 15 днів до виборів. Відсутня також чітка процедура оскарження даних списку у виборчій комісії, органах місцевої влади чи судах. У законодавстві Болгарії, навпаки, передбачено, що зміст списків виборців може бути оскаржений двічі: зверненням до муніципалітету та оскарженням відповідного рішення у суді. У більшості країн відсутні жорсткі часові рамки внесення позовів на зміст списків виборців. Однією з переваг словацького законодавства є визначення строку виправлення органами місцевої влади відомостей у списках на вимогу виборців (48 годин). У разі відмови громадяни мають право звернутися з позовом до суду, при чому з них не стягується мито за розгляд справи. У країнах, де передбачені постійні списки виборців (Польща, Румунія, Словаччина, Чехія), відповідальність за оприлюднення покладається на мерів, при чому у Польщі порядок оприлюднення визначається міністром з державного управління. Незалежно від особливостей процесу складання й перевірки списків виборців у деяких випадках передбачені винятки із загальних правил, які стосуються певних соціальних груп, зокрема військовослужбовців, співробітників структур державної безпеки, громадян за кордоном тощо.

3.3. Утворення виборчих округів. Питання про кількість виборчих округів та принципи їх формування є ключовим питанням при аналізі виборчого

законодавства. Найбільш докладно ці питання розглядаються у виборчих кодексах країн, де детальна регламентація виборчого процесу вважається запобіжником проти можливої недемократичності виборів (Боснія та Герцеговина, Молдова, Росія, Литва, Україна). Проте загалом механізми утворення виборчих округів (хто, коли, у який спосіб, яким актом) у законах про вибори докладно не розкриваються і регулюються або окремими законами (Албанія, Чехія), або іншими актами парламенту, актами президента (Болгарія) чи окремими підзаконними актами інших органів державної влади (наприклад, органів, подібних до Центральної виборчої комісії (ЦВК) України). Законодавці більшості країн вважали за потрібне закріпити у законах передусім основи виборчої системи, гарантії проведення демократичних виборів, відобразити загальний сценарій ходу виборчої кампанії. Залежно від характеру представництва можуть утворюватись територіальні, національно-територіальні, виробничі та інші округи. Величина округу визначається кількістю мандатів, що їх обирає та сама група виборців. Коливається він від одного мандата (одномандатний (уніномінальний) виборчий округ) до кількох (багатомандатний (поліномінальний, плюриномінальний) виборчий округ) й аж до кількості, рівній кількості місць у парламенті - тоді, коли виборчим округом є ціла країна (загальнонаціональний багатомандатний округ). Кількість місць, які розподіляються у виборчому окрузі, характеризує поняття “магнітуда (величина) округу”. Загалом кількість виборчих округів залежить, передусім, від типу виборчої системи, яка застосовується у країні. У країнах з суто мажоритарною системою виборів кількість виборчих округів зазвичай відповідає кількості депутатських мандатів. Так, відповідно до ст. 2 Виборчого кодексу Республіки Албанія (№ 8609 від 8 травня 2000 р.) поняття “виборчий округ” визначається як “один зі 100 географічних поділів території Республіки Албанія, створений відповідно до Конституції та правил даного Кодексу, у якому відбувається голосування на виборах депутата”. Тобто для проведення виборів парламенту територія Албанії поділяється на 100 виборчих округів. Кількість округів за пропорційної системи виборів визначається специфікою такої системи. Так, територія країни може бути поділена на кілька багатомандатних округів (Естонія - 11, Латвія - 5, Болгарія - 31, Боснія та Герцеговина – 21, Сербія - 6 та ін.) або на один загальнодержавний багатомандатний округ (Нідерланди, Ізраїль, Монако, Парагвай, Словаччина). У Японії за таким принципом обирається частина верхньої палати парламенту. Змішаний принцип формування округів застосовується в разі існування в певній країні змішаної виборчої системи. У цих країнах, для виборів частина депутатів-мажоритарників або верхньої палати парламенту (Литва, Македонія, Чехія) створюється така кількість виборчих округів, яка відповідає кількості мандатів, що виборюються за цією системою. Вибори ж тієї частини депутатського корпусу, яка обирається за списками політичних партій, відбувається в єдиному загальнонаціональному (Литва, Македонія) або кількох багатомандатних округах (Угорщина). Кількість багатомандатних округів, у яких обираються депутати за

пропорційною системою, також визначається особливостями цієї пропорційної системи виборів. Кілька багатомандатних округів утворюється в разі використання пропорційної системи з регіональними списками, що практикується, зокрема, в Угорщині. Виняток із цих загальних правил складають виборчі системи Польщі та Румунії, де вибори і мажоритарників, і за списками політичних партій (блоків) відбуваються в багатомандатних округах. Поширеною є практика, за якої громадяни держав, які голосують у закордонному виборчому окрузі, віддають свої голоси за кандидатів, списки яких висуваються у столичному окрузі. Наприклад, у Польщі це округ Варшава-1 , у Латвії – Ризький виборчий округ.

3.4. Утворення виборчих дільниць. Найменша складова частина виборчого округу на якій проводиться реєстрація виборців, голосування та підрахунок голосів під час виборів і яка обслуговує один пункт для голосування. Виборча дільниця може бути звичайною, спеціальною або закордонною. В залежності від кількості виборців виборчі дільниці поділяються на малі (з кількістю виборців до 500 осіб), середні (з кількістю виборців від 500 до 1500 осіб), та великі (з кількістю виборців понад 1500 осіб). Чисельність виборців на одній виборчій дільниці не повинна перевищувати 2500 осіб. Звичайні виборчі дільниці утворюються окружними виборчими комісіями за поданням органів місцевої влади не пізніше як за 50 днів до дня виборів шляхом відповідного розподілу території яка входять до складу цього виборчого округу. Однією з головних вимог, якими мають керуватися окружні виборчі комісії при утворенні виборчих дільниць, є те, що ці дільниці повинні бути зручними для проведення голосування та підрахунку голосів. Окружна виборча комісія встановлює єдину нумерацію виборчих дільниць у межах територіального виборчого округу. Виборців своєчасно сповіщають про межі кожної виборчої дільниці з зазначенням місцезнаходження дільничної виборчої комісії та приміщення для голосування. Окружні виборчі комісії утворюють також спеціальні виборчі дільниці у стаціонарних лікувальних закладах, на суднах, які перебувають у плаванні під Державним Прапором України, на полярних станціях України, в санаторно-оздоровичх закладах, установах кримінально-виконавчої системи та інших місцях тимчасового перебування виборців з обмеженими можливостями пересування. Спеціальні виборчі дільниці утворюються таким чином, щоб виборці могли проголосувати, не порушуючи режиму перебування в закладі (установі). Не допускається утворення однієї виборчої дільниці для двох і більше закладів чи установ. У військових частинах (формуваннях) виборчі дільниці, як правило, не утворюються. Військовослужбовці голосують на звичайних виборчих дільницях, розташованих за межами військових частин (формувань). Спеціальна виборча дільниця на території військової частини (формування), дислокованої за межами населеного пункту на значній віддалі від нього, може утворюватись як виняток Центральною Виборчою комісією (ЦВК) за поданням відповідної окружної виборчої комісії на основі звернення командира такої військової частини (формування) до відповідної

окружної комісії. ЦВК утворює закордонні виборчі дільниці при дипломатичних та інших офіційних представництвах і консульських установах України за кордоном, у військових частинах (формуваннях), дислокованих за межами України, за поданням Міністерства закордонних справ. У державах, де проживає чи перебуває не менше однієї тисячі громадян, які мають право голосу можуть бути утворені виборчі дільниці з приміщенням для голосування за межами приміщення офіційного представництва чи консульської установи України. Перелік держав, де проживає значна кількість виборців України, визначається ЦВК не пізніше 15 вересня року, що передує рокові проведення чергових виборів, за поданням Міністерства закордонних справ України. Рішення окружної виборчої комісії про утворення звичайних та спеціальних виборчих дільниць публікується у регіональних та місцевих, а рішення ЦВК про утворення спеціальних та закордонних виборчих дільниць у загальнодержавних та інших доступних українським громадянам за кордоном друкованих засобах масової інформації не пізніше як на п'ятий день після дня його прийняття.

Приміщення для голосування. Відповідно до ст. 81 Закону України "Про вибори народних депутатів" голосування проводиться в спеціально відведених приміщеннях. Ці приміщення мають бути обладнані відповідним чином. У них встановлюються кабіни для таємного голосування, місця видачі виборчих бюлетенів, вхід і вихід з кабін для голосування, виборчі скриньки, які повинні знаходитись у полі зору членів дільничної виборчої комісії та спостерігачів, виборчі списки кандидатів у депутати від політичних партій (блоків), інформаційні плакати партій (блоків), інформація про порядок голосування та відповідальність за порушення законодавства про вибори. Підготовку приміщення для голосування забезпечує дільнична виборча комісія, а відповідні витрати на його обладнання здійснюється Центральною виборчою комісією (ЦВК) та окружними виборчими комісіями відповідно до затверджених ЦВК кошторисів видатків у межах коштів, передбачених на підготовку і проведення виборів у Державному бюджеті України. Самі приміщення для голосування, необхідний для їх обладнання інвентар та оргтехніку надають дільничим виборчим комісіям органи державної влади та органим місцевого самоврядування, які після проведення голосування повертаються власнику (розпоряднику). Приміщення для голосування для малої виборчої дільниці повинно мати площу, не меншу 50 кв. м, середньої – не менше 75 кв. м, великої – не менше 90 кв. м. Приміщення для голосування повинно бути обладнане достатньою кількістю кабін для таємного голосування. Для малих виборчих дільниць кількість таких кабін повинна бути не менше двох, для середніх – не менше чотирьох, для великих – не менше шести. Кожна виборча дільниця забезпечується необхідною кількістю виборчих скриньок – стаціонарних (великих) та персональних (малих). Виборчі скриньки виготовляються з прозорого матеріалу за розмірами встановленими ЦВК. Кожній виборчій скриньці присвоюється власний номер, який проставляється на цій скриньці. Мала виборча дільниця повинна

мати не менше двох стаціонарних виборчих скриньок, середня – не менше трьох стаціонарних виборчих скриньок, велика – не менше чотирьох стаціонарних виборчих скриньок. Кожна виборча дільниця повинна мати не менше двох переносних виборчих скриньок.

3.4. Утворення органів, що проводять вибори. Спеціальні колегіальні органи, на які покладається безпосереднє проведення виборів називаються виборчими комісіями. Вони займаються організацією реєстрації виборців та складанням виборчих списків; реєстрацією кандидатів на виборну посаду; проведенням голосування; підрахунком голосів; визначенням та затвердженням результатів голосування. Вони також уповноважені забезпечувати дотримання та однакове застосування виборчого законодавства. У деяких країнах ці обов'язки або ж їх частину виконують органи внутрішніх справ, муніципалітети тощо, а виборчі комісії не створюються. Виборчі комісії в різних країнах розрізняються за системою, термінами діяльності, порядком формування й складом органів. Разом з тим для виборчого законодавства багатьох сучасних країн характерною є загальна тенденція – включення у тій чи іншій формі до їх складу політичних партій, що, без сумніву, збільшує їх роль у виборчому процесі, в організації і проведенні виборів. Передусім це проявляється у включенні до складу виборчих комісій різних рівнів представників політичних партій, які беруть участь у виборах (Австрія, Мексика, Румунія, Росія, США). Окрім прямої участі у складі виборчих комісій, політичні партії впливають на їх формування: їм надано право вносити пропозиції до складу комісій. Так, у ФРН керівники виборів усіх рівнів призначають членів комісій та їх заступників, але при цьому вони мають враховувати персональні пропозиції політичних партій (кількість таких пропозицій пропорційна кількості голосів, поданих за кожну партію на минулих виборах). У Македонії двоє членів виборчих комісій та їх заступники призначаються за поданням опозиційних політичних партій, які на останніх виборах отримали принаймні 5 % голосів виборців, які голосували. Двоє членів та їх заступники призначаються за поданням правлячих політичних партій. У Албанії окружні виборчі комісії складаються з голови, заступника голови та до п'яти членів, призначених ЦВК після визначення семи політичних партій, що отримали найбільшу кількість голосів у відповідному окрузі на останніх парламентських виборах. Голова та заступник голови призначаються, відповідно, двома першими партіями, які набрали найбільшу кількість голосів на останніх виборах у відповідному окрузі. Якщо ж голоси у відповідному виборчому окрузі на останніх парламентських виборах отримали менш ніж сім партій, то окружна виборча комісія складається тільки з представників тих політичних партій, які отримали ці голоси. У Литві до складу виборчих комісій беруть осіб, запропонованих партіями, які отримали мандати членів парламенту в багатомандатному виборчому окрузі. У Румунії члени дільничної виборчої комісії є особами, запропонованими партіями та політичними організаціями, що беруть участь у виборах, і призначаються в порядку зменшення кількості

кандидатів, зареєстрованих по даному виборчому округу від цієї партії. У Словаччині виборчі комісії складаються з однакової кількості представників політичних партій і політичних рухів чи їх коаліцій, що подаватимуть списки кандидатів. Українське законодавство є достатньо ґрунтовно розробленим у частині формування виборчих комісій. В Україні передбачено утворення системи виборчих комісій, яка складається з Центральної виборчої комісії, окружних та дільничних виборчих комісій. Не входячи до жодної із трьох гілок державної влади, ця трьохрівнева система діє як державно-громадська структура. Очолює цю систему Центральна виборча комісія (ЦВК) як постійно діючий державний орган. Окружні, дільничні виборчі комісії утворюються як своєрідні форми організації політичних партій – суб'єктів виборів з метою організації і проведення виборів. З огляду на формування централізованої вертикальної системи виборчих органів, що створюються для організації і проведення виборів, та зважаючи на те, що основою для побудови системи виборчих комісій виступає територіальна організація виборів законодавець встановлює територіальні межі поширення повноважень кожної з них. Кожній з територіальних одиниць, які утворюються для проведення виборів, відповідає виборчий орган, повноваження якого поширюються на територію відповідно всієї держави, виборчого округу, виборчої дільниці. Повноваження окружної виборчої комісії закордонного виборчого округу здійснює ЦВК. Основною формою роботи виборчих комісій усіх рівнів є колегіальні засідання, які скликаються головою комісії, а в разі його відсутності – заступником голови, а в разі відсутності голови та його заступника – секретарем комісії. У разі необхідності засідання виборчої комісії може бути скликане рішенням виборчої комісії вищого рівня або на письмову вимогу третини складу виборчої комісії. Перше засідання комісії проводиться не пізніше як на третій день після дня її утворення. Засідання виборчої комісії є повноважним за умови присутності не менше як двох третин складу цієї комісії. У день голосування, зокрема, при підрахунку голосів, встановленні результатів голосування на виборчій дільниці, підсумку голосування засідання виборчої комісії є повноважними за умови присутності більше половини складу цієї комісії. Про час, місце та порядок денний засідання усі члени комісії обов'язково попереджаються заздалегідь. До початку засідання комісії її членам надаються проекти рішень комісії та усі необхідні документи. Засідання виборчої комісії веде голова комісії або його заступник, а у разі невиконання цієї функції або у разі їх відсутності комісія визначає головуючого із свого складу. Рішення виборчої комісії приймаються відкритим голосуванням більшістю голосів від складу комісії, крім випадків передбачених законодавством. Рішення комісії набирає чинності з моменту його прийняття. Під час виборів організація роботи виборчих комісій планується згідно з календарними строками призначення, підготовки і проведення виборів, що оформляється у плані роботи виборчої комісії. Порядок планування роботи ЦВК здійснюється відповідно до порядку, встановленого статтею 25 Регламенту ЦВК. З метою забезпечення

об'єктивності, неупередженості у ставленні до суб'єктів виборчого процесу члену виборчої комісії під час виконання своїх обов'язків забороняється агітувати "за" чи "проти" на виборах, публічно оцінювати діяльність політичних партій (блоків), які беруть участь у виборах. Статус члена Центральної виборчої комісії визначається Законом України "Про Центральну виборчу комісію". Статус члена окружної чи дільничної виборчої комісії визначається ст. 36 Закону України "Про вибори народних депутатів України". Якихось особливих кваліфікаційних вимог щодо членів комісій законодавством України не передбачено. Натомість законодавством Румунії передбачено, що до складу окружної виборчої комісії обов'язково має входити по троє суддів. У Польщі виборча комісія має складатись із 7-11 суддів, які призначаються міністром юстиції. У Македонії голова виборчої комісії та його заступник призначаються з числа суддів суду першої інстанції. У Литві окружні виборчі комісії формуються з обов'язковим включенням до їхнього складу запропонованої міністром юстиції особи, яка має вищу юридичну освіту. У Бельгії головою низової територіальної виборчої комісії має бути за посадою голова суду першої інстанції чи мировий суддя. У Німеччині виборчі органи кожного рівня обов'язково мають включати чиновника Міністерства внутрішніх справ. У Мексиці Федеральну виборчу комісію очолює міністр внутрішніх справ, а до її складу включається по одному депутатові і сенатору, по одному уповноваженому від кожної політичнної партії. Подібно до цього формуються виборчі комісії нижчого рівня. Міжнародний досвід формування виборчих комісій свідчить про усвідомлення необхідності особливих кваліфікаційних вимог до членів та (особливо) керівництва комісій. Член окружної, дільничної виборчої комісії на першому засіданні виборчої комісії, в якому він бере участь, складає офіційну присягу й отримує посвідчення за підписом голови комісії. Відмова скласти присягу означає відмову особи бути членом комісії. За рішенням виборчої комісії, яке затверджується виборчою комісією вищого рівня, голова, заступник голови, секретар або інші члени виборчої комісії (загальною кількістю не більше трьох осіб) протягом усього періоду повноважень виборчої комісії або частини цього періоду можуть виконувати свої повноваження у виборчій комісії з оплатою їх праці. У Албанії голова та заступник голови призначаються, відповідно двома першими партіями, які набрали найбільшу кількість голосів на останніх виборах у відповідному окрузі. У Чехії голова обирається шляхом жеребкування. У Естонії закон говорить лише про те, що голова, заступник голови та секретар дільничного комітету мають обиратися комітетом з-поміж його членів. У Литві голова окружної виборчої комісії призначається ЦВК з числа членів комісії. У Македонії таким же чином призначаються й заступники голови. У Словаччині виборча комісія визначає голову комісії та його заступника голосуванням. Якщо згода в цьому питанні не була досягнута, голова та його заступник визначаються жеребкуванням за умови, що голова та його заступник можуть бути представниками однієї і тієї ж партії чи коаліції. Зазначені особи на цей період звільняються від виконання виробничих або

службових обов'язків за основним місцем роботи із збереженням загального та соціального стажу. Член виборчої комісії має право: брати участь у підготовці питань, що вносяться на розгляд виборчої комісії; виступати на засіданнях виборчої комісії, ставити іншим учасникам засідання запитання щодо порядку денного, вносити пропозиції з питань, віднесених до повноважень комісії; за дорученням відповідної виборчої комісії перевіряти діяльність виборчих комісій нижчого рівня; безперешкодно знайомитись з документами виборчої комісії, членом якої він є; на відшкодування шкоди, заподіяної його життю, здоров'ю чи майну у зв'язку з виконанням обов'язків члена виборчої комісії. Член виборчої комісії зобов'язаний: додержуватися Конституції України, законів України з питань підготовки і проведення виборів; брати участь у засіданнях виборчої комісії; виконувати рішення виборчої комісії та обов'язки, покладені на нього згідно з розподілом обов'язків у комісії. Члени виборчої комісії звільняються від виконання службових обов'язків за місцем постійної роботи на час, необхідний для здійснення обов'язків члена комісії, на підставі письмового повідомлення голови, заступника голови чи секретаря відповідної виборчої комісії. Заходи, що їх передбачається реалізувати в ході підготовки і проведення виборів виборчою комісією фіксуються у Плані роботи виборчої комісії. План роботи окружної, дільничної комісії формує секретар відповідної комісії у строки, встановлені головою комісії, з урахуванням пропозицій членів комісії. План роботи виборчої комісії обов'язково виноситься секретарем комісії на її розгляд та затверджується відповідним рішенням комісії на одному з перших її засідань. Контроль за реалізацією передбачених планом заходів відповідної виборчої комісії здійснює голова виборчої комісії. Порядок планування роботи Центральної виборчої комісії (ЦВК) здійснюється відповідно до порядку, встановленого Регламентом ЦВК. На кожного члена виборчої комісії поширюються гарантії і компенсації, передбачені законодавством для працівників на час виконання ними державних або громадських обов'язків у робочий час. Система виборчих комісій та обсяг закріплених за ними повноважень регулюються Розділом IV ("Виборчі комісії") Закону України "Про вибори народних депутатів України" й засновані на тому, що вибори народних депутатів України проводяться в єдиному багатомандатному виборчому окрузі. В Україні для проведення загальнонаціональних виборів та референдумів утворюється близько 33 тис. дільничних виборчих комісій. Якщо врахувати, що середня кількість членів цих комісій складає 10-11 осіб, то простий підрахунок дає нам цифру як мінімум 350000 осіб. Загалом можна констатувати, що досить демократична норма, за якою виборчі комісії формуються за рахунок представництва політичних сил та кандидатів, на практиці довела свою неприйнятність у політичних реаліях українського сьогодення. "Пріоритетним завданням" членів виборчих комісій стало відстоювання своїх політичних інтересів, а не налагодження ефективної роботи.

Центральна виборча комісія (ЦВК). Найвищий державний орган, відповідальний за організацію й проведення виборів та референдумів в Україні. ЦВК є незалежним органом, який здійснює свої повноваження самостійно на принципах законності, об'єктивності, компетентності, професійності, колегіальності розгляду й вирішення питань, обгрунтованості прийняття рішень, відкритості та гласності. Гарантії незалежності ЦВК у здійсненні своїх повноважень встановлюються Конституцією та законодавством України. ЦВК працює на постійній основі. Її членів кількістю 15 осіб призначає Верховна Рада України за поданням Президента України не пізніше як за 120 днів до проведення виборів. Членом ЦВК може бути громадянин України, який на день призначення досяг двадцяти п'яти років, має право голосу, проживає в Україні не менше п'яти останніх років та володіє державною мовою. Член ЦВК не може бути народним депутатом України або мати інший представницький мандат, бути кандидатом у Президенти України, кандидатом у народні депутати України, їх довіреною особою, представником або уповноваженою особою політичної партії (блоку), що беруть участь у виборах, подружжям та іншими близькими родичами кандидата у депутати, а також перебувати в їх підпорядкуванні, членом іншої виборчої комісії, членом ініціативної групи всеукраїнського референдуму. Член ЦВК, який до свого призначення на посаду був членом будь-якої політичної партії, на час здійснення своїх повноважень припиняє членство у цій партії. Він не може брати участі в її діяльності чи виконувати доручення органу партії. Кандидатури осіб на посади членів ЦВК попередньо обговорюються в депутатських групах і фракціях, а їх призначення проводиться за наявності висновків відповідного комітету Верховної Ради України. Голова його заступник та секретар ЦВК обираються з числа членів цієї комісії шляхом голосування. Вони, а також не менше третини інших членів ЦВК обов'язково повинні мати вищу юридичну освіту. ЦВК є повноважною з моменту призначення на посаду та складання присяги не менш як двома третинами її складу. Строк повноважень ЦВК – 4 роки, аж до призначення нового її складу. Рішення ЦВК, прийняті в межах її повноважень, є обов'язковими для виконання. Вимоги ЦВК, її Голови, заступника Голови, секретаря та інших членів, пов'язані з виконанням ними повноважень комісії, є обов'язковими для всіх органів державної влади, органів місцевого самоврядування, політичних партій (блоків), інших об'єднань громадян, підприємств, установ і організацій, їх посадових осіб, виборчих комісій. На період виборчої кампанії кожна політична партія, виборчий блок партій, список кандидатів у депутати яких зареєстровано для участі у виборах, може мати одного представника у ЦВК, який бере участь у її засіданнях з правом дорадчого голосу. ЦВК здійснює нагляд за виконанням виборчого законодавства і забезпечує його однакове застосування; спрямовує діяльність виборчих комісій інших рівнів; утворює виборчі округи, публікує список виборчих округів із зазначенням їхніх номерів, територіальних меж, центрів та кількості виборців у кожному виборчому окрузі; розробляє і затверджує кошторис витрат на підготовку та проведення виборів,

встановлює порядок використання коштів, виділених з державного бюджету на проведення виборів; вирішує питання матеріально-технічного забезпечення підготовки та проведення виборів, здійснює контроль за використанням коштів; здійснює контроль за використанням виборчих фондів політичних партій, виборчих блоків партій, кандидатів у депутати; реєструє списки кандидатів у депутати від політичних партій, виборчих блоків партій; реєструє уповноважених осіб політичних партій, виборчих блоків партій; публікує зареєстровані списки кандидатів у депутати від політичних партій, виборчих блоків партій, їхні передвиборчі програми та відомості про висунутих ними кандидатів у депутати; встановлює форми виборчих бюлетенів, затверджує текст бюлетеня по багатомандатному загальнодержавному виборчому округу, забезпечує його виготовлення; здійснює функції окружної виборчої комісії багатомандатного загальнодержавного виборчого округу, встановлює результати виборів по ньому, повідомляє про них населення через засоби масової інформації (ЗМІ); визначає порядок використання державних засобів масової інформації у зв'язку з проведенням виборів, реєструє обраних депутатів; підбиває підсумки виборів у цілому по Україні, інформує про них Верховну Раду України; ухвалює рішення про проведення повторних виборів; розглядає звернення, заяви і скарги щодо рішень і дій або бездіяльності окружних та дільничних виборчих комісій, приймає щодо них рішення. У США закон про федеральні виборчі кампанії заснував Федеральну виборчу комісію, до якої, окрім секретаря сенату ("юрка" палати представників), входять шість членів (по три від Республіканської та Демократичної партій). Нині Україна є єдиною державою, де питанння державно-правового статусу головної територіальної комісії регулюються спеціальним Законом України "Про Центральну виборчу комісію" (Відомості Верховної Ради України, 1998, № 5, Ст. 17.) прийнятим Верховною Радою України 17 грудня 1997 р. Крім того, питання організації діяльності ЦВК регулюються Регламентом ЦВК, Положенням про Секретаріат ЦВК, Інструкцією з діловодства ЦВК.

Окружна виборча комісія (ОВК). Виборча комісія, яка забезпечує підготовку та організацію виборчого процесу в межах відповідного виборчого округу. Вона утворюється Центральною виборчою комісією (ЦВК) не пізніше як за 80 днів до дня виборів у кількості не менше 12 і не більше 20 осіб за поданнями політичних партій (виборчих блоків). Для включення до складу комісії повинно бути подано до ЦВК письмове подання від статутного центрального керівного органу політичної партії або керівного органу виборчого блоку політичних партій. При цьому обов'язковою умовою є те, щоб партія, а у разі внесення подання виборчим блоком – всі партії, які входять до блоку, були зареєстровані в установленому законом порядку та обов'язково мали (у разі висунення блоком – хоча б одна з партій мала) зареєстровані організації у регіоні, на території якого утворено даний виборчий округ. Подання політичних партій (блоків) до розгляду ЦВК приймаються одразу ж після початку виборчого процесу та до початку

вісімдесять п’ятої доби до дня виборів. Подання партій (блоків), що надійшли до ЦВК до або після цього терміну, залишаються без розгляду. У випадку якщо в зазначені законом строки до ЦВК взагалі не поступили подання від політичних партій (блоків) або ж кількість запропонованих кандидатур менша ніж 12 осіб - вона має право самостійно сформувати відповідну окружну комісію. Частина 2 статті 20 Закону України “Про вибори народних депутатів України” встановлює загальний механізм включення представників політичних партій (блоків) до складу окружних комісій, який включає в себе дві складові: обов’язкове включення представників партій (блоків), які подолали чотиривідсотковий виборчий бар’єр на попередніх виборах народних депутатів України та партій, які у поточному складі Верховної Ради України мали свої партійні фракції (фракції блоків), а також включення представників інших партій (блоків) за наслідками жеребкування. Закон запроваджує також нове для виборчого законодавства України поняття – правонаступник виборчого блоку. Жеребкування проводиться на засіданні ЦВК відкрито, гласно за участю представників політичних партій (блоків), представників ЗМІ не пізніше ніж на третій день після закінчення строку внесення подань партій (блоків). При цьому закон не встановлює обов’язкової пропорційності представництва партій (блоків) у складі керівництва окружних комісій. Проте голова, заступник голови, секретар не можуть бути представниками однієї партії (блоку) – суб’єкти виборчого процесу. Секретар окружної виборчої комісії повинен володіти державною мовою в обсязі, необхідному для ведення діловодства. До письмового подання партії (блоку) додаються заяви запропонованих осіб про їх згоду на участь у роботі відповідної окружної виборчої комісії. До складу окружних комісій повинні висуватись особи, які мають право голосу й проживають у межах території, де розташований даний виборчий округ. Закон не встановлює спеціальних вимог щодо партійності кандидатур, що висуваються до складу окружної виборчої комісії. Не можуть входити до складу окружних комісій кандидати у депутати, уповноважені особи політичних партій (блоків) – суб’єктів виборчого процесу, посадові та службові особи органів державної влади та органів місцевого самоврядування, громадяни, які утримуються в установах кримінально-виконавчої системи або мають судимість за вчинення умисного злочину, якщо ця судимість не погашена або не знята у встановленому законом порядку. Секретар окружної виборчої комісії повинен володіти державною мовою в обсязі, необхідному для ведення діловодства. Рішення про утворення окружних комісій приймаються у формі постанови ЦВК відкритим голосуванням більшістю голосів від її персонального складу. Постанова ЦВК обов’язково оприлюднюється у ЗМІ у відповідному регіоні не пізніше як на п’ятий день з дня її прийняття. З моменту внесення запису про включення відомостей про комісію до Єдиного державного реєстру юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців окружна виборча комісія набуває статусу юридичної особи. У разі систематичного порушення комісією виборчого законодавства її повноваження можуть бути достроково

припинені виборчою комісією, яка її утворила, за власною ініціативою або на підставі рішення суду. Закон також передбачає підстави та порядок достроково припинення повноважень окремого члена окружної комісії.

Дільнична виборча комісія (ДВК). Важлива ланка системи виборчих комісій, яка утворюється з метою організації голосування виборців на виборчій дільниці в день голосування та проведення підрахунку голосів виборців і встановлення його підсумків, а також передачі протоколів про підрахунок голосів виборців до відповідної окружної виборчої комісії. Утворюються за рішенням сільських, селищних, міських, районних у містах рад не пізніше як за 35 днів до дня виборів за поданням відповідно сільського, селищного, міського голови, голови районної в місті ради у складі голови, заступника голови, секретаря та інших членів комісії. Кількість членів дільничних комісій, так само як і окружних, визначається кількістю поданих кандидатур, але не може бути меншою восьми. Дільнична виборча комісія утворюється у складі 10-18 осіб – для малих дільниць, 14-20 – для середніх та 18-24 – для великих. Подання про створення дільничної виборчої комісії може також ініціювати одна п’ята депутатського складу відповідної ради. До складу дільничної виборчої комісії входять голова, заступник голови, секретар і члени комісії. Обов’язково включаються до складу комісій по одному представнику від політичних партій, виборчих блоків партій, списки яких зареєстровано для участі у виборах у багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі. Це робиться за пропозицією відповідних місцевих осередків цих партій. У поданні зазначаються особи, запропоновані партією (блоком) на посаду голови, заступника голови та секретаря виборчої комісії. Кожна партія (блок), від якої включені кандидати до складу дільничних виборчих комісій, має право на пропорційну частку кожної категорії керівних посад у дільничних виборчих комісіях, яка залежить від кандидатур від відповідних партій (блоків), включених до складу дільничних виборчих комісій. Подання підписується керівником відповідної організації партії (керівників організацій партій, що входять до блоку) та скріплюються печаткою відповідної організації партії (печатками відповідних організацій партій, що входять до блоку). Технічні списки та неточності, допущені у поданні, не є підставою для відхилення внесених кандидатур. Зазначені описки та неточності можуть бути виправлені шляхом внесення уточненого подання не пізніше наступного дня після отримання вказаного повідомлення. До подання додаються заяви осіб, запропонованих до складу дільничної виборчої комісії, про згоду на участь у роботі виборчої комісії від відповідної партії (блоку). У разі якщо у встановлений строк не надійшли подання щодо складу дільничної виборчої комісії або якщо кількість запропонованих до складу дільничної виборчої комісії осіб становить менше ніж мінімальна кількість, окружна виборча комісія зобов’язана утворити дільничну виборчу комісію за поданням голови окружної виборчої комісії у складі, не більшому ніж середня кількість осіб встановлених законодавством, з обов’язковим

урахуванням поданих кандидатур від партій (блоків). Рішення про утворення дільничної виборчої комісії публікується у регіональних та місцевих друкованих засобах масової інформації не пізніш як на п'ятий день після дня його прийняття або, у разі неможливості, оприлюднюється в інший спосіб у цей же строк. Дільнична виборча комісія закордонної виборчої дільниці утворюється Центральною виборчою комісією (ЦВК) не пізніш як за 35 днів до дня виборів у складі голови, заступника голови, секретаря та інших членів комісії. До складу дільничної виборчої комісії закордонної виборчої дільниці можуть входити виборці, які проживають або перебувають у період підготовки та проведення виборів на території відповідної іноземної держави, подання на яких оформлене у встановленому законом порядку партіями (блоками) – суб'єктами виборчого процесу та Міністерством закордонних справ України. Рішення про утворення дільничних виборчих комісій закордонних виборчих дільниць, їх склад, публікуються ЦВК у триденний строк від дня прийняття нею відповідного рішення в загальнодержавних друкованих засобах масової інформації. Оприлюднення відомостей про місцезнаходження, поштову адресу та режим роботи дільничних виборчих комісій, утворених при дипломатичних, інших офіційних представництвах та консульських установах України за кордоном, у тому числі за межами офіційних представництв і консульських установ України, у військових частинах (формуваннях), дислокованих за межами України, здійснюється відповідними офіційними представництвами та консульськими установами України з урахуванням місцевих умов країн перебування. До повноважень дільничних виборчих комісій входить: перевірка правильності списку виборців на виборчій дільниці; забезпечення можливості ознайомлення виборців зі списком виборців, прийом і розгляд заяв про помилки та неточності у списку, вирішення питань про внесення відповідних змін до нього; створення умов для ознайомлення виборців зі списками і відомостями про кандидатів у депутати від політичних партій, виборчих блоків партій, їх передвиборчими програмами; організація голосування на виборчій дільниці; проведення підрахунку голосів, поданих на виборчій дільниці; розгляд заяв і скарг з питань підготовки виборів та організації голосування на виборчій дільниці й ухвалення рішень щодо них. На засіданнях дільничної виборчої комісії, у тому числі при підрахунку голосів та встановленні результатів голосування, на виборчій дільниці в день виборів у приміщенні, де проводиться голосування, мають право бути присутніми без дозволу чи запрошення відповідної комісії такі особи: члени виборчих комісій вищого рівня; кандидати у депутати, уповноважені особи партій (блоків), офіційні спостерігачі від партій (блоків) – суб'єктів виборчого процесу (не більше двох осіб від однієї); офіційні спостерігачі від громадських організацій (разом не більше трьох осіб від різних громадських організацій); офіційні спостерігачі від іноземних держав і міжнародних організацій; представники засобів масової інформації (не більше двох осіб від одного ЗМІ). Виборча комісія двома третинами голосів може прийняти мотивоване рішення про позбавлення права бути присутніми на засіданні

зазначених осіб, якщо вони протиправно перешкоджають його проведенню. Інші особи можуть бути присутніми на засіданні виборчої комісії тільки з дозволу або на запрошення цієї комісії, про що приймається рішення на засіданні виборчої комісії. Перебування інших осіб на виборчій дільниці під час проведення голосування, а також на засіданні виборчої комісії при підрахунку голосів та встановленні результатів голосування забороняється. На засіданні виборчої комісії ведеться протокол засідання, який веде секретар комісії. За його відсутності комісія обирає зі свого складу секретаря засідання. Протокол засідання комісії підписується головуючим на засіданні та секретарем комісії (чи секретарем засідання). Протокол засідання комісії надається для ознайомлення членам комісії не пізніше наступного засідання комісії. Рішення виборчої комісії з розглянутого питання оформляється у формі постанови, яка не пізніше ранку наступного дня після її прийняття, вивішується на стенді офіційних матеріалів комісії для загального ознайомлення. Стенд офіційних матеріалів комісії обладнується в приміщенні комісії у місці, вільно доступному для відвідувачів. Зміст та номер постанови повинні бути відображені у протоколі відповідного засідання виборчої комісії. З питань поточної діяльності комісія може приймати протокольні рішення та акти. Виборча комісія складає акти та протоколи. Акт комісії засвідчує певний факт або певну подію, виявлені і визнані комісією. Протокол комісії встановлює підсумки певних дій, виконаних комісією. Акт або протокол комісії підписується всіма членами виборчої комісії, підписи яких скріплюються печаткою виборчої комісії. Документи, які приймаються виборчими комісіями та фіксують прийняття рішень і здійснення іншої діяльності комісій в межах їх повноважень, передбачених чинним законодавством України, а також інші, передбачені виборчим законом, документи формують виборчу документацію. Виборчими документами є також списки виборців, виборчі бюлетені. Законом України “Про вибори народних депутатів України” зберігання виборчої та іншої документації покладено на відповідні архівні установи або структурні підрозділи, що забезпечують облік, зберігання і використання архівних документів. Повноваження дільничних комісій закінчуються через 10 днів після офіційного оголошення результатів виборів. У разі систематичного порушення комісією виборчого законодавства її повноваження можуть бути достроково припинені виборчою комісією, яка її утворила, за власною ініціативою або на підставі рішення суду. Закон також передбачає підстави та порядок достроково припинення повноважень окремого члена дільничної комісії.

3.5. Висування (номінація) кандидатів. У світі існує кілька способів висування кандидатів, які можна поєднати у такі групи: 1) самовисування через подання у відповідні органи заяви, підписаної самим претендентом (інколи потрібно, щоб така заява була скріплена підписами певної кількості виборців); 2) висування кандидата через офіційне подання від імені партії петиції, яку підписує певна кількість виборців; 3) висування кандидатів,

здійснюване у такому самому порядку, що й обрання. Право висувати кандидатури на вибори можуть мати організовані групи, такі як політичні партії або так звані виборчі об'єднання; це можуть бути й створені спеціально з цією метою групи виборців. На виборах у національний парламент, природно, право висування кандидатів мають політичні партії. Таке положення існує у 60 країнах, де застосовується пропорційна виборча система, а також у ряді країн зі змішаною виборчою системою. Іноді ця монополія закріплюється навіть на конституційному рівні. Однак лише в двох країнах - у Австрії та Швеції право висувати кандидата належить виключно політичним партіям. Проте на практиці у всіх країнах партії відіграють провідну роль у висуненні кандидатів й користуються при цьому рядом переваг. Наприклад, за двома головними партіями у всіх штатах та у федеральному окрузі Колумбія визнається беззастережно право висунення своїх кандидатів. За іншими партіями таке право визнається у випадку, якщо вони зберуть необхідну кількість підписів виборців у кожному штаті (наприклад у Нью-Йорку – 2 тис., Іллінойсі – 25 тис., Огайо – 5 тис.). У Німеччині право висунення кандидатів в бундестаг належить політичним партіям, виборцям, а також непартійним угрупуванням. Для висування безпартійних кандидатів необхідно, щоб заява була підписана не менш ніж 200 виборцями, що проживають у даному виборчому окрузі. У Великобританії для висунення кандидата в депутати досить всього десяти підписів громадян, які висловляться на його підтримку. У Італії, згідно з законом про вибори в палату депутатів парламенту, можуть висуватися кандидати від політичних партій, партійних груп та окремих виборців. Список кандидатів повинні підписати не менше 350 виборців. У Франції, Японії, Індії достатньо підпису одного виборця, в Ірландії – 10, Швейцарії – 15, Нідерландах – 25, Італії – 1000, Болгарії – 2000. У Ірландії ця формальність відсутня взагалі, а у чотирьох країнах ЄС кандидат має внести грошову заставу. Щодо неполітичних громадських об'єднань, то у переважній більшості країн законодавство не визнає їх суб'єктами виборчого процесу, вважаючи такими лише політичні партії та виборців. У ряді країн закон прямо забороняє громадським організаціям брати участь у виборах. Питання про допуск громадських організацій набуло актуального значення тільки у колишніх соціалістичних та ряді країн, що розвиваються, де ці організації при авторитарних та тоталітарних режимах формально брали участь у виборах, хоча фактично діяли під керівництвом правлячої партії. Висунення кандидатів політичною партією – сфера внутріпартійних організаційних відносин, регульованих її статутом, регламентами та іншими партійними документами. Однак сучасне законодавство намагається регулювати і цю сферу внутріпартійної діяльності, встановлюючи ряд вимог загального характеру, покликаних забезпечити дотримання демократичних принципів. Таким чином, ця внутрішньопартійна процедура стає предметом політико-правової регламентації. Стосовно процедури висунення кандидатів загальна вимога про демократичну організацію партії конкретизується за загальним правилом у двох основних наказах: кандидати мають висуватися

представницькими органами партії і шляхом таємного голосування (Ангола, Росія, Словенія, ФРН та ін.). За загальним правилом виборче законодавство закріплює як основний принцип право політичних партій визначати склад партійного списку і порядок розміщення у ньому кандидатів. Але разом з тим воно встановлює ряд вимог, у тому числі й тих, що обмежують це право. По-перше, це положення про кількісний склад партійного списку (він може дорівнювати кількості місць, що заміщаються). По-друге, це положення про склад партійних списків, яке передбачене законодавством деяких країн, що розвиваються (наприклад, виборчий закон Мавританії 1986 р. встановлює, що "в жодному разі списки кандидатів не можуть бути складені на етнічній, класовій основі або мати партикуляристський характер"). По-третє, у ряді країн політичним партіям дозволяється включати до списків кандидатів осіб, які не є їх членами. По-четверте, це положення про порядок розміщення кандидатів у партійному списку (відкриті та закриті списки). По-п'яте, це положення про структуру партійного списку. І, по-шосте, виборче законодавство встановлює порядок заміщення кандидатів, які вибули з тих чи інших причин із уже зареєстрованого списку. Як правило, партіям заборонено вносити зміни, що стосуються складу й порядку розміщення кандидатів зареєстрованого списку. Така заборона має своєю метою запобігти можливим маніпуляціям з метою введення в оману виборців, які вже познайомились з опублікованими списками. Разом з тим визначаються випадки, коли внесення змін допускається: вибуття кандидата зі списку через його смерть, тривалу хворобу, зняття ним своєї кандидатури. У цих випадках партія може змінити кандидата, який вибув, у тому ж порядку, що встановлений для складання списку. При цьому, як, наприклад, передбачено португальським законом 1979 р., така заміна не є для партії обов'язковою. Є країни, де в органи влади можуть бути висунуті кандидати лише громадянами (не партіями). Головні політичні партії США висувають своїх кандидатів або на партійних конференціях або ж на попередніх виборах (праймеріз). Ця система використовується в США для висування кандидатів як у конгрес так і в місцеві органи штатів, а також на посаду президента країни. Висування кандидатів для балотування на посаду президента США здійснюється на усенаціональних конвенціях – з'їздах делегатів партій. Системи і процедури вибору делегатів на конвенції не є однаковими у різних штатах. Практично у всіх країнах законодавство досить детально регулює процес висунення кандидатів, щоб вберегти його від різного роду порушень та ухиляння від визначених правил. Згідно з ст. 10 Закону України "Про вибори народних депутатів України" право висування кандидатів у депутати належить громадянам України, які мають право голосу. Це право реалізується ними через партії (блоки). Порядок висування і реєстрації кандидатів у депутати в Україні регулює Розділ VII даного закону. Закон не передбачає інших суб'єктів висунення, крім партій та виборчих блоків. Отже політичні партії є в Україні основними суб'єктами виборчого процесу. Для участі партій у виборах ключове значення має їх реєстрація, оскільки діяльність незареєстрованих політичних партій в Україні не допускається. До

участі у виборах допускаються лише ті політичні партії, які були зареєстровані не менш ніж за рік до їх початку. Особа включена у виборчий список політичної партії (блоку) повинна дати згоду на свою участь у балотуванні. Це має засвідчити свободу волевиявлення, прагнення відповідної особи щодо активної її участі у виборчому процесі шляхом балотування як кандидата в депутати. Закон надає право партії (блоку) висунути кандидатом у депутати як особу, яка є членом цієї партії (членом партії, що входить до блоку), так і позапартійного громадянина, який за законом має право бути обраним народним депутатом України. Цілком закономірно, що закон, надаючи рівні умови для висування кандидатів у депутати від партій (блоків), забороняє партіям, які входять до складу виборчого блоку, самостійно висувати кандидатів у депутати та входити до складу іншого виборчого блоку. Висування кандидатів у депутати розпочинається за сто дев'ятнадцять днів і закінчується за дев'яносто днів до дня виборів. Кількість кандидатів у депутати, що висуваються партією (блоком), не може перевищувати кількості депутатів, яка становить конституційний склад Верховної Ради України та не може бути меншою від вісімнадцяти осіб. Висування кандидатів у депутати здійснюється у вигляді виборчого списку кандидатів у депутати від партії (блоку), за формою, затвердженою Центральною виборчою комісією (ЦВК). Усі кандидати у депутати, висунуті партією (блоком), включаються до єдиного виборчого списку партії (блоку). Черговість кандидатів у списку визначається на з'їзді (зборах, конференції). Особа може бути включена до виборчого списку лише однієї партії (одного блоку). У протоколі з'їзду (зборів, конференції) партії, міжпартійного з'їзду (зборів, конференції) партій, що входять до блоку, зазначаються: дата його проведення, порядок денний, відомості про осіб, висунутих кандидатами у депутати (прізвище, ім'я, по батькові, число, місяць і рік народження, громадянство, партійність, відомості про освіту, посада (заняття), місце роботи, місце проживання), підсумки голосування щодо виборчого списку кандидатів у депутати. Протокол підписується головуючим на з'їзді (зборах, конференції), а виборчий список кандидатів у депутати – керівником партії (керівниками партій, що входять до блоку). Вказані документи скріплюються печаткою партії (печатками партій, що входять до блоку). Про час і місце проведення з'їзду (зборів, конференції) партії або між партійного з'їзду (зборів, конференції) партій, що входять до блоку, щодо висунення кандидатів у депутати керівник партії (керівники партій, що входять до блоку) повідомляє у письмовій формі ЦВК не пізніш як за п'ять днів до дня проведення з'їзду (зборів, конференції). На такому з'їзді (зборах, конференції) за дорученням Голови ЦВК має право бути присутнім член ЦВК. Про час і місце проведення з'їзду (зборів, конференції) з метою висунення кандидатів у народні депутати не пізніше ніж за три дні до дня його проведення повідомляються також засоби масової інформації.

Номінація кандидатів політичними партіями. Американська термінологія чітко розрізняє номінацію – акт висунення кандидата партією та обрання –

тобто вибір, який роблять громадяни між кандидатами, запропонованими різними політичними партіями. Ступінь втручання партій у процес висунення кандидатів різноманітний. І першочерговим тут є питання: що має місце – монополія чи конкуренція? Чи повинен кандидат обов'язково бути представлений партією чи він може вільно, без будь-якого партійного покровительства добиватися схвалення виборців? У деяких країнах партії володіють правом монополії: лише вони можуть висувати кандидатів, минаючи їх ніхто не може повстати перед виборчим корпусом. Але крім абсолютної монополії – відносно рідкісної – існує й відносна монополія: в Сполучених Штатах та деяких інших країнах виборчі закони зобов'язують тих, що висувають свої кандидатури поза партіями, збирати відповідну кількість підписів (наприклад, в штаті Нью-Йорк – 2000). Однак юридична монополія партій є менш важливою, ніж фактична монополія: надання незалежним кандидатам повної свободи – порожня формальність, якщо в звичайних умовах одні лише партійні кандидати мають шанси на успіх. Проте фактична монополія часто не носить такого абсолютного характеру, просто партійні кандидати мають більше шансів, ніж незалежні, але й останні тим не менше повністю їх не позбавлені. Партія інколи виступає посередником, створюючи кандидата ex-nihilo (лат. з нічого): одного висунення від неї достатньо, щоб повстати перед виборчим корпусом і отримати перемогу. Але такий екстремальний випадок є рідкісним: це зустрічається в комуністичних партіях і в деяких країнах з двопартійним режимом чи пропорційною виборчою системою. Звичайно ж стосунки між партіями та кандидатами є складнішими: офіційно другі висуваються першими, але фактично висунення нагадує щось середнє між загальною номінацією та ратифікацією; воно набирає форми складних торгів, де рівність учасників є дуже ілюзорною, оскільки партії не завжди беруть гору. Інколи не стільки партії вибирають кандидата, скільки кандидат – партію. Можна, таким чином, говорити не про одностороннє висування, яке включає в себе відносини субординації, але про рівноправну та двосторонню угоду: суттєва різниця з точки зору можливих наслідків, коли справа стосується залежності депутата від його партії та її втручання в процес відбору депутатів. Ступінь впливу кандидата на висунення кандидатів залежить від багатьох факторів. Звичайно вказують на пряму залежність від юридичних факторів і законів, які можуть закріпити за партіями монополію та надати їм різного характеру переваги. Крім положень про висунення кандидатів партією, суттєва роль належить виборчим законам. Історичні традиції та менталітет нації також, зрозуміло, відіграють тут значну роль. У тих країнах, де збереглася повага до традиційних еліт, престиж імені й без партій забезпечить ефективність кандидатури. Однак всі ці фактории є другорядними порівняно з виборчим режимом і внутрішньою структурою партій. Точно оцінити вплив виборчого режиму досить непросто. Для цього необхідно окремо розглянути кожний елемент виборчої системи, який відіграє у цьому свою роль: розмір округів, спосіб голосування, систему розподілу місць, наявність чи відсутність другого туру. Всі ці фактори інколи

можуть протистояти один одному, що послаблює їх сукупну роль. Очевидно, що досить суттєвими є розміри виборчої території. Тут можна вивести майже математичну формулу: вплив партій на висунення кандидатів залежить від величини округів. Чим більшим є округ, тим більшим є вплив партії; чим він менший, тим більш обмеженим є їх втручання. Чим меншим є округ, тим більшою мірою можливе особисте знайомство виборців з кандидатом – тим частіше виборча кампанія набирає характеру боротьби особистостей, і вибір між ними виборець робить на підставі притаманних їм рис, а не через їх політичну приналежність. Коли ж територіальні рамки розширюються, прямий контакт між кандидатами та виборцями послаблюється: другі вже не знають перших особисто. Політична етикетка стає суттєвим елементом голосування, тоді як у малих округах це має другорядне значення. Справа однак не лише у можливості безпосередніх контактів між виборцями та кандидатами: не можна нехтувати й фінансовим фактором. У невеликому окрузі фінансові витрати менші, ніж у великому; висунення кандидатів без підтримки партій є можливим, хоча й доволі складним. У великому окрузі це виключено: оплатити видатки виборчої кампанії можуть лише партії або інші колективні організації, які мають риси партії. Розмір округів, очевидно є важливішим, ніж характер голосування: на муніципальних виборах роль партії не така значна, як на загальнонаціональних. Голосування за партійними списками чи за уніномінальним принципом мають однаковий вплив. Однак голосування за партійними списками в силу свого колективного характеру звичайно зменшує вплив особистостей, зобов'язує до співпраці між сукупністю особистотей, віддаючи перевагу єдності цілей та устремлінь перед особистими якостями кожного – всі ці елементи діють у напрямку зростання впливу партій. Якщо існує процедура блокування партійних списків, роль особистісного фактору збільшується: стає можливим віддати свій голос на користь окремого кандидата, незважаючи на колективний характер голосування. Однак блокування передбачає ініціативу виборця, який повинен внести зміни в надруковані списки, запропоновані йому для голосування: практика ж показує, що сила інерції серйозно заважає змінам такого характеру. При колективному голосуванні індивідуальні кандидатури завжди мають менше шансів на успіх, ніж повні партійні списки. Система пропорційного представництва збільшує вплив партій на висунення кандидатів. Його дещо обмежує блокування та преференційне голосування. Як показує досвід, пропорційна виборча система, приводить фактично до монополії партій. Мажоритарне голосування може також мати подібні наслідки якщо воно відбувається в один тур і поєднується з дуалізмом партій: феномен поляризації працює проти індивідуальної кандидатури і веде до партійної монополії. В кінцевому рахунку одна лише мажоритарна система у два тури, у тому випадку, коли вона поєднується з невеликими округами, дає відносну свободу висунення кандидатів. Однак за всіх обставин партійні кандидати мають значні переваги над всіма іншими. Разом з тим внутрішня структура партій може досить глибоко змінити цей стан речей. Кадрові партії, які постійно відчувають фінансові труднощі,

завжди позитивно наставлені до кандидатів, що можуть самостійно покрити виборчі витрати. Масові партії звичайно відрізняються меншою схильністю до цієї "капіталістичної" форми підбору кандидатів. До того ж статути цих партій нерідко містять норми, які заважають незалежному кандидату в останній момент отримати сприяння партії: лише члени партії, які мають відповідний стаж, можуть бути висунені нею кандидатами в депутати. Такий порядок веде до старіння кадрів, але підтримує домінування партій. Разом з тим свобода кандидатур точно так само залежить і від ступеню централізації партії. У децентралізованих партіях кандидати підбираються на локальному рівні, комітетами, які спокійно ставляться до висунення місцевих діячів; у централізованих партіях, де кандидатури погоджуються національним керівництвом, досягнути такої прихильності значно складніше.

Попередні вибори (праймеріз). У США застосовується особлива процедура визначення офіційного кандидатів від політичної партії на президентских виборах, яка отримала назву попередні вибори (праймеріз). Сформувалась вона на початку XX ст. щоб зламати вплив керівництва партій на відбір кандидатів. Вони офіційно організуються публічною владою за державний кошт і звичайно проводяться в таких же пунктах голосування, але все відбувається всередині кожної з партій. Загалом під загальною назвою праймеріз розуміють досить різноманітні техніки голосування. На початку року президентських виборів партійні організації у кожному штаті приступають до обрання делегатів на свої з'їзди. Вибори делегатів проводяться двома шляхами: у 26 штатах діє праймеріз, під час якого виборці затверджують єдиного кандидата в президенти, висунутого партійними організаціями штату від даної політичної партії. Другий – за допомогою "кокусів" – передвиборчих мітингів прихильників партії, на які вони збираються для обрання делегатів на національний з'їзд партії. В залежності від штату розрізняють закриті та відкриті праймеріз. У закритих право участі мають лише члени та симпатизанти партії, у відкритих – усі бажаючі виборці. У багатьох штатах законодавчі органи доручають партійним органам самостійно регламентувати проведення праймеріз, способи голосування (таємні вибори, індивідуальні вибори та виборчі списки), вимоги, які висувають до їх учасників, наприклад, обов'язок заявити про свою партійну лояльність, тобто голосувати тільки за кандидатів даної партії, підтвердити, що на попередніх виборах учасники праймеріз голосував за ту саму партію; заборона протягом певного часу (до 12 місяців) до проведення праймеріз належати до іншої партії чи брати участь у праймеріз. Системи і процедури вибору делегатів на конвенції не є однаковими у різних штатах. Практикується лише в США.

Номінаційні зїзди партій. З'їзди, що проводяться Республіканською та Демократичною партією США з метою визначення партійного кандидата на посаду президента держави. Номінаційні з'їзди – одна з головних прикмет політичного життя США. Вони проводяться влітку напередодні кожних

президентських виборів, тобто в роки, що діляться на чотири. Кожен штат має кількість голосів, більш-менш пропорційну кількості голосів у Колегії виборщиків. Нещодавно на номінаційних з'їздах почали ухвалювати наперед визначені резолюції, бо якийсь один кандидат завжди збирав зобов'язання віддати свій голос від більшої частини делегатів ще до з'їзду. Хай там як, це явище недавнє. З'їзд Демократичної партії 1880 р. провів тридцять шість голосувань, перш ніж вибрати Джеймса А. Гарфілда. Партійні організації окремих штатів можуть давати обіцянки підтримувати своїх "улюблених синів", від яких не сподіваються, що вони виграють, але які можуть використати віддані за них голоси як переговорний інструмент.

3.6. Реєстрація кандидатів. Визначена в часі процедура перевірки уповноваженими на те органами – виборчими комісіями – відповідності фактичного порядку висування кандидатів у депутати порядку, який встановлений законом; сукупність дій відповідних виборчих комісій щодо офіційного посвідчення юридичного права суб'єктів виборчого процесу реалізувати своє пасивне виборче право в ході голосування виборців та встановлення результатів виборів. У більшості країн Центральної та Східної Європи процес висунення кандидатів, подання заяв та документів і початок реєстрації визначаються окремими часовими рамками. Існує поширена практика чіткого визначення дати звернення із заявами і кінцевий термін для реєстрації на участь у виборах. У Болгарії заява партії про участь у виборах до парламенту має бути подана не пізніше як за 46 днів до дня виборів, виборчі квитки реєструються не пізніше як за 30 днів до початку виборів. У Латвії списки для виборів до Сейму подаються за 80 днів до дня виборів, подача закінчується за 60 днів, офіційної дати закінчення реєстрації немає, однак за 20 днів до виборів Центральна виборча комісія (ЦВК) має оприлюднити результати; у Литві термін подачі заяви на реєстрацію для участі у виборах до парламенту розпочинається за 65 днів і закінчується за 31 день до виборів, рішення про реєстрацію виноситься не пізніше ніж за 31 день до виборів. У Молдові процес висування кандидатів на парламентські вибори розпочинається відразу після оголошення виборів і закінчується за 40 днів до дня проведення виборів, реєстрація закінчується не пізніше ніж за 30 днів до виборів. У Словаччині список кандидатів має бути представлений не пізніше ніж за 65 днів до виборів, ЦВК реєструє списки кандидатів не пізніше ніж за 45 днів. Інколи подання заявки та подання списків кандидатів розводиться в часі – наприклад, у Боснії та Герцоговині політична партія має подати заяву з проханням про сертифікацію не пізніше ніж за 140 днів до дня виборів, виборчий блок – за 110 днів. Остаточні списки до виборчої комісії необхідно подавати за 85 днів до виборів. Однак у більшості країн чіткого відділення в часі подачі заяви і окремо списків виборців немає. Існує практика зазначення лише кінцевого терміну реєстрації (Албанія – реєстрація політичних партій для виборів до Асамблеї має відбуватися не пізніше як за 45 днів до виборів; Болгарія – реєстрація на виборах президента відбувається не пізніше як за 35 днів до початку виборів; Румунія – реєстрація кандидатів

здійснюється окружною виборчою комісією не пізніше ніж за 30 днів до дати проведення виборів. У законодавстві у більшості випадків не передбачено часу для виборчої комісії на перевірку правильності поданих документів, вона має відразу або прийняти документи, або повідомити про помилки й неточності. Така практика закріплена в законодавстві Македонії, Польщі та інших країнах. В Україні термін на перегляд документів (у тому числі на невідповідність їх оформлення) складає п'ять днів. Після цього комісія зобов'язана або прийняти рішення про реєстрацію, або відмовити кандидатові чи партії в реєстрації. Якщо підрахувати "середній" термін, який дається центральним виборчим комісіям країн Центральної та Східної Європи на реєстрацію кандидатів чи партій то він коливається від кількох днів до місяця, однак найчастіше дається термін від 15 до 20 днів. Порядок реєстрації кандидатів у депутати визначається ст. 58 Закону України "Про вибори народних депутатів України". Реєстрація кандидатів у депутати остаточно визначає коло суб'єктів виборчого процесу. Лише після реєстрації вони мають можливість повною мірою розгорнути свою передвиборну діяльність, використовувати ті засоби, які надані їм законом (вести передвиборну агітацію). Реєстрація кандидатів у депутати можлива лише за умови надання Центральною виборчою комісією (ЦВК) переліку правильно оформлених документів, визначених законом: заяви про реєстрацію кандидатів у депутати, підписаної керівником партії (керівниками партій, що входять до блоку) та скріпленої печаткою партії (печатками партій, що входять до блоку); копії свідоцтва про реєстрацію партії (партій, що входять до блоку) та її статуту (статутів партій, що входять до блоку), засвідчених безоплатно Міністерством юстиції України після оголошення про початок виборчого процесу; витягу з протоколу з'їзду (зборів, конференції) партій про утворення виборчого блоку, засвідченого підписами керівників партій, що входять до блоку, та скріпленого печатками цих партій; угоди про утворення виборчого блоку (у разі висунення кандидатів у депутати блоком); витягу протоколу з'їзду (зборів, конференції) партії (міжпартійного з'їзду) про висунення кандидатів у депутати від партії (блоку); виборчого списку кандидатів у депутати від партії (блоку) за формою, затвердженою ЦВК; заяв осіб включених до виборчого списку партії (блоку), про згоду балотуватися кандидатом у депутати від цієї партії (блоку) із зобов'язанням припинити в разі обрання депутатом діяльність чи скласти представницький мандат, які відповідно до Конституції України та законів України несумісні з мандатом народного депутата України, та згоду на оприлюднення біографічних відомостей у зв'язку з участю у виборах, а також із зобов'язанням у разі обрання депутатом протягом місяця після офіційного оприлюднення результатів виборів передати в управління іншій особі належні їм підприємства, а також корпоративні права; автобіографій осіб, включених до виборчого списку партії (блоку), обсягом до двох тисяч друкованих знаків, що обов'язково повинні містити: прізвище, ім'я, по батькові, число, місяць, рік і місце народження, громадянство, відомості про освіту, трудову діяльність, посаду (заняття), місце роботи, громадську роботу (в тому числі

на виборних посадах), партійність, склад сім'ї, місце проживання із зазначенням часу проживання в Україні, відомості про наявність чи відсутність судимості; передвиборної програми партії (блоку), викладеної державною мовою, обсягом до семи тисяч восьмисот друкованих знаків; декларації про майно та доходи; документа про внесення грошової застави; фотографій осіб, включених до виборчого списку партії (блоку). Важливим аспектом процесу реєстрації кандидатів є визначення початку та закінчення подання відповідних документів до ЦВК. Відповідно до закону подання документів, є строк від початку висування кандидатів у депутати – за 85 днів до до дня виборів і до закінчення подання документів до ЦВК. Загалом цей строк складає 25 днів. Як видно, у термінах реєстрації український досвід цілком збігається з досвідом країн Центральної та Східної Європи. Незважаючи на досить значну територію і порівняно велику кількість населення, українським комісіям для реєстрації учасників виборів виділяється час, аналогічний західному. Як окрему вимогу, що має убезпечити партії та блоки від необґрунтованої відмови в реєстрації з підстав неотримання повного переліку документів, необхідних для реєстрації, закон містить положення, за яким представнику партії (блоку) видається довідка про дату і час прийняття документів. Така довідка має обов'язково передбачати вичерпний перелік усіх прийнятих від партії (блоку) документів. Певні особливості щодо реєстрації кандидатів у депутати виникають в разі ненадання чи відкликання кандидатом у депутати згоди балотуватися кандидатом у депутати. У цих випадках застосовується вилучення кандидата у депутати з виборчого списку відповідної партії чи блоку. Відкликання кандидатом у депутати заяви про згоду балотуватися кандидатом у депутати можливе у будь-який час до дня реєстрації відповідного виборчого списку ЦВК. Момент отримання такої заяви ЦВК є моментом, з якого відповідна особа вважається вилученою з виборчого списку партії (блоку). ЦВК у триденний термін інформує партію (блок) про надходження такої заяви. Повторна заява кандидата у народні депутати про згоду балотуватися не приймається. Закон надає ЦВК 5-денний строк з моменту прийняття заяви про реєстрацію кандидатів та інших необхідних документів для ухвалення рішення про реєстрацію партії (блоку) або відмову в реєстрації. У триденний строк ЦВК, прийнявши рішення про реєстрацію, зобов'язана надати відповідним суб'єктам копії такого рішення, а також видати посвідчення кандидатів у депутати представникові партії (блоку). Виборчі списки оприлюднюються в газетах "Голос України" та "Урядовий кур'єр". Закон встановлює загальний порядок, за якого черговість кандидатів у депутати у виборчому списку, визначена партією (блоком), не змінюється після реєстрації кандидатів у депутати. У разі прийняття рішення про відмову в реєстрації виборчого списку партії (блоку) ЦВК, не пізніше наступного дня після його прийняття, видає представнику партії його копію із вказанням вичерпних підстав такої відмови. Закон не виключає можливості повторного подання партією (блоком) заяви про реєстрацію кандидатів у депутати якщо таке рішення прийнято з підстав невідповідного оформлення поданих

партією (блоком) документів. Така заява з виправленими відповідно до вимог закону документами повинна бути подана до ЦВК не пізніше ніж за 55 днів до виборів. Остаточне рішення про реєстрацію кандидатів у депутати, включених до виборчого списку партії (блоку), ЦВК приймає не пізніше ніж за 53 дні до дня виборів. Стаття 62. закону передбачає можливість відмови в реєстрації кандидата (кандидатів) у депутати у разі: порушення законів України при утворенні виборчого блоку та висуненні кандидатів у депутати; відсутності або неналежного оформлення передбачених законом документів; звернення кандидата у депутати із письмовою заявою про відмову від балотування, звернення партії (блоку) не пізніше як за 15 днів до дня виборів про скасування рішення щодо реєстрації кандидата відповідно до рішення, прийнятого на підставі статуту партії (угоди про утворення блоку), припинення громадянства України кандидата у депутати, вибуття кандидата у депутати за межі України для постійного проживання, визнання кандидата у депутати недієздатним чи набрання щодо нього законної сили обвинувального вироку суду за вчинення умисного злочину, включення кандидата у депутати більше ніж до одного виборчого списку партії (блоку) при наявності заяви про згоду балотуватися, виявлення ЦВК суттєвої недостовірності відомостей про кандидата, встановлення судом факту підкупу виборців, використання службового становища, повторного порушення кандидатом виборчого законодавства після винесення йому ЦВК попередження. Рішення про відмову в реєстрації кандидатів у депутати повинно містити підстави відмови. Копія цього рішення не пізніше наступного дня після його прийняття видається представнику партії (блоку) у ЦВК. Відмова в реєстрації кандидатів у депутати, включених до виборчого списку партії (блоку), через невідповідне оформлення поданих партією (блоком) документів, не виключає можливості повторного подання партією (блоком) заяви про реєстрацію кандидатів у депутати, включених до виборчого списку партії (блоку). Така заява з виправленими відповідно до вимог закону документами повинна бути подана до ЦВК не пізніше ніж за сімдесять п’ять днів до дня виборів. Остаточне рішення щодо реєстрації кандидатів у депутати, включених до виборчого списку партії (блоку), ЦВК приймає не пізніше ніж за сімдесять один день до дня виборів. Якщо внаслідок відмови ЦВК в реєстрації включених до виборчого списку кандидатів у депутати або подальшого скасування реєстрації кандидатів у депутати ЦВК кількість кандидатів у депутати у відповідному виборчому списку партії (блоку) залишилася меншою мінімальної кількості кандидатів у депутати, ЦВК приймає рішення про відмову в реєстрації або скасування реєстрації усіх кандидатів у депутати, включених до такого виборчого списку партії (блоку). Рішення ЦВК про скасування реєстрації кандидата у депутати, яке не було оскаржене, набирає чинності після закінчення строку його оскарження. ЦВК може також прийняти рішення про зміни у складі виборчого блоку, якщо не пізніше ніж за 35 днів до дня виборів партія, що входить до його складу, приймає рішення з’їздом про вихід зі складу блоку.

Закон також встановлює процедуру скасування реєстрації кандидатів у депутати.

Кандидат у депутати. Висунутий у встановленому законом порядку і зареєстрований відповідною виборчою комісією претендент на депутатський мандат. У Стародавній Римській республіці громадяни, які претендували на високі посади в державі, носили білу тогу (candida) і ходили по вулицях, домагаючись визнання співвітчизників, пропонуючи їм віддати за себе голоси. Кандидат у депутати знаходиться в епіцентрі будь-якої виборчої кампанії. Саме його імідж, поведінка визначають успіх на виборах. Теоретично можливим є проведення успішної виборчої кампанії й без участі самого кандидата, однак у такому разі вона буде надзвичайно затратною і вкрай ризикованою, з мінімальними шансами на успіх. Перед тим, як включатися у передвиборчу боротьбу, кандидат повинен реально зважити всі "за" та "проти", визначити наскільки він впевнений у собі, тверезо оцінити свої якості, фінансовий стан, рівень підтримки як виборців, так і сім'ї, друзів, родини. Лише детально проаналізувавши всі фактори, можна зробити висновки про участь чи неучасть у виборах. Для успіху на виборах кандидат у депутати повинен володіти певними особистими якостями та особистісними ресурсами. Однією з найважливіших характеристик кандидата виступає його воля до перемоги. Всі інші його якості та ресурси можна компенсувати. Беручи участь у виборчих перегонах, кандидат не має права поводитись пасивно. Щоб досягнути успіху на виборах, перемога повинна стати для кандидата над завданням, змістом його життя. Факт реєстрації кандидата на виборну посаду в Україні надає йому право офіційно проводити передвиборну агітацію та йти у неоплачувану відпустку на період виборчої кампанії. Закон України "Про вибори народних депутатів України" (ст. 73) гарантує кандидату в депутати захист від звільнення з роботи з ініціативи власника підприємства, установи, організації, або уповноваженого ним органу, командира військової частини (формування). Кандидат у депутати не може бути переведений на іншу роботу без його згоди, направлений у відрядження, а також призваний на військову або альтернативну (невійськову) службу, навчальні та спеціальні збори військовозобов'язаних.

Імунітет кандидата у народні депутати. З лат. immunitas – звільнення від чогось, позбавлення. Привілей юридичні недоторканності кандидата у депутати на час проведення виборчої кампанії або депутата на період строку дії мандата. Імунітет захищає особу від цивільної, кримінальної, фінансової, адміністративної відповідальності. Позбавити імунітету кандидата у депутати може лише Центральна виборча комісія (ЦВК), а депутата – Верховна Рада України.

Декларація про майно та доходи кандидата у депутати. Документ фінансової звітності, який дає змогу на підставі перевірки власноручно вказаних відомостей щодо майна та доходів відповідної особи встановити

відповідність чи невідповідність зазначених у декларації відомостей фактичному її фінансовому та іншому матеріальному становищу. Декларування доходів та майна кандидата у депутати та членів його сім'ї, згідно з ст. 60 Закону України "Про вибори народних депутатів України" - обов'язкова умова реєстрації особи кандидатом у народні депутати України. Ця декларація заповнюється кандидатом власноручно за формою, затвердженою Міністерством фінансів України. Строки подання декларації ті ж, що і загальні строки подання документів, необхідних для реєстрації кандидатів у депутати. Обов'язок перевіряти достовірність відомостей, внесених до зазначеної декларації, законом покладається на органи Державної податкової адміністрації України. При цьому ініціатива проведення такої перевірки належить не органам ДПА, а Центральній Виборчій Комісії (ЦВК). Про необхідність такої перевірки вона може звернутись до органів ДПА не пізніше як за 30 днів до дня виборів. Слід зазначити, що закон не передбачає обов'язкової перевірки достовірності відомостей, внесених до декларації всіма кандидатами у депутати. Отже, така перевірка може носити факультативний і вибірковий характер. Закон також не встановлює випадків, коли така перевірка має бути проведена обов'язково. Помилки і неточності, виявлені в декларації про майно та доходи, підлягають виправленню і не є підставою для відмови в реєстрації кандидата у депутати.

Грошова (виборча) застава. Виражена в грошовій формі гарантія відповідальності кандидата у депутати партії (блоку) та запорука серйозності їх наміру щодо участі у виборах, яка обов'язково вноситься для реєстрації кандидата у депутати відповідною виборчою комісією. Необхідність встановлення такої відповідальності зумовлена тим, що у разі реєстрації кандидати в депутати отримають досить суттєву фінансову та організаційну допомогу з боку держави, її органів, посадових і службових осіб (бюджетне фінансування виборчої кампанії, тощо). Вона є своєрідним засобом захисту виборців від участі у виборчому процесі тих партій (блоків), які не можуть реально претендувати на владу. Практика застосування виборчої застави передбачена законодавством Великобританії, Канади, Франції, Японії та деяких інших країн. Так, у Великобританії грошова застава становить 500 фунтів стерлінгів. Вона може бути повернена кандидатові у депутати, коли він набере 5 % загальної кількості голосів виборців. Грошову (виборчу) заставу не слід ототожнювати з виборчим цензом, оскільки вони мають різну правову природу. Про це, зокрема говориться у рішенні Конституційного Суду України у справі про виборчу заставу від 30 січня 2002 р. Грошову заставу у світовій практиці використовують не як майновий ценз, а як одну з умов реєстрації кандидатів для участі у виборах. Виборчий ценз є кваліфікаційною умовою наявності виборчого права, а виборча застава – лише умовою реєстрації кандидата у депутати. Майновий виборчий ценз безпосередньо пов'язаний із майновим станом особи, тобто характеризується сукупністю рухомого та нерухомого майна, певним рівнем річного доходу

громадянина, що визначають його як власника. Грошову заставу не можна розглядати як обмеження пасивного виборчого права громадян за ознакою майна. Метою грошової застави є обмеження чи усунення зловживання громадянином виборчим правом, передусім за рахунок платників податків. Встановлення грошової (виборчої) застави не порушує конституційного принципу рівності громадян перед законом та рівності їхніх конституційних прав і свобод, а також принципу рівності політичних партій перед законом. Водночас розмір грошової застави повинен враховувати майнову спроможність більшості населення країни. Порушення цієї вимоги може суттєво обмежити кількість претендентів на місця в парламенті, особливо від фінансово малозабезпечених партій (блоків) та кандидатів у депутати. У Молдові держава не лише не висуває вимогу до кандидатів сплачувати грошову заставу, а навпаки – сама безвідсотково кредитує учасників виборів. Отримання безвідсоткових кредитів із бюджету держави здійснюється через фінансового уповноваженого, якого призначає суб’єкт висунення. Ним може бути як фізична, так і юридична особа, зареєстрована міністерством фінансів. Саме вона разом із суб'єктом висунення несе відповідальність за отриманий кредит. Обсяг кредиту залежить від кількості дійсних голосів, які отримує суб'єкт висунення в окрузі. Йдеться про грошову суму, одержану шляхом ділення обсягу кредиту на кількість виборців, які взяли участь у голосуванні, а потім множення отриманого числа на кількість дійсних голосів, поданих за відповідного суб'єкта висунення. Ті суб'єкти, що набрали менше 3 % (тобто вдвічі менше, ніж виборчий бар'єр) голосів, а також необрані незалежні кандидати у двомісячний термін повинні повернути надані кредити. А решта суб'єктів повертають їх через чотири місяці. Така практика сприяє усім охочим балотуватися, особливо підтримуючи тих, хто має незначні фінансові ресурси. Крім грошової застави, практика проведення виборів знає також такий засіб забезпечення відповідальності, як збір підписів виборців на підтримку того чи іншого кандидата, тієї чи іншої партії або блоку. У деяких країнах грошова застава та збір підписів застосовуються одночасно. В Україні грошова застава як єдина гарантія відповідальності кандидатів перед виборцями запроваджена вперше Законом України “Про вибори народних депутатів України”. До цього вона застосовувалась паралельно (тобто як обов’язкова умова реєстрації кандидатів у депутати) із збором підписів політичними партіями, виборчими блоками. Грошова застава, про яку йдеться у ст. 59 цього закону, не є податком за участь у виборчому процесі. Її розмір не залежить від розміру доходів кандидатів, об’єднаних у виборчому списку. Грошова застава партією (блоком) вноситься: до подання документів Центральною виборчою комісією (ЦВК) для реєстрації кандидатів у депутати, включених до виборчого списку, у безготівковому порядку, на спеціальний рахунок ЦВК, у розмірі двох тисяч мінімальних розмірів заробітної плати. Законом встановлено рівний для всіх партій (блоків) розмір грошової застави, на який не впливають ні фінансове становище відповідної партії (блоку), ні інші чинники. Слід також зазначити, що закон не регламентує джерел оплати партією (блоком) грошової застави. У разі

прийняття ЦВК рішення про відмову в реєстрації усіх кандидатів у депутати внесена грошова застава у п'ятиденний строк після прийняття відповідного рішення перераховується на рахунок партії (блоку). Грошова застава повертається партіям (блокам), які взяли участь у розподілі депутатських мандатів. При цьому законом не визначені строки такого повернення. Якщо ж партія (блок) не взяла участі у розподілі депутатських мандатів, грошова застава у восьмиденний строк з дня офіційного оприлюднення результатів виборів депутатів перераховується до Державного бюджету України.

Скасування реєстрації кандидатів. Відповідно до ст. 64 Закону України "Про вибори народних депутатів України" не пізніше ніж за три дні до дня виборів Центральна виборча комісія (ЦВК) може прийняти рішення про скасування реєстрації окремого кандидата (кандидатів) у депутати, включеного до виборчого списку партії (блоку), з виключенням його з виборчого списку в разі: звернення кандидата у депутати після його реєстрації із письмовою заявою про відмову балотуватись; звернення партії (блоку) не пізніш як за п'ятнадцять днів до дня виборів про скасування рішення щодо реєстрації кандидата у депутати відповідно до рішення, прийнятого у порядку, передбаченому статутом партії (угодою про утворення блоку); прпинення громадянства України кандидата у депутати; вибуття кандидата у депутати за межі України на проживання чи з метою отримання політичного притулку; визнання кандидата у депутати недієздатним; набрання щодо кандидата у депутати законної сили обвинувачувальним вироком суду за вчинення умисного злочину; включення кандидата у депутати до кількох виборчих списків партій (блоків) за наявності його письмових заяв про згоду балотуватися від цих партій (блоків); повторне вчинення кандидатом у депутати діяння, за яке йому було оголошено попередження. Не пізніше як за десять днів до дня виборів ЦВК може прийняти рішення про скасування реєстрації всіх кандидатів у депутати, включених до виборчого списку партії (блоку), в разі виявлення або виникнення підстав передбачених законом. Після прийняття такого рішення відповідна партія (блок) втрачає статус суб'єкта виборчого процесу. У разі прийняття такого рішення, після виготовлення виборчих бюлетенів ЦВК приймає рішення про передрук виборчих бюлетенів або про внесення до виборчих бюлетенів змін. ЦВК розглядає питання про скасування реєстрації кандидата чи про оголошення йому або партії (блоку) попередження у присутності кандидата у депутати чи представника партії (блоку) у ЦВК. Про час розгляду цього питання вказані особи повідомляються не пізніш як напередодні розгляду. ЦВК доводить до відома партії (блоку), кандидата у депутати рішення про скасування реєстрації кандидата (кандидатів) у депутати або про оголошення попередження не пізніш як наступного дня з дня його прийняття та надає представнику партії (блоку) у ЦВК або кандидатові у депутати копію цього рішення у той же строк. Якщо вказане рішення прийнято в останній день перед днем виборів, копія такого рішення видається зазначеним особам невідкладно. При цьому слід мати на увазі, що

законодавством України передбачено процедуру оскарження рішення ЦВК до суду. Скарги на рішення, дії чи бездіяльність ЦВК розглядаються Верховним Судом України.

Офіційне оголошення учасників виборчого процесу (кандидатів). Один із етапів процесу реєстрації кандидатів. Законодавство не всіх країн окреслює дату, коли офіційно буде поширено інформацію про кандидатів у депутати, які візьмуть участь у виборах. Так є країни, де це чітко зазначено. У Болгарії – Центральна виборча комісія (ЦВК) публікує списки кандидатів у президенти не пізніше ніж за 25 днів до виборів; Боснії і Герцоговині – списки учасників виборів до парламенту публікуються не пізніше ніж за 45 днів до виборів; Литві – оприлюднення в газеті списків має відбутися не менше ніж за 30 днів; Латвії – не пізніше ніж за 20 днів до початку виборів мають бути опубліковані в офіційній газеті програми і списки учасників виборів до Сейму; Македонії – комісії оголошують визначені списки у щоденній пресі принаймні за 30 днів до визначеної дати проведення виборів; Словаччині – органи місцевого самоврядування мають забезпечити надання списків кожному, хто голосує, не пізніше ніж за 20 днів до виборів. Однак у деяких випадках певного встановленого терміну не існує. У Албанії оголошення результатів реєстрації відбувається не пізніше як через 3 дні від дати отримання всіх даних, у Македонії на виборах президента комісія публікує імена кандидатів в офіційному віснику протягом 5 днів від дати отримання списків кандидатів. В Україні поширення інформації про зареєстрованих кандидатів у депутати чи політичні партії (виборчі блоки) відбувається одразу після прийняття рішення про реєстрацію учасників виборчого процесу в газетах “Голос України” та “Урядовий кур’єр”. З одного боку, така практика є позитивною, оскільки дозволяє громадськості стежити за процесом реєстрації учасників виборчого процесу. Однак, з іншого боку, опублікування остаточних і найбільш повних матеріалів у певний час і в певному місці дозволить значно полегшити процес ознайомлення з учасниками виборів для тих, хто не володів інформацією протягом часу реєстрації кандидатів. Тим більше, що такий комплексний підхід дозволить швидше і легше повідомляти широку громадськість про зареєстрованих кандидатів чи партії (блоки).

3.7. Проведення передвиборчої пропаганди та агітації (від. лат. propagare – “розповсюджувати”, agitatio – “приведення в дію”). Одна з головних процедур виборчої кампанії. Взагалі пропаганда й агітація вважаються потужними засобами політичного впливу на маси у демократичному суспільстві, інструментом у боротьбі за політичний авторитет, за владу, за прихильність виборців. Виборча пропаганда й агітація становить важливий етап будь-якої виборчої кампанії. Для кожної політичної сили він розпочинається з моменту її реєстрації, а закінчується для всіх однаково – напередодні голосування. Забороняється будь-яка передвиборча агітація у день голосування. Передвиборча агітація полягає в поширенні шляхом

особистих зустрічей та бесід, доповідей, виступів на мітингах, зборах, через газети, радіо та телебачення, засоби наглядної агітації тощо ідей та настанов, які мають спонукати маси до активних політичних дій, впливати на їхню свідомість та настрій. Інакше кажучи, агітація – процес впливу на виборця в ході виборчої кампанії. Під час передвиборчої агітації проводять обговорення політичних, ділових і особистих переваг кандидата на виборну посаду, закликають голосувати “за” чи “проти”. Передвиборча агітація – це: повідомлення виборцям політичних й особистісних характеристик кандидата, намагання домогтися, щоб його образ був якомога привабливішим для громадян; висвітлення достоїнств його передвиборної платформи – сукупності завдань, які він має намір розв’язати, принципів та ідей, виходячи з яких, він здійснюватиме свою діяльність; інформування про позицію партії у конкретних питаннях суспільного життя, про конкретні заходи, за допомогою яких вона намагатиметься розв’язати проблеми. Процес проведення передвиборчої агітації пов’язаний із прямим та непрямим контактуванням з виборцями. Прямими видами контактування є: особисті зустрічі, виступи-промови на мітингах, особисті зустрічі, кампанія “від дверей до дверей”. Непрямими видами контактування з виборцями є: друкована агітація і жива опосередкована агітація. До друкованих видів агітації належать: білборди, плакати, брошури, буклети, листівки, публікації тощо. До опосередкованих видів агітації відносяться: виступи на радіо, телебачені і. т. п. Агітація відрізняється від пропаганди тим, що остання відокремлює автора від джерела повідомлення. А це означає, що автор повідомлення насправді не завжди є реальним автором, він може бути лише ретранслятором повідомлення, людиною, яка лише озвучує. Передвиборча пропаганда – це: систематизований, цілеспрямований вплив, здійснюваний партією або групою підтримки кандидата з метою поширити серед населення певну партійну ідеологію, переконати виборців віддати свої голоси за конкретну партію чи кандидата. Основні стратегії пропаганди: переконання, утвердження, повторення. З морального погляду виділяють три основні типи пропаганди: біла пропаганда (має своє істинне джерело), сіра пропаганда (пропагандист використовує спеціально створені ним джерела – неурядові засоби масової інформації (ЗМІ), організації, тощо.), чорна пропаганда (пропагандист поширює матеріали від третьої особи), контрпропаганда, “чорний” ПР (технології дискредитації чи антиреклами). Основними характерними рисами пропаганди є: монологічність, відсутність зворотнього зв’язку. До методів пропаганди відносять цензуру, ритуалізацію, контроль за всіма сферами життєдіяльності людини тощо. Пропагандистські матеріали зазвичай розробляються відповідно до наступних принципів: пропаганди ніколи не буває забагато; пропаганда повинна бути максимально простою та зрозумілою; пропаганда повинна бути одноманітною; пропаганда повинна бути однозначною; пропаганда повинна більше впливати на почуття, емоції, аніж на розум; пропаганда повинна бути шокуючою. Головну частку витрат на передвиборчу пропаганду й агітацію, як правило, несуть самі учасники кампанії. Сучасне виборче законодавство докладно регламентує діяльність

політичних партій, пов'язану з передвиборчою агітацією (проведення виборчих зібрань, мітингів, використання засобів масової інформації, інші форми проведення агітації). У ряді країн, передусім тих, що розвиваються (Індія, Туніс) має місце тенденція до регулювання загальних умов поведінки учасників передвиборної агітації та виборчої кампанії в цілому. Формою такого регулювання є угоди про правила поведінки впродовж періоду виборчої кампанії, які укладають політичні партії. Зазвичай вони мають характер політичних, а не правових норм, але в деяких державах вони отримують і законодавче оформлення. Прикладом тут може слугувати виборчий закон ПАР 1993 р. Виборче законодавство регламентує усі форми агітаційної діяльності політичних партій у період проведення виборчих кампаній і особливо ті, що пов'язані з використанням ЗМІ. У деяких країнах право вільного доступу до них у період виборчої кампанії є конституційним правом політичних партій (Бразилія, Португалія). Політичні партії у більшості країн (за винятком США) безкоштовно отримують певний обсяг ефірного часу на державних радіо і телестанціях (а подекуди, як у Португалії, також і на приватних). Однак у деяких країнах безкоштовний ефірний час надається не усім партіям. Наприклад, в Австралії – тільки тим, хто веде боротьбу не менше ніж за 10 % місць і отримав на останніх виборах не менше 5 % голосів. У Австрії та Швеції право на безкоштовний час отримують тільки партії, що мають фракції у парламенті. У США законодавство регулює платний доступ до ЗМІ, встановлюючи принцип рівних можливостей. У ряді країн політичні партії безпосередньо беруть участь у розподілі ефірного часу. Наприклад, в Італії – через парламентську комісію зі звернень громадян та нагляду за діяльністю радіо і телебачення, у Великобританії і ФРН розподілом часу завідують спеціальні об'єднані комісії, до складу яких входять уповноважені політичних партій. В Україні порядок передвиборної агітації регулюється розділом VIII Закону України "Про вибори народних депутатів України". Під передвиборною агітацією він розуміє "здійснення будь-якої діяльності з метою спонукання виборців голосувати за або проти певного суб'єкта виборчого процесу." Закон встановлює часові обмеження для передвиборної агітації. Передвиборна агітація є найбільш політизованою частиною виборчого процесу. Саме в її ході відбувається донесення до виборців інформації, яка сприятиме їх максимально зваженому, обгрунтованому і свідомому вибору в ході голосування. На відміну від попереднього виборчого законодавства чинний закон не пов'язує початок проведення передвиборчої агітації з фактом реєстрації кандидатів у депутати, а чітко встановлює межі її проведення. Розпочинається вона з 00 годин 50 дня до дня виборів і закінчується о 24 годині останньої п'ятниці перед днем виборів. Під зазначені строки проведення передвиборної агітації підпадають всі форми її реалізації. Обов'язок повідомити через ЗМІ про початок передвиборної агітації покладається на Центральну виборчу комісію (ЦВК). Передвиборна агітація у період виборчого процесу поза строками, встановленими законом, забороняється. У ряді країн початком передвиборної агітації може бути день

оголошення дати голосування, як у Польщі та Румунії, опублікування списку кандидатів Головною виборчою комісією, як у Литві, і знову ж, конкретно визначений день до дати голосування (15 днів – Туреччина, 21 день – Ізраїль). Однозначно повсюди дозволено проводити агітацію до початку виборчої кампанії, оскільки юристи виходять з того принципу, що ніхто не може знати, кого зареєструють кандидатом. А от передвиборну агітацію в період виборчої кампанії поза встановленими строками для ведення передвиборної агітації в основоному заборонено. Також забороняється за 15 днів до дня голосування оголошувати в державних та недержавних засобах масової інформації результати соціологічних досліджень та опитувань громадської думки та інші прогнози. До передвиборної агітації не відносяться офіційні повідомлення в період виборчого процесу (без коментарів, які можуть мати агітаційний характер, а також відео-, аудіозаписи, кінозйомки, фотоілюстрації) про дії кандидатів у депутати, пов'язані з виконанням ними посадових (службових) повноважень. До передвиборної агітації також не можна відносити дії, спрямовані на спонукання виборців брати чи не брати участь у голосуванні взагалі, незважаючи на їх мотивування. Суттєвою ознакою передвиборної агітації є, насамперед, її публічний характер, тобто поширення агітаційних заходів на широке коло осіб. Переважно масовий, публічний характер передвиборної агітації опосередковано підтверджується і тим, що в ньому широко задіяні як безпосередні учасники, а також засоби масової інформації. Відсутність заходів з передвиборної агітації з боку суб'єктів виборчого процесу не є підставою для скасування рішення про їх реєстрацію. Закон встановлює вимогу безумовного дотримання принципу рівних умов при здійсненні передвиборної агітації за рахунок коштів Державного бюджету. Законом на органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування покладено обов'язок надавати придатні для проведення публічних заходів передвиборної агітації приміщення. Однак ця норма поширюється лише на заходи, які організовує виборча комісія. Ця норма не поширюється на випадки проведення публічних заходів передвиборної агітації, організованих партією (блоком). Організація публічних заходів передвиборної агітації включає в себе також обов'язок сповіщення виборців про час і місце проведення таких заходів, про їх зміст. Обов'язок забезпечення рівних можливостей для проведення таких заходів є обов'язком відповідної окружної виборчої комісії надавати для різних партій (блоків) однакові (рівнозначні за умовами проведення публічних заходів з передвиборної агітації) приміщення на умовах рівної оплати за їх оренду. Закон також передбачає можливість для партій (блоків) орендувати приміщення для проведення заходів передвиборної агітації на договірній основі за рахунок коштів відповідного виборчого фонду. У законі міститься вказівка на необхідність повідомлення відповідної окружної виборчої комісії про час і місце проведення публічних заходів передвиборної агітації партією (блоком). У виборчому законодавстві більшості країн маємо також чітку норму про забезпечення органами виконавчої влади та місцевого самоврядування

безпосередніх умов для проведення передвиборної агітації. Наприклад, місцеві органи управління Молдови у п'ятиденний термін після дати реєстрації кандидата встановити і гарантувати мінімум спеціальних місць для розміщення виборчих плакатів і листівок, а також гарантувати всім кандидатам можливість організовувати зустрічі з виборцями на рівноправних засадах. Визначити місця для розміщення виборчих плакатів під час агітації зазвичай належить до компетенції місцевих рад. Це передбачено, зокрема, законодавством Словацької Республіки. Оригінальною є практика Польщі, де відповідним законом регламентується і право ради гміни (сільської ради) заборонити розміщення виборчих плакатів через причини, пов'язані з охороною пам'яток архітектури і навколишнього середовища; більше того, плакати мають клеїтися так, аби їх було легко потім зняти. Виборчий закон Македонії передбачає деталізований і розширений перелік відповідних повноважень: за муніципалітетами закріплено право визначати місця для безкоштовного розклеювання виборчих плакатів, а також визначати додаткові для цього місця і брати за це гроші; закон також зобов'язує його використати ці кошти одразу після виборів для знищення сміття, що залишилося після виборчих кампаній. За порушення цієї норми особа, яка очолює муніципалітет буде оштрафована на суму від 40000 до 50000 динарів. У виборчому законодавстві ряду країн суб'єктом повноважень у процесі агітації виступає конкретна фізична особа (мер аьо інша особа, яка очолює місцевий орган влади). Згідно із законодавством Литви, саме керівники державних і муніципальних органів, а також мери муніципалітетів або уповноважені ними на це особи повинні сприяти кандидатам в організації зустрічей з виборцями, а отриманні необхідної інформації. У законі про вибори Румунії суб'єктами повноважень щодо визначення місць для виборчих плакатів, зобов'язань щодо ліквідації матеріалів попередньої виборчої кампанії – є мери. У Чеській Республіці до компетенції мера належить право виділяти місця для наклеювання агітаційних плакатів від шістнадцятого дня перед виборами, з метою забезпечення права рівності для всіх кандидатів. Важливою проблемою передвиборчої агітації є проблема використання службового становища кандидатом з метою агітації. Більшість законів містять лише загальні норми про відповідальність за використання посади. Окрема стаття в Законі про вибори до парламенту Литви "Заборона на ведення передвиборної агітації з використанням службового становища" містить більш конкретні положення. Цей самий закон передбачає певні механізми оптимізації можливості запобігти порушенню норм, як, наприклад у випадку, якщо кандидатові у зв'язку з посадовими обов'язками необхідно виступити в засобах масової інфорсвції (ЗМІ) з важливим повідомленням – він може зробити це тільки на прес-конференції. Причому транслюватиметься вона державними засобами інформації або в програмах ЗМІ, які фінансуються за рахунок державних або муніципальних коштів, і транслюватиметься в запису із попереднім вилученням частин, які містять елементи виборчої агітації. У виборчому законодавстві Молдови зазначається, що жоден кандидат не має права на привілеї у зв'язку із

посадою, яку він обіймає, а деталізується лише аспект, який пов'язаний із забороною висвітлювати в ЗМІ робочі візити кандидатів, які обіймають посади республіканського або районного рівня. Досить поширеним з метою запобігти використанню службового становища кандидатом з метою агітації є законодавче закріплення заборони на сумісництво. У Законі про вибори Латвії наведено перелік владних посад, з яких особа має неодмінно звільнитись у разі реєстрації її кандидатом на вибори, причому передбачено необхідність повідомити про своє звільнення Центральну виборчу комісію (ЦВК) не пізніше ніж через місяць після реєстрації списку кандидатів до Сейму. У Законі про вибори Боснії і Герцеговини є аналогічний перелік посад, проте він підкріплений більш жорсткою умовою, що потенційний кандидат має звільнитися ще до власної реєстрації на участь у виборах. Аналіз законів різних країн Європи дозволяє відзначити дві тенденції у практиках законодавчого вирішення проблеми використання службового становища кандидатом з метою агітації. У одних випадках це так звана практика заборони сумісництва, коли особа, що реєструється як кандидат повинна звільнитись з посади, яку вона обіймала, а в інших випадках передбачається впровадження механізмів запобігання і мінімізації таких зловживань. Невирішеним в українському законодавстві залишається й питання прихованої політичної реклами. Практика спостереження за правотворчим процесом у парламенті вказує, що при врегулюванні цього питання виникає безліч проблем, які потребують комплексного аналізу та вивчення.

Публічність заходів пердвиборчої агітації. Означає, що передвиборна агітація здійснюється відкрито, гласно, спрямовується на невизначене, але значне за чисельністю коло осіб. Вона передбачає поширення серед виборців певних ідей, поглядів, закликів, які можуть потенційно схилити (чи реально схилятимуть) цих виборців до голосування за відповідні виборчі списки. Публічний характер зазначених заходів передбачає також завчасне сповіщення виборців про час та місце проведення цих заходів.

Цілі передвиборчої агітації. Головна мета, яка стоїть перед організаторами виборчої агітації. На кожній окремій стадії виборчої кампанії цілі передвиборчої агітації є різними. Можна виділити наступні основні цілі передвиборчої агітації: 1. Ідентифікація імені (назви партії). Виборець повинен знати, чути ім'я кандидата (назву партії). 2. Створення іміджу. Імідж відкриває можливість до емоційного сприйняття кандидата (партії) виборцями. 3. Постановка проблем. Багато виборців голосують, орієнтуючись на відповідні проблеми, які піднімає кандидат та запропоновані ним (партією) шляхи їх розв'язання. 4. Використання контрасту. Це сприяє кристалізації образу кандидата, виділяє його з маси опонентів. 5. Захист від нападок опонентів. 6. Заклик віддати свої голоси на виборах. Загалом головною метою передвиборчої агітації є створення

механізму формування позитивної громадської думки стосовно кандидата у депутати (політичної партії).

Форми передвиборчої агітації. Способи поширення передвиборної агітації суб'єктами виборчого процесу. Передвиборна агітація може проводитись у таких формах: проведення зборів громадян, інших зустрічей з виборцями; проведення мітингів, походів, демонстрацій, пікетів; проведення публічних дебатів, дискусій, "круглих столів", прес-конференцій стосовно положень передвиборних програм та політичної діяльності політичних партій (виборчих блоків) – суб'єктів виборчого процесу чи кандидатів у депутати; оприлюднення в друкованих та аудіовізуальних (електронних) засобах масової інформації політичної реклами, виступів, інтерв'ю, нарисів, відеофільмів, аудіо- та відеокліпів, інших публікацій та повідомлень; розповсюдження виборчих листівок, плакатів та інших друкованих агітаційних матеріалів чи друкованих видань, в яких розміщено матеріали передвиборної агітації; розміщення друкованих агітаційних матеріалів чи політичної реклами на носіях зовнішньої реклами; проведення концертів, вистав, спортивних змагань, демонстрації фільмів та телепередач чи інших публічних заходів за підтримки партії (блоку) – суб'єкта виборчого процесу чи кандидата у депутати, а також оприлюднення інформації про таку підтримку; публічні заклики голосувати "за" чи "проти" партій (блоків) – суб'єктів виборчого процесу або публічні оцінки діяльності цих партій (блоків) чи кандидатів у депутати; в інших формах, що не суперечать Конституції України та законам України. "Громадяни України,- сказано у ст. 66 Закону України "Про вибори ародних депутатів України",- мають право вільно і всебічно обговорювати передвиборні програми партій (блоків), політичні, ділові та особисті якості кандидатів у депутати, вести агітацію за чи проти партій (блоків), кандидатів у депутати."

"Ходіння в народ". Одна з форм безпосередньої комунікації з виборцями. Вона полягає в особистому спілкуванні кандидата у депутати з виборцями. Завдяки цьому кандидат виглядає ближчим і зрозумілішим виборцям, його образ здобуває необхідну теплоту, людяність. Ця форма спілкування особливо активно використовується американськими та англійськими політиками ще з 30-х рр. Існує чимало варіантів неформальних зустрічей кандидата з виборцями: ділові візити у міські райони, зустрічі на зупинках громадського транспорту, візити на заводи та фабрики, відвідання інститутів та шкіл, закладів охорони здоров'я, сфери обслуговування, ярмарок та святкових гулянь, спортивних заходів, зборів трудових колективів, етнічних груп, громадських організацій тощо. Вважається, що чим більше зустрічей провів кандидат з виборцями – тим більшим колом потенційних прихильників він заручився. Ця форма комунікації з виборцями зазвичай поєднується з кампанією "від дверей до дверей".

“Від дверей до дверей”. Агітаційна кампанія, спрямована на організацію безпосереднього спілкування виборців з кандидатом у депутати або його агітаторами шляхом системно організованого походу по квартирах та будинках. Дана кампанія особливо пропагується в зарубіжній літературі. Кампанія особливо ефективна в невеликих містечках, де більшість людей знають один одного. Головне завдання даної кампанії не стільки інформаційне, скільки комунікативне – увага проявлена в особистому спілкуванні агітаторами, цінується виборцями й викликає зворотню реакцію. Існують наступні правила проведення даної кампанії: агітатори повинні мати при собі рекламні матеріали з портретом, біографією та програмою кандидата; найкращий час для візиту – від 17 до 20 або в суботу у першій половині дня; не старатись переконати виборця будь-якою ціною; потрібно давати співбесіднику висловитись й не бути нав’язливим та надокучливим; записувати усі прохання та побажання виборців.

Засоби передвиборчої агітації. Технічні та інші можливості, завдяки яким здійснюється передвиборна агітація в рамках тієї чи іншої форми. Такими засобами є відео- та аудіо записи, кінозйомки та фотоілюстрації з наданням відповідних коментарів агітаційного характеру, публічні виступи, відповідні листівки, буклети, стенди, дошки, спеціально оформлені транспортні засоби тощо. На нормативному рівні відмінності між засобами і формами передвиборної агітації не простежується, а тому таке розрізнення має умовний характер.

Друковані матеріали передвиборчої агітації. Агітаційна друкована продукція, що виготовляється політичними партіями (виборчими блоками) за рахунок коштів відповідних виборчих фондів. Ці матеріали можуть виготовлятися, а можуть і не виготовлятися суб’єктами виборчого процесу, тобто їх виготовлення закон вважає правом, а не обов’язком, як це має місце у випадку з інформаційними плакатами. Закон з метою здійснення контролю встановлює обов’язок подання по одному примірнику таких матеріалів не пізніше ніж за 7 днів з дня їх виготовлення до Центральної виборчої комісії (ЦВК) чи до відповідної окружної виборчої комісії. Найпоширенішим різновидом таких агітаційних друкованих матеріалів є виборчі листівки та виборчі плакати. Виготовлення таких матеріалів має відбуватися також лише в межах коштів відповідного виборчого фонду партії (блоку). Цензура таких друкованих матеріалів не допускається. Усі ці матеріали повинні містити відомості про установу, що здійснила друк, їх тираж, інформацію про осіб, відповідальних за випуск. Таким чином, не допускається виготовлення та поширення анонімних агітаційних друкованих матеріалів. Закон покладає обов’язок на місцеві органи виконавчої влади та на органи місцевого самоврядування за 50 днів до дня виборів обладнати місця для розміщення друкованих матеріалів. Забороняється їх розміщувати на пам’ятках архітектури, а також на місцях, де вони перешкоджають безпеці дорожнього руху. З 24 години останньої п’ятниці, що передує дню виборів,

розповсюдження виборчих листівок, розклеювання виборчих плакатів забороняється. Передвиборні агітаційні матеріали знімаються з 24 години останньої п'ятниці, що передує дню виборів, відповідними службами місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування. Перешкоджання здійсненню права на проведення передвиборної агітації, а також порушення встановленого законом порядку на ведення такої агітації тягнуть за собою відповідальність, встановлену законами України.

Інформаційні плакати партій (блоків). Плакати, виготовлені за встановленими Центральною виборчою комісією (ЦВК) формою, розміром та поліграфічним виконанням, які містять передвиборні програми партій (блоків), подані ними при реєстрації кандидатів у депутати, виборчого списку партії (блоку) із зазначенням прізвищ, імен, по батькові, року народження, посади (заняття), місця роботи та проживання, партійності включених до нього кандидатів у депутати, а також фотографії перших 5 кандидатів у депутати. Текст цих плакатів складається за погодженням між ЦВК та представником партії (блоку). Такі плакати виготовляються на замовлення ЦВК за рахунок коштів Державного бюджету України не пізніше ніж за 35 днів до дня виборів. Кількість плакатів зумовлена необхідністю забезпечити кожну виборчу комісію такими плакатами. Тому закон передбачає виготовлення їх у кількості по 2 примірники на кожну виборчу дільницю. Для забезпечення рівних прав партій (блоків) закон передбачає, що всі інформаційні плакати мають бути однаковими за формою, розміром, поліграфічним виконанням. Дані параметри мають визначатися ЦВК. Інформаційні плакати на виборчі дільниці повинні потрапити не пізніш як за 20 днів до дня виборів. Вважається, що такого строку достатньо для того, щоб виборці мали змогу ознайомитися з передвиборними програмами партій (блоків) – суб'єктів виборчого процесу та іншими вміщеними в інформаційних плакатах матеріалами. Партія (блок) – суб'єкт виборчого процесу на власний розсуд може виготовляти матеріали передвиборної агітації із застосуванням обладнання, що їй належить. При цьому вона не пізніш як через п'ять днів з дня його виготовлення зобов'язана подати по одному примірнику кожного друкованого матеріалу передвиборної агітації до ЦВК. У різних країнах існують розбіжності щодо інформаційних плакатів на виборчих дільницях. Так, у Польщі та Словаччині заборонені будь-які форми агітації на виборчих дільницях. У Литві так само заборонене розміщення програмних документів на виборчих дільницях у день голосування.

Агітаційна кампанія. Кампанія спрямована на поширення агітації. У законодавстві можна виділити два підходи до визначення термінів агітаційної кампанії: з чітко зазначеною датою початку та з умовною датою її початку. Кінцевий термін агітаційної кампанії чітко визначений у законодавстві всіх країн. Серед прикладів країн, де старт агітаційної кампанії чітко визначений можна назвати Албанію, Болгарію (починається за 30 днів

до дня проведення виборів і закінчується за 24 години), Македонію (починається за 40 днів і закінчується за 24 години), Словаччину (починається за 30 днів і закінчується за 48 години до дня виборів). Серед прикладів, де дату початку виборів визначено умовно – такі країни, як Литва (визначення термінів кампанії подається через дату опублікування списків кандидатів – згідно із законом про вибори до парламенту, агітаційна кампанія починається з дня оголошення результатів реєстрації кандидатів); Польща (агітаційна кампанія починається в день оголошення постанови Президента про початок виборів і повинна бути закінчена за 24 години до початку виборів); Румунія (агітаційна кампанія починається з дня опублікування дати проведення виборів і закінчується за два дні до дня проведення виборів). Згідно із Законом України "Про вибори народних депутатів України", передвиборна агітація починається за 50 днів до дня виборів і закінчується о 24 годині останньої п'ятниці перед виборами. Згідно з Законом України "Про вибори Президента України", передвиборна агітація розпочинається після реєстрації претендента кандидатом у Президенти України Центральною виборчою комісією (ЦВК) і закінчується за один день до дня виборів. Як бачимо, терміни на агітаційну кампанію в Україні виділені набагато більші. Цей факт можна зазначити як позитивний, оскільки більший термін агітації дозволяє краще ознайомити виборців із передвиборними платформами, з політичними позиціями всіх кандидатів, провести більше дебатів, організувати зустрічі в різних куточках України. Однак є й інший бік – агітаційна кампанія, як правило, паралізує роботу органів влади, процес ефективного прийняття рішень у цей час значно сповільнюється.

Політична реклама. Розповсюджена у будь-якій формі та у будь-який спосіб, не заборонена законом спеціальна інформація щодо ідей, поглядів, програмних документів суб'єктів політичного або виборчого процесів з метою прямого або опосередкованого привернення до них уваги і формування у свідомості громадян і суспільстві позитивного до них ставлення. Це такий різновид реклами, в якій як рекламний товар виступає політична партія (блок) чи лідер. Політична реклама переважно застосовується під час виборчих кампаній. До політичної реклами належить використання політичної символіки або логотипів партій (блоків)-суб'єктів виборчого процесу, а так само повідомлення про підтримку партією (блоком) видовищних чи інших публічних заходів або привернення уваги до участі у таких заходах партії (блоку). Будь-яка реклама, а тим більше політична, в першу чергу, покликана привернути до себе увагу і забезпечити сприйняття образу, що нав'язується. Політична реклама може досягти своєї мети лише тоді, коли вона максимально відповідає соціально-психологічній атмосфері суспільства. Вона повинна відповідати електоральним очікуванням. У той же час вона зобов'язана відповідати закономірностям загальної психології – особливостям сприйняття слова і зорових образів, особливостям формування цілеспрямованих асоціацій. Політична реклама за своїм психологічним впливом може бути розділена на наступні види: заявка – інформування

виборців про існування певного політика; відокремлення – сприятливе виділення конкретного політика з загального ряду кандидатів; ідентифікація – комплекс рекламних матеріалів, покликаних ідентифікувати конкретного політика, як “свого” для виборця; розкручування – закріплення в масовій свідомості позитивного іміджу конкретного кандидата; протидія конкурентам – поширення критичних (негативних) матеріалів з метою підриву іміджу основних конкурентів; свідчення – використання для розкручування знаменитих особистостей, популярних акторів, письменників, зірок естради, “в одному ряді з якими” знаходиться кандидат; нагадування – постійна підтримка на слуху імені кандидата. Якщо відбувається збій хоча б однієї ланки - політична реклама не знаходить свого адресата. Підкоряючись вимогам психології, політична реклама має будуватися на наступних принципах – привернути увагу, забезпечити сприйняття, розуміння і запам’ятовування. Процес привертання уваги складається з двох складових – довільної і мимовільної уваги. Довільна увага є вираженням особистих інтересів людини і контролюється його мозковою діяльністю. Мимовільна, неконтрольована увага – головне поле діяльності іміджмейкерів. Найпопулярнішим способом залучення мимовільної уваги є ай-стоппер. Якщо забезпечена увага виборця, постає нове питання – закріпити побачене в пам’яті. Людська пам’ять диференціюється на оперативну і довгострокову. У оперативній пам’яті на короткий період зберігається інформація, що має значення тільки в даний період часу – сьогодні, завтра. Довгострокова пам’ять містить найбільш важливу інформацію. Саме тому основне спрямування всіх зусиль виборчого ПР - це заволодіння довгостроковою пам’яттю людини. Щоб інформація затрималась у довгостроковій пам’яті, необхідно, аби вона потрапила на очі від семи до дванадцяти разів, причому в різних варіаціях. Головним психологічним інструментом політичної реклами є імідж. Розрізняють кілька видів політичної реклами, зокрема пряму та непряму (опосередковану) політичну рекламу. Політична реклама та політичне рекламування є предметом дослідження іміджології. Загалом виокремлюють такі етапи політичного рекламування: дослідження характеристик ідеального суб'єкта політики (інституту, лідера і т. Ін.), які є домінуючими в суспільній свідомості; вивчення та аналіз характеристик реального суб'єкта політики; конструювання іміджу, що має бути впровадженим унаслідок проведення рекламної кампанії; розробка форм, методів і способів використання засобів масової інформації (ЗМІ); реалізація плану рекламної кампанії та аналіз її ефективності. У політичній практиці активно використовують такі методи, як експертний мозковий штурм, зосередження (обговорення публічних виступів), психофізіологічні дослідження (аналіз висоти тону голосу, тест шкіри) тощо. В Україні відсутнє юридичне розуміння “політичної реклами”, яка є важливою складовою передвиборної агітації. Свого часу визначення “політичної реклами” надавала Центральна виборча комісія (ЦВК) у своєму Положенні “Про порядок використання ЗМІ для проведення передвиборної агітації під час виборчої кампанії Президента України у 1999 році”. Згідно з ним,

політична реклама – це розповсюджувана суб'єктом проведення політичної агітації інформації про кандидата, оплачена за його рахунок з метою оформлення його політичного іміджу, створення позитивної громадської думки про нього та бажаного впливу на подальшу поведінку учасників виборчого процесу. Існує декілька законопроектів "Про політичну рекламу та політичну агітацію", але вони сьогодні є надто недосконалими.

Форми передвиборчої агітації в ЗМІ. Способи поширення передвиборної агітації суб'єктами виборчого процесу в засобах масової інформаці (ЗМІ). Основними формами передвиборної агітації в ЗМІ є: публічні дебати, дискусії, "круглі столи", прес-конференції, інтерв'ю, виступи, політична реклама, відеофільми, теленариси.

Порядок використання аудіовізуальних (електронних) ЗМІ у передвиборній агітації. Основним призначенням положень Закону України "Про вибори народних депутатів України", які стосуються участі аудіовізуальних засобів масової інформації (ЗМІ) у передвиборній агітації, є забезпечення рівних можливостей для різних суб'єктів виборчого процесу для використання ними можливостей ЗМІ в агітаційній діяльності. При проведенні передвиборної агітації за рахунок і в межах коштів Державного бюджету України така мета досягається шляхом: рівної кількості ефірного часу, що надається, безоплатності надання ефірного часу, визначення для всіх суб'єктів виборчого процесу одного часу виходу в ефір. Слід однак зазначити, що самі ЗМІ не є суб'єктами виборчого процесу, вони безпосередньо не займаються передвиборною агітацією, а лише використовуються відповідними суб'єктами виборчого процесу для її проведення, є засобом такої агітації. Закон визначає коло тих ЗМІ, які зобов'язані надати ефірний час для проведення передвиборної агітації за рахунок коштів Державного бюджету України. Встановлено, що такими ЗМІ є державні та комунальні телерадіоорганізації. При цьому Закон встановлює лише рамкове правове регулювання порядку надання ефірного часу за рахунок і в межах коштів Державного бюджету України, які виділяються на підготовку і проведення виборів. Всі інші питання, які не знайшли свого вирішення в цьому Законі щодо надання ефірного часу за рахунок Державного бюджету України, визначаються окремим Порядком, що встановлюється Центральною виборчою комісією (ЦВК). Закон встановлює також строк оприлюднення розцінок вартості однієї хвилини (секунди) ефірного часу. При цьому слід мати на увазі, що дані розцінки встановлюються відповідними ЗМІ не пізніш як за 130 днів до дня виборів. З метою унеможливлення штучного збільшення плати за ці послуги Закон встановлює, що розмір розцінок вартості даних послуг не може змінюватися протягом виборчого процесу. ЗМІ мають надіслати ЦВК та окружним виборчим комісіям зазначені розцінки. Законом передбачається безоплатне надання ефірного часу державними та комунальними ЗМІ. Оплата зазначеного ефірного часу встановлена за рахунок і в межах коштів

Державного бюджету України, що виділяються на підготовку і проведення виборів. Виділення ефірного часу між 19 і 22 годинами зумовлене тим, що саме у цей час телерадіопередачі збирають найбільшу глядацьку та слухацьку аудиторію, отже проведення передвиборної агітації в цей час є найбільш ефективним. Закон окремо врегульовує питання щодо визначення загального часу, який надається телерадіоорганізаціями партії (блоку). Для партії (блоку) надається не менше 60 хвилин на загальнонаціональних телеканалах та радіоканалі, по 20 хвилин на відповідних регіональних теле- і радіоканалах (в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі). Встановлення зазначеного вище ефірного часу партіям (блокам) базується на принципі мінімальної розумної достатності – наданого ефірного часу має бути достатньо для ознайомлення виборців у загальному плані з основними положеннями передвиборної програми відповідної партії (блоку). Оплата зазначеного ефірного часу здійснюється на підставі відповідних угод між ЦВК та Національними радіо- і телекомпаніями України. Фінансування додаткового ефірного часу можливе за рахунок використання коштів виборчих фондів партій (блоків). Оскільки розмір виборчих фондів суб’єктів виборчого процесу може бути різним, то різним може бути і розмір ефірного часу, який зможе використати та чи інша партія (блок) для передвиборної агітації. При цьому все ж існує верхня межа ефірного часу, який може бути використаний суб’єктами виборчого процесу за рахунок коштів її виборчого фонду: вона визначається граничним розміром відповідного виборчого фонду. Законом передбачене обов’язкове укладання угоди між уповноваженою особою партії (блоку) і телерадіоорганізацією будь-якої форми власності. Без укладання такої угоди і надходження коштів на рахунок відповідної телерадіоорганізації надання ефірного часу забороняється. У такий спосіб законом обмежені можливості надання “безкоштовного” ефірного часу окремим суб’єктам виборчого процесу. При цьому слід мати на увазі вимогу рівної оплати за одиницю ефірного часу. З метою недопущення негайного застосування “антиреклами” і суттєвого зниження ефективності відповідної агітаційної діяльності партій (блоків) закон встановлює спеціальну заборону щодо здійснення на каналі, на якому надавався ефірний час для здійснення відповідними суб’єктами виборчого процесу передвиборної агітації певних дій упродовж 20 хвилин до і після теле-, радіотрансляції передвиборної програми партії (блоку). Законом впродовж зазначеного часу заборонено: коментувати чи оцінювати зміст цієї програми, давати будь-яку інформацію щодо цієї партії (блоку). Оскільки участь у виборах, зазвичай, бере велика кількість партій (блоків), то в законодавчому порядку розв’язано проблему визначення послідовності надання ефірного часу партіям (блокам). Така послідовність визначається за результатами жеребкування, що їх проводить ЦВК. Участь у такому жеребкуванні беруть представники або уповноважені особи відповідних партій (блоків), воно здійснюється прозоро та відкрито. Закон виключає можливість встановлення будь-якого іншого принципу визначення послідовності надання ефірного часу. За результатами проведенного

жеребкування відповідні державні й комунальні телерадіоорганізації складають розклад ефірного часу, який повинен містити конкретні дати і час виходу в ефір передвиборних агітаційних теле- і радіопрограм. Результати жеребкування мають бути оприлюднені в газетах “Голос України” та “Урядовий кур’єр”, у місцевих державних та комунальних ЗМІ у триденний строк з дня їх затвердження ЦВК. Замовником політичної реклами під час виборчої кампанії для демонстрації телерадіоорганізаціями можуть бути тільки партії (блоки) – суб’єкти виборчого процесу. Протягом демонстрації політичної реклами обов’язково демонструється повна назва її замовника у формі текстового повідомлення, яке має займати не менше п’ятнадцяти відсотків площі екрана і бути виконане контрастним кольором до фону та бути сприйнятним для глядача. Закон встановлює також певні умови для здійснення контролю за законністю надання ефірного часу. Насамперед йдеться про встановлений обов’язок телерадіоорганізацій здійснювати і зберігати аудіо-, відеозаписи усіх передач, що містять передвиборну агітацію, протягом тридцяти денного строку з дня офіційного оприлюднення результатів виборів. По-друге, це стосується обов’язку таких організацій надавати інформацію про проведення передвиборної агітації, у разі необхідності – копії відповідних угод, платіжних документів і записів передач таким органам: ЦВК, Національній раді з питань телебачення і радіомовлення, Державному комітету інформаційної політики, телебачення і радіомовлення України. На дані організації покладено обов’язок моніторингу діяльності ЗМІ під час виборчої кампанії і у разі порушення телерадіоорганізаціями чинного законодавства України вживати до них відповідні заходи (оголошувати попередження, застосовувати штрафні санкції, тимчасово (до двох місяців) зупиняти дію ліцензії, подавати до суду справи про позбавлення ліцензії. У ході проведення передвиборної агітації за участю електронних ЗМІ слід враховувати також виписані у Законі заборони та обмеження щодо ведення передвиборної агітації.

Порядок використання друкованих ЗМІ у передвиборній агітації. Відповідно до ст. 68 Закону України “Про вибори народних депутатів України” політичні партії (блоки) – суб’єкти виборчого процесу мають право користуватись засобами масової інформації (ЗМІ) державної та комунальної форми власності за рахунок та в межах коштів Державного бюджету україни, виділених на підготовку і проведення виборів депутатів, на умовах, передбачених цим Законом. Висвітлення виборчого процесу в ЗМІ всіх форм власності в інтерв’ю, дискусіях та дебатах, інформаційних повідомленнях, у програмах новин і поточних подій має здійснюватися на засадах об’єктивності, неупередженості та збалансованості. Передвиборна агітація з використанням ЗМІ усіх форм власності проводиться з дотриманням принципу рівних умов та рівної оплати за одиницю ефірного часу чи друкованої площі. Засіб масової інформації не може надавати знижки чи встановлювати надбавки на оплату друкованої площі чи ефірного часу. Розцінки вартості одиниці друкованої продукції та одиниці ефірного часу для

проведення передвиборної агітації не можуть змінюватися протягом виборчого процесу. За рахунок і в межах коштів Державного бюджету України, що виділяються на підготовку і проведення виборів, партії (блоки) – суб'єкти виборчого процесу мають право опублікувати в однаковому поліграфічному виконанні в газетах "Голос України" та "Урядовий кур'єр" передвиборні програми, подані ними при реєстрації кандидатів у депутати, обсягом не більше 7800 друкованих знаків. Таким чином передбачено, що зазначеної площі цілком достатньо для того, щоб виборці мали змогу по можливості повною мірою ознайомитись з основними положеннями передвиборної програми відповідної партії (блоку). Угода про публікацію вказаних матеріалів з редакціями зазначених газет укладається Центральною виборчою комісією (ЦВК). У такий спосіб забезпечуються рівні для всіх партій (блоків) умови використання двох загальнонаціональних газет. Закон передбачає цільове призначення використання друкованих ЗМІ партіями (блоками) в межах коштів Державного бюджету України, а саме – для друкування їх передвиборчих програм. Надання відповідних послуг друкованими ЗМІ на вказаних засадах для інших цілей передвиборної агітації не передбачене. Закон встановлює особливий порядок визначення черговості друкування передвиборних програм – жеребкування. Жеребкування проводиться відкрито і гласно ЦВК за участю відповідних зацікавлених осіб – уповноважених осіб партій (блоків), представників ЗМІ. Закон передбачає обов'язкове оприлюднення результатів проведеного жеребкування. Ці результати оприлюднюються в газетах "Голос України" та "Урядовий кур'єр" та в місцевих державних чи комунальних друкованих ЗМІ у триденний строк після їх затвердження. Такий обов'язок зумовлений необхідністю завчасного інформування виборців про час друкування передвиборних програм суб'єктів виборчого процесу. Закон дозволяє додаткове друкування інших агітаційних виборчих матеріалів у друкованих ЗМІ будь-якої форми власності. Оплата оприлюднення таких матеріалів здійснюється за рахунок коштів відповідних виборчих фондів. Таким чином, закон виключає можливість фінансування публікацій агітаційних матеріалів суб'єктами виборчого процесу з інших джерел. Зроблено це з метою забезпечення рівних умов всім суб'єктам виборчого процесу у проведенні передвиборної агітації, запобігання фінансування передвиборної агітації за рахунок "тіньового капіталу", інших зловживань. Закон встановлює необхідність публікування зазначених матеріалів виключно на комерційній основі на підставі відповідної угоди, що повинна укладатися між уповноваженою особою партії (блоком) та редакцією друкованого засобу масової інформації. При цьому закон встановлює заборону публікації цих матеріалів без укладання угоди та надходження коштів на рахунок редакції друкованого ЗМІ. Угода про публікацію агітаційних матеріалів суб'єктів виборчого процесу повинна містити: вид (жанр) передвиборного агітаційного матеріалу, дату (період) друкування цього матеріалу, розмір газетної площі, що виділяється для друкування зазначеного матеріалу, порядок і розмір оплати за її використання, права та обов'язки сторін, які випливають з

предмету угоди, тощо. Публікація зазначених матеріалів не повинна супроводжуватися будь-якими редакційними коментарями, які не були заздалегідь обумовлені відповідною угодою, а також заголовками та ілюстраціями, які не узгоджені. Засіб масової інформації, який надав ефірний час або друковану площу одній партії (блоку) – суб'єкту виборчого процесу, не може відмовити у наданні ефірного часу чи друкованої площі на тих же умовах іншій партії (блоку) – суб'єкту виборчого процесу. Розцінки вартості за одиницю друкованої площі встановлюються відповідними ЗМІ не пізніше як за 130 днів до дня виборів у розмірі, який не може перевищувати розмір плати за комерційну рекламу і не повинен змінюватися протягом виборчого процесу. Закон не зобов'язує друковані ЗМІ опублікування розцінок вартості за одиницю друкованої площі. Однак оприлюднювати цю інформацію з тим, щоб забезпечувались прозорість, відкритість та рівні умови передвиборної агітації у друкованих ЗМІ. Договірна основа публікації агітаційних матеріалів не виключає, однак, можливості розірвання такого договору в установленому законом порядку у разі порушення стороною цієї угоди чи невиконання взятих на себе обов'язків. З метою контролю за законністю оприлюднення агітаційних матеріалів закон покладає на редакції друкованих ЗМІ усіх форм власності обов'язок за письмовими запитами ЦВК та окружних комісій надавати їм інформацію про використання друкованої площі для розміщення агітаційних матеріалів партій (блоків), а в разі необхідності – надсилати їм копії відповідних угод, платіжних документів, а також відповідні публікації. При використанні друкованих ЗМІ у передвиборній агітації слід зважати також на законодавчі обмеження передвиборної агітації. У разі оприлюднення результатів опитування громадськоїх думки, пов'язаного з виборами депутатів, зобов'язані зазначити організацію, що проводила опитування, час його проведення, кількість опитаних, метод збору інформації, точне формулювання питання, статистичну оцінку можливої похибки. Крім того, слід мати на увазі, що відповідно до ст. 3 Закону України "Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні" встановлюється принцип неприпустимості зловживання свободою діяльності друкованих ЗМІ.

Обмеження щодо ведення передвиборчої агітації. Встановлення законодавчих обмежень щодо проведення передвиборної агітації зумовлене необхідністю запобігання будь-яким зловживанням правом на проведення передвиборної агітації, а також здійснення належного державного контролю за законністю перебігу передвиборної агітації. З цією метою у Законі України "Про вибори народних депутатів України" (ст. 71) сформульовані деякі обмеження, які стосуються тих чи інших особливостей її проведення, та визначено вичерпний перелік випадків і підстав, коли така агітація не може проводитись взагалі. Ці обмеження стосуються: суб'єктів проведення передвиборної агітації, місця проведення агітації, змісту агітаційних матеріалів. Що стосується суб'єктів проведення передвиборної агітації, то закон встановив, що проведення передвиборної агітації забороняється

особам, які не є громадянами України, органам виконавчої влади та органам місцевого самоврядування, правоохоронним органам та судам, їх посадовим і службовим особам, членам виборчих комісій під час виконання ними своїх обов'язків, зарубіжним засобам масової інформації (ЗМІ), що діють в Україні. Закон визначив ряд випадків заборони передвиборної агітації залежно від місця її проведення. По-перше, відвідання військових частин (формувань) та установ кримінально-виконавчої системи окремими уповноваженими особами партій (блоків) забороняється. У військових частинах (формуваннях) та в установах кримінально-виконавчої системи передвиборна агітація обмежена. Зустрічі з виборцями там організовуються відповідними окружними виборчими комісіями разом з командирами військових частин (формувань) або керівниками установ кримінально-виконавчої системи з обов'язковим повідомленням не пізніш як за три дні до зустрічі усіх уповноважених осіб політичних партій (виборчих блоків). По-друге, забороняється використання приміщень органів державної влади та органів місцевого самоврядування для проведення передвиборної агітації. Забороняється розміщення друкованих передвиборних агітаційних матеріалів та повідомлень на будинках і в приміщеннях органів державної влади та органів місцевого самоврядування, на пам'ятках архітектури та у місцях, де вони перешкоджають безпеці дорожнього руху. По-третє, забороняється розміщення носіїв політичної реклами, а також розповсюдження політичної реклами через радіотрансляційні або інші мережі сповіщення пасажирів, у транспортних засобах громадського користування, на станціях метрополітену, вокзалах, портах та аеропортах. По-четверте, забороняється проведення передвиборної агітації в зарубіжних ЗМІ, що діють на території України, а також у зареєстрованих в Україні ЗМІ, в яких частка зарубіжної власності перевищує 50 %. Закон забороняє поширення цілого ряду агітаційних матеріалів певного змісту. Зокрема, заборонено поширення у будь-якій формі матеріалів, що містять заклики до: ліквідації незалежності України, зміни конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, підриву державної безпеки, незаконного захоплення державної влади, пропаганди війни, насильства, розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи, здоров'я населення. Забороняється виготовлення та розповсюдження друкованих передвиборних агітаційних матеріалів, що не містять відомостей про установу, яка здійснила друк, їх тираж, інформацію про осіб, відповідальних за випуск. Забороняється розміщення політичної реклами в одному блоці з комерційною чи соціальною рекламою. Забороняється розповсюдження завідомо недостовірних або наклепницьких відомостей про партію (блок) – суб'єкта виборчого процесу або про кандидата у депутати. На ЗМІ, що оприлюднюють інформацію, яку партія (блок) вважають явно недостовірною, закон покладає обов'язок надати можливість зазначеним суб'єктам виборчого процесу спростувати такі матеріали. Закон прямо обумовлює строки для спростування такої інформації відповідними зацікавленими особами не пізніш як через три дні після

оприлюднення таких матеріалів, але не пізніш як за два дні до дня виборів. Наданий для публікації партією (блоком) матеріал повинен бути набраний таким самим шрифтом і розміщений під рубрикою “спростування” на тому ж місці шпальти в обсязі не меншому, ніж обсяг повідомлення, що спростовується. Спростування повинно містити посилання на відповідну публікацію, передачу на радіо чи телебаченні та на факти, що спростовуються. У такий спосіб закон запобігає поширенню у суспільстві в ході виборчого процесу неправдивої, неточної інформації, яка може мати на меті зниження довіри виборців до тієї чи іншої партії (блоку), їх популярності тощо. Закон забороняє включення до інформаційних теле-радіопрограм передвиборних агітаційних матеріалів партій (блоків) або політичної реклами. При цьому законом вимагається, щоб політична реклама була відокремлена від інших матеріалів і означена як така. Заборонено також переривати передачі передвиборних програм партій (блоків) рекламою товарів, робіт, послуг та іншими повідомленнями. Передвиборні програми мають оприлюднюватися в повному обсязі, без перерв, які могли б спотворити їх зміст, щоб сформувати у виборців відповідне, по можливості цілісне й адекватне уявлення про погляди, позиції, переконання відповідної партії (блоку). Забороняється також проводити передвиборну агітацію, що супроводжується наданням виборцям грошей чи безоплатно або на пільгових умовах товарів, послуг, робіт, цінних паперів, кредитів, лотерей, інших матеріальних цінностей. При цьому слід зазначити, що на Центральну виборчу комісію (ЦВК) покладено обов’язок забезпечити в державних ЗМІ опублікування роз’яснень щодо зазначених заборон. Текст такого роз’яснення затверджується ЦВК і двічі на тиждень друкується в газетах “Голос України” і “Урядовий кур’єр” на першій сторінці та транслюється телерадіоорганізаціями починаючи за 30 днів до дня виборів. Законодавство містить також вимогу щодо виключення збігу в часі регіональних державних і комунальних теле- і радіопрограм та передвиборних програм партій (блоків), трансляції передвиборних програм на першому загальнонаціональному каналі телебачення та на першому загальнонаціональному радіоканалі. Закон передбачає відповідну зміну розкладу ефірного часу на загальнонаціональних каналах мовлення, щоб дати можливість транслювати всі передвиборні програми партій (блоків), що транслюються за рахунок і в межах коштів Державного бюджету України, і водночас не допускати збігу в часі трансляції таких програм з передачами регіональних державних та комунальних телерадіоорганізацій. На ЗМІ, усіх форм власності, що діють на території України, закон поширює заборону протягом останніх 15 днів перед днем виборів поширювати інформацію про результати опитувань громадської думки щодо партій (блоків). Крім того забороняється оприлюднення в день виборів результатів опитування виборців щодо їх волевиявлення під час голосування до його закінчення. При цьому слід зазначити, що закон не забороняє проведення таких опитувань у зазначені строки, проте оприлюднення їх результатів можливе лише починаючи з наступного дня після дня голосування. Термін, коли

поширення результатів опитування громадської думки має бути припиненим, встановлюється кожною країною по-різному. Так, виборчий кодекс Албанії та законодавство Македонії забороняє публікувати соцопитування за п'ять днів до виборів, Болгарії – за 24 години, Словаччини – за 14 днів до виборів, у Польщі це взагалі заборонено робити протягом виборчого процесу (причому штраф за порушення цієї норми – до мільйона злотих, що становить понад 250 тисяч доларів). Україну можна віднести до тих країн, у яких термін для самостійного визначення кандидата, за якого варто проголосувати, є значним – 15 днів до дня виборів і це є позитивним для українського виборчого процесу. Однак ст. 56 Закону України "Про вибори народних депутатів України", яка визначає обмеження щодо ведення передвиборної агітації, прямо забороняє поширювати цю інформацію лише засобами масової інформації (ЗМІ), не зазначаючи інших можливих суб'єктів, які також можуть оприлюднити результати опитувань – громадські організації, самі кандидати тощо. Нічого не сказано в законі про публікацію опитувань експертної думки. Законодавство ж багатьох країн забороняє оголошувати таку інформацію безвідносно суб'єктів виборчого процесу. Не виписано в українському законодавстві й способи покарання за порушення цієї норми. Закон забороняє поширення будь-якої передвиборної агітації у суботу напередодні дня голосування. Закон також містить заборону тим кандидатам у депутати, які займають посади в органах державної влади та органах місцевого самоврядування, на державних, комунальних підприємствах, в установах, організаціях, військових частинах (формуваннях) залучати для проведення передвиборної агітації або використовувати для роботи, пов'язаної з проведенням передвиборної агітації у робочий час підлеглих їм осіб, службовий транспорт, зв'язок, устаткування, приміщення, інші об'єкти та ресурси за місцем роботи, використовувати службові чи виробничі наради, збори колективу для проведення передвиборної агітації. Порушення зазначених вимог закону за певних обставин може бути підставою як для скасування відповідною виборчою комісією рішення про реєстрацію кандидата у депутати, так і до притягнення його до встановленої законом кримінальної або адміністративної відповідальності. Порушення встановленого законом порядку на ведення передвиборної агітації тягнуть за собою відповідальність, встановлену законами України. Від виборчих комісій вимагається, у разі надходження до них заяв, скарг щодо порушень вимог закону, негайно надсилати їх до правоохоронних органів для перевірки і реагування. Всі спірні питання у встановленому законом порядку має вирішувати суд.

3.8. Голосування. Голосування – це безпосередній акт волевиявлення громадян під час виборів, подання громадянами свого голосу "за" або "проти" висунутих кандидатів у депутати чи політичних партій. Зазначений етап є кульмінаційною стадією всієї виборчої процедури, оскільки охоплює процес фактичного здійснення волевиявлення громадян. Голосування "за" називається позитивним голосуванням, а "проти" – негативним. З суто

технічного боку голосування виглядає як подання виборчого бюлетеня – заповнення й опускання його до скриньки. Голосування - одна з головних процедур виборчої кампанії. Голосування як процедура добору існувала ще в античній Греції, де у якості виборчих бюлетенів використовували уламки глиняних черепків. Інколи збори голосували, чи слід піддавати кого-небудь остракізму, тобто виганяти. Слово "остракізм" означає "черепок". Знайдено чимало таких виборчих бюлетенів з написаних на них тим самим ім'ям, що дає змогу припустити існування найдавнішого організованого голосування з записуванням у бюллетень ім'я кандидата. У листі Плінія Молодшого 105 р.н.е. знаходимо також згадку про використання цієї процедури у римському сенаті. Дальшому розвиткові процедур голосування в Європі посприяли середньовічні чернечі ордени. Їм треба було вибирати своїх урядовців незалежно від папської влади в Римі, й задля цього ченці виробили складні процедури. Водночас процедури голосування розвивалися і в італійських містах-державах, і найвідоміші серед них – правила обрання дожів у Венеції. У XVIII ст. голосування знову стало темою демократичної теорії, про нього писали Руссо і Кондорсе. У 1787-1793 рр. у США, Франції та Польщі були створені демократичні конституції, що містили правила голосування. Вибори можуть мало що значити якщо виборцям важко взяти участь у голосуванні або їхні голоси зрештою ніяк не впливають на управління державою. Легкість голосування залежить від того, наскільки складним є виборчий бюлетень і наскільки легко виборець може дістатися до виборчої дільниці, наскільки повним є список виборців і наскільки впевненим може бути виборець у тому, що його голос подається справді таємно. У більшості країн світу участь у голосуванні вважається особистим правом виборця, який може вільно розпоряджатися ним на власний розсуд. Разом з тим деінде існує практика обов'язкового голосування (Бельгія, Італія, Люксембург). Окрім Люксембургу, у кожній країні ЄС передбачені спеціальні заходи для залучення голосів виборців, які на день голосування перебувають за межами території даної держави: це може бути голосування поштою, передача голосу або й те і інше. Деякі країни організовують виборчі дільниці прямо на території своїх посольств. Організація та проведення голосування покладається Законом України "Про вибори народних депутатів України" на дільничну виборчу комісію, яка сповіщає про час та місце голосування, забезпечує обладнання приміщення для голосування та підтримання в ньому належного порядку, забезпечує таємність волевиявлення виборців під час голосування та проведення голосування за межами приміщення для голосування. Закон передбачає, що голосування відбувається як у приміщенні для голосування, так і за його межами. При цьому сама процедура голосування в цих двох випадках має свої особливості. Ст. 82 Закону визначає порядок підготовки до голосування, який включає в себе розподіл обов'язків між членами дільничної комісії у день голосування; огляд стану збереження виборчих бюлетенів, скриньок для голосування, виборчих списків, відкріпних посвідчень. Після огляду кожної виборчої скриньки вона пломбується, після чого до неї опускається контрольний лист.

Перед початком голосування відбувається погашення відкріпних посвідчень, про що складається окремий протокол, а також остаточний підрахунок кількості виборців, внесених до списку виборців на виборчій дільниці, на момент початку голосування, кількість виборців у витягу зі списку виборців для голосування за місцем перебування, кількість виборців, внесених до списку виборців на підставі відкріпних посвідчень. Отримані дані передаються окружній виборчій комісії, а остання – зведені дані передає у ЦВК. Відповідно до ст. 83 Закону голосування проводиться в день виборів з сьомої до двадцять другої години без перерви. Голосування відбувається у приміщенні для голосування. Процедура голосування складається з таких елементів: ідентифікація виборця, отримання бюлетеня, власне голосування. Ідентифікація здійснюється через пред'явлення виборцем документа, який засвідчує його особу. Це необхідно, аби запобігти використанню голосу виборця кимось іншим, хто не занесений до списку виборців. При цьому один із членів виборчої дільниці надає виборцеві можливість розписати про отримання виборчого бюлетеню у списку виборців та на контрольному талоні виборчого бюлетеня, а другий – вписує своє прізвище і розписується у визначеному місці на виборчому бюлетені та контрольному талоні. Після цього член виборчої комісії відокремлює від виборчого бюлетеня контрольний талон, який зберігається у члена виборчої комісії, та видає виборцю виборчий бюлетень для голосування. При цьому робити на виборчих бюлетенях будь-які інші позначки забороняється. Виборець може перебувати у приміщенні для голосування лише протягом часу, необхідного для голосування. Власне голосування на виборах полягає в тому, що у бюлетені для голосування виборець робить позначку у квадраті напроти назви політичної партії чи виборчого блоку партій. Виборчі бюлетені заповнюються виборцем особисто в кабіні для таємного голосування. Під час заповнення виборчих бюлетенів забороняється присутність у кабіні для таємного голосування інших осіб. Виборець, який внаслідок фізичних вад не може самостійно заповнити виборчий бюлетень, має право з відома голови або іншого члена дільничної виборчої комісії скористатися допомогою іншого виборця, крім члена виборчої комісії, кандидата у депутати, уповноваженої особи партії (блоку), офіційного спостерігача. Для виборців з вадами зору виготовляються спеціальні бюлетені. Виборець не має права передавати свій виборчий бюлетень іншим особам. Отримання виборчого бюлетеня від інших осіб, заохочення або змушування виборців до передачі виборчого бюлетеня іншим особам забороняється. Якщо ж виборець не бажає підтримувати жодну політичну партію чи виборчий блок партій, він робить позначку в квадраті напроти слів: "Не підтримую жодної політичної партії, виборчого блоку партій". До 1977 р. у вітчизняній виборчій практиці застосовувалося так зване негативне голосування, тобто голосування шляхом викреслення у бюлетені прізвищ тих кандидатів, проти яких голосує виборець. Можна було залишити тільки одне прізвище кандидата, за якого подає свій голос виборець, або не залишити жодного. У противному разі (якщо залишилися невикресленими два і більше прізвищ або дописано нове

прізвище чи взагалі написано будь-що) бюлетень визнавався недійсним. Виборець особисто опускає заповнений виборчий бюлетень до виборчої скриньки. Виборець, який не може внаслідок фізичних вад самостійно опустити бюлетені до виборчої скриньки, може з відома голови або іншого члена дільничної виборчої комісії доручити зробити це іншій особі, крім членів виборчої комісії, кандидатів у депутати, їх довірених осіб, уповноважених осіб партій (блоків), офіційних спостерігачів. Таємність волевиявлення голосуючих мають забезпечити кабіни, через які проходять виборці на шляху до виборчих скриньок. У разі якщо виборець, заповнюючи виборчий бюлетень, припустився помилки, він має право невідкладно звернутись з письмовою заявою до члена виборчої комісії, який видав йому виборчий бюлетень, з проханням видати йому інший виборчий бюлетень. Член дільничної комісії видає виборцю інший виборчий бюлетень лише в обмін на зіпсований виборчий бюлетень, про що складається відповідний протокол й вносяться відмітки до списку виборців. Повторна видача бюлетеня замість зіпсованого не допускається. Законом передбачене використання пересувних виборчих пунктів у випадках, коли хтось із виборців за станом здоров'я не може прибути на виборчу дільницю й звернувся про це із відповідною заявою у дільничну виборчу комісію й вона організовує спеціальну процедуру голосування за місцем перебування виборця. Порядок організації голосування виборців за місцем перебування визначає ст. 84 Закону. Голосування триває до двадцять другої години, після чого голова виборчої дільниці оголошує про закінчення голосування й закриває виборчу дільницю. Продовження голосування після часу, встановленого Законом, не допускається, а право проголосувати мають тільки ті виборці, які на цей момент знаходяться у приміщенні для голосуванння. У окремих випадках (на виборчій дільниці, утвореній на судні, що перебуває в день виборів у плаванні під Державним Прапором України, на полярній станції України) дільнична виборча комісія може оголосити голосування закінченим раніше. Після закінчення голосування дільнична виборча комісія передає до окружної виборчої комісії попередні відомості про: кількість виборців, внесених до списку виборців на виборчій дільниці, на момент закінчення голосування; кількість виборців, які отримали виборчі бюлетені на виборчій дільниці, на момент закінчення голосування; кількість виборців, які отримали виборчі бюлетені за місцем перебування; кількість виборців, які отримали виборчі бюлетені на підставі відкріпних посвідчень. У цілому українське законодавство про вибори народних депутатів у частині організації та проведення голосування відповідає міжнародним стандартам у цій сфері та кращим зразкам законодавства про вибори іноземних держав. Характерною рисою законодавства більшості країн перехідної демократії є деталізована регламентація виборчих процедур, зокрема, тих, що стосуються голосування та підрахунку голосів. Така деталізація спрямована на обмеження свободи правозастосування шляхом максимально повної регламентації поведінки учасників виборчого процесу та розглядається як запобіжник правопорушенням у цій сфері. Міжнародними стандартами та

рекомендаціями визначається ряд принципів, загальних вимог, яким має відповідати законодавство в частині процедури голосування. Найпершим принципом є те, що законодавство повинно гарантувати забезпечення таємниці голосування. Це втілюється в особливих процедурах стосовно контролю за бюлетенями, іншою виборчою документацією, забезпечення їх захисту, положеннях, що регулюють безпосереднє голосування, дії членів виборчої комісії тощо. Засадничим є дотримання принципу особистого голосування (з чітко виписаними винятками, забороною "сімейного голосування"). Особлива увага приділяється всім пов'язаним з голосуванням процедурам, які мають забезпечити правильне встановлення особи виборця, містити механізми, які б запобігали фальсифікаціям. Важливим є порядок "нестандартного" голосування, а саме: голосування громадян, які перебувають за кордоном, голосування не в приміщенні для голосування, у місцях тимчасового перебування виборця (лікарні, місцях примусового утримання, місцях проходження служби) тощо.

Обов'язкове голосування. Правова норма виборчого права деяких держав, яка кваліфікує голосування на виборах як громадський обов'язок, порушення якого тягне за собою передбачену законом відповідальність. Так, у ст. 48 Конституції Італії голосування на виборах кваліфікується як громадський обов'язок. За ухилення від участі в голосуванні навіть передбачені певні санкції - в Італії неучасть у голосуванні призводить до морального осуду, в Австрії, Австралії, Бельгії, Люксембургу, Нідерландах та Туреччині – до штрафу, в Мексиці – до штрафу або й позбавлення волі, а в Греції – навіть до тюремного ув'язнення від одного місяця до одного року. Як вважають головні наслідки застосування цієї норми такі: збільшення підтримки лівих партій, ніж вона була б за інших обставин, бо на типових виборах їхні прихильники мають менше мотивів голосувати; має місце т. зв. "осляче голосування", коли обурені або незацікавлені виборці голосують просто за перші кілька прізвищ у списку, поданому їм. Безумовно, що обов'язкове голосування призводить до штучного підвищення активності виборців. Однак в цілому за своїм змістом воно суперечить принципу вільного волевиявлення в ході виборів. Саме таке волевиявлення становить сенс виборчого права, як суб'єктивного права кожного громадянина. Ставлення до голосування (і до участі у виборах в цілому) як до громадського обов'язку заслуговує на увагу лише тоді, коли воно само по собі склалося у свідомості виборця. Ст. 5 Закону України "Про вибори народних депутатів України" проголошує добровільність участі у виборах. "Участь громадян України у виборах депутатів,- говориться у ній,- є добровільною. Ніхто не може бути примушений до участі чи неучасті у виборах." Вважається, що виборці, які не брали участі у голосуванні на виборах, підтримують результати волевиявлення тих виборців, які взяли участь у голосуванні на виборах.

Відкріпне посвідчення. Посвідчення, яке надає виборцю право голосувати не за місцем свого проживання. Згідно з ст. 42 Закону України "Про вибори

народних депутатів України” виборець, який раніше ніж за тридцять днів до дня виборів вибуває з населеного пункту, де він включений до списку виборців на звичайній виборчій дільниці або повертається з-за кордону в Україну, може звернутися до дільничної виборчої комісії з письмовою заявою з проханням видати йому відкріпне посвідчення на право голосу на виборах депутатів. У заяві зазначається причина, з якої він не може проголосувати за місцем свого проживання, та номер територіального виборчого округу або закордонний виборчий округ, в якому він має намір проголосувати у день виборів. Така заява може бути подана виборцем не пізніше 20 години останньої п’ятниці перед днем голосування. На підставі цієї заяви та документу, який згідно закону посвідчує особу виборця, два члени виборчої комісії видають виборцю вікріпне посвідчення. Відкрипні посвідчення виготовляються у кількості двох відсотків від кількості виборців, внесених до уточнених загальних списків виборців. Бланки відкріпних посвідчень мають єдину нумерацію на всій території України. Відкріпне посвідчення є документом суворої звітності. Центральна виборча комісія (ЦВК) не не пізніш як за тридцять п’ять днів до дня виборів передає передає окружним виборчим комісіям бланки відкріпних посвідчень у кількості, що не перевищує два відсотки від кількості виборців, внесених у до списків виборців в межах територіального виборчого округу. Окружна виборча комісія, не пізніш як за тридцять два дні до дня виборів передає разом зі списками виборців дільничним виборчим комісіям звичайних виборчих дільниць бланки відкріпних посвідчень у кількості, що не перевищує два відсотки (на закордонній виборчій комісії – один відсоток) від орієнтовної кількості виборців на відповідній виборчій дільниці про що складається відповідний акт у двох примірниках. Дільничним виборчим комісіям спеціальних виборчих дільниць бланки відкріпних посвідчень не передаються. У списку виборців на виборчій дільниці робиться запис про видачу відкріпного посвідчення. Виборець, який має намір проголосувати на підставі відкріпного посвідчення, звертається не пізніше 12-ї години останньої суботи перед днем голосування до окружної виборчої комісії територіального виборчого округу, зазначеного на відкріпному посвідченні, із заявою, яка подається разом із відкріпним посвідченням. У заяві виборець зазначає, на якій з визначених виборчих дільниць він має намір голосувати у день виборів. Відкріпне посвідчення не дає виборцю право голосувати у тому населеному пункті, де воно видане. Окружна виборча комісія складає для кожної із визначених виборчих дільниць список виборців, які мають намір проголосувати за відкріними посвідченнями на відповідній виборчій дільниці. При цьому напроти прізвища кожного виборця, внесеного до списку виборців, зазначається номер відкріпного посвідчення та проставляються підписи двох членів окружної виборчої комісії. Список виборців, складений окружною виборчою комісією на підставі відкріпних посвідчень передається до дільничної виборчої комісії відповідної виборчої дільниці, не пізніше 16 години останньої суботи перед днем виборів. Такп передача проводиться двома членами окружної виборчої комісії на засіданні

відповідної дільничної виборчої комісії, що засвідчується актом. Зазначений список є невід'ємною частиною списку виборців для голосування на відповідній дільниці. Нумерація виборців та нумерація аркушів у списку виборців для голосування за відкріпними посвідченнями ведеться окремо від нумерації виборців та нумерації аркушів у списку виборців отриманому дільничною виборчою комісією. Виборець не включається до списку виборців, якщо відкріпне посвідчення неналежно оформлене або записи в ньому не відповідають записам у відмітці про отримання відкріпного посвідчення. Без підпису виборця відкріпне посвідчення є недійсним. Окружна виборча комісія не пізніш як за 16 годин до початку голосування подає до ЦВК зведену інформацію про кількість відкріпних посвідчень, виданих усіма дільничними виборчими комісіями відповідного територіального виборчого округу, та про кількість виборців, які мають намір проголосувати за відкріпними посвідченнями у кожному територіальному виборчому окрузі й розміщує цю інформацію на своєму офіційному веб-сайті.

Повторне голосування (перебалотування). Процедура виборчої кампанії, яка застосовується в мажоритарних системах абсолютної більшості, коли жоден з кандидатів у депутати не набрав абсолютної більшості голосів у першому турі виборів. До другого туру проходять здебільшого два кандидати, які набрали найбільшу кількість голосів у першому турі (у Франції за виборчою системою, яка діяла з 1958 по 1985 рр. до другого туру потрапляли кандидати, які набрали більше 12,5 % голосів у першому турі). Для перемоги у другому турі одному з кандидатів треба буде набрати лише відносну більшість голосів. Сьогодні таку систему використовують переважно під час президентських виборів.

3.9. Підрахунок голосів виборців та встановлення підсумків голосування. Один із етапів виборчого процесу, який суттєво залежить від типу виборчої системи. Найлегше проводити підрахунок голосів при системі голосування за принципом відносної більшості, голосування без права передачі голосу та при простих системах голосування за закритими партійними списками, бо для підведення підсумків потрібно визначити лише один загальний результат по кожній партії чи кандидату. Система представницького голосування передбачає підрахунок членами виборчої комісії кількох голосів у кожному бюлетені. Паралельні та змішані системи майже завжди передбачають підрахунок голосів більш складний, особливо при голосуванні з правом передачі голосу, яке вимагає постійного повторного підрахунку залишку голосів. В Україні після закінчення голосування розпочинається підсумкове засідання дільничної виборчої комісії, яке проводиться у тому ж приміщенні, де відбувалося голосування. Підсумкове засідання проводиться без перерви і закінчується після складення та підписання протоколу про підрахунок голосів виборців на виборчій дільниці. Якщо одночасно з виборами народних депутатів України

проводяться інші вибори чи референдум, підрахунок голосів на цих виборах чи референдумі проводиться після закінчення складання протоколу про підрахунок голосів виборців з виборів народних депутатів України та його підписання у встановленому порядку на цьому ж засіданні дільничної виборчої комісії. Дільнична виборча комісія розпочинає своє засідання з розгляду заяв, скарг стосовно порушень, що мали місце під час проведення голосування на виборчій дільниці, якщо такі мали місце. Підрахунок голосів виборців на виборчій дільниці здійснюється відкрито і прозоро виключно членами дільничної виборчої комісії. Підрахунок голосів виборців на виборчій дільниці проводиться у послідовності викладених статей 86-88 Закону України "Про вибори народних депутатів України" – спочатку опрацьовуються списки виборців (ст. 86), потім – невикористані виборчі бюлетені та контрольні талони (ст. 87) і лише потім відкриваються виборчі скриньки та здійснюється підрахунок виборчих бюлетенів (ст. 88). Виборчі скриньки відкриваються виборчою комісією почергово. Першими відкриваються переносні виборчі скриньки, останніми – виборчі скриньки з пошкодженнями. При відкритті скриньки її вміст висипається на стіл, за яким розміщуються члени дільничної виборчої комісії. При цьому перевіряється наявність у ній контрольного листа. Якщо у виборчій скриньці не виявлено контрольного листа, дільнична виборча комісія складає відповідний акт із зазначенням кількості виборчих бюлетенів, які знаходяться у виборчій скриньці. Вказані виборчі бюлетені не підлягають врахуванню при встановленні загальної кількості виборців, які взяли участь у голосуванні, та при підрахунку голосів виборців. Виборчі бюлетені з пошкодженої виборчої скриньки виймаються по одному без їх перемішування. Загальна кількість виборчих бюлетенів у кожній виборчій скриньці підраховується окремо однак встановлення результатів голосування по кожній скриньці окремо не проводиться. У відповідності з ст. 80 Закону при підрахунку виборчих бюлетенів визначений виборчою комісією член комісії рахує виборчі бюлетені вголос. Інші члени комісії спостерігають за підрахунком. При підрахунку виборчих бюлетенів забороняється поділ комісії на кілька груп кожна з яких підраховує частину бюлетенів. Усі виявлені у виборчих скриньках предмети, що не є виборчими бюлетенями встановленої форми, складаються окремо і не підраховуються. До таких предметів відносять і контрольні листи. Не підлягають врахуванню також виборчі бюлетені, на яких зазначені номери територіального виборчого округу та (або) виборчої дільниці не відповідають номерам відповідної виборчої дільниці, відповідного територіального виборчого округу, а також виборчі бюлетені, на яких відсутній відтиск печатки цієї дільничної виборчої комісії або наявний відтиск печатки іншої виборчої комісії чи будь-якої іншої печатки. Кількість виборчих бюлетенів у кожній виборчій скриньці та номер відповідної виборчої скриньки оголошуються і заносяться до протоколу про підрахунок голосів на виборчій дільниці. Після відкриття останньої скриньки загальна кількість бюлетенів у скриньках підсумовується. Встановлена у підсумку підрахунку кількість виборчих бюлетенів є кількістю виборців, які

взяли участь у голосуванні. Ця кількість оголошується головою дільничної виборчої комісії і заноситься секретарем дільничної виборчої комісії до протоколу дільничної виборчої комісії про підрахунок голосів виборців на виборчій дільниці. Виборчі бюлетені, які підлягають врахуванню, розкладаються на місця, позначені окремими табличками, що містять з обох боків назви партій (блоків), зазначених у виборчому бюлетені, написи "недійсні" "проти всіх". При розкладанні виборчих бюлетенів визначений дільничною виборчою комісією член дільничної виборчої комісії показує кожний виборчий бюлетень усім членам виборчої комісії, виголошуючи волевиявлення виборця. При цьому кожен член виборчої комісії має право особисто оглянути виборчий бюлетень. На час огляду виборчого бюлетеня робота з іншими виборчими бюлетенями припиняється. Недійсним вважається виборчий бюлетень: на якому не зазначено прізвище та (або) відсутній підпис члена дільничної виборчої комісії, який його видав, або наявний підпис особи, яка не видавала виборчі бюлетені на цій виборчій дільниці; якщо зроблено більш як одну позначку проти назв партій (блоків); якщо не поставлено жодної позначки; якщо не відокремлено контрольний талон виборчого бюлетеня; якщо неможливо з інших причин встановити зміст волевиявлення виборця; якщо у виборчий бюлетень не внесені зміни, здійснені Центральною виборчою комісією (ЦВК). У разі виникнення сумнівів у членів виборчої комісії щодо дійсності виборчого бюлетеня питання вирішується дільничною виборчою комісією шляхом голосування. Перед початком голосування кожен член виборчої комісії має право особисто оглянути виборчий бюлетень. На час його огляду підрахунок виборчих бюлетенів припиняється. Недійсні виборчі бюлетені підраховуються окремо, їх кількість оголошується головою виборчої комісії й заноситься секретарем виборчої комісії до протоколу виборчої комісії про підрахунок голосів виборців на виборчій дільниці. Відповідно до ст. 80 Закону дільнична виборча комісія підраховує кількість голосів виборців, поданих за кандидатів у депутати, включених до виборчого списку кожної партії (блоку), а також кількість голосів виборців, які не підтримали кандидатів у депутати від жодної партії (блоку). Результати підрахунку голосів виборців на виборчій дільниці оголошуються головою комісії і заносяться секретарем виборчої комісії до протоколу про підрахунок голосів виборців на виборчій дільниці. Дільнична виборча комісія зобов'язана при підрахунку голосів виборців на виборчій дільниці перевірити, чи дорівнює кількість виборців, які взяли участь у голосуванні на виборчій дільниці, сумі кількостей недійсних виборчих бюлетенів, виборчих бюлетенів з голосами виборців, поданими за кандидатів у депутати, включених до виборчого списку кожної партії (блоку), та виборчих бюлетенів з голосами виборців, які не підтримали кандидатів від жодної партії (блоку). Порядок складання протоколу дільничної виборчої комісії регулює ст. 89 Закону. Він оформляється на окремому бланку, за формою затвердженою ЦВК. Бланки протоколу дільничної виборчої комісії виготовляються централізовано й передаються виборчим комісіям разом з виборчими бюлетенями у визначені Законом (ст.

80) строки. Протокол про підрахунок голосів виборців на виборчій дільниці складається дільничною виборчою комісією у кількості примірників, яка на чотири більша, ніж кількість осіб, які входять до складу дільничної виборчої комісії. Примірники протоколу нумеруються і мають однакову юридичну силу. У протоколі про підрахунок голосів виборців на виборчій дільниці зазначається дата і час (година і хвилини) його підписання членами дільничної виборчої комісії. Кожен примірник протоколу підписується головою, заступником голови, секретарем та іншими членами дільничної виборчої комісії, які присутні на засіданні виборчої комісії. Перший і другий примірники протоколу мають право підписати кандидати у депутати, уповноважені особи партій (блоків), офіційні спостерігачі, які були присутні на засіданні дільничної виборчої комісії при підрахунку голосів виборців. У разі своєї незгоди із результатами підрахунку голосів виборців на виборчій дільниці у протоколі комісії, член комісії підписує протокол із поміткою “З окремою думкою”. Письмовий виклад окремої думки додається до протоколу про підрахунок голосів виборців на виборчій дільниці. У разі відсутності підпису члена дільничної виборчої комісії у протоколі підрахунку голосів виборців проти його прізвища зазначається причина відсутності підпису. Цей протокл підписується та засвідчується печаткою дільничної виборчої комісії лише після його остаточного заповнення. Забороняється заповнення протоколів, а також внесення до них без відповідного рішення дільничної виборчої комісії будь-яких виправлень. Перший і другий примірники протоколу передаються окружній виборчій комісії, третій примірник протоколу зберігається у секретаря виборчої комісії, а четвертий – невідкладно вивішується для загального ознайомлення в приміщенні дільничної виборчої комісії, а решта по одному примірнику протоколу видається членам дільничної виборчої комісії. Кандидатам у депутати, уповноваженим особам партій (блоків), офіційним спостерігачам, які були присутні при підрахунку голосів виборців на їх прохання невідкладно видаються копії протоколу про рідрахунок голосів, засвідчені головою і секретарем дільничної виборчої комісії та скріплені печаткою виборчої комісії, з розрахунку не більш як по одній копії кожного протоколу для кожної партії (блоку). Про видачу копій протоколу про підрахунок голосів виборців на виборчій дільниці складається акт за формою, встановленою ЦВК, який підписується головою і секретарем дільничної виборчої комісії, скріплюється печаткою й передається разом з першим та другим примірником протоколів окружній виборчій комісії. Пакети з протоколами дільничної виборчої комісії про підрахунок голосів виборців на виборчій дільниці, виборчими бюлетенями, контрольними талонами і предметами, списками виборців, а також, за навності, окремими думками членів виборчої комісії, викладеними у письмовій формі, актами, заявами, скаргами та рішеннями, прийнятими виборчою комісією, невідкладно після закінчення засідання виборчої комісії доставляються під охороною (ст. 91) до окружної виборчої комісії, яка за встановленою Законом процедурою (ст. 92) їх приймає та встановлює підсумки голосування в межах територіального

виборчого округу (ст. 93). Дільнична виборча комісія може визнати голосування на виборчій дільниці недійсним у разі встановлення нею порушень вимог Закону, внаслідок яких неможливо достовірно встановити результати волевиявлення виборців лише за наступних обставин: виявлення фактів незаконного голосування у кількості, що перевищує десять відсотків кількості виборців, які отримали виборчі бюлетені на виборчій дільниці; знищення або пошкодження виборчої скриньки (скриньок), що унеможливлює встановлення змісту виборчих бюлетенів, якщо кількість цих бюлетенів перевищує двадцять відсотків кількості виборців, які отримали виборчі бюлетені на виборчій дільниці; виявлення у виборчих скриньках виборчих бюлетенів у кількості, що перевищує більш як на десять відсотків кількості виборців, які отримали бюлетені на виборчій дільниці. У разі виявлення зазначених обставин, у кожному випадку виборча комісія складає акт, який є підставою для розгляду дільничною виборчою комісією питання про визнання голосування на виборчій дільниці недійсним. У разі прийняття дільничною виборчою комісією рішення про визнання голосування на виборчій дільниці недійсним усі бюлетені, виявлені у виборчих скриньках на цій виборчій дільниці, вважаються такими, що не підлягають врахуванню. (ст. 90).

Контрольний лист. Лист, що опускається у кожну виборчу скриньку, яка використовується для голосування, на виборчій дільниці перед її опломбуванням у якому зазначається номер виборчого округу, номер виборчої дільниці, час його вкидання у виборчу скриньку, прізвища голови, заступника голови, секретаря та інших членів дільничної виборчої комісії, уповноважених осіб партій (блоків), офіційних спостерігачів від партій (блоків). Контрольний лист підписується цими особами, їхні підписи скріплюються печаткою комісії. Робиться це з метою недопущення фальсифікацій з виборчими бюлетенями.

Визначення результатів виборів. З’ясування, встановлення, хто з кандидатів на обрання має обіймати виборну посаду. У багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі результати виборів встановлює Центральна виборча комісія (ЦВК) на підставі протоколів окружних виборчих комісій, які визначають кількість голосів, поданих за списки кандидатів у депутати від кожної політичної партії, виборчого блоку партій, а також відсоток голосів, поданих за ці списки, відповідно до кількості виборців, що взяли участь у голосуванні. Депутатські мандати між політичними партіями, виборчими блоками партій, списки кандидатів від яких отримали три і більше відсотків голосів виборців, розподіляються пропорційно кількості отриманих ними голосів. З цією метою обчислюють виборчу квоту. Отримане ціле число означає кількість мандатів, отриманих цією партією. Кандидатів від політичних партій і виборчих блоків вважають обраними у порядку їх черговості у списку.

“Зайві” (“загублені”, змарновані, втрачені) голоси. Голоси виборців, віддані за список партії, яка не подолала виборчий бар’єр чи кандидата у депутати, що не набрав необхідної для перемоги кількості голосів. При першому обрахунку результатів виборів вони не враховуються при встановленні виборчих квот. Їх не слід утотожнювати з голосами, які містяться у зіпсованих чи недійсних виборчих бюлетенях. У деяких виборчих системах (т.зв. сильних) кількість “зайвих” голосів може бути досить значною.

Вирівнювальний розподіл мандатів. Одна з процедур виборчого процесу, яка застосовується для зменшення рівня диспропорційності виборчої системи. Вона застосовується для здійснення корекції результатів виборів на загальнонаціональному рівні з метою зменшення втрат політичних партій, які зазнали поразки на рівні виборчих округів, і у зв’язку з цим є недопрезентованими. Вигідно це для малих партій. Ця практика застосовується в Данії, Німеччині, Ісландії, Норвегії та Швеції, де в такий спосіб існує визначений “згори” відсоток мандатів (від 50 % у Німеччині до 5 % в Норвегії). Загалом в Австрії, Бельгії, Греції та Італії розподіл такий може бути здійснений ad hoc, в залежності від розміру деформації результатів виборів, а її розмір не є сталим. Існує два основних механізми реалізації цієї процедури: перший передбачає, що наперед визначається кількість місць, які передбачені для додаткового/другого розподілу. Цей механізм застосовується у Данії, Німеччині, Норвегії. Другий передбачає виділення певної кількості депутатських мандатів для компенсації диспропорційності на підставі результатів виборів і характерний для Австрії, Бельгії, Греції та Італії. Резервні місця визначають після загального розподілу депутатських мандатів, що відбувається внаслідок загальнонаціональних виборів, і лише після того, як визначено наявний залишок депутатських місць, тоді вони перерозподіляються між політичними партіями – суб’єктами виборчого процесу пропорційно до невикористаних партією голосів, що має своїм відповідником - недоотримання частки депутатських місць. Це допомагає партіям суттєво зменшити втрату голосів виборців. Мандати (місця в парламенті), які розподіляються між політичними партіями (за пропорційною системою голосування за партійними списками при проведенні виборів за змішаною системою) пропорційно до результатів загальнонаціонального голосування з метою виправлення диспропорційності результатів виборів у мажоритарних виборчих округах називаються компенсаторними мандатами.

Розкол голосів. Доволі рідкісна ситуація, коли в рамках мажоритарної виборчої системи голоси виборців порівно розподіляються між кандидатами. У такому випадку обраним вважається старший за віком кандидат або це питання вирішується жеребом.

3.10. Встановлення результатів виборів. Одна з головних процедур виборчої кампанії. Результати виборів по багатомандатному

загальнодержавному виборчому округу встановлює Центральна виборча комісія. Пропорційна виборча система передбачає, що депутатські мандати розподіляються між політичними партіями (блоками) пропорційно до кількості голосів, отриманих на виборах виборчими списками цих партій (блоків), з урахуванням загороджувального бар'єра. На підставі протоколів про підрахунок голосів, складених в окружних виборчих комісіях ЦВК встановлює: загальну кількість виборців у багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі; кількість виборців, які отримали виборчі бюлетені; кількість виборців, які взяли участь у голосуванні; кількість виборчих бюлетенів, визнаних недійсними; кількість голосів, поданих за списки кандидатів у депутати від кожної політичної партії, виборчого блоку. Після цього підраховується відсоток голосів, поданих за ці списки, відносно загальної кількості виборців, що взяли участь у голосуванні. Партійні списки, які здобули менше ніж три відсотки голосів виборців, що взяли участь у голосуванні, не беруть участі у розподілі депутатських мандатів. Ті ж партії і виборчі блоки, чиї виборчі списки вибороли три і більше відсотків голосів виборців, отримують депутатські мандати пропорційно кількості здобутих ними голосів виборців. Для цього вираховується виборчий метр. Після цього число голосів, поданих за список кожної політичної партії чи блоку, ділиться на виборчий метр і встановлюється її виборча квота. Отримане ціле число означає кількість мандатів, що належить цій партії, виборчому блоку. Кандидати від політичної партії, виборчого блоку партій вважаються обраними в порядку їх черговості у списку.

Розподіл депутатських мандатів. Метод розподілу депутатських мандатів є головним фактором, що відрізняє одну виборчу систему від іншої. Існують три принципово різні способи організації цього процесу. Мандати надаються тим кандидатам, які отримали відносну більшість голосів, або тим, які отримали абсолютну їх більшість, або цей розподіл відбувається пропорційно до числа голосів, поданих за кожне об'єднання кандидатів. На цій основі розрізняють три основні типи виборчих систем. Процес розподілу мандатів починається з вирахування виборчої квоти. Квота може обраховуватися за методами Гера, Друпа, Гогенбаха-Бішоффа чи Імперіалі. Наступним кроком після визначення виборчої квоти є розподіл мандатів між партіями, що відбувається за правилом найбільшого середнього залишку, формулою д'Ондта чи за формулою Сен-Лагю. Система розподілу мандатів впливає на мінімум та максимум голосів, якого партія потребує для забезпечення свого представництва, а також на максимальну кількість проігнорованих голосів. Системи пропорційного представництва різняться залежно від того, яке застосовується правило розподілу мандатів і як розподіляються між партіями голоси у тому чи іншому окрузі. Проте незначні розбіжності між формулою д'Ондта і Сен-Лагю не повинні відсувати на другий план їх головну спільну рису: намагання забезпечити пропорційність розподілу депутатських мандатів. Право на участь в розподілі депутатських мандатів в Україні згідно

з ст. 96 Закону України “Про вибори народних депутатів України” набувають кандидати у депутати, включені до виборчих списків партій (блоків), що отримали три і більше відсотків голосів виборців, які взяли участь у голосуванні у загальнодержавному виборчому окрузі. Депутатські мандати розподіляються між виборчими списками партій (блоків) пропорційно до кількості отриманих голосів виборців. Центральна виборча комісія (ЦВК) встановлює сумарну кількість голосів виборців, поданих за кандидатів у депутати, включених до виборчих списків партій (блоків), що отримали три і більше відсотків голосів виборців. Кількість голосів виборців, необхідних для отримання одного депутатського манадата (виборча квота), обчислюється шляхом ділення сумарної кількості голосів виборців, на число депутатських мандатів, яке дорівнює кількісному складу Верховної Ради України, визначеному Конституцією України. Кількість голосів виборців, поданих за кандидатів у депутати, включених до виборчого списку цієї партії (блоку), ділиться на виборчу квоту. Ціла частина отриманого числа становить кількість депутатських мандатів, що отримали кандидати у депутати від цієї партії (блоку). Дробові залишки враховуються при розподілі решти депутатських мандатів. Партії (блоки), виборчі списки від яких мають більші порівняно з іншими дробові залишки після ділення отримують по одному додатковому депутатському мандату, починаючи з виборчого списку партії (блоку), що має найбільший дробовий залишок. Якщо дробові залишки у двох чи більше виборчих списках партій (блоків) однакові, першим додатковий депутатський мандат отримує той виборчий список партії (блоку), за кандидатів у депутати від якого віддано більшу кількість голосів виборців. Розподіл додаткових депутатських мандатів закінчується після вичерпання загальної кількості депутатських мандатів. Результатом виборів є визначення в порядку черговості у виборчих списках партій (блоків) осіб, обраних депутатами від партій (блоків), відповідно до кількості депутатських мандатів, отриманих виборчими списками партій (блоків).

3. 11. Офіційне оприлюднення результатів виборів. У багатьох країнах не існує практики щодо встановлення терміну оприлюднення офіційних результатів виборів. Так, законодавство Латвії щодо виборів до Сейму лише констатує, що підрахунок голосів здійснюється протягом 6 місяців і видається окремим виданням, а в Молдові, навпаки, зазначається, що виборчий орган, який відповідає за визначення результатів виборів, публічно оголошує загальні результати, як тільки отримає всі необхідні дані від місцевих виборчих рад та територіальних дільниць. Аналогічно не визначається чіткий термін і в законодавстві Словаччини – Центральна виборча комісія (ЦВК) публікує остаточні результати виборів після підписання протоколу щодо результатів виборів. Однак водночас більшість країн таки встановлює більш чітку дату оголошення результатів – наприклад, Болгарія (результати голосування оголошуються через 3 дні після виборів, а публікуються в 7-денний термін), Литва (остаточні результати виборів оголошуються не пізніше як за 7 днів після виборів – публікуються в

Інтернеті і в офіційному виданні), Македонія (Державна виборча комісія оголошує початкові результати виборів у члени парламенту за принципом пропорційності протягом 48 годин після отримання кількості голосів, здобутих окремими списками кандидатів). Закон України "Про вибори народних депутатів" встановлює порядок офіційного оприлюднення результатів виборів народних депутатів України. Він передбачає наступне: повноваження щодо офіційного оприлюднення результатів виборів віднесені до компетенції ЦВК, офіційне оприлюднення результатів виборів здійснюється у строк – не пізніш як на п'ятий день з дня встановлення результатів виборів, офіційне оприлюднення результатів виборів має здійснюватися в газетах "Голос України" та "Урядовий кур'єр", офіційне оприлюднення результатів виборів є підставою для звільнення з роботи (посади), несумісної з депутатським мандатом, та прийняття рішення про припинення іншого представницького мандата особи, обраної депутатом. Кримінальний кодекс України (ст. 158) передбачає відповідальність за завідомо неправильне оголошення результатів виборів. Крім того, в Україні є поширеною практика розповсюдження інформації про результати виборів уже в процесі підрахунку голосів. Таким чином, український громадянин може ознайомитись з приблизними результатами виборів вже на ранок наступного дня. Досвід України в цьому контексті може вважатись одним з позитивних досягнень у виборчому законодавстві України.

3.12. Реєстрація обраних депутатів. Відповідно до ст. 99 Закону України "Про вибори народних депутатів України" особа, обрана депутатом, для її реєстрації народним депутатом України зобов'язана подати до Центральної виборчої комісії (ЦВК) не пізніш як на двадцятий день з дня офіційного оприлюднення результатів виборів депутатів документ про її звільнення з роботи (посади), не сумісної з депутатським мандатом, та (або) копію зареєстрованої заяви про припинення дії іншого представницького мандату, поданої до відповідної ради. У разі звернення особи, обраної депутатом до ЦВК про наявність поважних причин, які перешкоджають виконанню нею цієї вимоги, ЦВК може прийняти рішення про визнання цих причин поважними і встановити інший строк виконання зазначених вимог або про відмову у визнанні цих причин поважними. У разі невиконання даної вимоги в зазначені строки ЦВК приймає рішення про визнання обраного депутата таким, що відмовився від депутатського мандату, та визнає обраним депутатом наступного за черговістю кандидата у депутати у виборчому списку відповідної партії (блоку). Особі, зареєстрованій народним депутатом України, ЦВК не пізніш як на сьомий день з дня її реєстрації видає тимчасове посвідчення народного депутата України встановленого зразка. Рішення ЦВК та наявність тимчасового посвідчення народного депутата України є підставою для складання обраною особою присяги народного депутата України. Не пізніш як на сьомий день після складання народним депутатом України присяги видає йому посвідчення народного депутата України та нагрудний знак встановленого зразка. У разі дострокового припинення

повноважень депутата у строк не раніш як на шостий день з дня отримання відповідного рішення або копії свідоцтва про смерть ЦВК своїм рішенням визнає обраним депутатом наступного за черговістю кандидата у депутати у виборчому списку відповідної партії (блоку).

Заміщення депутатів, які вибули. Стаття 81 Закону України "Про вибори народних депутатів" встановлює порядок заміщення депутатів, обраних по виборчих списках партій (блоків), у разі їх вибуття, тобто дострокового припинення повноважень. За загальним правилом, заміщення відбувається за схемою: вакантний депутатський мандат отримує кандидат у депутати з виборчого списку відповідної партії (блоку) за черговістю. Черговість означає, що депутат, який вибув, заміщується кандидатом у депутати, порядковий номер якого у виборчому списку партії (блоку) є наступним після останнього порядкового номера кандидата, обраного депутатом за цим виборчим списком. По-іншому складається ситуація, коли черговість вичерпана, тобто у виборчому списку партії (блоку) не залишається кандидатів для заміщення вакантних депутатських мандатів. У цьому випадку депутатський мандат залишається вакантним до проведення чергових або позачергових виборів. Партія (блок) може прийняти рішення про виключення кандидата у депутати, не обраного депутатом, зі свого виборчого списку у будь-який час після дня виборів до реєстрації цієї особи як народного депутата. Таке рішення приймається у такий же спосіб, як проходило висування кандидатів у депутати, відповідно до статуту партії (угоди про утворення блоку) з'їздом (зборами, конференцією) чи міжпартійним з'їздом (зборами, конференцією) партій, що входили до блоку на день виборів.

4. ФІНАНСУВАННЯ ВИБОРІВ.

4.1. Виборчі системи та фінанси. Фінансові можливості країни є одним з чинників, який суттєво детермінує тип виборчої системи. Наприклад, бідні країни навряд чи можуть дозволити собі проводити вибори у два тури або безпроблемно проводити підрахунок голосів за складною системою голосування списком в порядку надання переваги. Однак простота виборчої системи з короткострокової точки зору може не завжди виявитись фінансово ефективною в довгостроковій перспективі. Виборча система може бути дешевою і легкою з позицій організаційного забезпечення, але не відповідати нагальним потребам суспільства. А коли виборча система не відповідає потребам країни – наслідки можуть бути плачевними. З іншого боку, найоптимальніша виборча система може спочатку видаватися занадто коштовною та складною для розуміння, однак з часом вона може забезпечити стабільність у державі й сприяти демократичній консолідації. Фінансове та організаційне навантаження тієї чи іншої виборчої системи залежать від історичних особливостей країни, поточного контексту, досвіду та ресурсів. Однак узагальнюючі дослідження можна підсумувати, що пропорційна

виборча система за партійними списками, особливо за закритими списками в одному загальнонаціональному виборчому окрузі, є найдешевшою і вимагає найменше організаційних ресурсів. За нею йдуть системи голосування за принципом відносної більшості й система голосування без права передачі голосу, а далі – система представницького голосування, альтернативного голосування, голосування з правом передачі голосу, паралельні системи та змішані системи. Найбільшого фінансового і організаційного забезпечення вимагають системи виборів у два тури.

4.2. Моделі фінансування виборчих кампаній. Витрати на проведення заходів виборчої кампанії – мітингів, зборів, видання плакатів та листівок, оплату послуг журналістів, рекламних агентів, агітаторів тощо – важливий компонент виборчої кампанії. Вони можуть бути відшкодовані з державного бюджету або за рахунок виборчих фондів політичних партій, виборчих блоків партій, кандидатів у депутати, пожертвувань фізичних і юридичних осіб. У ряді країн існують окремі закони, які регулюють порядок фінансування виборів, наприклад канадський закон 1974 р. Про виборчі видатки. Загалом, із фінансуванням виборчих кампаній пов’язано ряд проблем. Зокрема, загальною тенденцією є подорожчання виборчих кампаній у зв’язку з ростом цін на рекламу в засобах масової інформації (ЗМІ). Особливо високими є ціни на телевізійну рекламу, які зростають пропорційно до рейтингу відповідного телеканалу. В Україні ціни на рекламу в ЗМІ складають майже левову частку виборчого фонду. Кошти виділені з бюджету на проведення передвиборної кампанії у ЗМІ, виглядають на цьому тлі досить скромно. Крім того, факторами, які впливають на подорожчання виборчих кампаній в Україні є: залучення іноземних політтехнологів та працівників шоу-бізнесу, аванси особам, які здатні залучити адміністративний ресурс, “подарунки” виборцям, поточні видатки (агітація, техніка, утримання виборчих штабів). Таким чином, через надзвичайну дороговизну виборчих кампаній, фінансування за “демократичним принципом”: невеликі суми від багатьох фізичних або юридичних осіб, прихильників партії або кандидата – стає неможливим. За оцінками деяких експертів, для втілення цього принципу середній дохід громадян має складати не менше як 7 тис. доларів на рік, що не є реальним для середнього громадянина України. Це означає, що суми надходжень з так званих “плутократичних” джерел фінансування будуть значно перевищувати надходження від “демократичних” джерел. Крім того країн кандидати зобов’язані робити значну грошову заставу, а в леяких країнах і оплачувати виготовлення виборчих бюлетенів. На початку 1990-х рр. у більшості постсоціалістичних держав Європи на законодавчому рівні було закріплено т. зв. “ліберальну” модель фінансування виборчих кампаній, яка не передбачала жодних обмежень фінансування партійної участі у виборах. Зокрема, не обмежувалися ні максимальний розмір витрат на виборчу кампанію (розмір виборчого фонду), ні джерела формування виборчих фондів, ні розмір внесків; були відсутні й будь-які вимоги щодо звітування

про джерела походження та напрями використання коштів в ході виборчої кампанії. Така модель протягом тривалого часу існувала в Латвії, Литві, Естонії, Боснії, Хорватії, Польщі. Не вдаючись до глибокого аналізу даної системи фінансування виборчої кампанії, зазначимо, що має вона низку негативних моментів. По-перше, відсутність будь-яких обмежень щодо розміру виборчих фондів перетворила виборчі кампанії з боротьби ідеологій на боротьбу грошей. Досвід останніх парламентських виборів в Латвії у якій в умовах відсутності обмежень витрат на виборчу кампанію партіями було витрачено близько 9 євро на одного виборця (найбільше з усіх європейських країн) свідчить про те, що перемога тієї чи іншої політичної сили на виборах напряму залежить від кількості коштів, витрачених на передвиборчу агітацію, зокрема – політичну рекламу на телебаченні. Відсутність законодавчих обмежень витрат і внесків на виборчу кампанію, вимог щодо розкриття інформації про джерела формування виборчих фондів призводить, з одного боку, до посилення впливу корпорацій на партійні фінанси, а відтак – корумпованості політики, а з іншого боку – не дозволяє встановити, які фінансово-промислові групи стоять за перемогою партії на виборах. Все це зумовило необхідність запровадження обмежень фінансування виборчих кампаній. На сьогодні ліберальна модель фінансування виборів збереглася у небагатьох країнах Центральної і Східної Європи – у Латвії, Естонії та Хорватії. Однак і в них спостерігається тенденція до посилення державного регулювання виборчих фінансів. У решті ж держав до виборчого законодавства було внесено істотні зміни, спрямовані на забезпечення прозорості фінансування виборчих кампаній та зменшення залежності партій від фінансово-промислових груп. Нині в більшості країн Центральної та Східної Європи на законодавчому рівні обмежено розмір виборчих фондів, джерела формування виборчих фондів (у більшості держав прямо заборонено фінансування виборчих кампаній іноземними державами, іноземними фізичними та юридичними особами, органами державної влади та місцевого самоврядування), розмір внесків (Болгарія, Вірменія, Македонія, Польща, Росія, Румунія). У багатьох країнах було запроваджено обов’язкове звітування партій про суми отриманих і витрачених в ході виборчої кампанії коштів. Відповідні норми закріплено законодавством Болгарії, Боснії та Герцоговини, Грузії, Естонії, Литви, Македонії, Польщі, Росії. Разом з тим, наявність відповідних обмежень сама по собі аж ніяк не свідчить про реальне забезпечення прозорості фінансування виборів, гарантування рівності можливостей учасників виборчого процесу. У багатьох країнах, у тому числі й в Україні, запровадження наприклад, звітності про внески і витрати на вибори в умовах відсутності органів, які б мали достатні повноваження для перевірки повноти та правдивості відомостей, що містяться у фінансових звітах партій і кандидатів, а також відсутності адекватних санкцій за порушення, так і не призвело до підвищення рівня відкритості партійних фінансів. Фінансування виборчих кампаній загалом є найменш контрольованою сферою діяльності відповідних учасників виборчих кампаній. А втаємниченість порядку фінансування підриває довіру

громадськості не лише до кандидатів, а й до представницьких органів влади в цілому. Ефективність законодавчих обмежень виборчого фінансування значною мірою залежить від наявності адекватних санкцій за їх порушення, рівня тіньової економіки в державі, ліберальності політичного режиму тощо. То все-таки, чи має бути встановлений жорсткий контроль за порядком фінансування, чи все ж лібералізувати й діючі процедури? Це питання повною мірою має відповідати політичним реаліям сьогодення. Адже жорсткі контролюючі процедури, з одного боку, мали б на меті вивести цей процес з тіні у правове поле, з іншого – ці процедури могли б застосовуватися виключно вибірково провладними силами, що, зрештою, не раз спостерігалось на виборах в Україні. 9-10 березня 2001 р. на 46 пленарному засіданні т. зв. Венеціанської Комісії були прийняті Правила фінансування політичних партій, а 22 травня 2001 р. - Рекомендації ПАРЄ № 1516 щодо фінансування політичних партій у яких містяться й положення щодо фінансування виборчих кампаній політичних партій.

4.3. Фінансування виборів в Україні. Ст. 48 Закону України “Про вибори народних депутатів України” визначила наступні джерела фінансування виборів: кошти Державного бюджету України; кошти виборчих фондів партій – суб’єктів виборчого процесу. Фінансування виборчої кампанії з інших джерел забороняється. З метою забезпечення принципів гласності, прозорості, чесності, рівних прав партій (блоків), кандидатів у депутати від яких зареєстровано в багатомандатному виборчому окрузі у веденні своїх виборчих кампаній встановлюється обов’язок утворювати свої виборчі фонди. Обсяг коштів для підготовки і проведення виборів щорічно передбачається окремим рядком у законі про Державний бюджет України за поданням Центральної виборчої комісії (ЦВК). Відповідно до Бюджетного кодексу України ЦВК щорічно розробляє бюджетні запити щодо фінансування окремих видів виборів для подання Міністерству фінансів України. На основі аналізу бюджетного запиту ЦВК Міністерство фінансів України готує пропозиції щодо фінансування виборів до проекту Закону про Державний бюджет України (ст. 36 Бюджетного кодексу України). Законом встановлено порядок, за якого кошти на підготовку і проведення виборів депутатів, передбачені Державним бюджетом України, повинні перераховуватися Кабінетом Міністрів України на рахунок ЦВК у триденний строк з дня оголошення про початок виборчого процесу. За умов незавершеного фінансування виборів депутатів у межах коштів, передбачених Державним бюджетом України на підготовку і проведення виборів, законом передбачене відшкодування Кабінетом Міністрів України кредиторської заборгованості окружних виборчих комісій до закінчення фінансового року. Головним розпорядником коштів Державного бюджету України, які виділяються на фінансове забезпечення підготовки і проведення виборів депутатів, є ЦВК. Розпорядниками коштів нижчого рівня є окружні виборчі комісії. Відповідно до ст. 14, 16 Закону України “Про Центральну виборчу комісію” ЦВК розробляє і затверджує кошторис видатків на

підготовку і проведення виборів, встановлює порядок використання коштів, здійснює контроль за їх правильним та цільовим використанням, вирішує питання матеріально-технічного забезпечення і проведення виборів. Загальні видатки ЦВК на підготовку і проведення виборів народних депутатів України обраховуються відповідно до передбачених законом заходів, що здійснюються в процесі організації і проведення виборів, по-перше, власне самою ЦВК, по-друге, всіма окружними комісіями, по-третє, всіма дільничними виборчими комісіями. Як головний розпорядник коштів Державного бюджету України ЦВК затверджує загальний обсяг фінансування ЦВК, кожної окружної комісії; середні норми видатків окружної комісії; середні норми видатків для потреб дільничної комісії. До видатків, які безпосередньо здійснює ЦВК, відносяться: оприлюднення в передбачених законом випадках рішень ЦВК, публікація в газетах "Голос України" та "Урядовий кур'єр" передвиборних програм партій (блоків), друкування інформаційних плакатів партій (блоків), оплата відповідного часу мовлення на радіо та телебаченні, виготовлення виборчих бюлетенів для голосування, виготовлення виборчих скриньок, архівних боксів, печаток окружних комісій, розробка та впровадження програмно-технічного забезпечення діяльності ЦВК, тощо. Окружна комісія відповідно до загального обсягу фінансування цієї комісії та середніх норм видатків окружних і дільничних комісій у десятиденний строк складає єдиний кошторис видатків. Ці кошториси надсилаються до ЦВК для затвердження. Затверджені ЦВК єдині кошториси є підставою для перерахування коштів з рахунку ЦВК на рахунок окружної комісії. Реєстраційні рахунки окружні комісії відкривають в органах Державного казначейства України за місцем знаходження окружної комісії. До видатків, які здійснюють окружні комісії, законом віднесені, насамперед, оприлюднення в місцевих державних та комунальних ЗМІ рішень окружних комісій, друкування інформаційних плакатів, публікації в місцевих ЗМІ передвиборних програм, оплата часу мовлення на регіональних каналах мовлення радіо і телебачення кандидатів у депутати від партій (блоків), оплата праці членів окружної та дільничних комісій, осіб, що залучаються до роботи в цих комісіях, послуг зв'язку, оренди, транспорту, приміщень, виготовлення печаток дільничних комісій тощо. Порядок обліку надходжень, витрат бюджетних коштів, звітності з цих питань затверджується ЦВК разом з Міністерством фінансів України. Контроль за правильним та цільовим використанням коштів здійснюється ЦВК та відповідними органами Державного казначейства України. Окружна комісія у п'ятнадцятиденний строк з дня офіційного оприлюднення результатів виборів складає та подає до ЦВК фінансовий звіт про надходження та використання коштів Державного бюджету України на підготовку й проведення виборів народних депутатів України, а ЦВК у тримісячний строк подає фінансовий звіт до Рахункової палати. У ряді країн застосовуються окремі процедури, які мають на меті зменшити фінансове "навантаження" на суб'єктів виборчого процесу. По-перше це державні субсидії на фінансування передвиборних кампаній, які надаються майже у

всіх країнах світу. Державне субсидіювання може відбуватись як у грошовій, так і в “натуральній” формі: безкоштовне пересилання анкетних листів, реклама за державний кошт (зменшення платежів за користування рекламними щитами, розміщення плакатів), безкоштовне перевезення виборців, проведення партійних мітингів в актових залах урядових будівель тощо. Сюди також входить вільний ефірний час на державному телебаченні та радіо. До державного субсидіювання можна також віднести і надання податкових вільг донорам партій або кандидатів, як це, наприклад, здійснюється у Канаді. Однак, на думку деяких експертів, такі кроки “одержавлюють” політичні партії.

4. 4. Фінансові ресурси та джерела виборчої кампанії. Фондрайзінг. Фінанси, необхідні для ведення виборчої кампанії називаються фінансовими ресурсами виборчої кампанії. Проведення сучасних якісних виборів коштує дуже дорого. Тому регулярне надходження грошей у потрібних обсягах на кожному етапі виборів є необхідною умовою їх успіху. Звичайно, виграти вибори за рахунок одних грошей неможливо, але й без проводити успішну виборчу кампанію надзвичайно складно. Проведення якісної виборчої кампанії вимагає сьогодні серйозних коштів – тому задовго до початку виборчої кампанії кандидати в депутати (політичні партії, виборчі блоки) повинні серйозно задуматись над своїми фінансовими можливостями і над поповненням свого виборчого фонду. Перед початком кампанії необхідно визначити, який обсяг фінансових ресурсів буде необхідним і джерела їх надходжень. Для цього учасники виборів займаються фондрайзінгом (буквально “збиранням коштів)”. Джерела фінансування виборчої кампанії поділяються на прямі та опосередковані. До перших належать: членські внески, державне фінансування, добровільні пожертви спонсорів, дохід від партійних видань, комерційної діяльності партій, власні кошти партійних кандидатів, пряма або прихована фінансова підтримка органами влади різного рівня провладних партійних структур та кандидатів, використання дивідендів від діяльності прибуткових підприємств, за рахунок отримання в управління від держави пакетів акцій. До других: завідомо тенденційна позиція засобів масової інформації (ЗМІ), безоплатна праця членів партії та волонтерів, гуманітарна допомога, що акумулюється громадськими організаціями, близькими до політичної партії або кандидата у депутати, формування піраміди кандидатів – у рамках мажоритарного виборчого округу: партійні кандидати до парламенту, обласної і міської ради, дружні стосунки із ЗМІ, поліграфічними, рекламними, транспортними та іншими структурами. Загалом виділяють два види збору коштів: 1) публічний – збір з виходом на широкі кола населення. Він характеризується значними фінансовими та людськими затратами і є не дуже ефективним з точки зору кількості зібраних коштів. Однак публічний спосіб збору коштів дає можливість популяризувати кандидата; 2) цільовий – збір коштів, який зачіпає невелике, але ретельно обране коло потенційних спонсорів. Збір коштів на ведення виборчої кампанії може мати три основні цілі: 1.

Політичну – суть якої полягає в тому, щоб надати процесу збору коштів законного та публічного характеру, 2. Агітаційну – яка полягає у залученні до ведення виборчої кампанії якнайбільшої кількості людей, 3. Фінансову – збір коштів на ведення виборчої кампанії, отримання організаційної допомоги на виборах. Особлива роль у забезпеченні фінансових ресурсів виборчої кампанії належить т. зв. адміністративному ресурсу. Збір коштів – це складний процес, який вимагає ретельної підготовки й повинен бути поставлений на професійну основу. Найоптимальнішим є той варіант, коли головним збирачем коштів є сам кандидат. Варто зазначити, що поняття фінансів не обмежується їх загальною кількістю. Дуже важливими показниками є час і точність їх надходження, а також передбачуваність кількості фінансів. Чим швидше кандидат отримає фінанси, тим ефективніше він зможе провести виборчу кампанію. Це можна пояснити тим, що гроші, які отримані на початку виборчої кампанії дають значно більшу компенсацію у порівнянні з грішми, що надходять під кінець виборів. У останньому випадку кошти часто вже фізично неможливо використати. Точність надходження коштів гарантує можливість проведення всіх запланованих акцій у відповідності з графіком, що дає максимальну віддачу. У противному випадку ламається вся тактика виборчої кампанії, що може призвести до поразки на виборах. Що ж стосується передбачуваності: не знаючи тієї кількості грошей, яку можна потратити на вибори, неможливо розробити ефективну стратегію і тактику виборчої кампанії. Суму коштів, яку необхідно вкласти в організацію виборчої кампанії даного кандидата у депутати (партії, блоку), щоб досягти “середньоринкового рівня” і витримати конкуренцію зі сторони інших кандидатів називають “ціною” кандидата (партії, блоку).

Бюджет виборчої кампанії. Документ, який узагальнює фінансову сторону виборчої кампанії. Бюджет – це фінансова картина тактичного плану, він відображає тактичні пріоритети. Без щільного співставлення плану-графіку та бюджету виборча кампанія не може бути успішною. Бюджет складається з двох частин – надходжень та видатків. Надходження на виборчу кампанію формують виборчий фонд. Видатки розприділяються за періодами часу (щомісячно, щотижнево, щоденно). Структура видатків виборчої кампанії, загалом, типова. Вони складаються з: витрат на оплату реклами в засобах масової інформації (ЗМІ); витрат на друковану продукцію (листівки, плакати тощо); витрат на спеціальні заходи (зустрічі, мітинги тощо); оплати праці штатних працівників виборчої команди та консультантів-експертів; орендна плата за приміщення виборчого штабу; транспортні видатки; витрати на придбання (оренду) оргтехніки, необхідної для роботи виборчого штабу; поточні витрати (канцтовари, предмети життєдіяльності штабу); представницькі витрати (до 10 % суми бюджету).

Виборчий фонд партії (блоку). Відкритий, у відповідності з законом, банківський рахунок політичної партії (виборчого блоку) для збору коштів на

проведення виборчої кампанії. Кошти з яких формується виборчий фонд поділяються на кошти, виділені виборчою комісією; власні кошти кандидата (партії); добровільні пожертви фізичних чи юридичних осіб. Закон України "Про вибори народних депутатів України" досить детально врегульовує питання щодо формування та порядку використання коштів виборчих фондів. Законом встановлюються жорсткі загальні вимоги до виборчих фондів: партія (блок) мають право відкрити лише один рахунок виборчого фонду; всі виборчі рахунки відкриваються виключно в національній валюті; витрачання коштів з рахунку фонду здійснюються у безготівковій формі; витрачання коштів припиняється за день до дня виборів; розпорядники виборчого фонду у загальному порядку зобов'язані подавати фінансові звіти про надходження та використання коштів виборчого фонду. Виборчий фонд партії (блоку) формується за рахунок власних коштів партії (партій, що входять до виборчого блоку), а також добровільних внесків фізичних осіб й не може перевищувати чотирьохсот мінімальних розмірів заробітної плати. Власні кошти партії (блоку), які перераховуються на накопичувальний рахунок, не підлягають обмеженням за сумою і кількістю перерахувань. Кошти виборчих фондів партій (блоків), кандидати у депутати від яких зареєстровані в багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі, використовуються виключно для проведення передвиборної агітації. Закон встановлює, що підставою для відкриття рахунку виборчого фонду партії (блоку) є копія рішення Центральної Виборчої Комісії (ЦВК) про реєстрацію кандидатів у депутати в багатомандатному окрузі, включених до виборчого списку партії (блоку). Порядок відкриття і закриття рахунку виборчого фонду партії регулюються Інструкцією про порядок відкриття та використання рахунків у національній та іноземній валюті, затвердженій постановою Правління Національного банку України від 18.12. 1998 р. З метою створення належних умов для забезпечення контролю за використанням коштів виборчих фондів, законом передбачається, що партія (блок) відкривають рахунок виборчого фонду в установі банку за місцем розташування ЦВК – у місті Києві. Закон встановлює спеціальні умови для відкриття, користування коштами та закриття відповідних рахунків виборчих фондів: послуги установи банку, пов'язані з відкриттям і закриттям рахунку виборчого фонду, надаються безоплатно; установа банку за користування коштами, що знаходяться на рахунку виборчого фонду, відсотки не нараховує і не сплачує. Інформація про відкриття рахунку відповідного виборчого фонду та його реквізити не пізніше наступного робочого дня повідомляється ЦВК та публікується в газетах "Голос України" та "Урядовий кур'єр". Закон не передбачає конкретної відповідальності партій (блоків) в разі невиконання ними обов'язку щодо утворення своїх виборчих фондів. Однак слід мати на увазі, що невідкриття рахунків своїх виборчих фондів опосередковано може тягнути за собою застосування санкцій у вигляді скасування ЦВК рішення про реєстрацію списку кандидатів партії (блоку) у разі: встановлення судом, що відповідно партія (блок) крім коштів свого виборчого фонду використовували при фінансуванні передвиборної агітації

інші кошти. Закон також запроваджує перелік заборон щодо прийняття добровільних внесків до виборчого фонду. Забороняється робити добровільні внески: іноземним громадянам та особам без громадянства; фізичним особам, які є суб'єктами підприємницької діяльності й мають заборгованість перед бюджетом будь-якого рівня на день перерахування коштів до виборчого фонду; анонімним жертводавцям; державним підприємствам, установам, громадським благодійним, релігійним організаціям. Розпорядник накопичувального рахунку виборчого фонду партії (блоку) має право відмовитись від внеску фізичної особи, про що він подає відповідну заяву та платіжний документ до установи банку, в якій відкрито накопичувальний рахунок партії (блоку). Контроль за надходженням, обліком і використанням коштів виборчих фондів здійснюється відповідно до Порядку, що затверджується постановою ЦВК за погодженням з Національним банком України і Державним комітетом зв'язку та інформації України. Партія (блок) із числа кандидатів, включених до виборчого списку цієї партії (блоку), або своїх уповноважених осіб у загальнодержавному виборчому окрузі, призначає двох розпорядників виборчого фонду, які мають виключне право на розпорядження коштами з накопичувального рахунку виборчого фонду партії (блоку). Вони зобов'язані вести облік надходження та розподілу коштів виборчого фонду партії (блоку) забезпечують дотримання фінансової дисципліни, цільове використання коштів виборчого фонду партії (блоку). Розпорядник коштів накопичувального рахунку виборчого фонду партії (блоку) зобов'язаний не пізніше як на п'ятнадцятий день після дня виборів подати до ЦВК фінансовий звіт про надходження та використання коштів виборчого фонду партії (блоку). Витрачання коштів з поточних рахунків виборчого фонду партії (блоку) припиняється о 15 годині останнього дня перед днем виборів. Арешт коштів на рахунках виборчого фонду партії (блоку) не допускається. Закриття рахунків, зупинення операцій по рахунках виборчого фонду партії (блоку) раніше, ніж у строк, встановлений законом здійснюється лише у разі втрати партією (блоком) статусу суб'єкта виборчого процесу. Кошти виборчого фонду, не використані партією (блоком), за рішенням керівного органу партії (блоку), прийнятим у десятиденний строк після офіційного оприлюднення результатів виборів, перераховуються з накопичувального рахунку виборчого фонду партії (блоку) на поточний банківський рахунок партії (партій, що входять до блоку) у п'ятиденний строк з дня надходження до установи банку відповідного рішення партії (блоку). У разі неприйняття у цей строк партією (блоком) такого рішення невикористані кошти виборчого фонду партії (блоку) перераховуються установою банку до Державного бюджету України на п'ятнадцятий день з дня офіційного оприлюднення ЦВК результатів виборів. Прозорість використання виборчого фонду є однією з умов прозорості політики. До сьогодні в Україні не існує також адекватних механізмів громадського моніторингу використання виборчих фондів. Вперше в Україні поточні та підсумкові показники моніторингу виборчих фондів розробила Коаліція громадських організацій України "Свобода

вибору” та українське представництво міжнародної організації “Transparency International”. До головних індикаторів моніторингу вони включили: вартість прямої політичної реклами суб’єктів виборчого процесу в засобах масової інформації (ЗМІ), що розміщувалася з метою отримання електоральної підтримки, вартість непрямої політичної реклами, відповідність вартості витрат на політичну рекламу вимогам чинного законодавства, розподіл вартості реклами за часовими періодами, розподіл вартості реклами за типами ЗМІ, співвідношення витрат у регіональних та загальнонаціональних ЗМІ, умовна “ціна” одного голосу для всіх суб’єктів виборчого процесу за підсумковим показником вартості політичної реклами у ЗМІ. Основною проблемою нормативного регулювання цієї сфери є не реалістичність визначених законодавством максимальних сум виборчих фондів. Така практика обмеження виборчих фондів існує у Великобританії при виборах до Палати громад та у Канаді. Проте для дотримання подібних обмежень необхідно створити сувору адміністративну систему, за якої на всі витрати кандидатові, або спеціально призначеному службовцеві (“агенту”) необхідно заздалегідь отримати дозвіл, або ж ввести жорстку систему штрафів (у Великобританії за перевищення виборчих фондів можна втратити місце в парламенті). Найвищою мірою покарання за порушення українського законодавства про фінансування виборів – скасування рішення про реєстрацію – за отримання коштів із джерел поза виборчим фондом та за порушення обмежень, установлених на витрати виборчого фонду. При цьому в першому випадку факт використання “додаткових” коштів установлює суд, натомість підстави визначення факту перевищення фонду не встановлені, що відкриває шлях до вибіркового застосування санкцій до учасників виборчого процесу. При цьому необхідно доповнити українське законодавство більш чіткими процедурами контролю та звітності за формуванням і використанням виборчого фонду. Адже нині в Україні фактично відсутня відповідальність за порушення порядку звітності та подання неправдивої інформації у звіті про використання коштів виборчого фонду. Це є істотним недоліком українського виборчого законодавства, який має бути подоланий із урахуванням міжнародних стандартів та досвіду. Наступною проблемою є проблема визначення “іноземних” кампаній та іноземців, яким, у більшості країн, заборонено вносити кошти у виборчий фонд. У Тайвані, де іноземне фінансування є опорою економіки, діє заборона політичного фінансування виключно для іноземних юридичних осіб та груп, де керівники є іноземцями. А в Канаді та Росії компанії, які мають 30 % іноземної власності, звільняються від заборони щодо “іноземних донорів”. Те ж саме стосується США і Великобританії, проте тут це зумовлено скоріше впевненістю в неможливості похитнути внутрішній лад країни через незначне іноземне втручання у передвиборну боротьбу. Українському законодавству ж бракує чітко встановлених критеріїв визначення “іноземності” таких компаній. Існує також проблема філій вітчизняних компаній за кордоном. Наприклад, у Німеччині дозволяють внески від таких філій, якщо частка німецького власника складає понад 50 %. Визначення, до якої категорії віднести цю

групу донорів, також має бути включене в українське законодавство. Існують також проблеми з визнанням різних груп населення: членів діаспори, іноземних резидентів, осіб без громадянства. Наприклад, у Німеччині дозволяється звільнення від заборони внесків з Данії для партій, що представляють інтереси етнічних датчан. І Великобританії Ольстеру дозволено отримувати внески з Ірландії. В Україні не передбачено механізмів фінансування партій, що представляють інтереси великих груп національних меншин з країн їхнього походження, так само, як і фінансування українських партій членами української діаспори за кордоном. Проте чітко визначено, що іноземні резиденти та особи без громадянства є "іноземцями", а тому не можуть бути донорами передвиборних кампаній. Для країн-членів наддержавних міжнародних утворень існує проблема "іноземності" інших країн-членів цього утворення та його керівних структур. Країнам-членам Європейського Союзу заборонено визнавати відповідні внески від донорів з інших країн-членів "іноземними", але цілком зрозуміло, що, не заборонені, такі інвестиції фактично дозволяють іноземним країнам, юридичним та фізичним особам втручатись у внутрішньополітичну боротьбу окремої країни. Те ж саме стосується заборони отримувати кошти на передвиборну кампанію від іноземних урядів, яка існує, наприклад, у Франції та Португалії. Чи є в такому разі урядові, наддержавні структури Європейського Союзу "іноземним урядом"? Україні, яка прагне стати членом ЄС та вже зараз приводить своє законодавство у відповідність до європейських стандартів, варто вже зараз обміркувати вирішення цих проблем.

4.5. "Брудні гроші" та вибори. "Брудні гроші" – це нелегальні, тіньові фінансові ресурси, які залучаються для проведення виборчої кампанії. На думку багатьох дослідників "брудні гроші", задіяні в політиці, є найстрашнішою загрозою сучасній демократії. Використання у виборчій кампанії нелегальних коштів підміняє представницьку функцію партії на забезпечення вузьких, приватно особистісних інтересів, комерціалізацію владних повноважень, використання легітимної влади на користь власного, в кращому випадку, напівзаконного бізнесу. У такому сенсі процес застосування тіньових коштів на виборах є найбільшою загрозою демократії не лише фактично, а й інституційно, впливаючи на ріст конкуренції, свободи та вільного волевиявлення суспільних прагнень громадян. Щоб детальніше проілюструвати всі наслідки, до яких призводить використання нелегальних грошей у політиці можна навести короткий опис основних скандалів, які були пов'язані з політичними грошима. 1987 р. – скандал Бофорів – пов'язаний з наданням незаконних коштів політикам близьким до прем'єр-міністра Індії Раджива Ганді за контракт на поставку шведських комплектуючих до вогнепальної зброї. Факти засвідчили, що уряд прийняв пропозиції щодо перерахування отриманих коштів до партійних фондів. Соціалістична партія Іспанії суттєво втратила репутацію, тому що 1989 р. під час виборів отримала нелегальні кошти, замасковані під контракти з надання консультаційних послуг компанії ФІЛЕСА. 1992 р. президент Бразилії

Коллор де Мело пішов у відставку під загрозою імпічменту по справі, пов'язаній з підозрою в отриманні нелегальних грошей на проведення виборів. 1994 р. керівника виборчої компанії президента Колумбії Ернесто Самперса ув'язнили за отримання грошей на проведення кампанії від торгівців наркотиками. 1996 р. Демократичний Національний Комітет після президенсткьких виборів 1996 р. повернув 2,8 млн. доларів нелегальних або незаконних внесків (майже 80 % цієї суми зібрали два американці азіатського походження). 1996 р. ув'язнили колишніх президентів Південної Кореї Ро Тай Ву (17 років) та Чун До Хвана (довічно) за створення незаконного партійного фонду, кошти якого використовувалися як на потреби виборчих кампаній так і на підкуп високопосадовців. 1997 р. – справа "Формула 1". Новообраний уряд британських лейбористів було звинувачено у тому, що він змінив свою політику стосовно реклами тютюну на телебаченні після того як отримав 1,4 млн. доларів США пожертвувань від фірми, на користь якої було прийняте дане рішення. Пожертвування були повернуті, правила змінені. Комітет зі Стандартів суспільного життя рекомендував обов'язково оприлюднювати інформацію щодо будь-яких пожертвувань на суму понад 7 тис. доларів США (до того в Британії політичні фінанси розглядали як приватну справу політиків і держава до них не втручалася). 1997 р. Вацлав Клаус пішов у відставку з посади прем'єр-міністра за фальсифікацію звітів і нелегальне фінансування виборчої кампанії за рахунок надання пільг донорам, пов'язаним з урядовою програмою приватизації. У 1998 р. Комісія Урядових справ Сенату, яку контролювали республіканці, заявила про існування плану комуністичного Китаю з метою впливу на політику США шляхом надання фінансової підтримки демократам. 1998 р. Ліберальну партію Австралії звинуватили в отриманні безвідсоткової позики на проведення виборів від громадської організації заснованої комерційною структурою. Партію прем'єр-міністра Ізраїлю Егуд Барака оштрафували на 2,6 млн. доларів США за порушення обмежень витрат на виборах у 1999 р., використавши велику кількість незалежних неприбуткових організацій, що збирали гроші, які потім використовували на проведення виборчої кампанії. Християнсько-Демократична партія Італії фактично була знищена в 90-х рр. потоком звинувачень щодо нелегального фінансування політичних кампаній. А колишній прем'єр-мінстр цієї держави від Соціалістичної партії Беттіно Краксі помер у вигнанні в Тунісі, куди втік, щоб уникнути ув'язнення за фінансові зловживання. 2000 р. – "афера Фліка" у Німеччині, яка змусила Гельмута Коля піти у відставку з посади почесного голови Союзу християнських демократів. У ході розслідування з'ясувалося, що Концерн Фліка здійснював величезні відрахування на користь усіх основних партій взамін на надання пільг у сфері бізнесу. Спікер Бундестагу та два міністри пішли у відставку. Загальна кількість відкритих кримінальних справ, пов'язаних з фінансуванням політичних кампаній, становила 1800. Перелічені факти є далеко невичерпними й свідчать про справді серйозну загрозу впливу "брудних грошей" на перебіг виборів та політику.

Література:

Автономов А. С. Основные категории и институты избирательного права.- М., 1995.
Автономов А. С., Морозова Е. Г. Избирательная кампания: основные категории и институты избирательного права. Менеджер избирательной кампании.- М., 1995.
Алехичева Л. Г., Постников А. Е. Недействительность выборов.- М., 2001.
Балабан Р. В. Теорія виборчої системи.- К., 2007.
Бебик В. М. Політологія: наука і навчальна дисципліна: Підручник.- К., 2009, Виборчий процес, с. 296-300.
Валєцкі М. Фінансування виборчих кампаній в Україні та його порівняльний аналіз з країнами Центральної та Східної Європи // Парламент, 2003, № 3-4, с.49-56.
Васильева О. Е., Любашевский Ю. Я. и др. Выборы-честная игра / Сборник статей, эссе, методик.- М., 2003.
Выборы во всем мире. Электоральная свобода и общественный прогресс / Авт.-сост. А. А. Танин-Львов.- М., 2001.
Вибори в Європейському Союзі / За ред. Д. С. Ковриженка, Лабораторія законодавчих ініціатив- К., 2006.
Вибори в Україні: Європейський вимір.- К., 2001.
Гашицький О. В., Шапоренко І. С. Проблеми імплементації міжнародних стандартів у сфері забезпечення виборчих прав громадян у законодавство України // Вибори і референдуми в Україні: проблеми теорії і практики.- К., 2001, с.338-352.
Гебетнер С. Засади фінансування парламентської виборчої кампанії, а також фінансуванння політичних партій у Польщі // Analityka, 2002, № 7, с. 38-44.
Гельман В. Избирательные кампании в России: испытание электоральной формулы // Полис, 1996, № 2.
Гельман В. Я. Создавая правила игры: российское избирательное законодательство переходного периода // Полис, 1997, № 4, с. 125-147.
Геттінг Д. Чималі організаційні зусилля: підготовка виборів // Складові демократії / За ред. Д. Геттінг, В.-Д . Міхаелі.- К., с. 26- 27.
Гудин-Джилл Г. Свободные и справедливые выборы. Международное законодательство и практика // http: www. democracy.ru/library/articles/1998-18_rl-r41/
Декларация о критериях свободных и справедливых выборов. Принята на 154-й сессии Совета Межпарламентского Союза // http: www.democracy.ru/library/laws/international/el_declaration1994.html.
Дем'яненко М. І. Прозорість виборчого процесу як важливий фактор чесних виборів // Вибори і референдуми в Україні: проблеми теорії і практики.- К., 2001, с.45-52.
Документ Копенгагенского совещания Конференции по человеческому измерению СБСЕ // Международные акты о правах человека: Сборник документов / Сост. В. А Карташкин, Е. А. Рукашева.- М., 1999, с. 653-664.

Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права. Матеріали Венеціанської Комісії, органів Ради: пер. з англ. / За ред. Ю. Ключковського. Вид. 2-е, випр. і доповн.- К., 2009, Кодекс належної практики у виборчих справах, с. 50-82, Декларація про участь жінок у виборах, с. 83-84, Доповідь про скасування обмежень права голосу на загальних виборах, с. 131-142, Доповідь про виборче законодавство і виборчу адміністрацію в Європі, с. 142-198, Порівняльна доповідь про виборчі бар'єри та інші особливості виборчих систем, які ставлять перешкоди партіям у доступі до парламенту, с. 217-231, Доповіль про визначення дати проведення виборів, с. 198-217, Доповіль про міжнародно визначений статус спостерігачів на виборах, с. 231-254, Європейська конвенція про обчислення строків, с. 453-457, Резолюція ПАРЄ "Про Кодекс належної практики у виборчих справах", с. 457-459, Резолюція ПАРЄ "Про усунення обмежень на право голосу", с. 460-463, Рекомендація Rec (2003) 4 Комітету Міністрів Ради Європи "Про загальні правила боротьби з корупцією при фінаесуванні політичних партій та виборчих кампаній", с. 481-486, Рекомендація Rec (2003) 3 "Про збалансоване представництво жінок і чоловіків у процесі прийняття політичних і суспільних рішень", с. 486-493, Декларація Комітету Міністрів Ради Європи "Про Кодекс належної практики у виборчих справах", с. 493-494.

Єржов О. В. Політичні партії і становлення демократії: політико-правові аспекти участі партій у виборчому процесі // Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки.- К., 2002, Вип. 19.

Доцяк І. Українські вибори в системі суспільно-політичних трансформацій // Вісник Прикарпатського університету, Політологія, Вип. 1, 2006, с. 11-14.

Жидкова Н. Г. Избирательная система, политические партии и представительство женщин: теоретический аспект // Политическая наука. Российская политика в теоретическом и сравнительном контексте: Сб. научн.тр. / Ред. и сост. вып. Гельман В. Я.- М., 2003, с. 127-144.

Загальна декларація прав людини. Прийнята і проголошена Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 року // Міжнародні документи ООН з питань прав людини.- К., 1995.

Закон України "Про вибори Президента України" // Урядовий кур'єр, 1999, № 54, 25 березня.

Закон України "Про внесення змін до Закону України "Про вибори Президента України" // Урядовий кур'єр, 2004, № 364, 6 квітня.

Закон України "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку із запровадженням державного фінансування політичних партій в Україні" // Відомості Верховної Ради України, 2004, № 15, ст. 218.

Закон України "Про вибори народних депутатів України" // Урядовий кур'єр, 2004, № 64, 6 квітня.

Закон України "Про Центральну виборчу комісію" // Відомості Верховної Ради України, 1998, № 5, ст.17.

Заляев Р. И. Избирательные системы и их возможности в реализации демократического принципа политического представительства // Проблемы политической науки.- Казань: Центр инновац. технологий, 1994, с. 98-119.
Збірник виборчих законів країн Центральної та Східної Європи / Міжнародна Фундація Виборчих систем (IFES).- Вашингтон, 2002.- 536 с.
Игнатенко В. В. Конституционно-правовая ответсвенность в избирательном процессе // Академический юридический журнал htpp:// www.advocat.irk.ru
Ільков О. Право на звернення зі скаргою до ЦВК // Вибори та Демократія, 2005, № 2 (4), с. 103-110.
Ключкович А. Фінансування діяльності партій у Німеччині: політико-правовий аспект // Науковий Вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія, Соціологія, Філософія., Вип. 9, 2008, с. 115-123.
Ключковський Ю. Про дотримання рівності виборців в умовах мажоритарної виборчої системи // Вибори та Демократія, 2005, № 2 (4), с. 25-27.
Ключковський Ю. Протокол про підрахунок голосів – рішення чи засвідчення дій? // Вибори та Демократія, 2005, № 2 (4), с. 100-103.
Коваль М. І. Правове регулювання фінансування політичних партій в Україні (теорія і практика) // Вибори і референдуми в Україні: проблеми теорії і практики.- К, 2001, с.211-221.
Коврижeнко Д. “Про державний реєстр виборців” // Парламент, 2004, № 6, с. 10-14.
Коврижeнко Д. Удосконалення законодавства про вибори народних депутатів України в контексті рекомендацій офіційних спостерігачів на виборах Президента України у 2004 році // Парламент, 2005, № 4, с. 25-43.
Коврижeнко Д. Шляхи удосконалення Закону України “Про вибори народних депутатів України” в контексті досвіду попередніх виборів // Парламент, 2005, № 2, с. 5-25.
Козюбра М. Виборчий процес, право, правосуддя // Вибори та Демократія, 2005, № 2(4).
Коментар до Закону України “Про вибори народних депутатів України” / За ред. М. І. Ставнійчук та М. І. Мельника.- К., 2002.
Конвенция о стандартах демократических выборов избирательных прав и свобод в государствах – участниках Содружества Независимых Государств // http: www.fci.ru/conference/konv_CNG.html
Конституційні права, свободи і обов’язки людини і громадянина в Україні / За ред. Ю. С. Шемчушенка.- К., 2008.
Конституции государств Европейского Союза.- М., 1999.
Конституции государств Центральной и Восточной Европы / Ред. Н. В. Варламова.- М., 1997.
Конституции зарубежных государств. Учебн. Пособие.- М.: Международные отношения.- 1989.
Коргунюк Ю. Г. Избирательные кампании и становление партийной системы РФ с точки зрения социального представительства // Выборы в посткоммунистических обществах. Проблемно-темат.сб.- М., 2000, с. 67-110.

Кордун О. Конституційний суд України і вибори // Нова Політика, 1998, № 2, с. 2-14.
Кочубей Л. Категоріальне осмислення виборчих процесів // Політичний менеджмент, 2004, № 4(7).
Кравченко В. В., Пухтинський М. О. Науково-практичний коментар Закону України "Про вибори народних депутатів України".- К., 1997.- 192 с.
Кушерець В. Опитування й вибори: зарубіжна практика // Філос. і соц. думка, 1991, № 3. *Лавринович О.* Конституційне забезпечення народовладдя в Україні // Віче, 2000, № 2.
Лавринович О. Проблема недійсності виборів // Право України, 2000, № 6.
Лисенко В. И. Выборы в представительные органы в новой Европе // Политические исследования, 1991, № 3.
Лінецький С. Конституційні уроки парламентських виборів в Україні. Правовий аналіз // Підтекст, 1998, 13-26 травня.
Лобанов О. Принципы регулирования передвыборной агитации на телевидении Европы и США // Законодательство и практика масс-медиа http: // www.medialaw.ru/publications/zip/95/4.html
Маєвська І., Замніус В., Ковриженко Д. Фінансування виборчих кампаній в Україні: проблеми правового регулювання // Парламент, 2003, № 3-4, с. 26-33.
Макєєв С. Легітимність політичних домагань у виборчій кампанії // Політична думка, 1994, № 3.
Маклаков В. Избирательное право стран-членов Европейского сообщества.- М., 1992.
Малишко М. Конституції зарубіжних країн та України.- К., 2000.
Маркуш М. Відповідальність за порушення виборчого права // Вибори та Демократія, 2005, № 2 (4), с. 113-115.
Міжнародний пакт про громадянські та політичні права. Факультативний протокол до Міжнародного пакту про громадянські та політичні права // Міжнародні документи ООН з питань прав людини.- К., 1995.
Мерло П. Избирательные кампании и проблемы их подготовки: "равное игровое поле" и демократические выборы // Партии и выборы. Хрестоматия / Отв. ред. и сост. Н. В. Анохина, Е. Ю. Мелешкина.- М., 2004, с. 123-133.
Мерло П. Электоральная практика, права человека и общественное доверие к демократической системе // Полис, 1995, № 4, с.123-130.
Наливайченко В. З практики організації та проведення виборів у закордонному виборчому окрузі // Вибори та Демократія, 2005, № 1 (3), с. 76-81.
Нельга О. Вибори як індикатор і чинник національної інтеграції // Нова Політика, 1999, № 6, с. 2-10.
Никитин А. Ф. Избирательное право. Избирательный процесс.- М., 1997.
Обушний М. І., Примуш М. В., Шведа Ю. Р. Партологія.- К., 2006, Фінансування політичних партій, с. 320-351.
Основи демократії / За заг. ред. А. Колодій.- К., 2002, с. 355-357.
Павлик В. Купи собі шматочок виборця // Точка зору, 2002, № 2.

Парламентські вибори в Європейському Союзі / Д. С. Ковриженко, Д. М. Котляр, А. М. Євгенієва, Г. П. Асланян, В. М. Замніус.- К., 2002.
Пантин В. И. Опыт ретроспективного анализа российских электоральных процессов // Выборы в посткоммунистических обществах. Проблемно-темат.сб.- М., 2000, с. 179-184.
Пилипенко Г. Аналіз факторів електоральних процесів в Україні // Освіта Регіону, Політологія, Психологія, Комунікації, 2009, № 1, с. 52-56.
Попов І. В. Рекомендації ОБСЄ щодо проведення демократичних виборів в Україні та проблеми їх реалізації // Вибори і референдуми в Україні: проблеми теорії і практики.- К., 2001, с.326-338.
Права людини. Міжнародні договори України. Декларації, документи / Упор. Ю. К. Качуренко.- К., 1992.
Права человека и выборы: Пособие по правовым, техническим аспектам и аспектам прав человека, связанным с проведением выборов // ООН. Центр по правам человека.- Нью-Йорк-Женева: ООН, 1995.
Примуш М. Політичні партії: історія та теорія.- К., 2008, Політичні партії та їх фінансова діяльність, 344-380.
Примуш М. Політичні партії та їх фінансова діяльність // Нова політика, 2000, № 2.
Прозорість політики з погляду прозорості виборчих фондів // Analityka, 2002, № 7, с.24-30.
Пшизова С. Н. Финансирование политического рынка: теоретические аспекты практических проблем // Полис, 2002, № 1, 2.
Радченко Є. Право спостереження // Вибори та Демократія, 2004, № 2, с.23-28.
Реалії політичного фінансування в Україні (матеріали “круглого столу”) // Проект “Аналіз фінансування виборчої кампанії”.- К., 2002.
Романюк А. Джерела фінансування виборчих кампаній політичних партій // Аналітика, 2002, № 7, с. 16-20.
Романюк А., Шведа Ю., Шумельда О. Політико-правові аспекти фінансування політичних партій: світовий досвід та Україна.- Львів, 2003.
Ротар Н. Основні форми участі громадян України у передвиборчих кампаніях як механізм засвоєння цінностей демократії // Науковий Вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія, Соціологія, Філософія., Вип. 9, 2008, с. 154-159.
Рябець М. М., Шевченко В. Г., Вовк О. Н. Фінансування виборів і референдумів за рахунок коштів державного бюджету: правове регулювання і практика // Вибори і референдуми в Україні: проблеми теорії і практики.- К., 2001, с.184-211.
Рябов С. Основи політичної культури: виборчий процес // Розбудова дер-ви, 1997, № 12. *Рябов С.* Політичні вибори.- К., 1998, с.35-55.
Рыбаков А. В. Избирательное право и избирательные системы // Полис, 1992, № 5-6.
Сравнительное избирательное право: Учебное пособие.- М., 2003.
Степко О. М. Фінансування партій: Ч.2., Вип.5.- К., 2004.

Сурніна-Далекорей О. Вплив інституційно-правових механізмів на політичне представництво жінок в країнах Центрально-Східної Європи в 90-х роках XX- на початку XXI століття // Науковий Вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія, Соціологія, Філософія., Вип. 9, 2008, с. 234-240.

Тодика О. Ю. Вибори до парламентів країн СНД (порівняльно-правовий аспект).- Харків, 2003.

Указ Президента України № 62/206 "Про забезпечення проведення демократичних, чесних і прозорих виборів 2006 року".

Хімченко О. Г. Політичні партії і виборчий процес в умовах розбудови демократичного суспільства: Навчальний посібник.- К., 2006, Основні особливості виборчого процесу, с. 84-101.

Шаповал Є. Демократичний аудит як метод тестування електоральних процесів // Політичний менеджмент, 2007, № 4(25), с. 83-92.

Шаповал Т. До поняття виборчого права як права індивіда (громадянина) // Вибори та Демократія, 2005, № 2(4), с. 23-25.

Шаповал В. Конституційне право зарубіжних країн.- К., 1997.

Шара Л. Гроші проти виборів // Політологія / Серія: молоді політики.- К.: Фонд демократії, 1997.

Шведа Ю. Політичні наслідки виборчих систем: теорія та зарубіжна практика // Віче, 2007, № 15., № 17.

Шведа Ю. Проблема фінансування діяльності політичних партій: міжнародний досвід та українська практика // Аналітика, 2002, № 7, с. 12-16.

Шведа Ю. Фінансування політичних партій як механізм соціального регулювання політичної активності населення: європейський досвід й українська практика // Вісник київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія. Вип. 63-65, 2004, с. 167-169.

Шокало О. З практики проведення виборів за кордоном // Вибори та Демократія, 2005, № 1 (3), с. 89-91.

Шумак І. Ознаки громадянських прав і свобод людини в Україні // Нова Політика, 1999, № 5, с. 55-58.

Як пахнуть гроші в політиці? Тести для вимірювання рівня прозорості виборчих фондів // Analityka, 2002, № 7, с. 20-24.

Demokracje zachodnioeropejskie. Analiza porownawcza / Pod red. A. Antoszewskiego i R. Herbuta.- Wroclaw: Wyd-wo Wroclawskiego Un-tu, 1997.

Lijphart A. Electoral Systems and Party Systems: A Study of Twenty-Seven Democracies, 1945-1990.- Oxford: Oxford University Press, 1994.

Nohlen D. Prawo wyborcze i system partyjny. O teorii systemow wyborczych.- Warszawa, 2004.

IV. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА, ЕЛЕМЕНТИ ТА КЛАСИФІКАЦІЯ ВИБОРЧИХ СИСТЕМ.

1. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ВИБОРЧОЇ СИСТЕМИ. ВИБОРЧА СИСТЕМА І ГРУПОВЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО.

1.1. Виборча система. Прийнятий в суспільстві, юридично закріплений (в конституції чи окремих нормативних актах) порядок формування вищих органів державної влади. Виборча система – це сукупність установлених законом правил проведення виборів, регламентів здійснення конкретних процедур виборчої кампанії, способів визначення результатів голосування. У вузькому розумінні під виборчою системою розуміють спосіб розподілу депутатських мандатів між кандидатами в залежності від результатів голосування виборців та інших уповноважених на це осіб. Виборча система компонент політичної системи, що організовує і обслуговує інститут виборів. Вона розглядається як певний порядок організації виборчого процесу з боку держави. Виборча система створює умови для агрегації та акумуляції інтересів виборців, а також формує механізми переведення виборчих преференцій у депутатські мандати. У західних демократіях існує багато варіантів виборчих систем, які зумовлюють відмінні наслідки як для виборців, так і для політичних партій. Охоплюють вони ті організаційні моменти, які впливають на результати виборів, особливо на ступінь диспропорції між співвідношенням голосів, отриманих політичними партіями, та розподілом мандатів поміж ними. До основних елементів, які визначають суть виборчої системи, належать: виборча формула, величина виборчого округу (магнітуда), форма та характеристика виборчого округу, характер голосування, структура виборчого бюлетеня. Кожна виборча система сконструйована таким чином, щоб забезпечити: формування виборного органу, який відповідає настроям виборців; забезпечує формування уряду, який відповідає бажанням виборців, сформованих на основі відповідного розкладу голосів; стабільність та тривалість існування уряду; добір таких людей, особисті якості яких кваліфікуються здатністю до реалізації завдань, що ставляться перед виборним органом та урядом. На сьогодні існує широкий спектр виборчих систем, які зумовлюють відмінні наслідки для виборців, політичних партій та виборчих блоків, а також для цілої політичної системи певної країни. К. де Сільва зазначає: що “самі по собі виборчі системи не є адекватними своїм цілям, якщо вони не прив’язані до демократичного етносу і політичної системи, заснованої на постійній, послідовній політиці мирної конкуренції…” Сучасні виборчі системи поділяються на мажоритарні, пропорційні, змішані. Головною ознакою, що відрізняє одну виборчу систему від іншої, є порядок визначення результатів виборів. Установлення тієї чи іншої виборчої системи є наслідком попереднього суспільно-політичного розвитку країни, традицій, політичної культури, розстановки політичних сил. Різновиди виборчих систем можуть і повинні оцінюватись на основі їх політичної ефективності та “виборчої

справедливості”. Відтак парламентські виборчі системи мають оцінюватися за чотирма показниками: 1. Чи сприяє виборча система формуванню працездатного уряду? 2. Чи забезпечує вона справедливе представництво? 3. Чи поважають належним чином права меншин? 4. Чи несуть обрані депутати відповідальність перед своїми виборцями? Відповідно до цих показників голландстка та ізраїльська моделі виборчої системи дають очевидно негативну відповідь на перше запитання: “працездатний” уряд у цих країнах можна спостерігати дуже рідко. “Завалюються” вони і на четвертому показникові: тут депутати зовсім не підзвітні виборцям. Скандинавів, як і італійців, цілком задовільняє вибір на чисто партійній, не індивідуальній, основі. Але однією з найбільш невдалих видається британська система відносної більшості, яка працює за принципом “переможець отримує все”. Впадає в очі її невідповідність другій і третій вимогам: ця система не забезпечує ані справедливого представництва, ані поваги до прав меншості. Як можливий засіб покращення ситуації можна було б обрати виборчу систему Австралії, французьку двотурову систему, німецький симбіоз принципів пропорційності та відносної більшості або альтернативну систему багатомандатного округу, що діє в Ірландії. Визначальна роль у виборі типу виборчої системи і їх правовій регламентації належить парламентським партіям. Таким чином вони визначають свої шанси й шанси своїх конкурентів на майбутніх парламентських виборах. Очевидно, що тут має місце важкорозв’язана дилема. Якщо розуміти правову регламентацію виборів як установлення порядку, що визначає умови конкурентної боротьби, - а це так і є, то фактично правила змагання визначають найбільш сильні конкуренти. Ні в економіці, ні в політиці це не може вважатися раціональним підходом. У процесі еволюції елективної демократії цю дилему намагалися розв’язати шляхом правового закріплення певних стандартів – принципів демократичних виборів. Вона, на думку М. Харропа, повинна відповідати трьом вимогам: 1) робити управління можливим для “верхів” і прийнятним для “низів”; 2) сприяти зменшенню політичної фрустрації і толерантності в суспільстві; 3) не створювати нових проблем на додаток до вже існуючих. Загалом, слід зазначити, що не існує загальновизнаної, позбавленої будь-яких вад, виборчої системи. Тож найкращою для кожного суспільства є та виборча система, що якомога повніше відповідає вимогам цього суспільства. При цьому визначення головних вимог і характерних для даного суспільства стандартів також становить проблему. Воно може бути пов’язане з політичною культурою, певними політичними звичаями чи традиціями, регіональними чи етнічними характеристиками суспільства тощо. Історія конфліктів (класових, релігійних, регіональних) та політична культура даного суспільства справляють величезний вплив на дію у ньому тієї чи іншої виборчої системи. Іншим і не менш важливим фактором впливу є історія участі громадськості у політичному процесі, а відтак і партійна система даної країни. При застосуванні будь-якої виборчої системи просто неможливо уникнути певних небажаних, навіть потенційно руйнівних ефектів, тому досконалої виборчої системи не існує як такої. Проте кожна

виборча система може бути удосконалена. У кожній країні виборча система визначена відповідним виборчим законодавством, яке деталізує основні положення, зафіксовані в конституції. У законодавстві відображені положення про порядок висунення кандидатів, вимоги до них, процедура голосування й підрахунку голосів, джерела фінансування. На відміну від багатьох країн світу, структура виборчої системи в Україні не виписана в конституції. У ній зазначені тільки загальні умови виборчого процесу. Зокрема, ст. 77 визначає, що "порядок проведення виборів народних депутатів України встановлюється законом."

1.2. Виборча система та багатопартійність. Виборча система є фактором, що здійснює визначальний вплив на формування багатопартійності. Закономірності взаємодії між партійною та виборчою системами, сформував французький соціолог М. Дюверже у вигляді трьох законів, які набули характеру наукової парадигми в соціології виборчих та партійних систем. Перший закон. Мажоритарна виборча система з голосуванням в один тур приводить до формування двопартійної системи. У основі цієї закономірності лежать дві причини. Перша полягає на тому, що в даній ситуації третя та всі інші партії виявляються слабо представленими в парламенті. Створюється ефект "недопредставництва". Друга причина має психологічний характер: виборець, зазвичай, намагається голосувати за того кандидата у депутати чи політичну партію, які мають вищі шанси перемогти на виборах. До цього їх штовхає страх втратити свої голоси. Другий закон. Становлення в тій чи іншій державі мажоритарної виборчої системи з голосуванням у два тури свідчить про те, що в ній утвердилась багатопартійна система. При цьому дані партії займають достатньо гнучкі позиції й схильні до компромісу та порозуміння між собою. У основі дії цього закону лежить той факт, що дана виборча система створює можливості участі в першому турі виборів всім партіям. Це й веде до формування багатопартійності. Третій закон. Пропорційна виборча система сприяє формуванню багатопартійної системи. При цьому партії відрізняються жорсткою внутрішньою структурою і незалежною один від одного позицією. Дана система сприяє широко розвинутій багатопартійності. Кожна партія за такої системи отримує реальну можливість мати своїх членів у парламенті, не вступаючи в коаліції з іншими партіями і не змушена вдаватись до тактики компромісів. Використовуючи дані узагальнення варто припустити, що системи простої більшості сприяють виникненню двопартійної системи в культурно однорідних суспільствах і породжують більше партій там, де існують територіальні розмежування, однак єдиним підтвердженням цьому є країни з тривалою історією існування простої більшості з самого початку демократичної масової політики. Проста мажоритарна система другого бюлетеня використовувалась у Франції до 1945 р. Більшість інших країн відмовилася від неї. Система другого бюлетеня дає змогу розвиватися багатопартійності. Вона діє дуже просто: різноманітні партії, які мають багато спільного, не впливають негативно на загальну кількість місць, які

вони здобули, тому що в цій системі вони завжди можуть перегрупуватись для другого туру. Явища поляризації і підпрезентації тут не діють, оскільки кожна партія з самого початку буде зберігати й відстоювати свої шанси. Фактично спостереження підтверджують висновки, що майже всі партії із системою другого бюлетеня є одночасно країнами з багатопартійними системами. Багатопартійна система ніби набирає вигляду двох, трохи відмінних зразків. У Швейцарії та Голландії багатопартійна система обмежена і організована; в Італії вона анархічна і безладна; у Німеччині та Франції ситуація середня між двома попередніми. Спроби пояснити ці відмінності різницею у методиці проведення виборів є марними. Відмінності у кількості та стабільності партій при простій мажоритарній системі другого бюлетеня з'являються швидше за все через індивідуальну національну специфіку, ніж через технічні деталі виборчої системи. При цьому окремо слід підкреслити, шо і організація партій, в свою чергу, впливає на характер системи. Саме сильна внутрішня структура партій Бельгії запобігла партійному розколу навіть після введення тут системи другого бюлетеня. Тенденція пропорційного представництва до збільшення кількості партій була об'єктом багатьох дискусій. На сьогодні ця тенденція приймається беззастережно всіма дослідниками. Зараз точно відомо, що пропорційна виборча система зумовлює переважно багатопартійну систему: в жодній країні світу пропорційне представництво не привело до утворення двопартійної системи, хіба що ця система існувала раніше. Тому перший вплив пропорційного представництва – це зупинення будь-якої тенденції до двопартійної системи. Підтверджують це порівняльні дослідження виборчих і партійних систем країн ліберальної демократії. Так, із 30 країн з мажоритарною виборчою системою 21 країна має двопартійну систему, 2 – систему домінуючої партії, в одній кандидати в парламент номінуються без участі партій і лише в 6 державах існує багатопартійна система. Одночасно в 20 державах, які використовують пропорційну виборчу систему 15 держав мають багатопартійну систему, 3 – двопартійну, 2 – систему домінуючої партії. Не існує тенденції до злиття партій з подібними поглядами, тому що їхній поділ їм не шкодить. Немає нічого, що б запобігало розколам у межах партії. Єдине послаблення основної тенденції до збереження багатопартійності виходить з колективної природи пропорційного представництва: партія повинна мати організацію, дисципліну та структуру. Тому вона протиставляється індивідуалістським анархічним тенденціям, які часом розвиваються при системі двох бюлетенів. Пропорційна система впливає на психологію виборців: найважливіше для них те, що вони знають, що їхні голоси за кандидатів, які можуть зайняти третє чи четверте місця, не будуть втрачені, як у мажоритарній системі одного бюлетеня, тому що додатковий розподіл має на меті відновити їх. Як наслідок, поляризація знижується або вона зовсім не спостерігається. Отже, якщо мажоритарна система одного бюлетеня викликає ефект концентрації, то система пропорційного представництва – збільшення кількості партій. Більшість країн, де екфективно використовують пропорційне представництво,

застосовувала заходи безпеки, щоб уникнути зростання кількості малих партій, встановлюючи відповідний виборчий бар'єр. Через те, що багатопартійна система є дуже чутливою до емоцій народу, до того великого ентузіазму, що інколи підносить людей, як хвилю, вона сприяє їх концентрації у партії, які можуть запровадити оригінальні ідеї. У такий спосіб пропорційне представництво посприяло і розвитку фашизму. Цікаво, що країни, у яких фашистській тенденції знайти загальне вираження у партіях, представлених у парламенті, - це країни з пропорційним представництвом. Через вплив на партійну систему виборча система також сприяє демократичній консолідації. Під демократичною консолідацією розуміють захищеність демократичного режиму від внутрішньої дестабілізації політичного устрою. Дослідження вказують, на те, що демократична консолідація вимагає підтримки сильних і ефективних партій, а тому виборча система повинна сприяти утвердженню такої тенденції, а не призводити і заохочувати до фрагментації партій. Так само загальновизнано, що виборча система повинна сприяти розвитку партій, які спираються на загальновизнані політичні цінності, ідеологію і конкретні політичні програми, а не на вузькі національні, расові чи релігійні інтереси. Крім зменшення загрози виникнення внутрішнього суспільного конфлікту партії, які спираються на широкі маси, мають більше шансів виражати справді народну думку, ніж партії, які відстоюють вузькі або регіональні інтереси. Виборча система також визначає ефективність державного управління. Ефективне управління залежить не тільки від тих, хто перебуває при владі, але майже так само й від тих, хто є у парламенті, але не входить до уряду (лрлзиції). Виборча система має допомогти забезпечити існування життєздатної парламентської опозиції, яка може критично оцінювати законодавство, стояти на захисті прав меншин і ефективно представляти своїх виборців. Щоб бути ефективними, опозиційні сили повинні мати достатню кількість парламентарів, за умови, що вони набрали достатню кількість голосів на виборах, і повинні мати змогу скласти реальну альтернативу діючій владі. Очевидно, що крім виборчої системи, сила парламентської опозиції залежить ще від багатьох інших факторів, але якщо сама система робить опозицію безсилою, то тим самим вона послаблює демократичні засади управління державою. При цьому виборча система не повинна допускати ситуацій, в яких переможці отримують все (бо такий підхід робить тих, хто при владі, глухими щодо поглядів, потреб і бажань виборців, які проголосували за опозиційні сили), а вибори та й формування самого уряду розглядається як безглузда гра.

1.3. Виборча система та представництво громад. Тип виборчої системи впливає на представництво окремих громад. У деяких державах виборча система дозволяє кожній громаді мати свої списки кандидатів і обирати до парламенту виключно своїх представників. Хоча в деяких випадках, наприклад, на Фіджі у 1970-1987 рр., виборці могли голосувати не тільки за кандидатів від своєї громади, а й за "національних" кандидатів. У більшості

випадків практика обрання представників окремих громад перестала застосовуватися, коли стало зрозуміло, що таке формуванння парламенту хоча й гарантує представництво різних суспільних груп, але не сприяє злагоді між ними, бо не заохочує їх до політичного діалогу. Вирішити проблему визначення представників конкретних суспільних груп і забезпечення суспільногоо розподілу електорату між ними також не просто. У Індії, наприклад, спеціальне виділення окремих груп виборців при колоніальному режимі – мусульман, християн, сикхів тощо – було скасоване після проголошення незалежності, хоча залишилося резервування місць для забепечення представництва племен і каст недоторканих. Подібні системи окремих виборів для представників певних громад використовувалися в різний час у Пакистані, на Кіпрі та Зімбабве, але зрештою від них відмовилися. Незважаючи на суперечливий досвід, на Фіджі парламент й далі обирається за окремими списками виборців корінного населення Фіджі, індіанців та "звичайних" виборців. Яскравом прикладом використання системи окремих списків серед сучасних демократичних країн є система факультативних окремих списків для маорі у Новій Зеландії. Слід зазначити, що як показали результати виборів на пропорційній основі у Новій Зеландії в 1996 р., значення системи окремого голосування втратило свою актуальність, оскільки за загальними списками виборців було обрано вдвічі більше представників маорі, ніж за окремими списками. Фіджі також поступово відмовляється від застосування окремих списків на користь більш відкритих виборчих змагань з метою стимулювання розвитку багатоетнічної політичної системи.

1.4. Виборча система та представництво меншин. Тип виборчої системи впливає на шанси меншин (етнічних, релігійних) бути представленими в органах влади. За мажоритарної системи, навіть за умови високого ступеня демократії, меншини зазвичай до реальної влади не допускаються. Так, у Північній Ірландії, де католики становлять 35 % населення, в результаті цілком вільних і чесних виборів до місцевого парламенту, який діяв протягом 1922-1972 рр., більшість мандатів завжди отримували протестанти, оскільки вони кількісно переважали; за півстоліття було прийнято лише один законопроект, запропонований католицькими депутатами – Акт про диких птахів 1971 р., а в Ольстері до 1968 р. за мажоритарної системи місцевих виборів протестанти отримували контроль над місцевими радами навіть там, де католики становили більшість. Шанси етнічних меншин хоча б бути представленими в органах влади, особливо в центральних, різко зменшуються, якщо вони малочисельні чи географічно розпорошені. Саме з цих причин жодна словенська організація не має реальної можливості отримати місце в національному парламенті Австрії. Водночас певні типи мажоритарної системи стали на заваді перемозі екстремістських партій. Так, у Франції, після приголомшуючого успіху ультраправої партії М. Ле Пена в 1986 р., було прийнято рішення перейти до мажоритарної системи абсолютної більшості в два тури. У результаті цього вдалося маргіналізувати

партію М. Ле Пена, яка за новою схемою не отримувала більше 15 % голосів. Мажоритарна система, стимулюючи формування коаліцій на низовому рівні у довиборчий період, може сприяти створенню ідеального варіанта партійної системи, яка утворюється з кількох великих, з поліетнічною основою, політичних партій. Проте в умовах, коли проста більшість голосів на виборах дає партії стабільну більшість у законодавчому органі існує реальна загроза того, що меншини будуть повністю усунені від процесу прийняття рішень. Запобігають цьому за допомогою закріплення за представниками конкретних етнічних груп певних квот в парламентах і посад в органах виконавчої влади. На думку Б. Кроуфорда і А. Лійпхарта, пропорційна виборча система сприяє появі "відчуття приналежності" у представників меншин і допомагає їм відчувати себе інтегрованими в суспільство. "…виборча система,- зазначає Дж. Ішіяма,- яка наголошує на "групуванні" (як у випадку з пропорційними системами), має тенденцію асоціюватися із збільшенням політичних вимог незалежності, тоді як системи, в яких виборці голосують за конкретних людей на противагу партійному списку, схильні асоціюватися з менш екстремальними політичними вимогами". Аналогічно К. Янг вважає, що пропорційна система сприяє "збалансованому представництву в національних інститутах". Ф. Коен, на підставі кількісного аналізу 100 країн та 233 етнічних груп у період між 1945-1989 рр., стверджує, що пропорційні інститути (федералізм, пропорційна виборча система, багатопартійність) породжує етнічні конфлікти низької інтенсивності, які, проте, виникають частіше, тоді як за мажоритарних інститутів результати протилежні. К. де Сільва зазначає: "У будь-якому випадку існує стільки ж прикладів того, що пропорційна система допомагає зменшити вплив етнічних відмінностей, як і тих, що доводять неспроможність пропорційної системи з цим упоратися". Якщо суспільство глибоко розділене, якщо етнічні спільноти відмовляються співіснувати в рамках одного суспільства, якщо еліти не хочуть чи не можуть співпрацювати, то жоден з типів виборчої системи не дасть на виході стабільний і представницький поствиборчий політичний процес. "Виборчі заколоти потребують виборів",- зазначав Д. Горовіц. Іншими словами, слабкі політичні інститути в поляризованому суспільстві не можна поліпшити проведенням виборів, а стабільність і репрезентативність можуть виграти від відкладання виборів у демократичній системі або заборони ідеї дострокових виборів в умовах демократизації чи значного ризику виникнення війни. Очевидно, що система відносної більшості так і мажоритарна виборча система ніколи не діятимуть добре в неоднорідних у ідеологічному або етнічному плані суспільствах, де кожна сторона протистояння зі страхом дивиться на можливі наслідки отримання контролю над владою її опонентами. З огляду на це зрозумілим стає той факт, що перші паростки пропорційного представництва з'явились в етнічно неоднорідних суспільствах, зокрема у Данії, де у 1855 р. пропорційне представництво було впроваджене у процес формування верхньої палати парламенту; спричинило це намагання (хоч і марне) вирішити проблеми, окреслені німецькою меншиною у Шлезвігу. У 1899 р. пропорційне представництво почали

застосовувати швейцарські кантони, а у 1906 р. цей процес докотився до Фінляндії, де не останню роль відігравала шведська меншина. Зрештою, цілком прийнятною є думка, що етнічно й ідеологічно монолітне національно-культурне середовище є важливою передумовою успіху моделі територіального представництва, яку несуть у собі система відносної більшості та мажоритарна система. Резервування місць також служить способом забезпечення представництва етнічних меншин у парламенті. Місця закріплюються за конкретними національними чи релігійними меншинами у таких різних країнах, як Йорданія (християни і черкеси), Індія (племена і касти недоторканих), Пакистан (немусульманські меншини), Нова Зеландія (маорі), Колумбії ("чорне населення"), Хорватія (угорська, італійська, чеська, словацька, русинська, українська, німецька, австрійська меншини), Словенія (угорці й італійці), Тайвань (корінне населення), Західне Самоа (некорінне населення), Нігер (тауараг), Палестинська Автономія (християни та самаритяни). На ці зарезервовані місця представники обираються практично так само, як і інші депутати, але часом їх обирають тільки відповідні меншини, визначені у законодавстві. Хоча законодавче забезпечення представництва невеликих груп інтересів переважно вважається позитивним явищем, існує думка, що краще створити механізми "природного" формування справді представницького парламенту, ніж встановлювати штучні правові вимоги. Квоти можуть викликати обурення у більшості й посіяти недовіру між різними культурними групами. Замість офіційного резервування місць у парламенті, можна розширити представництво регіонів в цілому, і це сприятиме повнішому представництву меншин. Фактично таким шляхом пішли у Великобританії, де Шотландія та Уельс мають більше депутатів у Палаті общин парламенту Великобританії, ніж вони могли б мати, виходячи з їхньої кількості населелення. Це саме стосується і гірських регіонів Непалу. Інший варіант існує в Маврикії і передбачає обрання деяких кандидатів від конкретних етнічних груп, яким не вдалося перемогти на виборах, але які отримали високі результати. Таким чином збалансовується загальне представництво різних національностей. З цією ж метою можна змінювати межі виборчих округів. Закон про виборчі права у США в минулому дозволяв уряду створювати умовні округи з єдиною метою забезпечення в них більшості афроамериканців, латиноамериканців чи американців азіатського походження. Такі дії можна назвати "позитивною дискримінацією". Разом з тим, маніпулювання виборчою системою з метою захисту меншин рідко бувають несуперечливими. У деяких державах з метою усунення міжетнічного протистояння встановлюються специфічні норми для участі у представницькому органі представників національних меншин. Так у Польщі об'єднання національних меншин нарівні з партіями (об'єднаннями партій) є суб'єктами виборчого процесу. Виборчі списки комітетів організацій національних меншин (до списків включають членів зареєстрованих організацій) звільняються від потреби долати виборчий бар'єр. Кількість таких депутатів незначна, але важливо те, що польська держава законодавчо

відкрила можливість представництва громадам національних меншин. Віддавши 32 462 голоси, що становило 0, 2 % від дійсних бюлетенів, німецька громада через виборчий комітет ”Німецька меншина” забезпечила собі представництво у Сеймі. Для України з її багатою етнічною картою та далеким від задовільного станом реалізації прав національних меншин питання забезпечення їх представництва є не менш важливим, аніж для інших країн Європи. Попри те, що закон не містить заборони на створення партій за етнічною ознакою, і такі в різний час створено (Слов'янська партія, Партія мусульман України, КМКС Партія угорців України, Демократична партія угорців України, Соціал-демократична асамблея слов’ян) жодній з них не вдалося провести своїх представників до парламенту, хоча такий прецендент зафіксовано на місцевому рівні. У 2006 р. обидві українські ”угорські” партії провели своїх представників до Закарпатської обласної ради.

1.5. Виборча система та представництво жінок. Залученість жінок до участі у виборчому процесі є одним з показників демократичності виборчої системи. Існує кілька різних способів забезпечення представництва жінок у парламенті. По-перше, у деяких країнах законодавчо встановлюються квоти, що передбачають, який мінімум місць в парламенті має бути заповнений жінками. Такі квоти існують у кількох країнах: Італії, де кандидатури жінок повинні становити до 50 % усіх кандидатур у виборчому бюлетені за пропорційною системою, Аргентині (30 %), Бразилії (20 %), і їх планується запровадити в Індії на виборах до нижньої палати парламенту (Лок Сабхе). Такі квоти, як правило, застосовуються як перехідний механізм з метою підготовки громадської думки до усвідомлення необхідності ширшого представництва жінок. По-друге, виборче законодавство може вимагати від партій висувати кандидатами певну кількість жінок. Так робиться в системах пропорційного представництва у Бельгії й Намібії. А от у Аргентині існує додаткове положення, згідно з яким жінок повинні висувати на “прохідні” місця у списках. У Непалі 5 % кандидатів у одномандатних виборчих округах повинні бути жінками. По-третє, політичні партії можуть встановлювати власні неофіційні квоти для жінок – кандидатів на парламентських виборах. Це найбільш поширений механізм забезпечення активної участі жінок у політичному житті країни, який з різним успіхом використовується політичними партіями в багатьох країнах світу. Так, Лейбористська партія на виборах у Великобританії в 1997 р. сформувала спеціальні виключно жіночі списки відібраних кандидатів, завдяки чому кількість жінок у парламенті збільшилася майже вдвічі з 60 до 119. На Тайвані та в інших країнах також резервуються місця в парламенті для жінок. Такі зарезервовані місця допомагають гарантувати обрання жінок на відповідні посади, хоч деякі жінки стверджують, що зрештою такі квоти “розслабляють” жінок і обмежують їх участь в політичній боротьбі. Обрання до законодавчого органу не обов’язково означає допуск до вирішення важливих державних справ, і в деяких країнах депутати-жінки, особливо ті, що були обрані за

спеціальними квотами, не отримують реальної відповідальності за прийняття важливих рішень. В Україні ці моменти не враховано у виборчому законодавстві, хоча цілком можливо забезпечити квотування місць для жінок або на рівні вимог до партій, або до їх виборчих списків, або в парламенті. Можливим способом забезпечення представництва жінок є створення специфічних виборчих умов для організацій, що працюють в інтересах жінок. Така мета є важливою з огляду на взяті Україною в рамках програми ООН ”Цілі розвитку тисячоліття” зобов’язання досягти до 2015 р. співвідношення жінок і чоловіків в органах влади (в т.ч. представницької) на рівні не менш як 30 на 70. Вивчення питання та підготовка у разі потреби пропозицій щодо внесення змін до виборчого законодавства стосовно впровадження гендерних квот як тимчасових спеціальних заходів з утвердження рівності прав жінок і чоловіків передбачено також Державною програмою з утвердження гендерної рівності в українському суспільстві до 2010 р. У лютому 2008 р. Верховна Рада України прийняла за основу законопроект “Про внесення змін до деяких законів України” (щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків у виборчому процесі), покликаний усунути дисбаланс між можливостями жінок і чоловіків реалізовувати виборчі права. Новації полягають у пропозиції представляти у кожній п'ятірці виборчого списку як чоловіків, так і жінок. Разом із тим нормами проекту не передбачено механізму реалізації запропонованих законодавчих новацій. Тому можна стверджувати, що зазначений законопроект має певною мірою декларативний характер. Тим не менше, завдання забезпечення рівних можливостей для жінок і чоловіків у виборчому процесі не втрачає актуальності. Про це свідчать наступні дані про представництво жінок у Верховній Раді України:

1 скликання	1990 (СРСР)	Мажоритарна	3 %	13 осіб
2 скликання	1994	Двотурова система абсолютної більшості		
3 скликання	1998	Змішана система	5,7 %	25 осіб
4 скликання	2002	Змішана система	8, 1 %	36 осіб
5 скликання	2006	Пропорційна система	8,7 %	39 осіб
6 скликання	2007	Пропорційна система	7,6 %	34 особи

Можливим на даному етапі механізмом розв’язання цієї проблеми є запровадження позитивної дискримінації та покладання відповідальності за недотримання вимог законодавства на орган реєстрації кандидатів – Центральну виборчу комісію (ЦВК).

2. ЕЛЕМЕНТИ ВИБОРЧИХ СИСТЕМ.

Особливість кожного різновиду виборчої системи визначається характеристикою тих елементів, які її формують. До останніх відносять: виборчий округ; виборчий бюлетень; виборчий (партійний) список; способи голосування; виборчу формулу та виборчий бар'єр.

2.1. Виборчий округ.

Виборчий округ. Територіальна або інша виборча одиниця, у межах якої об'єднуються виборці для обрання своїх представників до органів державної влади та органів місцевого самоврядування; загал виборців, які мають право голосувати за тих самих кандидатів у депутати (ті самі партійні списки). Виборчі округи створюються, насамперед, для забезпечення принципу рівності виборів, а точніше для забезпечення рівної "ваги" голосів виборці (рівного представництва).

Величина (магнітуда) виборчого округу. Кількість депутатів, які обираються у виборчому окрузі. Практично всі фахівці з виборчої проблематики погоджуються з тим, величина (магнітуда) виборчих округів здійснює великий вплив на здатність виборчої системи зберегти пропорційну залежність між голосами виборців і розподілом місць в парламенті. Магнітуда виборчого округу безпосередньо впливає на ступінь пропорційності результатів виборів. У мажоритарних виборчих системах цей показник дорівнює одиниці, тобто від округу обирається один депутат. У системі з багатомандатними округами у кожному окрузі обирається більше як один депутат. У пропорційній системі від кількості представників, які обираються від округу значною мірою залежить те, наскільки пропорційними будуть результати виборів. Високий рівень пропорційності результатів виборів забезпечується великими округами, які надають можливість навіть малим партіям бути представленими у парламенті. Наприклад, в окрузі з трьома мандатами політична партія повинна набрати 25 % + 1 голос, щоб забезпечити собі перемогу. Партія, яка набере лише 10 % голосів, не отримає жодного місця, і голоси прихильників такої партії можна вважати втраченими. А от в дев'ятимандатному окрузі 10 % + 1 голос забезпечить партії принаймні одне місце у парламенті. Це означає не лише, що результати голосування є більш пропорційними, але й те, що у невеликих партій буде більше шансів пройти на виборах. Проблема в тому, що в міру зростання округів – за кількістю мандатів і часто, як наслідок, географічно – зв'язок між обраними представниками та їх електоратом стає все слабшим. Це може мати серйозні наслідки в суспільстві, де місцеві фактори відіграють велику роль у політиці або де виборці очікують, що депутат буде їхнім представником у законодавчому органі у прямому значенні цього слова. Враховуючи це, тривають активні дискусії щодо оптимальної величини виборчих округів. Більшість вчених, як правило, погоджуються з тим, що

округ на 3-7 мандатів, є найоптимальнішим і що краще створювати округи з непарною кількістю мандатів (3, 5, 7) особливо для двопартійних систем. Але це лише загальні поради, і є дуже багато ситуацій, коли більша кількість мандатів буде доцільнішою і необхідною для забезпечення задовільного представництва і пропорційності. Надто велика або надто мала кількість мандатів в окрузі даватиме найбільш радикальні результати. З одного боку, ціла країна може стати єдиним виборчим округом, і це переважно означатиме, що виборча квота буде дуже низькою і навіть дуже малі партії зможуть пройти на виборах. У Нідерландах, наприклад, ціла країна є одним 150-мандатним виборчим округом, і це означає, що результати виборів є надзвичайно пропорційними і навіть партії, які отримали менше 1 % голосів виборців, зможуть пройти до парламенту, але регіональний зв'язок між депутатми і їх виборцями буде дуже слабкий. З іншого боку, пропорційні системи можуть застосовуватися у двомандатних виборчих округах. Наприклад, у Чилі, як свідчать результати досліджень, таке голосування призводить до досить значних диспропорцій, незважаючи на застосування пропорційної формули, тому що тільки дві партії можуть вибороти мандати у кожному окрузі. Це применшує значення пропорційної систем з точки зору забезпечення належного представництва і легітимності. Обидва полярні приклади свідчать про неабияке значення величини виборчого округу при будь-якій пропорційній системі. Визначення величини виборчого округу вважається чи не найважливішим інституційним рішенням у процесі розробки пропорційної системи, і має неабияке значення для непропорційних систем. У мажоритарних системах разом зі збільшенням величини виборчих округів пропорційність результатів зменшується. Отже при розробці виборчої системи, величина округу багато в чому матиме ключове значення для ефективності виборчої системи, зв'язків між виборцями та їх представниками у парламенті й пропорційності результатів виборів.

Типи виборчих округів:

Одномандатний (мажоритарний, уніномінальний) виборчий округ. Виборчий округ, від якого до парламенту обирається один представник. Поняття одномандатного виборчого округу вперше з'явилось у конституціях британських колоній у XVIII ст. Більше того, перш ніж бути сприйнятим як норма у Великобританії, одномандатний виборчий округ ліг в основу представництва у Канаді, Австралії, Новій Зеландії та США. Починаючи з XV ст. мажоритарна виборча система відносної більшості діяла у Великобританії на основі двомандатних округів, а відсутність конкуренції на виборах (два мандати на двомандатний округ) була чи не головною традицією виборчого процесу у країні аж до прийняття у 1832 р. Акту про реформу. Одномандатний округ було впроваджено у Великобританії лише у 1707 р., підвалиною ж представництва він став тільки у 1885 р. Відтак, саме цей рік знаменував початок трансформації характеру британського представництва: одномандатні округи були занадто дрібними для того, щоб

кожен з них мав свого депутата. Цей процес було значно прискорено стрімким розвитком партійної системи. Як правило, одномандатний округ використовується при мажоритарній системі відносної більшості. Виняток становить система голосування обоймою, де число голосів кожного виборця дорівнює числу кандидатів, що мусить бути обране від даного округу. Ця система застосовується у Великобританії на виборах до органів місцевого самоврядування на рівні муніципалітетів Лондона та у деяких інших місцевостях країни.

Багатомандатний (поліномінальний) округ. Тип виборчого округу, який застосовується при пропорційній виборчій системі. Від такого округу виборці, мають можливість обирати певне число депутатів, а не одного як у одномандатному окрузі. Усі пропорційні виборчі системи використовують багатомандатні округи. У Данії кількість представників від округу коливається від двох до сорока, у Бельгії – від п'яти до сорока восьми, а в Італії – від одного до сорока п'яти. Багатомандатні округи бувають загальнонаціональними - коли вся держава це один округ, та регіональними – коли територія держави поділена на ряд округів. Загальнонаціональний округ використовується в Ізраїлі та Нідерландах. У Нідерландах ціла країна представляє собою один виборчий округ з 9,9 млн. виборців, від якого й обираються 150 депутатів парламенту. У Японії за таким принципом обирається частина верхньої палати парламенту. Форма загальнонаціонального виборчого округу прийнята і в Україні. Решта країн Заходу, де діє пропорційна система, ділять власну територію на кілька виборчих округів. Наприклад, вибори до польського Сейму здійснюються за пропорційною системою, за якою країна поділена на 51 виборчий округ через які політичні партії забезпечують зв'язок з виборцями. І лише один загальнопольський округ передбачає обрання депутатів від національних меншин. Категорія багатомандатних округів є однак загалом надто загальна, яка охоплює всі виборчі округи, з більш ніж одним представником. Округи, що утворюються при цьому, можуть бути дуже різноманітними за своїми розмірами. У практиці зустрічаємо всілякі можливі багатопартійні виборчі округи: двох- трьох-, чотири- пятимандатні аж до виборчих округів, які охоплюють усі парламентські мандати, що означає, що вся територія держави становить єдиний виборчий округ. Для окреслення наслідків існування багатомандатних виборчих округів обов'язковим є відмінність під оглядом форми. Перший поділ це поділ, що виконується між однаковими типами (ціла держава поділена на 2-х або 3-х, 4-х та 5-ти мандатні округи, і. т. п). У той час як однотипні виборчі округи є характерними для мажоритарних виборчих систем, неоднотипні округи є характерними для пропорційних систем. У випадку пропорційної виборчої системи територія країни зазвичай поділяється відповідно до адміністративного поділу країни на виборчі округи, яким далі відповідають відповідні мандати у кількості залежній від застосовуваної формули репрезентації. У змішаних виборчих системах маємо справу з цілісними чи ієрархічними типами виборчих

округів. Чисто пропорційні вибори як правило проводяться переважно у єдиних загальнонаціональних виборчих округах. Найважливіше у випадку багатомандатних виборчих округів є розподіл на малі, середні та великі виборчі округи.

Розмір (межі) виборчого округу. Термін, який використовують для позначення меж виборчих округів. Визначення меж виборчих округів є однією з основних організаційних проблем застосування виборчої системи. Будь-яка виборча система виборів в одномандатних округах передбачає тривалий і дорогий процес визначення меж порівняно невеликих виборчих округів, розмір яких залежить від кількості населення, його згуртованості, спільності інтересів та міцності зв'язків. Крім того, переважно це завдання не на один раз, бо визначені межі доводиться регулярно змінювати з урахуванням змін серед населення. Системи голосування за принципом відносної більшості, альтернативного голосування та у два тури завдають у цьому плані найбільше клопоту з організаційної точки зору. Системи представницького голосування, без права передачі голосу, паралельні системи, змішані системи та системи голосування з правом передачі голосу також вимагають демаркації виборчих округів, але тут це робиться легше, бо ці вибори проводяться у багатомандатних округах, яких, як правило, менше і які є більшими за розмірами. З іншого боку, маємо системи пропорційного голосування за партійними списками. Вони часто є найдешевшими і найлегшими, з точки зору організаційного забезпечення, бо передбачають створення єдиного загальнонаціонального виборчого округу (і тоді відпадає необхідність ділити країну на округи) або дуже великих багатомандатних округів, які повністю співпадають з існуючим адміністративно-територіальним поділом країни. Межі виборчих округів визначають переважно на основі діючих адміністративних одиниць, з таким розрахунком, щоб кожен округ мав приблизно однакову кількість виборців. Поділ державної території на порівняно великі округи є характерним для всіх країн-членів ЄС. Жодна з країн, які застосовують пропорційну виборчу систему, не ділить свою територію на виборчі округи однакового розміру. Райони з малою густотою населення мають менше представництво; як правило, при нарізці округів беруться до уваги історичні кордони провінцій, регіонів чи міст. Вибори перехідного періоду в Сьєра-Леоне у 1996 р. проводилися як загальнонаціональні пропорційні вибори на основі партійних списків, зокрема, тому що через громадянську війну у країні і, як наслідок, переміщення населення, органи, які відповідали за проведення виборів, при всьому бажанні не могли зібрати відомостей про кількість населення на окремих територіях для визначення меж одномандатних округів. Можливість маніпулювання межами округу (виборча географія, джеррімендерінг) може спричинити ефект надпрезентації чи недопрезентації відповідних соціальних груп – зазвичай не на користь мешканців густозаселених міст. Один із можливих варіантів нарізки округів полягає в тому, щоб встановити єдину для всієї країни величину округів, а потім, виходячи з певної норми

представництва, провести їх межі. Виборчий Кодекс Албанії розкриває критерії для визначення меж виборчих округів. Округи формуються таким чином, щоб кількість виборців у кожному з них відповідала т. зв. середній кількості виборців, яка встановлюється шляхом ділення загальної кількості голосуючих, які містяться в Національному реєстрі виборців, на кількість одномандатних виборчих округів (тобто на 100). При цьому відхилення щодо кількості виборців в кожному окрузі не може бути більшим або меншим за 5 відсотків від установленої середньої кількості. При встановленні меж виборчих округів слід брати до уваги, такі моменти: а) традиційні зв'язки та спільні інтереси місцевих громад; б) природні бар'єри та перешкоди; в) зв'язок та транспорт; г) межі районів. Виборчі округи мають бути компактними і не можуть бути анклавними або розділеними на частини, відокремлені одна від одної. У ряді держав існують певні законодавчі рекомендації щодо входження нижчих ланок адміністративно-територіального поділу країни до складу виборчих округів. Так, за законами Албанії, муніципалітет чи сільська громада, якщо це можливо, мають повністю увійти до меж виборчого округу. У іншому разі муніципалітет може бути поділений не більше ніж на два виборчих округи. Законодавством Боснії та Герцоговини чітко встановлюється, які саме муніципалітети входять до складу виборчих округів. Тобто в такому разі ми бачимо інший принцип формування виборчих округів. Не виборчі округи встановлюють залежно від середньої кількості виборців, визначеної на підставі реєстрів громадян, а кількість мандатів розподіляється в чітко зафіксованих законом округах, пропорційно до кількості виборців, зареєстрованих у кожному багатомандатному окрузі. У Сполученому Королівстві 659 виборчих округів, їхнє число та розміри постійно змінюються внаслідок дії Закону про перерозподіл місць у Палаті громад. У Румунії кількість мешканців, що враховуються для встановлення округів та визначення кількості мандатів, визначається на 1 липня попереднього року і має бути опублікована в "Щорічній книзі статистики Румунії". Якщо щонайменше за 5 місяців перед виборами проводиться загальний перепис населення, то кількість мешканців, що враховується, має відповідати останньому перепису, опублікованому Національним комітетом статистики Румунії. У Албанії з метою уникнення зловживань вищим законодавчим органом Албанії з метою перекроювання виборчих округів "під себе", межі виборчих округів не можуть бути змінені впродовж останніх шести місяців строку дії мандата Асамблеї. Межі виборчих округів закріплюються окремим законодавчим актом Національної Асамблеї Албанії. Якщо Асамблея не схвалює закон про виборчі округи за шість місяців до закінчення терміну дії її мандата, існуючі межі встановлюються до наступних парламентських виборів. А за законодавством Польщі, будь-які зміни меж районів, що можуть спричинити зміни меж виборчих округів неприпустимі в період часу від 12 місяців до закінчення терміну повноважень Сейму. Сейм вносить зміни у формування виборчих округів не пізніше ніж за 3 місяці до дня оголошення виборів. Якщо термін повноважень Сейму був скорочений, зміни в поділі на виборчі округи не

проводяться. У Болгарії межі виборчих округів, відповідно до діючого законодавства, визначає Президент Болгарії. На основі акта Президента Болгарії Центральний виборчий комітет визначає кількість місць для кожного виборчого округу за єдиною представницькою схемою для країни залежно від кількості населення, застосовуючи при цьому метод найбільшого залишку. У США виборчий округ має назву – district, у Канаді – riding. Виборчий округ поділяється на виборчі дільниці. Відповідно до ст. 18 Закону України "Про вибори народних депутатів України" вибори в Україні проводяться в єдиному загальнодержавному багатомандатному виборчому окрузі, який включає в себе всю територію України та закордонний виборчий округ. Однак загальноукраїнський округ за чисельністю в 40 разів більший за центрально- та східноєвропейські показники та в 10 разів перевищує чисельність єдиного за величиною загальнодержавного округу в Європі (Словенія). Для проведення виборів депутатів територія України поділяється на 225 територіальних виборчих округів, які формуються Центральною виборчою комісією (ЦВК) з врахуванням адміністративно-територіального поділу не пізніше як за дев'яносто днів до дня виборів з приблизно рівною кількістю виборців у кожному окрузі. Орієнтовна середня кількість виборців в одномандатних округах визначається ЦВК на підставі даних Держкомстату України. Відхилення кількості виборців в одномандатному окрузі не може перевищувати, як правило, десяти відсотків орієнтовної середньої кількості виборців в одномандатних округах. Територіальні виборчі округи утворюються з приблизно рівної кількості виборчих дільниць. Територіальний виборчий округ включає в себе один або кілька районів, міст. На території великих міст може бути утворено більш ніж один територіальний виборчий округ. Не допускається включення до одного територіального округу частин території двох чи більше регіонів. Не допускається утворення виборчих округів з територій, що не межують між собою. Рішення про утворення територіальних виборчих округів із зазначенням їх номера, меж та центрів округів публікується ЦВК у триденний строк від дня прийняття нею відповідного рішення в загальнодержавних друкованих засобах масової інформації, а також у семиденний строк від дня прийняття зазначеного рішення – у регіональних друкованих засобах масової інформації. Якщо б Україну розділити на 27 виборчих округів (відповідно до чисельності областей-регіонів), то кожен округ мав би в середньому по 17 депутатів, що набагато ближче до стандартів центрально – та східноєвропейських країн. Це давало б можливість зберегти принцип пропорційного представництва, а крім того удосконалити принцип регіонального представництва.

Величина виборчих округів та пропорційність виборів. Кількість представників, які обираються у виборчому окрузі може мати вирішальне значення для результатів застосування тієї а не іншої виборчої системи. Від величини виборчого округу залежить ступінь пропорційності виборчої системи. У одномандатному виборчому окрузі можливою є різниця з огляду

на засади більшості (відносної та абсолютної); у багатомандатному окрузі можна застосовувати правила пропорційності. Кількість депутатів, що обираються від данного округу визначає й ступінь пропорційності системи: чим більшим є це число, тим вищою є пропорційність. У міру зростання величини округу встановлюється більш точна відповідність між кількістю голосів, отриманих партіями на виборах, та кількістю отриманих ними депутатських місць. Причини такого зв'язку зрозумілі. Депутатські місця виражаються в цілих числах, у той час як голоси – практично постійна змінна. Чим більше розподіляється депутатських місць, тим легше встановити відповідність між певним відсотком голосів і певним відсотком депутатських місць (виражених цілими числами). У Данії та Швеції для того, щоб "вирівняти" деформації пропорціоналізму, які виявляються при розподілі депутатських мандатів застосовується т.зв. система вирівнювання. Без визначення структури виборчих округів не можна оцінювати, який ефект принесе застосування пропорційної виборчої системи.

Різні типи виборчих округів:

Кількість мандатів у виборчому окрузі	**Підтипи багатомандатних виборчих округів**
2-5	Малі виборчі округи
6-9	Виборчі округи середньої величини
10 і більше	Великі виборчі округи

Принциповою є наступна закономірність: чим меншим є виборчий округ, тим меншою є пропорційність виборчої системи, тим меншим є виборчі шанси малих партій. Слід також звернути увагу на різницю в ступені пропорційності викликаною парною чи непарною кількістю мандатів у виборчому окрузі. У тримандатному виборчому окрузі процентна кількість голосів, які повинна здобути дана партія для участі у розподілі депутатських мандатів, становить приблизно 18 %. У виборчому окрузі, у якому балотується 9 кандидатів, партія має шанс на отримання мандату вже при умові отримання менш ніж 9 %. Дані ці базуються на емпіричних дослідженнях. Сума відсотків, які дозволяють приймати участь у розподілі депутатських мандатів насправді залежить від ступеню фрагментаризації партійної системи. Тут також можна вивести загальну закономірність: чим вищим є ступінь фрагмантаризації, тим нижчим є природній відсотковий поріг, який належить подолати щоб отримати мандат у виборчому окрузі. Існує також певна закономірність між величиною виборчого округу, процентним порогом та рівнем пропорційності:

Величина виборчого округу	**Процентний поріг**	**Рівень пропорційності**
Малі виборчі округи	Високий	Малий
Середні виборчі округи	Середній	Середній
Великі виборчі округи	Низький	Високий

Зменшення (редукція) величини виборчого округу спричиняє збільшення диспропорції між голосами та мандатами, і навпаки: ступінь пропорційності виборчої системи підлягає зміцненню разом із зростанням величини виборчого округу. Тим самим пропорційна виборча система може мати дуже різні наслідки в залежності від цього параметру. Можливо навіть що зміна величини виборчого округу може спричинити зміну одного типу виборчої системи на інший.

Дворівнева система виборчих округів. Система, за якою місця розподіляються між політичними партіями як за голосуванням в одномандатних виборчих округах, так і за голосуванням за загальнонаціональними списками, або як за регіональними, так і за загальнонаціональними списками.

Величина виборчого округу і взаємини з виборцями. Величина виборчого округу має вплив не лише на співвідношення голосів до мандатів, але також і на стосунок виборців-репрезентантів. Часто має місце думка, що в одномандатному округу обирається конкретна особа, кандидат відповідної партії, у той час коли у великих округах багатомандатних обираються партійні списки, які містять багато кандидатів, які можуть залишатися невідомими для виборців. Відмінність між виборами осіб та вибором списків пов’язана з величиною виборчого округу, що очевидно має місце лише у випадку закритих списків. Попри те одномандатний виборчий округ сприймається як найважливіший функціональний елементом, який уможливлює вибір поміж конкретними особами, що загалом уможливлює виникнення стосунків між виборцями і представниками, який виражається в існуванні особистого знання (знайомості), довіри і відповідальності. Одночасно також поширеною є теза, що обраний таким чином кандидат є більш незалежним від своєї партії. Оскільки безпосередні стосунки між представниками та виборцями є у великих багатомандатних округах справді неможливими, обраний з застосуванням закритого списку представник не є там представником виборчого округу, а політичної партії, яка його туди номінувала. Якщо потім стосунки між виборцями і тими, кого вибрали має підпорядковуватися в результаті вибору осіб, то одномандатний виборчий округ становить тут альтернативу відкритому (вільному) списку. Належить

це однак співставити з тим, що виборець у одномандатному виборчому окрузі також обирає поміж партіями, а не виконує вибору поміж багатьма кандидатами у відриві від своїх партійних поглядів. Порівнянно з одномандатним виборчим округом й вільними чи відкритими списками як альтернативами, що уможливлюють вибір осіб, одномандатний виборчий округ підкреслює та зміцнює роль партій в процесі формування волі виборців. Відкриті та вільні списки мають зворотній вплив. Ці відмінності пояснюють чому збільшується широта застосування комбінованих (змішаних) виборчих систем, у яких застосовуються й одномандатні виборчі округи.

Обрання виборчого округу для балотування. Вибір виборчого округу для балотування є ключовим питанням передвиборної кампанії. У зв'язку з цим можна виділити основні критерії, які слід враховувати при обранні виборчого округу для балотування. Слід ретельно вивчити політико-географічні параметри округу: адміністративно-територіальний поділ, місце знаходження, транспортні комунікації, промислову та соціальну інфраструктуру та ін.; соціально-демографічні параметри населення, яке проживає в окрузі: стать, вік, рівень освіти, соціально-професійний статус, національність, основні місця працевлаштування і т. д.; політичні традиції голосування електорату на попередніх виборах і референдумах; громадсько-політичну структуру округу: осередки партій, суспільно-політичних рухів, громадські організації, неформальні об'єднання; наявність активних і дієвих груп підтримки, впливових людей, засобів масової інформації (ЗМІ). Лише об'єктивно оцінивши всі ці фактори у комплексі з власним іміджем можна приймати рішення про вибір округу для балотування.

2.2. Виборчий бюлетень.

Виборчий бюлетень та його різновиди. Документ установленої форми для таємного голосування на підставі якого здійснюється підрахунок голосів, а потім встановлюються результати виборів у цілому. Бюлетень є найпоширенішим у світі засобом голосування і водночас документом про здійснений вибір. За своїм призначенням вони поділяються на виборчі бюлетені для голосування за кандидатів і виборчі бюлетені для голосування за партію. У першому випадку виборець робить вибір між кандидатами, у другому – між партіями. Виборче законодавство різних держав передбачає можливість використання офіційних (надрукованих державним поліграфічним підприємством) та неофіційних (надрукованих окремими кандидатами, політичними партіями або виготовлених безпосередньо виборцями) виборчих бюлетенів. Бюлетені, що видаються виборцям за своєю структурою, можуть бути дуже простими, але можуть бути і надзвичайно складними. Вони можуть містити лише назви партій або імена кандидатів у депутати, однак зустрічаються також проміжні та змішані варіанти. Бюлетені бувають "категоричними" або "порядковими", а також можуть

пропонувати вибір між окремими кандидатами чи партіями або одночасно і кандидатами і партіями. Категоричні бюлетені ставлять перед виборцем умову вибору одного кандидата або партії, а порядкові бюлетені дають змогу виборцеві визначитись на основі більш складної схеми вибору. Наприклад, системи голосування в порядку надання переваги, системи альтернативного голосування і система з правом передачі голосу іншому кандидату дають виборцеві можливість оформити свій вибір у формі списку, де біля всіх кандидатів проставляються порядкові номери, що вказують кому з них виборець надає більшу перевагу. Аналогічно, представницьке голосування, голосування у два тури і деякі форми пропорційного голосування за списками дають виборцеві змогу поділити свій голос між кандидатами від різних партій, через другий тур голосування (голосування у два тури) або можливість одного виборця віддати кілька голосів (представницьке голосування) чи вибрати кандидата, що не потрапив до партійного списку (система пропорційного представництва за відкритими списками). І нарешті, деякі виборчі системи дають можливість використовувати як порядкову, так і категоричну форму бюлетеня. Хоча порядкові бюлетені безперечно дають виборцеві більшу свободу вибору, частіше використовуються категоричні бюлетені. Такі системи як система голосування за принципом відносної більшості, голосування без права передачі голосу і голосування за відкритими партійними списками передбачають вибір між кандидатами за принципом “або/або”, а категоричний вибір між партіями притаманний пропорційним системам з голосуванням за закритими партійними списками і партійному варіанту системи представницького голосування. Виборчі системи, при яких виборець має більше одного голосу, такі як змішані виборчі системи і паралельні системи також логічно передбачають можливість поділити голос виборця між кількома партіями. Хоча у цих випадках вибір у кожному окремому бюлетені безумовно є категоричним, загальний результат цих окремих бюлетенів дає порядковий вибір.

Види виборчих бюлетенів у виборчих системах

	Кандидати	**Партії**	**Кандидати і партії**
Категоричний	Відносної більшості (Канада), Без передачі голосу (Йорданія) Відкриті списки (Фінляндія)	Партійно-представницька (Сінгапур), Закриті списки (Намібія)	Паралельна (Японія), Відкриті списки (Данія), Змішана (Німеччина)
Порядковий	Альтернативна (Австралія). Два тури	Два тури (Малі)	Панашаж (Швейцарія)

	(Франція) Представницька (Мальдіви) З передачею голосу (Ірландія)		
Обидва			З передачею голосу (австралійський Сенат)

Щоб забезпечити максимальну участь громадян у виборах і зменшити кількість зіпсованих чи недійсних бюлетенів, вони повинні бути якомога зручніші для заповнення. Часто це тягне за собою використання символів для позначення партій і кандидатів або фотографій чи різних кольорів. Найлегше надрукувати бюлетені для голосування за принципом відносної більшості та системи альтернативного голосування; переважно в них невелика кількість імен. Бюлетені для проведення виборів у два тури також досить прості, але в багатьох випадках доводиться друкувати нові бюлетені для другого туру, що практично подвоює вартість їх підготовки. Так само при паралельних та змішаних виборах, як правило, доводиться друкувати принаймні два бюлетені навіть для одного голосування. Бюлетені для голосування без права передачі голосу і голосування з правом передачі голосу трохи складніші, ніж бюлетені для голосування за принципом відносної більшості, бо в них вказано більше кандидатів і, відповідно, більше символів і фотографій (якщо їх використовують). І нарешті, бюлетені для пропорційних виборів за партійними списками можуть бути дуже різними за складністю. Вони можуть бути як дуже простими, зокрема, при голосуванні за закритими списками, так і досить складними (наприклад, на виборах за вільними списками у Швейцарії). У деяких країнах виборці зобов’язані заповнити бюлетень у ізольованій кабінці, в той час як в інших країнах це можливо й навіть заохочується публічне заповнення бюлетенів. Інколи виборець самостійно кидає бюлетень в урну для голосування, однак буває й так, що бюлетень потрібно віддати чиновнику, який опускає його в урну в присутності виборця. Бюлетені можуть бути номерними і звичайними. Тільки в США фактично відмовились від бюлетенів і використовують машини для голосування – спеціальні апарати для подання й автоматичного підрахунку голосів. Машини застосовують тут з кінця XIX ст. не тільки для полегшення процедури голосування та підбиття підсумків, а ще й для боротьби з виборчим шахрайством, бо вони значно ускладнюють можливості для різних махінацій та зловживань. Д. Ре розрізняє також категоричний та ординарний бюлетені, які й визначають категоричне та ординарне голосування. З виборчими бюлетенями пов’язана проблема обліку й контролю за видачею, а з іншого боку – проблема збереження таємниці голосування. В Україні бюлетені мають відривні контрольні талони, які відокремлюються під час

видачі бюлетеня виборцеві і є підставою для встановлення кількості виборців, які їх отримали. Взагалі виборчий бюлетень – це бланк суворо визначеної форми, на якому поряд із реквізитами наводиться перелік претендентів на обрання. Виборче законодавство України передбачає офіційний характер всіх виборчих бюлетенів для голосування. Виготовлення виборчих бюлетенів забезпечуються Центральною виборчою комісією (ЦВК) в централізованому порядку державними поліграфічними підприємствами. Друкування виборчих бюлетенів здійснюється на однаковому папері, однакового розміру, кольору та змісту. Кримінальний кодекс України (ст. 158) передбачає кримінальну відповідальність за виготовлення виборчого документу у спосіб, непередбачений законом чи невстановленого зразка, будь-яку його підробку. Стаття 62 Закону України "Про вибори народних депутатів України" визначає види виборчих бюлетенів, строки та порядок затвердження форми і тексту виборчих бюлетенів, необхідні реквізити виборчих бюлетенів. Бюлетень друкують державною мовою. Для голосування до бюлетеня вносяться назви політичних партій і виборчих блоків зареєстрованих у ЦВК. Причому обов'язково повинні бути перелічені всі політичні партії, що утворили виборчий блок. Крім того, в бюлетені вказуються прізвища, імена й по-батькові, рік народження, посади, місця роботи та проживання, партійність перших п'яти кандидатів із внесеного кожною партією, виборчим блоком партій списку кандидатів у депутати. При цьому, назви партій (блоків) розміщуються не у алфавітному порядку, а у порядку їх номерів, визначених жеребкуванням, яке проводить ЦВК. Праворуч від кожної назви політичної партії, виборчого блоку партій міститься порожній квадрат. Після цього переліку міститься графа: "Не підтримую жодної політичної партії, виборчого блоку партій." Праворуч від цих слів міститься порожній квадрат, у якому виборець відмічає своє голосування проти всіх. Закон подає перелік обставин за яких виборчий бюлетень вважається недійсним. Текст у виборчому бюлетені розміщується лише на одній стороні, у кожному бюлетені повинні міститись роз'яснення щодо порядку його заповнення виборцем під час голосування. Для всіх видів виборчих бюлетенів Закон встановлює загальні реквізити. До них віднесені: назва та дата виборів, означення виборчого округу, місця для номера виборчої дільниці, печатки дільничної виборчої комісії, прізвища, ініціалів та підпису члена дільничної виборчої комісії, який видаватиме виборчий бюлетень, роз'яснення про порядок голосування, контрольний талон. Наявність зазначених реквізитів надає виборцям можливість швидко зорієнтуватись серед виборчих списків партій (блоків), а також порядком заповнення бюлетенів, що дозволить їм зробити свідомий вибір і правильно заповнити бюлетень. Закон також окремо регламентує порядок передачі виборчих бюлетенів виборчим комісіям (ст. 64). Встановлений порядок передбачає ряд заходів, які виключають ситуацію, за якої частина бюлетенів могла бути вилученою з обліку внаслідок втрати або різного роду оборудок з ними. Такі заходи включають: протокольну форму передачі бюлетенів, стислі строки передачі бюлетенів, колективний характер передачі бюлетенів,

забезпечення гласності при передачі бюлетенів, дотримання вимог щодо кількості виборчих бюлетенів, особливий спосіб транспортування виборчих бюлетенів. Після їх отримання дільничні виборчі комісії повинні поставити на них печатку дільничної виборчої комісії та номер виборчої дільниці, а також вжити необхідних заходів до забезпечення їх надійного зберігання. Кримінальний кодекс України (ст. 158) передбачає відповідальність за неправомірне використання виборчих бюлетенів.

Недійсні бюлетені. Виборчі бюлетені, які через випадково чи навмисне зроблені виборцями помилки при їх заповненні не враховуються під час підрахунку голосів. Згідно з ст. 88 Закону України "Про вибори народних депутатів України" недійсним вважається виборчий бюлетень: на якому не зазначено прізвище та (або) відсутній підпис члена дільничної виборчої комісії, який його видав, або наявний підпис особи, яка не видавала виборчі бюлетені на цій виборчій дільниці; до якого не внесено зміни про реєстрацію кандидатів або внесені зміни без рішення Центральної виборчої комісії (ЦВК); якщо зроблено більш як одну позначку проти назв політичних партій (виборчих блоків); якщо не поставлено жодної позначки; якщо не відокремлено контрольний талон виборчого бюлетеня; якщо неможливо з інших причин встановити зміст волевиявлення виборця**.**

2.3. Виборчі (партійні) списки.

Виборчі (партійні) списки. Списки кандидатів у депутати, сформовані політичною партією у відповідності до вимог виборчого законодавства, для участі у виборах. Один із елементів пропорційної виборчої системи. Розрізняють наступні види партійних списків: закриті (зв'язані, фіксовані), преференційні, вільні (відкриті), напівжорсткі (напіввідкриті). Більшість виборчих систем, де вибори проводяться за партійними списками, є закритими. При застосуванні закритих списків порядок кандидатів у виборчих списках визначається самою партією і виборець не має можливості впливати на їх формування. Закрита система формування виборчих списків сприяє посиленню партійної дисципліни і є важливим інструментом впливу партійних керівників на парламентарів. Дана система застосовується у Іспанії, Нідерландах, Норвегії, Португалії. Закриті партійні списки дають можливість ввести в активну політичну діяльність представників національних меншин, різних релігійних та етнічних груп, жінок, які за інших обставин ніколи б не були обраними. Однак закриті партійні списки погано реагують на зміну ситуації. Так на виборах 1990 р. в Східній Німеччині ще до об'єднання чільний кандидат однієї партії був викритий як інформатор спецслужб лише за чотири дні до виборів, і його було негайно виключено з партії, але оскільки списки були закритими, виборці, які хотіли підтримати його колишню партію, не мали іншого вибору як голосувати і за нього. Преференційні списки надають виборцю право визначати в

запропонованому партією варіанті кандидата за якого виборець голосує. У такому випадку списки, зазвичай, складаються в алфавітному порядку, а їх остаточний вигляд залежить від кількості голосів, набраних на виборах кожним кандидатом, представленим у списку. Відповідно депутатами стають ті з них, які отримали найбільшу кількість голосів на свою підтримку. Преференційна система застосовується в межах малих округів, де виборці можуть особисто знати кандидатів у списку. Застосування даної системи в загальнонаціональному, великих і навіть середніх округах неефективне. Даний тип партійних списків сприяє тому, що партійні кандидати змушені усвідомлювати, що для свого обрання їм потрібна не лише партійна підтримка, але й підтримка виборців, що змушує їх активно працювати публічно. Дана система формування списків зменшує рівень впливу партії на парламентарів і вважається демократичнішою від попередньої. Хоча при цьому виборці отримують набагато більшу свободу щодо вибору кандидата, така система голосування спричиняє і низку небажаних побічних ефектів. Оскільки кандидати від однієї партії змушені боротися між собою за голоси виборців, це часто призводить до внутріпартійних конфронтацій і розколів. Це також означає, що потенційні переваги, які може мати партія від того, що в її списку будуть представники різних верств населення, можуть зійти нанівець. Наприклад, у виборах у Шрі-Ланці спроби провідних синегальських партій виставити на прохідні місця тамільських кандидатів від меншості увінчалися фіаско, оскільки багато виборців навмисне проголосувало за синегальських кандидатів, які займали нижчі місця у списку. Ця система формування списків застосовується у Австрії, Бельгії, Данії, Греції, Фінляндії. Відкриті списки надають можливість виборцеві визначати власні преференції в усіх запропонованих партійних списках, що кандидують у межах виборчого округу, а не лише в одному, як це є в преферецiйній системі. Зазвичай за даної системи виборець володіє кількома голосами, кількість яких рівна кількості мандатів, що обираються у межах даного виборчого округу. Таким чином виборець має можливість вибору: або віддати свої голоси зазначеним у партійому списку кандидатам або віддати їх усі одному кандидату (кумуляція голосів) або ж обрати своїх кандидатів з різних партійних списків і таким чином створити власний список кандидатів (панашаж). Дана система передбачає високий рівень довіри до громадян зі сторони політичних партій та високий рівень політичної культури виборців. Ця система формування партійних списків вважається найдемократичнішою, однак і найскладнішою для реалізації. Вона застосовується в Ірландії, Люксембургу, Мальті, Швейцарії. Виборчі списки поділяються також на загальнонаціональні та регіональні. Д. Нохлен, аналізуючи різні типи партійних списків, дійшов висновку, що масові партії традиційно підтримують закриті партійні списки, натомість кадрові партії виявляють тенденцію до підтримки преференційного голосування.

Відкриті списки. Така форма виборчих (партійних) списків, що надає право виборцям виражати своє ставлення до кожного з кандидатів, занесених у

конкретний партійний список. Для цього в виборчому бюлетені вони вказують, кого з кандидатів від даної партії хотіли б бачити обраним у першу чергу, кого в другу, тощо. Всі голоси, подані за кандидатів тої чи іншої партії, додаються, якби вони були подані за партійні списки. Далі відбувається розподіл місць між партіями, але у відповідності з кількістю голосів, отриманих кожним з кандидатів. Таким чином партійні лідери втрачають можливість складати партійні списки кандидатів, а виборці отримують більшу свободу вибору; таке представництво стає більш "особистісним". Через це дану систему інколи в літературі називають як квазісписочна пропорційна система. Однак і в таких виборчих системах головну роль відіграють голоси, подані за партії, і саме вони покладені в основу розподілу депутатських місць між ними. Таке правило прийняте у законодавстві Австрії, Бельгії, Бразилії, Греції, Данії, Естонії, Італії, Норвегії, Латвії, Литви, Лівану, Панами, Перу, Польщі, Словаччини, Словенії, Уругваю, Фінляндії, Чехії, Чилі, Швеція, Шрі Ланки.

Вільні списки. Така форма виборчих (партійних) списків, яка дає виборцям можливість перейти межі партійних та скласти власний список з інших партійних списків. Партійний список має тоді лише значення як пропозиція. Застосовуються у Еквадорі, Ірландії, Люксембурзі, Мальті та Швейцарії.

Напіввідкриті (напівжорсткі) списки. Така форма виборчих (партійних) списків, що надає право виборцям виражати своє ставлення до кожного з кандидатів, занесених у конкретний партійний список за винятком першої п'ятірки списку (партійного керівництва), яка не зазнає оцінки виборців. Саме цих перших п'ять політиків уважатимуть обраними депутатами незалежно від кількості поданих за них голосів в округах (навіть якщо таких голосів подано менше за кількість, яка дорівнює виборчій квоті територіального виборчого округу). Такий варіант преференційної пропорційної системи також має місце і здатен відіграти компромісну роль під час погодження змін виборчої системи, оскільки враховує інтереси партійної бюрократії, лідерів та менеджерів.

Закриті (зв'язані, жорсткі, фіксовані) списки. Така форма виборчих (партійних) списків, за якої порядок розташування прізвищ кандидатів у партійному списку визначається самою партією, а виборець голосує за весь список в цілому й не може внести у нього зміни. Виборці голосують за політичну партію в цілому, а кандидати у депутати проходять до парламенту у визначеній списком послідовності й в залежності від кількості голосів, відданих за партію. У деяких державах вибір обмежується лише одним кандидатом у відповідному списку (Бельгія, Данія, Нідерланди). У таких випадках виборці практично позбавлені можливості визначити своє ставлення до конкретних кандидатів. Таке правило дозволяє політичним партіям гарантувати обрання будь-якого кандидата, поставивши його в чільній частині списку, що нерідко приводить до торгівлі місцями як

елементу політичної корупції. Одночасно система закритих списків дозволяє включити в партійний список кандидатів, які характеризуються високим рівнем професіоналізму, є експертами в певних галузях і будуть потрібними в майбутньому для фахової роботи в парламенті або уряді; дає змогу забезпечити адекватне представництво, або наперед визначений відсоток жінок серед партійних кандидатів; включити в партійні списки представників національних меншин, які не проживають у межах країни компактно і за умов іншої виборчої системи не матимуть іншої можливості потрапити до парламенту. Пропорційна виборча система з закритими партійними списками передбачає відчутний рівень залежності депутатів парламенту від партії або виборчого блоку, за списком якої (якого) його обрали. Результатом такого типу виборчих списків є зміцнення самої партії, оскільки з'являється додатковий чинник внутрішньопартійної дисципліни. Це приводить до посилення партійного керівництва. Застосування закритих партійних списків імпліцитно передбачає недовіру з боку партій щодо виборців, рівня їхньої політичної культури, здатності самостійно обирати. Відповідно важко чекати взаємної довіри з боку виборців до політичної партії, яка фактично пропонує виборцеві віддати свій голос за назву, лідера, або декількох відомих особистостей з першої п'ятірки списку, за спинами яких часто криються маловідомі та малопопулярні особистості. Такий тип виборчої системи сьогодні використовується у Албанії, Аргентині, Беніні, Болівії, Боснії, Буркіна Фассо, Венесуелі, Вірменії, Гватемалі, Гвінеї, Гвінеї Бісау, Голландії, Гондурасі, Грузії, Джібуті, Домініканській Республіці, Індонезії, Ісландії, Камеруні, Коста-Риці, Лаосі, Ліберії, Македонії, Мадагаскарі, Малі, Мексиці, Молдавії, Мозамбіку, Намібії Нігерії, Норвегії, Новій Зеландії, Парагваї, ПАР, Південній Кореї, Росії, Румунії, Сальвадорі, Сенегалі, Тайвані, Туреччині, Україні, Філіппінах, Японії.

Оцінка різних форм виборчих (партійних) списків. Політичні партії оцінюють форму партійних списків у різний спосіб, що можна насамперед визначити їх історичним родоводом. Масові партії звичайно обстоюють закриті партійні списки, у той час як партії, які ведуть свій родовід з дев'ятнадцятого століття, навіть якщо й приймають цю систему, демонструють перевагу до преференційного способу голосування. Одночасно в рамках теорії демократії існує відмінність у підходах до цієї проблеми. Партисіпаційна теорія демократії у своїй критиці представницької демократії, а особливо політичних партій, головний акцент робить на анонімному характері закритих списків. Критикує вона монополію партій при формуванні списків кандидатів а також дефіцит репрезентації, оскільки виборці не знають своїх представників й не можуть також будувати з ними стосунки обперті на симпатіях до них. Функціональна теорія демократії зосереджується на ролі партій в сфері парламентської демократії та на її здатності до діяльності парламенту через формування парламентської більшості. Тим самим те становище захищає монополію партій під час вибору кандидатів та пов'язаній з тим послідовності кандидатів у списках,

які представляються виборцям. Стосовно політичного змагання вирішальним є питання, чи конкуренція повинна існувати лише між політичними партіями, чи також і всередині партій. Досвід таких держав як Фінляндія, Австрія чи Голландія, показують, що або виборці рідко користуються преференційним способом голосування або бар'єри для здійснення змін є такими високими, що для виборців надто складно їх подолати. Загальні результати преференційного голосування або мішанини кандидатур з метою формування "власного списку" є незначними. Інший досвід у таких країнах, як Італія, Японія та Перу, показує, що внутріпартійна конкуренція в парламентських виборах є істотним аспектом виборів, однак має він також й істотні недоліки: надмірні видатки на виборчу боротьбу, розтрату грошових ресурсів, клієнтелізм та корупцію. З іншої сторони не слід забувати того, що списки з огляду на ступінь формування повинні бути "допасованими" до сприйняття виборців (у обмеженому часом акті голосування) та до можливостей виборчої адміністрації. Найлегше при цьому послуговуватися закритими виборчими списками а найскладніше - вільними партійними списками. Виборець під час акту голосування може мати труднощі, якщо він змушений щось здійснити, що вимагає певної компетенції, досвіду, а часами й вивчення певного рішення. Через те виборча адміністрація могла би мати проблеми з гарантуванням виборцеві достатньої кількості часу для спокійного голосування, через те, що застосування вільного списку триває значно довше. Може це стати критичним чинником тоді, коли існує недолік адміністративного досвіду чи коли виділяються особливості щодо правдивості виборів, чи мають місце чинники, які можуть поставити під сумнів легальність виборів як підстави демократичної системи. Всі ці чинники мають практичне значення під час виборів із застосуванням партійних списків. Однак загалом, оцінка типів виборчих списків залежить від трьох наступних критеріїв: 1) історичного досвіду в проведенні вільних виборів та демократії, 2) способу організації держави і рівня політичної системи (унітарна чи федеративна держава, регіон, область), 3) ролі, яку відіграють партії у функціонуванні політичної системи, а також від способу розв'язання суспільних проблем і відповіді на вимоги (наприклад суспільна репрезентація, національна інтеграція у випадку сильних етнічних, мовних чи релігійних суспільних поділів). Стосовно трьох згаданих критеріїв можемо зробити наступний висновок: чим меншим є досвід виборців щодо виборів та демократії, тим важливішим для національної інтеграції, формування соціальної репрезентації, для продовження демократії та для віднайдення адекватних розв'язків політичних та господарських проблем став спосіб формування політичної системи та самих політичних партій. У таких випадках закриті списки мають більше переваг та є доречнішими. Чим більшим є досвід у сфері демократії, чим нижчий рівень політичної системи (регіон, область) та чим меншою є роль партій (на комунальному рівні є вони конкурентами для соціальних об'єднань та громадянських ініціатив), тим частіше застосовуються відкриті списки чи вільні списки.

Блокування списків. Коли два або більше списків формують спільний список, говоримо тоді ми про блокування списків або apparentment, термін французького походження, який не має адекватного перекладу. У Німеччині під блокуванням списків розуміється об'єднання двох чи більше регіональних списків тієї ж партії. Об'єднання регіональних списків різних партій, які не кандидують спільно у жодній з земель, було визнане в 1990 р. Німецьким Конституційним Трибуналом як таке, що суперечить конституції, оскільки порушувало принцип рівності виборів і шанси кандидатів. Блокування списків різних партій слугує – з точки зору виборчих систем – зменшенню кількості втрачених голосів, тобто відданих за малі партії, які б були втраченими, якби партія не подолала відповідного встановленого для кожної окремої виборчої системи – виборчого порогу. З точки зору партійної стратегії блокування уможливлює малим партіям, а особливо таким, які можуть сформувати власний партійний список – зазвичай є це помірковані партії – отримання парламентського представництва. Блокування списків може спричинити те, що виборець буде мати менші шанси здійснення вибору, ніж можна було би очікувати, спираючись на різницю партій в парламенті. У випадку блокуванння списку можна управляти форматом партійної системи на парламентському рівні. Добрим прикладом цього може слугувати історія чилійських виборів. У 50-х рр. XX ст. заборона блокування списків спровокувало атомізацію партійної системи. У 1989 р. демократична опозиція режиму Піночета відстоювала можливість запровадження блокування списків до існуючої системи двомандатних виборчих округів. З цього часу партія повинна здійснювати блокування, якщо розраховує на шанси отримання місць в парламенті. Виборець має не надто багато альтернатив, тоді коли на парламентському рівні існує багато партій. Слід розрізняти об'єднання списків національних та регіональних, які здійснюються поміж виборчими округами. Останні наприклад мають місце в Бразилії, що спричиняє там значну кількість регіональних блокувань. Це в свою чергу зумовлює складність обрахунку кількості голосів, відданих за партію на національному рівні. Аби уникнути роздріблення партійної системи на парламентському рівні, яке може бути зумовлене блокуванням списків, у деяких східноєвропейських державах запроваджено застосування виборчого порогу. Не безпідставно А. Лейпхарт зачисляє блокування партійних списків до чотирьох найважливіших змінних, які визначають існування відповідних виборчих систем. Результати можна підсумувати наступним чином: блокування списків зменшує диспропорційність, збільшує ефективну кількість партій представлених у парламенті й зменшує частоту формування штучних більш остей, тобто таких абсолютних парламентських більшостей для однієї партії, які не кореспондуються з абсолютною більшістю голосів відданих виборцями.

2. 4. Способи голосування.

Балотування (з лат. ballotare – обирати кулями). Вирішення якогось питання або вибори членів будь-якого органу, комісії тощо голосуванням. Колись одним з поширених способів таємного голосування було опускання до урни білих і чорних куль – звідти й термін. Тепер цим словом позначають будь-яке голосування, що полягає у виборі голосуючими одного з двох крайніх способів ставлення до вирішуваного питання – прийняття чи заперечення. Голосування є одним із основних методів здійснення вибору між конкуруючими політичними силами. Воно являє собою вирішальний момент у всьому процесі прийняття політичних рішень. Реалізація права на голос тим чи іншим чином кожного разу є виявленням інтересів різних груп населення, індивідуальної системи цінностей, планів щодо кар'єри тощо. Голосування є перевіреним механізмом, що дозволяє виборцям визначати своїх депутатів, досягати згоди щодо легітимності тієї чи іншої політики, а також відкидати варіанти її здійснення певним чином, у разі, якщо вони не знайдуть загальної підтримки в процесі політичної (або ринкової) взаємодії різних соціальних груп.

Категоричне та ординарне (преференційне) голосування. Категоричне голосування – це такий тип голосування, який передбачає, що виборець має право вибрати лише одного зі списку претендентів незалежно від того, що претендентом може бути окремий кандидат у депутати або політична партія (виборчий блок). У чистому вигляді категоричне голосування вимагає, щоб виборець категорично заявив: “Я надаю перевагу даній партії (кандидату) над рештою.” Даний тип голосування характерний для Данії, Іспанії, Нідерландів, Німеччини, Португалії, Сполученого Королівства та Франції. Ординарне (преференційне) голосування, на відміну від категоричного голосування, передбачає, що виборець має право у бюлетені для голосування зазначити свої преференції щодо зазначених кандидатів. У цьому випадку партійні списки зазвичай складають за алфавітом. Таким чином виборець голосує не лише за партію, а за окремих її представників. Застосування преференційних виборчих списків неможливе за умов загальнонаціонального виборчого округу, оскільки виборці повинні знати основних кандидатів від партій. Відповідно, депутатами стають ті партійні кандидати, які отримали найбільшу кількість преференцій виборців. Це сприяє тому, що партійні кандидати змушені усвідомлювати, що для їхнього обрання їм потрібна не лише партійна підтримка, а й політична підтримка виборців. Це змушує політиків значно активніше працювати публічно, приділяти інтересам виборців значно більшу увагу, ніж у випадку з закритими партійними списками. Такого роду модель застосовують, зокрема, в Польщі (на виборах до Сейму), Фінляндії (парламент), Чеській Республіці (Палата депутатів – нижня палата парламенту). Преференційне голосування добре кореспондується з внутрішньопартійною або внутріблоковою фракційністю.

Конкуруючі всередині партії чи блоку середовища з допомогою преференційного голосування отримують таким чином змогу винести внутрішнє питання на суд виборців. Якщо офіційні лідери не отримують достатньої підтримки з боку виборців, то це змушує партію переглядати формальну структуру партійного лідерства. Однак багато виборчих систем дають можливість виборцям проголосувати більш ніж за одного претендента (індивідуального кандидата чи партію) на одну й ту ж посаду, не вводячи ординарного бюлетеню. Наприклад, виборці можуть наділятися правом обирати одночасно і загальнонаціональних і місцевих представників у один і той же законодавчий орган (Мексика, Гватемала, Ісландія). Надання кожному виборцю більш ніж одного голосу робить вибір багатшим і це є вже ані категоричним ані ординарним голосуванням. До широти вибору, який забезпечує ординарний бюлетень, наближаються виборчі системи, які використовують так зване кумулятивне голосування. Преференційне голосування в пропорційних системах означає лише вищу міру вибору порівняно з ”закритими списками”. Як таке воно є кроком уперед, але не здатне компенсувати особливості політичного матеріалу – соціальних груп, які оформилися політично,- в разі виникнення такої потреби. Крім того, преференційне голосування втрачає сенс, якщо партія (або інший колективний суб’єкт) здобуває більше мандатів в окрузі, еіж висунула кандидатів у списку. Преференційне голосування (як і будь-який інший вид голосування) не вільне від фальстфікацій, якщо поставити їх за мету. Тим не менше, вищий рівень прозорості, який досягається у моделі з преференційним голосуванням, неодмінно спонукатиме партії прискіпливіше добирати кадри, стимулюватиме розвиток внутрішньопартійної демократії, сприятиме окресленню поля ідеологічної компетенції партій та зрештою формуванню системи партійної відповідальності.

Голосування та виборчий бюлетень. Метод голосування щільно пов’язаним з формою виборчого бюлетеню. Таблиця, подана нижче чітко вказує на цей зв'язок. Найпростішою формою є голосування окремим індивідуальним (персональним) голосом. У випадку інших методів мова йде про обдуманий голос виборців – первісна мета теоретиків пропорційної виборчої системи.

Форма виборчого бюлетеню	**Спосіб голосування**
Закритий список. Порядок кандидатів у списку не може бути змінена.	Виборець має один голос. Обирає список як цілісність.
Напіввідкритий список. Можна змінити порядок кандидатів у списку, а саме через преференційні	Виборець має або один преференційний або принаймні два голоси (один голос на список і один

голоси чи формування нового порядку.	на кандидата), або також стільки голосів, скільки представників, які обираються. Виборець у разі потреби може віддати більше голосів одному кандидату (кумуляція).
Відкритий (вільний) список. Вільне здійснення змін у рамках списку і між списками.	Виборець має багато голосів і може створити ”свій” список на підставі пропозиції партії (мішанка – панашаж).

Цей намір найкраще реалізується у випадку пропорційної виборчої системи та у т.зв. системі єдиного голосу, що передається, яка застосовується в Ірландії. У тому випадку виразно видно вплив методу передачі голосів на партійну систему і стосунки з більшістю. Друга та третя з найсильніших партій можуть через рекомендації своїм виборцям у такий спосіб впливати на голосування, а обидві ці партії можуть зібрати разом більше голосів та депутатських мандатів, ніж найбільша партія.

Методи голосування:

* Передача поодинокого голосу. Кожен виборець має один голос.

* Передача преференційного голосу. Своїм голосом виборець може висловити ставлення до визначеного кандидата у списку.

* Передача значної кількості голосів. Кожен виборець має кілька голосів або стільки голосів, скільки є представників для обрання у виборчому окрузі.

* Обмежена передача значної кількості голосів. Кількість голосів виборців є меншою від кількості представників, які обираються у даному виборчому окрузі.

* Передача альтернативного голосу. Виборець може віддати подвійний, потрійний чи почетвірний голос.

* Кумуляція голосів. Виборець може віддати кілька голосів за одного кандидата.

* Мішанина (панашаж). Виборець може розділити свій голос за кандидатів з різних списках.

* Система двох голосів. Виборець має два голоси – один за кандидата партії в мажоритарному окрузі, а другий за партійний список на рівні виборчого округу.

Досвід деяких держав (Фінляндія, Голландія, Австрія і т.д.) показує, що або виборець рідко використовує преференційні голоси, або пороги, що

дозволяють робити остаточні зміни є такими високими, що вплив відкритих чи вільних списків на користь представництва партії у парламенті є незначним. Відіграє він швидше у руках виборця роль механізму, що дозволяє йому впливати на вибір кандидата своєї партії, а тим самим на персональний склад парламенту завдяки можливості модифікації представленого партіями порядку кандидатів у виборчому списку через передачу преференційних голосів. Преференційний голос може бути одночасно важливим у рамках внутрішньопартійної конкуренції і впливати на неї. У Італії наприклад дійшло до того, що в християнських демократів, де фракції часто мають ознаки партії в партії, під час виборів до Європарламенту в 1984 р. представляли в одному виборчому окрузі у списку значно більшу кількість кандидатів, ніж обиралося представників, оскільки не можна було досягнути внутріпартійного консенсусу щодо кандидатів. У цьому випадку партія залишила за виборцем остаточне право розібратися у внутріпартійній дискусії. Система двох голосів у Німеччині дає виборцеві можливість віддати голос, зорієнтований на конкретну особу, що однак не впливає на кількість мандатів, які здобуваються партією через партійний список у даному виборчому окрузі. Такий голос успішно використовується у тактичній виборчій діяльності.

Способи голосування в країнах Європейського Союзу. Незалежно від того, чи йдеться про призначення місцевих, регіональних та національних властей, чи про вибори депутатів до Європейського парламенту у країнах Європейського Союзу застосовують наступні методи голосування:

Країна	**Представницький орган**	**Пропорційне представництво**	**Голосування за кандидата на одне місце**	**Голосування за списками на мажоритарній основі**	**Змішаний спосіб голосування**
Бельгія	всі збори	+	-	-	-
Велика Британія	всі збори	-	+ 1 тур	-	-
Греція	парламент	+	-	-	-
Греція	Комуни	-	-	+	-
Данія	всі збори	+	-	-	-
Ірландія	всі збори	єдине голосування, що переноситься			
Іспанія	всі збори	+	-	-	-
Італія	всі збори	+	-	-	-
Люксембург	всі збори	+	-	-	-
Нідерланди	всі збори	+	-	-	-
Німеччина	всі збори	+ (5 %	-	-	-

		виборчий поріг)			
Португалія	всі збори	+	-	-	-
Португалія	президент	-	+ 2 тури	-	-
Франція	парламент	-	+ 2 тури	-	-
Франція	президент	-	+ 2 тури	-	-
Франція	регіони і Європарламент	-	+ 1 тур	-	-

Пропорційне представництво є найпоширенішим способом голосування для загалу країн Європейського Союзу; проте його наслідки дуже відрізняються залежно від країни, що дуже добре свідчить про відсутність механічного характеру цих наслідків. Лише в трьох країнах (якщо зробити виняток для муніципальних виборів у Греції) вибори відбуваються не за системою пропорційного представництва: у Франції та Великій Британії; ірландський спосіб голосування в дійсності наближається до пропорційного представництва. Італія ж готується до того, щоб відмовитись від нього. Слід додати: якщо у Великій Британії спосіб голосування ніколи не змінювався, попри численні пропозиції в цьому напрямку, то у Франції зміни способу голосування впродовж останнього століття відбуваються часто і розглядаються як нормальне явище, тоді як в інших країнах було здійснено лише незначні модифікації щодо розподілу залишків при підрахунках за пропорційного представництва. Якщо пропорційне представництво і є найпоширенішим способом голосування, то його умови значно відрізняються: у деяких країнах (зокрема в Бельгії) допускалися панашаж та голосування з правом зміни порядку кандидатур у списках; такий порядок також ще донедавна існував в Італії; в решті країн ідеться про об’єднані списки. Способи розподілу залишків дуже індивідуальні й можуть слугувати об’єднанню голосів навколо найсильніших партій, як і виборчий поріг, що може використовуватися для запобігання надмірному розпорошенню голосів. Без сумніву, саме 5-% виборчий поріг найбільше сприяв (у механізмі способу балотування) спрощенню німецької системи партій, тим паче що він так само ефективно функціонує на федеральному рівні, як і на рівні земель при проведенні місцевих виборів. Порівняння способів голосування і систем партій допомагає розумінню відносного характеру впливу цих механізмів; і коли ними, безперечно, ніяк не можна нехтувати, то поряд існує ціла низка інших чинників, які сприяють спрощенню, чи, навпаки, ускладненню систем партій. Зокрема, застосування системи повного пропорційного представництва на національному рівні не завадило Португалії досягти рангу стабільної парламентської демократії; двічі, у 1986 та 1991 рр., виборці віддали свою абсолютну більшість голосів одній політичній партії.

2. 5. Виборча формула.

Виборча формула. Правила (чи сума правил), які визначають, який кандидат у депутати є обраним в даному виборчому округу чи в який спосіб відбувається “перетворення” голосів, зібраних політичною партією, у відповідну кількість депутатських мандатів. Виборча формула виступає в кількох варіантах і часто утотожнюється з виборчою системою. У процесі проведення голосів у мандати немає елементів автоматизму; як цей процес відбуватиметься, залежить від впровадження тієї чи іншої виборчої системи. Виборча формула становить головне джерело деформації результатів виборів – невідповідності поділу мандатів з фактичними преференціями виборців вираженими голосуванням. Крім методу переведення голосів виборців у мандати, до складу виборчої формули можуть додатково входити: виборчий бар’єр та вирівнювальний розподіл мандатів.

Правила переведення голосів у мандати. При обрахунку голосів слід насамперед зрозуміти різницю між наступними правилами прийняття рішення: мажоритарними та пропорційними. Існують два основні способи організації цього процесу: мандати надаються тим кандидатам, які отримали більшість (відносну чи абсолютну) голосів виборців або цей розподіл відбувається пропорційно до числа голосів, поданих за кожне об’єднання кандидатів. У випадку мажоритарної системи існує необхідність здобуття більшості голосів виборців, що приводить до проведення остаточних виборів (між двома кандидатами), коли зазвичай лише нечисленні кандидати отримують абсолютну більшість голосів виборців у першому турі голосування. Часто участь у другому турі виборів є обмеженою двома кандидатами, які отримали найбільшу кількість голосів в першому турі. Замість остаточних виборів може мати місце система альтернативного голосування, коли отримання більшості визначається в результаті подвійної, потрійної і. т. д. передачі преференційних голосів.

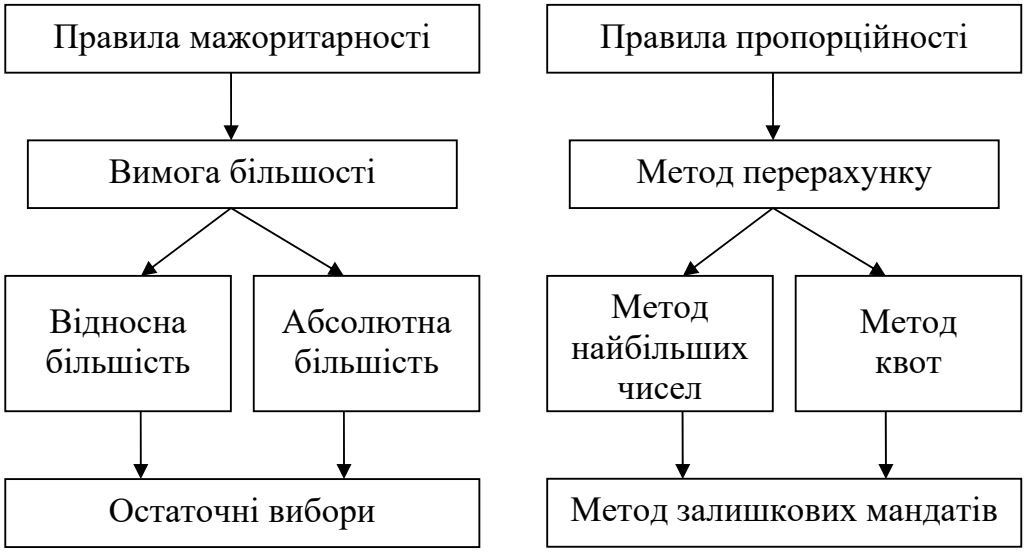

Політичні наслідки остаточних виборів пов’язані з роллю малих партій. Можуть стати вони цікавими для великих партій, які змагаються між собою за більшість голосів у виборчому окрузі, і в рамках виборчого альянсу отримати кілька депутатів в обмін на підтримку кандидатів великої партії у інших виборчих округах.

Способи обрахунку голосів. Процедури, за допомогою яких відбувається переведення волевиявлення виборців у депутатські мандати і визначення результатів виборів. Спосіб встановлення результатів виборів визначається способом голосування. Кількість отриманих списком мандатів пропорційна кількості голосів, поданих за партійний список при розподілі мандатів між різними списками, якщо голосування відбувалося за список в цілому. Або ж кількість мандатів визначається за порядком розташування кандидатів та наданих їм переваг при розподілі мандатів усередині списку якщо голосування відбувалось за список з преференціями. При встановленні результатів виборів насамперед встановлюється виборчий коефіцієнт. Після першого підрахунку виявляються “зайві” голоси і незаповнені місця, що їм відповідають. Подальший розподіл цих голосів відбувається за методом чисел (залишків, дільників) – розподіляються місця, що залишилися після першого розподілу, аж до повного розподілу наявних місць. Якщо всі мандати не виявляться розподіленими у виборчому окрузі найнижчого рівня, то решта мандатів можуть бути розподіленими на другому (чи третьому) рівні. Агрегація голосів настає тоді за допомогою багатоступеневого методу. Мандати розподіляються на всіх рівнях. На першому рівні вибір індивідуальних кандидатів може збільшити шанси вибору чи спричинити міцніший зв'язок представника до виборчого округу. Функція другого та третього рівня може бути дуже відмінною: на тому рівні пропорційність

може виявитись посиленою (за допомогою залишкових, додаткових чи компенсаційних мандатів) чи ослаблена (через обмеження кількості партій, що приймають участь у розподілі мандатів наприклад у результаті застосування виборчих бар'єрів). Теоретично можна було б також стверджувати, що разом з розподілом мандатів на другому чи третьому рівні здійснюються спроби погодження результатів отриманих на першому рівні з вимогою політичного представництва, які запланував законотворець. Потрібним однак є долучення тут технічних елементів аби протистояти цим тенденціям. Можливим недоліком цієї системи політичного представництва є вища складність цих виборчих систем.

2.5.1. Перший рівень розподілу голосів виборців.

Виборча квота. Величина, що визначає кількість місць, що припадає на кожен із списків при першому розподілі голосів виборців. Кількість місць, що належать політичній партії при встановленні результатів виборів за пропорційною виборчою системою. У світі практикуються різні методи визначення виборчої квоти. Найчастіше застосовується простий коефіцієнт (виборчий метр). Інші коефіцієнти є похідними від простого і відрізняються тим, що до наявних місць може додаватись одне (метод Хагенбаха-Бішофа) чи два (стандартний коефіцієнт) фіктивних місця, що призводить до зменшення виборчого коефіцієнта, надаючи більше шансів малим партіям. До того ж вони не завжди дають змогу одразу ж розподілити всі мандати, не забезпечують цілковитої справедливості у формуванні представницьких органів. Найпростіший спосіб визначення виборчої квоти – той, який винайшов англієць Томас Гер (квота Гера) у 1855 р.

Виборчий метр (простий коефіцієнт, квота Гера). Це найменша кількість голосів, необхідна для обрання одного депутата. Застосовується при визначенні кількості парламентських місць отриманих політичною партією на виборах організованих за пропорційною виборчою системою (виборча квота). Полягає у розділенні загальної кількості поданих по даному виборчому округу голосів (X) на кількість мандатів, які належить розподілити (Y). **Q=X/Y.** Застосовується у Мексиці, Тайвані та Південній Кореї. Квоту можна обчислювати у відсотках, поділивши 100 % на кількість депутатських місць, які обираються від певного виборчого округу. Використовуються різні методи визначення виборчого метра, причому деякі з них пов'язані з досить складними математичними підрахунками. Закон України "Про вибори народних депутатів" (ст. 96) передбачає, що виборчий метр обраховується за методом Гера (квота Гера). Стосовно виборів народних депутатів України ця формула набирає такого вигляду: В.М. = Х: 450. При цьому Х – це сумарна кількість голосів виборців, поданих за кандидатів у депутати, включених до виборчих списків партій (блоків), що подолали трьохвідсотковий загороджувальний бар'єр. Виконавши математичні дії, отримуємо кількість голосів або відсоток, який потрібно

набрати, щоб одержати одне депутатське місце (виборчий метр). Однак, недоліком цієї квоти є те, що в житті практично неможливо визначити конкретну кількість місць, тому що пропорція одержаних місць поряд з цілими числами охоплює й частки, яким відповідають нерозділені депутатські місця. Для подолання цього недоліку застосовують метод найбільших залишків.

Метод квот. У випадку застосування методу квот визначаються квоти для розподілу голосів виборців. Якщо відповідна партія отримує кількість голосів рівну виборчій квоті – вона отримує мандат. Партіям належить стільки мандатів, скільки разів квота поміщається у даній кількості голосів. Сама квота визначається як результат поділу, причому чисельник є завжди тим же – це кількість голосів, відданих за партію, натомість дільник може змінюватися: якщо він рівний кількості парламентських мандатів, то мова йде про звичайний метод квот (проста квота). Якщо ж дільник формується з кількості отриманих мандатів плюс один, то маємо справу з методом Хагенбаха-Бішофа, запропонованим швейцарським професором фізики Едуардом Хагенбахом-Бішофом (1833-1910) і названим на його честь. Квота Хагенбаха-Бішофа загалом є ідентичною до квоти Друпа, яка частіше використовується в англомовному середовищі (за прізвищем Генрі Друпа). Спосіб обрахунку квоти можна й далі змінювати, таким чином отримаємо наступні формули:

Проста квота (квота Гера) = Отримані голоси / Кількість мандатів у виборчому окрузі.

Метод Хагенбаха-Бішофа (квота Друпа) = Отримані голоси / Кількість мандатів у виборчому окрузі + 1

Модифікований метод виборчої квоти (квота Імперіалі) = Отримані голоси / Кількість мандатів у виборчому окрузі + 2

Який результат дають різні дільники? Загалом наступні: чим вищий дільник, тим меншою є квота. Оскільки як вже говорили, у випадку методу квот як правило неможливо одночасний поділ отриманих мандатів, величина дільника уможливлює застосувати обрахунок мандатів, що залишилися, які мають бути розділені у другому турі розподілу мандатів.

Приклад: У виборчому окрузі до поділу є 5 мандатів. Віддано 1000 голосів. На партії припало: A – 350, B – 90, C – 180, D – 220, E – 160 голосів.

	Партії	**A**	**D**	**C**	**E**	**B**	**Мандати, що залишилися**

	Голоси	350	220	180	160	90	
Квота							
1000/5	200	1	1				3
1000/(5+1)	166	2	1	1			1
1000/(5+2)	142	2	1	1	1		0

Проста квота і метод Хагенбаха-Бішофа не ведуть до повного розподілу мандатів. Мандати, що залишилися не становлять проблеми, як правило використовуються вони до отримання більш чи менш пропорційного поділу мандатів. Якщо наприклад більшість виборчих округів становлять обмеження для пропорційності, то мандати, які залишилися можна на іншому рівні (наприклад на загальнонаціональному) – додати і використати для вирівнювання пропорційності. Функція цих мандатів, що залишилися залежить від методу поділу, а також від того, чи в їх розподілі приймають участь усі партії, чи лише ті, яким вдалося отримали мандати в першому турі.

Система математичних пропорцій Хейра-Немеєра. Метод розподілу голосів виборців, розроблений німецьким математиком Хорстом О. Немеєром, який застосовується в Пуерто-Ріко від 1952 р., а також в Німеччині у 1985 р. Він спричиняє аналогічні наслідки до методу з квотою Гера плюс найбільшого залишку й виглядає наступним чином: віддані за політичну партію важливі голоси завжди множаться на кількість отриманих мандатів, а результат ділиться на кількість отриманих голосів. Партія отримує стільки мандатів, скільки виникне певних сум. Решта мандатів ділиться відповідно до кількості залишків, відповідно до принципу найбільших залишків. Система математичних пропорцій є вигіднішою для малих партій аніж метод д'Ондта. Однак очевидними є й слабкі сторони методу Хейра-Немеєра. Так, при такому самому процентному розподілі голосів між партіями одна з них може втратити мандат у випадку збільшення кількості місць у парламенті, що розподіляються. Крім того в окремих випадках математична система пропорцій може бути результат, коли "результатом абсолютної більшості голосів не буде абсолютна більшість в парламенті". Запобігаючи цьому явищу, застосовуються механізми коли партії, які отримали більшість отримують першочергове право при розподілі решти мандатів для формування абсолютної більшості. Аномалії такого характеру не повинні особливо дивувати. Жодний квотний метод не є досконалим. Найвідомішим є т.зв. парадокс Алабами. Ним окреслюється той факт, що партія крім підвищення кількості парламентських мандатів при незмінному поділі голосів отримує меншу кількість мандатів.

2.5.2. Другий рівень розподілу голосів виборців. Якщо мандати розділено на основі правил пропорційності на першому рівні, то обов'язковим є наступний (другий) рівень розподілу, оскільки перший рівень розподілу голосів виборців практично ніколи не дозволяє повністю розподілити всі депутатські мандати - завжди (чи майже завжди) після ділення залишаються дробові залишки. Тому виборча квота визначається на другому рівні розподілу, шляхом врахування дробових залишків, не розділених у першому розподілі.

Метод чисел (залишків, дільників).

Один із способів обрахунку результатів виборів, який використовують після застосування квот Хагенбаха-Бішофа (Друпа), Імперіалі, Гера. Підрахунок проводится у два етапи. Спочатку місця розподіляються між партіями пропорційно до вичерпаних ними виборчих квот (квоти можуть бути різними залежно від того, яка з трьох систем використовується). Потім місця, що залишаються нерозподіленими, розподіляються між партіями на основі залишку голосів, що перевищив квоту і не був врахований на першому рівні розподілу. Перерозподіл мандатів наступає у результаті найбільших чисел або найбільших дільників. Наприклад, у чотиримандатному окрузі у виборах брали участь чотири політичні партії – A, B, C і D. У голосуванні взяли участь 50 000 виборців, відповідно партія A отримала – 17 500 голосів, B – 15 000, C – 10 000 і D – 7 500. Проста квота в даному випадку становитиме – 12 500 голосів. Застосовуючи її партії A і B отримають по одному депутатському мандату, а володарів двох інших мандатів ми зможемо визначити застосувавши метод найбільшого залишку. Мандати отримають ті партії, залишок голосів яких буде найбільшим. Відповідно це партії C і D. Отже при застосуванні цього методу кожна з партій отримає по одному депутатському мандату. Даний метод сприяє представництву малих партій.

Партія	Голоси	Мандати	Залишок	Мандати	Результат
A	17 500	1	5000	-	1
B	15 000	1	2500	-	1
C	10 000	-	10000	1	1
D	7 500	-	7500	1	1

Найпоширенішими серед зазначених методів чисел (залишків, дільників) є:

Метод д'Ондта, який так називається на честь бельгійського професора цивільного права Віктора д'Ондта (1841-1901), який у 1882 р. опрацював даний метод. Він є найпоширенішим в Європі методом трансформації голосів виборців у мандати. Вперше його використали при обрахунку результатів виборів в Данії у 1855 р. Полягає в тому, що поділ кількості голосів, отриманих основними політичними партіями у виборчому окрузі, здійснюється обрахунком цілими (1, 2, 3, 4 і. т. д). Мандати отримують ті

партії, які отримали найвищі результати в даній математичній операції. З цього погляду даний метод вважається поміркованим пропорціоналізмом (найчастіше він застосовується одночасно з невеликими виборчими округами та виборчим бар'єром). Даний метод ще називають методом Джефферсона оскільки Т. Джефферсон запропонував аналогічний спосіб розподілу місць між штатами в конгресі США. Ось приклад розподілу мандатів за формулою д'Ондта у п'ятимандатному виборчому окрузі:

Результат	Партія А	Партія В	Партія С
Отриманий	**30000**	**20000**	9000
Після поділу на 2	**15000**	**10000**	4500
Після поділу на 3	**10000**	6666	3000

Мандати отримають ті партії, які отримали найвищі результати. У даному випадку це: партія А (30000), партія В (20000), А (15000), А (10000) і В (10000). Партія А отримає загалом 3 мандати, а партія В – 2. У незмінності ефекту цього методу можна переконатись, випробувавши кілька різних варіантів дільників. Дана формула сприяє представництву великих партій.

Метод Сен-Лагю запропонував французький професор математики Андре Сен-Лагю. Даний метод полягає в застосуванні ідентичної операції з застосуванням ділення на непарні цифри (1, 3, 5, 7 і. т. д.). Дана формула носить ім'я свого офіційного винахідника, хоча насправді автором цього методу слід вважати Д. Вебстера, який запропонував використовувати його для розподілу місць в Конгресі США між штатами. Ось приклад розподілу мандатів за класичною формулою Сен-Лагю у п'ятимандатному виборчому окрузі:

Результати	Партія А	Партія В	Партія С
Отримані	**30000**	**20000**	**9000**
Після поділу на 3	**10000**	**6666**	3000
Після поділу на 5	6000	4000	1800

Мандати отримають: партія А – 2, партія В – 2 та партія С – 1.

Модифікований метод Сен-Лагю у якості дільників для розподілу голосів виборців використовує: 1.4, 3, 5, 7, 9. Вважається, що в класичній версії дана формула є більш сприятливою для малих партій, а модифікована формула – для середніх.

Зазначені методи мають вагомий вплив на порядок переведення голосів у мандати. У звичайних випадках різниця є мінімальною; у виборчому окрузі певній партії замість іншої партії може перейти найбільше один мандат, причому зазвичай цим користається найбільша партія. Якщо наприклад

порівняємо результати застосування ряду дільників д'Ондта з модифікованим методом Сен-Лагю, то виявиться, що у випадку методу д'Ондта правдоподібно більша партія отримає на один мандат більше за рахунок меншої партії. Про яку партію буде йти мова, про яку чисельність буде йти мова, не однозначно. На один мандат більше може отримати й друга за величиною партія; втратити мандат може також найменша партія, так і друга щодо більшості. Підкреслюємо цю особливість, оскільки під час дискусії стосовно виборчих систем у деяких країнах (наприклад у Іспанії) відповідальність за порушення політичної репрезентації приписується методу д'Ондта. Стосовно результатів застосування методу д'Ондта існує значно менше невідомих, аніж у випадку впливу інших елементів виборчої системи, коли це питання можна віднести до самої лише математики. Переваги даного методу полягає у його простоті (особливо це стосується методу д'Ондта), а також в тому, що на відміну від квотного методу – усі мандати можна поділити одночасно. Метод д'Ондта процедура, яка найчастіше застосовується для розподілу мандатів. Її використовують при обрахунку голосів у Анголі, Аргентині, Австрії, Болгарії, Венесуелі, Гватемалі, Гвінеї Бісау, Голландії, Данії, Домініканській Республіці, Еквадорі, Ізраїлі, Іспанії, Молдавії, Мозамбіку, Перу, Польщі (на виборах 1993, 1997-), Португалії, Туреччині, Україні, Уругваї, Фінляндії, Чехії, Югославії, Японії. Метод Сен-Лагю застосовують у Литві та Новій Зеландії. У Норвегії, Польщі (у виборах 2001) та Швеції використовують модифікований варіант формули Сен-Лагю, а у ФРН у 1985 р. та в Пуерто-Ріко з 1952 р. користувалися методом Хейра-Немеєра. Існує також можливість здійснення розподілу мандатів, що залишилися за наступними методами: метод найменших залишків, метод поділу залишків (формування найбільших дільників) за допомогою ділення на 1, 2, 3 і т. д., метод найбільших середніх (ділення голосів, що залишились на збільшене на 1 кількість уже отриманих мандатів). Загалом можна стверджувати, що метод найбільших залишків і найбільшого середнього сприятливі малим партіям, натомість метод найменших залишків – великим партіям. Квота Гера плюс найвищий залишок є найпоширенішим методом розподілу голосів. Використовується він у Бельгії, Гайані, Гвінеї, Гондурасі, Індонезії, Ісландії, Південній Кореї, Коста-Ріці, Ліберії, Литві, Мексиці, Нігерії, Росії, Румунії, Сальвадорі, Сенегалі, Сьєра-Леоне, Туреччині. Належить ще також згадати, що в англосаксонських державах виступає цей метод під назвою найбільшого залишку. Метод Гера плюс найвищий середній залишок використовує Бенін, Бразилія, Буркіна Фассо, Тунезія, метод Хагенбаха-Бішофа – ПАР, Ірландія, Ліхтенштейн, Люксембург, Мальта, Словаччина, Швейцарія., метод Гера плюс інші методи - Алгерія, Австрія, Бельгія, Естонія, Словенія. Р. Таагепера та М. С. Шугарт дійшли висновку, що за допомогою оперування різними варіантами квот можливо програмувати певні електоральні результати. Наприклад, обмежити представництво найбільшої партії через застосування високої виборчої квоти.

2.5.3. Третій рівень розподілу депутатських мандатів (вирівнювальним розподіл мандатів). Процедура розподілу голосів за допомогою т.зв. вирівнювального розподілу мандатів. Вона застосовується для здійснення корекції результатів виборів на загальнонаціональному рівні з метою зменшення втрат політичних партій, які зазнали поразки на рівні виборчих округів. Конституція Швеції так регламентує застосування врівноважуючи мандатів: "мандати, закріплені за виборчими округами, розподіляють між політичними партіями у кожному виборчому окрузі пропорційно до результатів виборів у цьому окрузі. Врівноважуючі мандати розподіляються між партіями так, щоб розподіл усіх мандатів до Риксдагу, за винятком мандатів, закріплених за виборчими округами, отриманих партією, яка зібрала менше чотирьох відсотків голосів, були пропорційні до кількості голосів, одержаних у межах держави партіями, які брали участь у розподілі. Якщо при розподілі мандатів, закріплених за виборчими округами партія отримує більше мандатів, ніж це відповідає її пропорційному представництву у Риксдазі, то її не враховують при розподілі врівноважуючих мандатів і вона отримує лише мандати закріплені за виборчими округами. Після розподілу між партіями врівноважуючі мандати передають виборчим округам. Подібна методика застосування вирівнюючих мандатів передбачена і Конституцією Королівства Норвегії. Резервні місця визначають після загального розподілу депутатських мандатів, що відбувається внаслідок загальнонаціональних виборів, і лише після того, як визначено наявний залишок депутатських місць, тоді вони перерозподіляються між політичними партіями – суб'єктами виборчого процесу пропорційно до невикористаних партією голосів, що має своїм відповідником - недоотримання частки депутатських місць. Це допомагає партіям суттєво зменшити втрату голосів виборців.

Приклади:

<u>Данія</u>

Пропорційність, яка у виборчих округах (135 мандатів) різної величини (2-16 мандатів) "поправляється" за допомогою 40 додаткових мандатів, які діляться пропорційно до процентного поділу в отриманих результатах в цілій державі. Участь у розподілі додаткових мандатів є однак узалежненою від отримання мандатів у виборчому окрузі або 2 % всіх голосів у державі. Як підстава для обрахунку до перерозподілу додаткових місць на загальнонаціональному рівні функціонує однак пропорційний поділ усіх 175 мандатів: місця, що партія отримала на нижчих рівнях від загальнонаціонального у багатомандатних виборчих округах віднімається від її відсоткової долі у загальній кількості мандатів; решту становлять місця додаткові, які отримує відповідна партія. Оскільки в результаті отримується досить докладна пропорція голосів та мандатів, додаткові мандати виконують функцію компенсаційних мандатів.

<u>Венесуела</u>

Пропорційна система у виборчих округах різної величини була вигідною для великих і незручною для малих партій. Конституція 1961 р. об'єднує пропорційну систему з представництвом меншин. У відповідності з виборчою системою 1989 р. додаткові мандати (4 мандати на партію) були розподілені між партіями, які після розподілу голосів на загальнонаціональному рівні згідно з простим квотним методом отримували право на парламентські мандати. У 1958 р. поділено 6, в 1963 р. – 13 а в виборах 1983 р. – 18 додаткових. Додаткові мандати не порушували диспропорції партії з найбільшою кількістю голосів. Так наприклад, AD у 1973 р. при 44,4 % голосів і 55,7 % мандатів.

Греція

У рамках т.зв. посиленої пропорційної системи у відповідності з законом 1951 р. зміцнено не пропорційність, але формування більшості. Відповідним інструментом був у цьому випадку трьохступеневий метод перерозподілу голосів, причому участь в 2 та 3 турі узалежнений від високих бар'єрів (15 % на рівні союзів виборчих округів, 25 % на загальнонаціональному рівні). Ефект диспропорційності виборчої системи був виразним. У 1977 р. праві при 41,8 % голосів отримали 57,8 % мандатів, у 1985 р. ліві при 45, 8 % голосів здобули 53, 6 % мандатів. У рамках реформи з 1989 р. в Греції запроваджено найбільш пропорційну виборчу систему: результат цього був таким, що під час чергових виборів двічі не вдавалося сформувати жодної партійної більшості, а раз вдалося сформувати більшість з перевагою в один голос. З цього приводу в 1990 р. заново впроваджено пропорційну виборчу систему з механізмами, які формували сильну диспропорційність, ліві ж отримали у виборах 1993 р. 56,7 % мандатів при 46,9 % голосів.

Естонія

Після виборчої реформи 1995 р. існує 11 багатомандатних виборчих округів по 7-12 мандатів, у яких кандидати обираються на основі відкритих списків. Поділ мандатів наступає насамперед на рівні виборчого округу згідно з методом Хейра: кожен кандидат, який отримує просту квоту стає обраним (індивідуальний мандат). Далі голоси, що залишилися додаються відповідно до партійних списків або виборчих союзів в округах; якщо кількість голосів у списку перевищує виборчу квоту, вибраним буде кандидат, який отримав найбільше голосів на партійному списку (мандат виборчого округу). Голоси, що залишилися додаються у третьому етапі на загальнонаціональному рівні; до розподілу тих мандатів (крайові мандати з списку) відповідно закритих партійних списків здійснюється за модифікованим методом де'Ондта. У поділі загальнонаціональних мандатів беруть участь ті партії, яким вдалося здобути щонайменше 5 % голосів або ж три індивідуальні мандати.

Парадокси виборчої формули. Виборці можуть здійснити вибори кандидатів виставлених не лише різними партіями, але також і тієї самої партії. У багатомандатних виборчих округах індивідуальні мандати визнаються за кандидатами, які отримали більше голосів ніж проста квота. Дана партія збільшує індивідуальні шанси індивідуального вибору одного зі своїх кандидатів, якщо голоси концентруються на одному чи кількох кандидатах. Щоб отримати максимальну кількість мандатів з виборчого округу, необхідно, щоб за мандат боролося чим більше кандидатів, які свої зусилля концентрують на отриманні голосів, що залишилися. Велика кількість кандидатів у партійних списках спричиняє те, що значна кількість залишкових голосів не може бути поділена у перших двох турах. Мандати ці в загальнодержавному окрузі розподіляються за допомогою партійних списків, які є закритими. Коротко кажучи: чим інтенсивніше виборець користується свободою голосування за різних кандидатів (в дусі необмеженого плюралізму), тим більше обмежує він свої шанси вибору, оскільки кількість мандатів, що розподіляються за рахунок закритих списків збільшується. Оскільки на цьому рівні слід подолати виборчий поріг, значний відсоток голосів залишається нерозподіленим. Виборча система закладає потужний вплив виборця на характер репрезентації. Чим більше виборець користується з можливості вибору поміж кандидатами, тим менший він має вплив на кінцевий результат і тим більш нерівною є залишкова сила голосів.

2. 6. Виборчий бар’єр.

Виборчий бар’єр: легальний та реальний. Один з елементів пропорційної виборчої системи, який полягає у тому, що політична партія (виборчий блок) для проходження в парламент повинні набрати на виборах фіксований відсоток голосів виборців. Усі виборчі системи мають так званий виборчий бар’єр, який встановлюється законодавчо або визначається де-факто. Висота порогу зафіксованого у виборчому законодавстві називається легальним виборчим порогом. У інших випадках такий бар’єр є побічним продуктом деяких аспектів виборчої системи, таких як кількість місць, що розподіляється, чи кількість політичних партій і кандидатів у депутати, які беруть участь у виборчих перегонах, і в цьому випадку він по суті є фактичним бар’єром. Виборчий бар’єр може мати характер прихованого бар’єру. У країнах, де вибори та розподіл мандатів відбуваються на рівні регіональних чи місцевих округів, тіньовий бар’єр з’являється завдяки розміру цих округів. У результаті, фактичний рівень підтримки (реальний виборчий поріг), що необхідний партії для проходження до парламенту, може різко зростати й сильно перевищувати легально встановлений. Наприклад, у тримандатному окрузі при наявності трьох конкуруючих партій та при використанні формули д’Ондта дійсний електоральний поріг буде дорівнювати 20-25 % незалежно від того, на якій позначці залишається легальний обмежувач партійно-електорального представництва. Має

значення також і те, в якій фазі процедури розподілу мандатів застосовується виборчий бар'єр: у першій, другій чи в обох. Від цього властиво залежить результати застосування виборчого бар'єру. Крім того важливо бачити різницю поміж законодавчими бар'єрами, які стосуються всієї виборчої території (партія повинна отримати відповідну кількість голосів у цілій державі), та такими, що є на рівні виборчого округу. Сконцентровані локальні малі партії у випадку загальнодержавного порогу мають незначні шанси на отримання депутатського мандату, натомість у випадку існування регіональних бар'єрів можуть отримати мандати пропорційно до своїх виборчих впливів. Хорошим прикладом тут є Іспанія: 3 % блокуючий поріг на рівні виборчого округу не перешкоджає регіональним партіям ввійти до парламенту. Навіть вищий виборчий бар'єр буде легко подоланий малими партіями, виборці яких сконцентровані на регіональному рівні.

Значення виборчого бар'єру. Вперше виборчий бар'єр запровадили у Німеччині в 1963 р. для того, щоб обмежити прихід у парламент екстремістських груп. Він становив 5 %. Однак як у Німеччині, так і в Новій Зеландії партії можуть скористатися "запасними" можливостями і все ж отримати місця в парламенті за списками. Щоб обійти вимоги прохідного бар'єру, у Новій Зеландії партія повинна виграти хоча б один мандат в округах, а у Німеччині – три мандати. У Росії таких запасних можливостей не передбачено і тому майже половина реально відданих голосів за партійними списками залишилися фактично невикористаними. У різних державах застосовують різні виборчі бар'єри: у Австрії, Норвегії – 4 % на загальнонаціональному рівні, або один депутатський мандат у будь-якому виборчому окрузі; у Швеції – теж 4 % на загальнонаціональному рівні або 12 % у межах одного виборчого округу; Данії – 2 %, або один мандат, Греції, Іспанії – 3 %, а у Нідерландах він становить всього 0,67 % у той час як в Ліхтенштейні – 8 %, а Туреччині та на Сейшельських Островах – 10 %. У Нідерландах національний бар'єр базується на кількості місць у нижній палаті парламенту, яких налічується 150. Тобто партія, яка набирає менше 1/150 (0,67 %) усіх голосів, не одержує представництва у законодавчому органі. Ізраїль є країною з найнижчим офіційно діючим бар'єром представництва: він визначений законодавством країни у розмірі 1 % голосів. У 1994 р. в Південноафриканській Республіці не існувало законодавчо встановленого виборчого бар'єру, і Африканська християнсько-демократична партія виборола 2 місця з 400, отримавши лише 0, 45 % голосів на загальнонаціональних виборах. Виборчі бар'єри застосовуються для кращої консолідації парламенту, щоб обмежити присутність в ньому значної кількості дрібних політичних партій, які були б представлені одним або кількома депутатами. Бар'єр у 4-5 % змушує невеликі партії шукати об'єднання з більш вагомими організаціями чи блокуватись одна з одною, сприяючи тим самим зменшенню числа потенційних фракцій у парламенті та формуванню більш працездатного уряду. З іншої ж сторони застосування високого виборчого бар'єру може суттєво викривити результати виборів.

Той, хто віддає перевагу партії, яка не має жодних шансів потрапити до парламенту, може змінити своє рішення й вибрати іншу партію з більшими шансами на перемогу. Для дрібних партій така поведінка виборців часто має відчутні негативні наслідки, аж до того, що деякі з них взагалі зникають з політичної сцени. Більші партії, навпаки, дістають додаткову підтримку. Все це може привести до замороження структури партій і зниження інтересу населення до політики. Прикладом тут може слугувати досвід Греції. У цій країні з 1971 до 1985 рр. застосовували 17 % виборчий бар'єр. На виборах 1985 р. найбільша партія Греції – ПАСОК – отримала 50,7 % місць у парламенті, здобувши на виборах 45,8 % голосів виборців; відповідно менші партії, які отримали 13,4 % голосів, перевели їх лише у 4,3 % депутатських мандатів. Це змушувало Грецію декілька разів приймати поправки, спрямовані на зниження виборчого порогу, а з 1990 р. його визначили на рівні лише 1 %, однак критика досвіду застосування низького виборчого порогу стимулювала підвищення його рівня до 3 %. Виборчий бар'єр не застосовують країни, які використовують систему єдиного перехідного голосу – Ірландія та Мальта та панашаж – Люксембург та Швейцарія. У Португалії він також відсутній. "У розподілі мандатів депутатів,- сказано в ст. 1. Закону України "Про вибори народних депутатів України", беруть участь партії (блоки) виборчі списки яких за підсумками голосування на виборах депутатів набрали не менше трьох відсотків голосів виборців, що взяли участь у голосуванні" Величина і спосіб застосування виборчого порогу має певне значення для класифікації виборчих систем в рамках пропорційних систем. Політичні наслідки застосування виборчих порогів відрізняються в залежності від формальної структури, але також від конкретних умов міжпартійної боротьби. У ФРН виборчий поріг мав відповідне значення, оскільки поза сприянням приверненню уваги виборців до великих партій зменшував він також шанси для репрезентації малих та новостворених партій на подолання виборчого бар'єру. Це спричинило зміцнення існуючої партійної системи. Подібне явище стосується також виборчих бар'єрів у молодих демократіях Польщі та Словаччини. У Іспанії ж навпаки фактичне обмеження пропорційної репрезентації через поділ на виборчі округи має далеко ширше значення ніж виборчий поріг, результати котрого можна помітити лише у великих виборчих округах. У Голландії та в Ізраїлі виборчі пороги є дуже низькими, а результати їх застосування – мінімальними. Належить ще також зазначити, що хоча португальська конституція забороняє застосування виборчого бар'єру, однак тут однаково мав місце процес концентрації партійної системи.

Виборчий бар'єр та принцип рівності. Очевидно, що будь-який загороджувальний бар'єр є серйозним порушенням принципу рівноправності як стосовно виборців, так і стосовно кандидатів та тих, хто має право висування кандидатів на виборах, тобто партій. У Німеччині виборчий бар'єр використовувався як на виборах до бундестагу, так і на виборах до ландтагів, а інколи навіть на всіх комунальних виборах. Однак протягом останніх

десяти років у федеральних землях це застереження було законодавчо скасоване в частині, що стосується місцевих виборів. З одного боку, це було обумовлено тим, що допустимість виборчого бар'єру усе більше ставилась під сумнів. З іншого боку, причина цього була пов'язана й з політичним співвідношенням сил. У багатьох федеральних землях коаліції складаються з однієї сильної й однієї слабкої партії, що на рівні земель може набрати від 5 до 13 % голосів. Але в багатьох комунах ця партія набирає менше 5 %. Тому її метою логічно є скасування виборчого бар'єру на виборах місцевого рівня, щоб у такий спосіб запобігти "пересиханню" свого джерела. Виправдати виборчий бар'єр взагалі та його процентний рівень зокрема досить важко. Цілком очевидно лише те, що він діє в інтересах суспільно визнаних партій, які захищають себе від конкуренції з боку новостворених партій. Всі молоді виборчі системи ставлять високий бар'єр для партій, що набирають сили. Системи простої більшості англо-американського типу також практикують застосування досить високого виборчого бар'єру для ускладнення входження на політичну арену нових політичних партій; однак початковий рівень не зводиться тут до 50 % голосів від кожного виборчого округу, а залежить від стратегій, прийнятих істотними партіями. Якщо вони об'єднуються з метою захисту спільних інтересів – виборчий бар'єр буде високим, якщо кожна партія бореться лише власними силами – даний бар'єр буде низьким. На ранніх стадіях мобілізації робітничого класу це сприяло створенню об'єднань ліберальних та лейбористських партій, а згодом і соціалістичних партій. Там, де існує виборчий бар'єр, частина виборців неминуче голосує за партії, які його не подолали. Їх голоси, таким чином, втрачаються. У Західній Європі середній відсоток таких загублених голосів для всіх виборів, які відбувалися у післявоєнний період, складав 6, тобто лише один з 20 виборців голосує за партії, які не проходять у парламент. У посткомуністичних країнах цей відсоток складає в середньому 17, тобто майже кожен п'ятий голосує за партії, які не потрапляють у парламент. У Польщі в 1993 р. навіть з відносно невисоким прохідним бар'єром – 5 %, більш як 34 % голосів було віддано за партії, які так і не змогли його подолати. Рекордними в цьому плані можна вважати вибори 1995 р. у Росії, коли було "втрачено" 49 % голосів, оскільки з 43 зареєстрованих партій лише 4 подолали 5-% виборчий бар'єр. При цьому слід зазначити, що цей відсоток "втрачених" голосів стосується лише пропорційних виборів. У мажоритарних виборчих системах його величина є ще більшою. Якщо ж ця теденція буде стійкою, то значна частина виборців швидше втратять віру в сам процес виборів, ніж змінять свої виборчі симпатії. Це обмеження принципу пропорційного представництва пояснюється потребами державно-політичного життя, зокрема необхідністю не розпорошувати парламентські сили і, таким чином, забезпечити стабільність уряду. Однак за цих умов привілеї на виборах одержують найбільші політичні партії, що об'єктивно сприяє зміцненню їх позицій і звуженню сфери дії інших політичних сил. Разом з тим, у більшості випадків прохідний бар'єр має досить обмежений вплив на загальні результати виборів, і тому деякі фахівці з виборчої проблематики вважають його зайвою

умовністю, яка лише ускладнює правила проведення виборів, і радять його уникати.

3. КЛАСИФІКАЦІЯ ВИБОРЧИХ СИСТЕМ.

3.1. Труднощі класифікації виборчих систем. У сучасних демократичних державах функціонує багато виборчих систем (понад 350), які часто дуже відрізняються між собою. Та різнорідність заохочує до розробки їх відповідної типології. Класифікація виборчих систем не повинна мати вигляд просто довгого списку, що перелічує ці системи по одній; вони мають розглядатись як різновиди невеликої кількості загальних типів. Виборчі системи пройшли тривалу еволюцію. У результаті більш ніж трьохвікового розвитку представницька демократія виробили дві основні форми участі громадян у формуванні органів державної влади та місцевого самоврядування: мажоритарну та пропорційну виборчу системи. Так, зокрема, автори Блоквелівської енциклопедії вважають, що на підставі методу обрахунку голосів слід розрізняти виборчу систему більшості (мажоритарну) та пропорційну. Дійсно, мажоритарну й пропорційну системи можна розглядати в історичному плані як два основних типи виборчих систем. Серед сучасних дослідників виборчих систем точиться дискусія з приводу того чи визначати змішану виборчу систему як самостійний тип. У сучасних умовах мажоритарна система втратила таке значення; актуальні лише її засадничі принципи – принцип формування парламентської більшості та інші. Насправді існує принципова відмінність між мажоритарними та пропорційними виборами, але що саме повинно бути відмінним є не до кінця зрозумілим. До цього ж додається ще й надто нечітка категорія т.зв. змішаних виборчих систем. З'являється загалом питання, чи не краще було б замінити дану дихотомічну класифікацію якоюсь тріадою. Спроби розмежування між т.зв. чистими та т.зв. змішаними виборчими системами є кроком в тому напрямку, який одночасно відсилає до проблем які стосуються внутрішніх відмінностей. У випадку міжнародного порівняльного аналізу маємо також труднощі оскільки предмет аналізу стосується різнорідних елементів, відмінностей держав, культур, мови. Наприклад в англійській мові існує велика альтернатива в означенні понять плюральна система та пропорційна система. Ці відмінності не мають такого значення при порівнянні мажоритарної та пропорційної системи у німецькій мові. Традиційно мажоритарні та пропорційні вибори визначаються наступним чином: мажоритарні вибори мають місце, коли перемагає той кандидат, який отримує більшість (абсолютну або відносну). Пропорційні ж вибори мають місце тоді, коли політична репрезентація найдокладніше відображає поділ голосів між партіями. Обидва поняття трактуються як правильні, але не симетричні. При дефініції мажоритарних виборів звертається увага на принципи вирішення, а при дефініції пропорційних виборів на результат виборів, на модель представництва. Такі відмінності в критеріях визначення ускладнюють порівняння систем. Для компаративістів є воно неприйнятним.

Перша концептуальна вимога полягає в тому, щоб сформулювати симетричні визначення мажоритарних та пропорційних виборів. Тільки таким чином можна буде впорядкувати засадничі питання для характеристики типів виборчих систем. Асиметрія визначення мажоритарних та пропорційних виборів порушує питання про формування адекватної понятійної стратегії, чи обидва ці засадничі типи повинні бути визначені на основі технічних чи емпіричних елементів. Що слідує за прийняттям визначення, яке спирається на технічні елементи? Його перевагою є те, що воно є точним і досить докладно вказує на наслідки. Оскільки більшість виборчого округу є найважливішою змінною, що визначає сутність виборчих систем, то це означає, що обрана вона за основний визначальний класифікаційний критерій. Дж. Блондель (1969) прийняв, а багато з ним погодилося, що "У системі мажоритарних виборів є лише один кандидат, що обирається у виборчому окрузі, тоді як у системах з пропорційними виборами є більше ніж один кандидат у виборчому окрузі". Ці автори обрали величину виборчого округу як вирішальний критерій визначення, утотожнюючи мажоритарні вибори з застосуванням одномандатних виборчих округів, а пропорційні вибори з застосуванням всіх інших типів виборчих округів. Для пропорційних виборів визначення допускає всі розміри виборчих округів, від двох до всієї кількості мандатів у парламенті, що очевидно надзвичайно відрізняє результати цього типу виборчої системи. Технічний критерій тим самим диспонує фрагменаризованими та суперечливими кваліфікаціями. Коротко кажучи, оскільки виборчий округ є найважливішою технічною змінною, яка є не надто придатною для визначення засадничих виборчих систем, то й інші технічні елементи не можуть виконати даної ролі. Констатація ця не означає заперечення необхідності дослідження технічних елементів, як важливої умови вивчення виборчих систем. Технічні елементи можуть отримати понятійне значення і виконувати класифікаційні функції лише в площині визначення підтипів виборчих систем. У питанні визначення засадничих типів виборчих систем головним критерієм може бути мета системи. Дихотомія, що спирається на такому визначнику як різниця між засадами репрезентації мажоритарних і пропорційних виборів є тим виразнішою, коли суперечливість засад є більшою ніж наслідки, що виникають з технік. Принципи не можуть змішуватися. Суперечливість принципів порушує цінності: насправді у дискусіях про виборчі системи мова йде про цінності, менше про техніки. Позитивна оцінка однієї системи означала б автоматично негативну оцінку іншої. Одночасно з цим рішенням дозволяється розв'язання попередніх проблем, які виникають при класифікації виборчих систем. Численні непорозуміння і відмінності в оцінках виборчих систем є наслідком браку загальновизнаних концептуальних меж та єдиної понятійної системи. Аренд Лійпхарт слушно говорить про "термінологічні непорозуміння, які характеризують дослідження про виборчі системи."

3.2. Класифікація виборчих систем В. Богданора. Проблема класифікації виборчих систем породжує чимало контраверсійних суджень, про що свідчить запропонована в 80-х рр. значна кількість нових їх типологій. Визначальним критерієм, навколо якого найчастіше здійснюється класифікація виборчих систем, є виборча формула – інші критерії відіграють допоміжну роль. Цього типу класифікацію виборчих систем запропонував В. Богданор, який виділив чотири типи виборчих систем: плюралістичні, абсолютної більшості, квазіпропорційні, пропорційні.

Плюралістичні системи виступають в двох видах, які відрізняються кількістю мандатів, що виборюються у виборчому округу. Перша система представляє собою класичний варіант, у якому голосування відбувається в одномандатних округах. Така виборча система є у Великобританії, США, Канаді, донедавна у Новій Зеландії. Кандидатів номінують політичні партії. Для отримання мандату необхідно було здобути звичайну більшість голосів. Такі системи характерні для англосаксонських держав, були частково запроваджені в результаті референдуму 1993 р. до обох палат італійського парламенту (за винятком однієї четвертої місць, які обираються за пропорційною системою). З плюралістичною виборчою системою з одномандатними округами можна було познайомитись у Польщі під час виборів до місцевих органів влади в 1990 і 1994 рр. Друга відмінність плюралістичних виборчих систем, характеризується тим, що голосування відбувається в багатомандатних округах. Виборець отримує таку кількість голосів, яку кількість мандатів виборюють в окрузі. Обраними вважаються ті кандидати, які отримали найбільшу кількість голосів. Така виборча система має місце в Туреччині, а також у Польщі при виборах до Сенату. Суть виборчої системи відносної більшості веде до того, що винагороджує вона ті політичні партії, що здатні до перемоги над своїми конкурентами в якомога більшій кількості виборчих округів, незалежно від кількості голосів отриманих на рівні держави. У класичній версії переможець виборів повинен отримати мінімум один голос більше ніж будь-хто з-поміж конкурентів більш ніж в половині округів. Фактично це веде до вилучення зі змагання тих угруповань, які концентруються в одному чи кількох регіонах. Є це системою пристосованою до ситуації, у котрій між собою змагаються дві сильні, загальнонаціональні політичні партії, як у Великобританії чи в США. Одночасно найповніше представляються її достоїнства, основним з котрих є запровадження стабілізації політичної сцени через усунення слабких партій, а також до зміцнення зв’язку між виборцями та депутатами. Виборець за даної системи віддає свій голос не за абстрактну програму чи ідеологію, а за конкретну особу. У інших умовах, коли у змаганні приймають участь більше угруповань, дана система виказує ряд недоліків, серед яких основним є те, що більшість виборців з даного округу може бути позбавлена представництва, віддаючи свої голоси за тих кандидатів, котрі програли (хоча й мінімально). Уявімо собі, що у виборчому округу стартує 4 кандидати, з яких один отримує 26 % голосів, двоє – по 25 % і один – 24 %.

Легко порахувати, що 74 % виборців за такої системи не матимуть свого представника. Якщо даний ефект повториться у більшості округів, може дійти до того, що політичне керівництво здобуде партія, яку підтримує меншість виборців. Це спонукає виборців до т.зв. “стратегічного голосування” – всупереч власним симпатіям за представника найсильнішої політичної партії.

Системи абсолютної більшості. У системах абсолютної більшості вибори відбуваються в одномандатних округах. Кандидат повинен здобути підтримку більш ніж 50 % голосуючих в даному окрузі. У випадку, коли за мандат депутата ведуть боротьбу кілька кандидатів, може статись, що жоден з них не зможе отримати необхідної кількості голосів. З огляду на спосіб функціонування даної системи вирізняють дві відмінні системи абсолютної більшості: система повторного голосування та система альтернативного голосування. Система повторного голосування застосовується наприклад у Франції у виборах до Національних Зборів, а також у президентських виборах. Коли кожен з кандидатів не отримає абсолютної більшості, відбувається другий тур голосування. За мандат можуть змагатися лише два кандидати, які отримали в даному окрузі найбільшу кількість голосів в першому турі (у президентських виборах є це два перших кандидати, а в парламентських виборах – ті, що отримали понад 12,5 % голосів). У парламентських виборах вимога повторного голосування застосовувалася в Швейцарії до 1900 р., в Австрії, Голландії, в Італії до 1918 р., а також у Франції в III та V Республіці. У випадку застосування системи альтернативного голосування не є необхідним застосування другого туру, натомість виборець змушений здійснювати вибір у доволі специфічний спосіб. Якщо в даному окрузі бореться між собою кілька кандидатів, голосуючий повинен вказати свої преференції, відзначивши їх у списку претендентів цифрами 1, 2, 3 і. т. д. Сума цих преференцій дозволяє визначити остаточно, хто з кандидатів користується найбільшою підтримкою, причому в кожному турі з підрахунку вилучається кандидат, що набрав найменшу кількість голосів. Суть даної системи можна проілюструвати наступним прикладом. Наприклад в даному виборчому округу боротьбу за депутатський мандат ведуть шість кандидатів. Проголосувало 109269 виборців, а тому необхідна кількість голосів становить 54635 голосів. Згадані кандидати отримали у виборчих списках наступну кількість “перших місць”: A – 29147, B – 20448, C – 18991, D – 18307, E – 13171, F – 9205. Як бачимо, жоден з кандидатів не отримав необхідної кількості голосів виборців. У цій ситуації вилучається кандидат F. У ході дальшого обрахунку отримані ним 9205 голосів виборців розділяються між іншими кандидатами, беручи до уваги отримані ними “другі місця”. Таким чином A – отримав 886 голосів і має – 30033, B - + 2770 = 23218, C - +1348 = 20339, D - +3501 = 21808, E - + 824 = 13995. У цьому раунді з підрахунку голосів вилучається кандидат E, а отримані ним голоси знову розділяються між рештою претендентів. У результаті багатократного

повторення цієї операції мандат остаточно дістається кандидату С, незважаючи на те, що при підрахунку “перших місць” він займав лише третю позицію. Описана система альтернативного голосування застосовується в Австралії. Система звичайної більшості визнається як така, що найбільшою мірою деформує результати виборів відносно преференцій виборців, висловлених ними в ході голосування. В умовах двопартійності деформація є однак меншою ніж в умовах багатопартійності. У останній ситуації система звичайної більшості у варіанті голосування в два тури (як наприклад у Франції) змушує політичні партії до формування коаліцій у другому турі. Тут перевагу отримують центристські партії, що однак значно зменшує шанси радикальних партій, як правих так і лівих.

Квазіпропорційні системи. Квазіпропорційною системою називають ще систему голосу, що не передається. Полягає вона в тому, що кожний виборець володіє лише одним голосом, голосування відбувається в багатопартійних округах, а мандати отримують кандидати, які отримали найбільшу кількість голосів. З огляду на те, що існує загроза розпорошення голосів, дана виборча система спонукає політичні партії до обережного домінування кандидатів, як правило меншим числом ніж кількість мандатів в окрузі.

Пропорційні системи. Серед пропорційних систем – В. Богданор виділяє два їх різновиди. Перша з них це система партійного списку, друга це т. зв. система єдиного голосу, що передається. Системи партійного списку характеризуються як такі, в яких партії, а не виборці, здійснюють контроль над розміщенням кандидатів у списку для голосування. Виступають вони в кількох відмінних формах, які відрізняються рівнем, на котрому здійснюється розподіл мандатів у списку, або з погляду на об’єм вибору, який може здійснювати виборець в рамках списку. Коли мова йде про перший критерій, можна вирізнити наступні системи партійних списків: системи, в яких ціла територія держави становить єдиний виборчий округ; партії, що беруть участь у виборах формують єдині загальнонаціональні списки, поділ мандатів відбувається на загальнонаціональному рівні; системи, в яких існують регіональні чи локальні списки (на рівні виборчого округу), але поділ мандатів відбувається на загальнонаціональному рівні; системи, в яких існують регіональні або локальні списки, а поділ мандатів відбувається на рівні виборчого округу; системи, в яких поділ мандатів відбувається на рівні виборчого округу, але існує так званий вирівнювальний розподіл мандатів на загальнонаціональному рівні. Якщо йдеться про можливість визначення в рамках партійного списку персональних симпатій виборців, то тут виділяють наступні виборчі системи: системи, в яких здійснення вибору кандидатів в партійному списку є неможливе, виборець може обирати лише списки (наприклад вибори до Національних Зборів у Франції 1986 р., вибори до німецького Бундестагу); системи, в яких виборець має право на визначення преференцій кандидатів в рамках одного партійного

списку (наприклад вибори до палати представників в Італії до 1993 р.); системи, в яких виборець має право обирати кандидатів зі списків різних партій, а відтак фактично укладати власний список (наприклад вибори до Національної Ради у Швейцарії).

3.3. Класифікація виборчих систем Дж. Сарторі. Дж. Сарторі запропонував розрізняти виборчі системи на ті, які в незначний спосіб або суттєво впливають на диспропорцію голосів та мандатів. Таким чином Дж. Сарторі намагався замінити класичну пару понять: мажоритарні вибори та пропорційні вибори, за допомогою понять "сильна" та "слабка" виборча система. Порівняно з визначенням, яке спирається на технічних критеріях нова класифікація орієнтується на наслідки виборчих систем. На практиці рівень пропорційності виборчих систем залежить від кількох усталених чинників, наприклад від рівня фрагментації партійної системи і від типів поведінки політичних акторів. Так загалом рівень пропорційності в мажоритарних виборах є вищим аніж у пропорційних виборах. Однак наслідки виборчих систем проявляються не лише в цій залежності. При тому різний ступінь пропорційності може спричиняти різні наслідки. А однаковий рівень пропорційності в різних виборчих системах може мати відмінні наслідки. Рівень пропорційності також є чітким показником ступеню фрагментації партійної системи, на який виборча система впливає не лише через більший чи менший ступінь пропорційності. Поміркована диспропорційність не впливає загалом на визначення та класифікацію виборчих систем.

Сильні та слабкі виборчі системи. Характеристика виборчих систем на основі їхнього впливу на деформацію виборчої системи. Можна говорити про певний ступінь деформації виборчих систем, який існує постійно. Беручи це до уваги, деякі автори вирізняють "сильні" системи - зорієнтовані на диспропорційність, підтримку великих партій та урядову стабільність, та "слабкі" – зорієнтовані на збільшення ступеню пропорційності між відсотком здобутих голосів і отриманих мандатів Усі системи зумовлюють деформацію результатів виборів, яка полягає в тому, що одні партії є надпрезентовані, а інші підпрезентовані (недопрезентовані).

Надпрезентація. Явище диспропорції між кількістю голосів, отриманих політичною партією на виборах, і кількістю отриманих нею місць у парламенті. Так, у 1981 р. на виборах у Новій Зеландії Партія соціального кредиту отримала 21 % голосів і лише 2 % місць, а у 1989 р. на загальних виборах у Ботсвані Національний фронт Ботсвани набрав 27 % голосів і лише 9 % місць в парламенті. Вперше у XX ст. у Сполученому Королівстві така ситуація, яка отримала назву "bias" (упередження), склалася в 1929 р., коли Лейбористська партія, отримавши 37,1 % голосів мала 46, 8 % депутатських місць, а вже з 1935 р. вона стала звичною практикою (зокрема на виборах 1951 і 1974 рр.). У 1993 р. на виборах в Лесото, де в умовах класичної

мажоритарної виборчої системи відносної більшості, Партія конгресу Басуто, отримавши 75 % голосів, здобула всі 65 місць у парламенті. Парламентської опозиції не було зовсім і всі 25 % виборців, які голосували за інші партії, залишилися не представленими взагалі. Аналогічно на виборах у 1991 р. в Сінгапурі правляча Народна партія дії набрала 61 % голосів і отримала 95 % місць у парламенті, у Джибуті в 1992 р. за системою представницького голосування всі 65 місць у парламенті здобула партія "Народна асамблея за прогрес", яка набрала 75 % голосів. На Мальті у 1987 р. запроваджено конституційну норму, згідно з якою партія, що здобула на виборах 50 % голосів, отримує додаткових чотири депутатських мандати для забезпечення більшості у парламенті. Усвідомлення факту диспропорційності впливає на поведінку партій під час виборів. Цю тенденцію сформулював ще М. Дюверже, вирізняючи: механічний ефект виборчого права, який полягає в тому, що всі, партії, які приймають участь у виборах, за винятком двох найсильніших, є перманентно підпрезантаційні; психологічний ефект виборчого права, який полягає в тому, що виборці є схильними голосувати за сильнішу партію побоюючись "втрати" свого голосу. Однак гіпотеза М. Дюверже, сформована в умовах "замерзання" партійних систем, не знаходить бнззастережного підтвердження в 70-х та 80-х рр. Не пояснює й вона "перехоплення" виборчих голосів новими партіями. Не приймає вона до уваги також аспекту коаліційної політики, яка означає, що навіть голосування за слабку партію і в результаті підпрезентація, може бути компенсована її участю в уряді (як це має місце в Німеччині з партією Вільних демократів).

Пункт перелому. Величина, що означає поріг підтримки, нижче якого з'являється явище підпрезентації. Чим вищим є пункт перелому, тим меншим є шанс для слабких партій. Прикладом високого ступеню пункту перелому можуть бути вибори у Великій Британії в 1983 р., коли Демократичний Альянс (об'єднання лібералів та соціал-демократів) отримало дещо більше ніж 25 % голосів і лише 3,5 % мандатів. Поза Європою високий поріг зустрічаємо в сучасній Новій Зеландії та США, а також у державах, що застосовують виборчі системи звичайної більшості і одномандатні виборчі округи (становить він відповідно 41 і 46). У 70-х рр. був він найнижчим в Данії (2 %), Швеції (4,5 %), Голландії і Австрії (по 5 %), в Німеччині та Норвегії (8 %), а також у державах, які застосовують пропорційну виборчу систему (формулу д'Ондта чи Сен-Лагю) та багатомандатні округи. Звертає увагу той факт, що є вони державами з найвищим рівнем пропорційності. Кореляція ця є особливо корисною для малих партій, але здатних до подолання виборчого бар'єру. Високий рівень пропорційності, а також низька величина пункту перелому гарантує їм мінімізацію шкідливого для них ефекту підпрезентації. Коли мова йде про явище надпрезентації чи підпрезинтації політичних партій як результату виборчого права, виникає проблема міри пропорційності (диспропорційності). З цією метою

застосовуються різні змінні, зокрема коефіцієнт диспропорційності, індекс пропорційності виборчої системи та індекс диспропорційності виборів .

Коефіцієнт диспропорційності. Число, яке відображає загальну невідповідність між кількістю голосів, отриманих партією на виборах, і місцями, здобутими нею в парламенті.

Індекс пропорційності виборчої системи. Величина, яка вказує на рівень пропорційності виборчої системи. Існує декілька методик обрахунку даного показника. Серед них найпоширенішою стала формула, запропонована Р. Гюнтером:

$$I_p = 100 - \frac{(V_1 - S_1) + (V_2 - S_2) + \ldots + (V_n - S_n)}{2},$$

де I_p – індекс пропорційності виборчої системи (між 0 і 100), V – відсоток голосів отриманих партією на виборах, S – відсоток отриманих партією депутатських мандатів, n – кількість партій, які провели своїх депутатів до парламенту, (V-S) – різниця між відсотком здобутих голосів і відсотком мандатів, що належать партії. Для оцінки рівня пропорційності виборчої системи використовують також індекс диспропорційності виборів.

Індекс диспропорційності виборів (індекс Л-С., індекс найменших квадратів). Величина, яка разом з індексом пропорційності виборчої системи, вказує на рівень пропорційності виборчої системи. Математичну формулу даного індексу запропонував Галлахер, яка має наступний вигляд:

$$I_G = \sqrt{\frac{1}{2}\sum_n \left(p_n^g - p_n^m\right)^2}$$

Де, I – індекс диспропорційності виборів, p – відсоток голосів, які отримала партія на виборах, p – відсоток мандатів, які отримала партія відповідно до свого виборчого результату, n – кількість партій (блоків), які пройшли до парламенту. Проведені дослідження показали, що найбільший показник диспропорційності властивий системі відносної більшості Сполученого Королівства та двотуровій системі більшості Франції.

Рівень пропорційності виборчих систем. Змінна, яка показує відповідність частки голосів, отриманих партією на виборах – частці отриманих нею депутатських мандатів. Рівень пропорційності виборчої системи є тим вищим, чим адекватнішим є це співвідношення. Найвищий рівень пропорційності теоретично має дорівнювати 100 % відповідно, чим менше співвідношення частки голосів і частки мандатів, тим нижчим буде рівень пропорційності. Найбільш пропорційною є виборча система Австрії, де відхилення частки зібраних голосів від частки одержаних мандатів не перевищує 1 %. Зворотно характеризується іспанська та грецька системи:

тут відхилення становить відповідно 17 та 12 %. Співвідношення між ступенем пропорційності та виборчими системами видно з наступної таблиці:

Виборча система	Держава	Індекс пропорційності	Розмір округу (кіл-сть мандатів)	Ефективна кількість партій	Партійна система
ПРОПОРЦІЙНА	Австрія	98,0	20,3	2,7	двопартійна
	Бельгія	93,0	7,1	8,2	багатопартійна
	Данія	98,0	9,7	5,4	багатопартійна
	Фінляндія	93,0	13,3	5,8	багатопартійна
	Греція	92,0	5,4	2,6	багатопартійна
	Іспанія	86,0	6,7	3,8	багатопартійна
	Голландія	97,0	150,0	4,2	багатопартійна
	Ірландія	96,0	4,0	3,2	багатопартійна
	Німеччина	98,0	2,0	2,8	Двопартійна
	Норвегія	93,0	8,2	4,4	багатопартійна
	Португалія	93,0	12,5	3,7	багатопартійна
	Швейцарія	93,0	7,7	7,3	Багатопартійна
	Швеція	96,0	12,1	3,7	багатопартійна
	Італія (до 1993)	95,0	20,3	5,2	багатопартійна
	середнє	**94,0**		**4,5**	
МАЖОРИТАРНА	Франція	79,0	1,0	3,1	багатопартійна
	Великобри		1,0	3,1	двопартій

	танія	81,0			на
	середнє	**80,0**		**3,1**	
ЗАГАЛОМ		92,6		4,3	

Закономірності пропорційності виборчих систем. Аналізуючи проблему пропорційності в рамках існуючих виборчих систем належить звернути увагу на наступні закономірності: 1) Деформація результатів виборів є сильнішою в системах, які засновані на мажоритарній формулі, слабшою навпаки в системах, які застосовують пропорційну формулу. Наприклад, у Південно-Африканській Республіці на перших демократичних виборах у 1994 р. була використана класична пропорційна система, за якою Африканський національний конгрес отримав 62, 65 % голосів і відповідно 63 % місць у парламенті. Ця виборча система була дуже пропорційною і кількість "зайвих" голосів становила тільки 0,8 % від загальної кількості голосів. Прямою протилежністю стали вибори в Лесото у 1993 р., де в умовах класичної мажоритарної виборчої системи при голосуванні за принципом відносної більшості, Партія конгресу Басуто, отримавши 75 % голосів на виборах, здобула всі 65 місць у парламенті. Парламентської опозиції не було зовсім і всі 25 % виборців, які голосували за інші партії, залишилися не представленими взагалі. Аналогічно на виборах у Джибуті в 1992 р. за схемою представницького голосування всі 65 місць у парламенті здобула партія "Народна асамблея за прогрес", яка набрала 75 % голосів. Індекс пропорційності виборчої системи у випадку мажоритарної виборчої формули коливається в Західній Європі навколо 80, а у випадку застосування пропорційної формули – від 86 (Іспанія) до 98 (Австрія, Данія, Німеччина). Значною є різниця у пропорційності і серед систем відносної більшості. Наприклад, результати виборів до американського Конгресу, що відбулися в 1980 р. відрізнялись від показника абсолютної пропорційності на 6 %, в той час як у виборах 1981 р. до Національної Асамблеї у Франції ця різниця становила 21 %. За певних умов непропорційні виборчі системи, такі як голосування за принципом відносної більшості, можуть дати в цілому порівняно пропорційні результати. Так склалося у південноафриканській країні Малаві у 1994 р. Провідна політична партія "Об'єднаний демократичний фронт" отримала на цих виборах 46 % голосів і 48 % місць у парламенті, Партія конгресу Малаві набрала 34 % голосів і здобула 32 % місць, а "Альянс за демократію" набрав 19 % голосів і отримав 20 % місць. Загальний рівень пропорційності був достатньо високим, однак це не була пропорційна система і її не можна відносити до цього виду систем. А проявилось це в тому, що кількість "зайвих" голосів в даному випадку все одно становила майже четвертину всіх голосів виборців. В умовах застосування сімнадцяти систем пропорційного представництва в країнах сталих демократій Європи пропорційність представництва є на 8 % більшою, ніж в умовах систем відносної більшості. Між найпропорційнішою

австрійською системою пропорційного представництва та французькою системою відносної більшості ця різниця становить 20 %, але перевага австрійської системи над системою, за якою у США обирається Конгрес і яка є найбільш пропорційною серед усіх систем відносної більшості, дорівнює 5 %. 2) Рівень пропорційності виборчої системи зростає разом із зростанням величини виборчого округу. Іншими словами, чим більший виборчий округ, тим слабшою є деформація результатів виборів. У країнах, де використовуються великі виборчі округи – Австрії, Нідерландах, Німеччині та Швеції, - показник пропорційності вищий, ніж у Іспанії, де використовують малі виборчі округи. "…зі збільшенням розмірів округу,- зазначають Р. Таагепера та М. Шугарт,- визначають точніше співвідношення між частками голосів, які одержали партії на виборах, та часткою отриманих ними місць". Правдивість цього загалом є очевидною у випадках, в яких здійснено зміну виборчого права, яка полягає у зменшенні кількості виборчих округів. Наприклад, у випадку зменшення кількості одномандатних округів в Ісландії у 1959 р. і заміни їх багатомандатними округами – індекс пропорційності збільшився вчетверо. Подібний ефект зумовила зміна виборчого права в Австрії у 1971 р., де трьохкратне зменшення кількості виборчих округів зумовило досягнення індексу пропорційності близького до ідеалу – 99. Винятком є виборче право Німеччини, в якій високий рівень індексу пропорційності (98) поєднується з малою кількістю округів (2). 3) Рівень пропорційності зростає зі стабілізацією партійної системи і зменшенням ефективної кількості партій. У випадку з мажоритарними системами найбільша деформація має місце в V Республіці у Франції та в Канаді, найменша ж – в США та Великій Британії. У рамках пропорційних виборчих систем найвищий ступінь пропорційності належить Австрії та Німеччині, які є прикладами двохпартійних систем. Натомість найнижчу пропорційність спостерігаємо в Іспанії, Греції, Фінляндії, Норвегії, Португалії, Бельгії та Швейцарії. Є це державами, де ефективна кількість партій перевищує 3. З цього правила є однак певні винятки. Належить до них насамперед Данія, в якій висока ефективна кількість партій (5,4) поєднується з високим рівнем пропорційності (98,0) та Італія до 1994 року (відповідно 5,2 і 95). 4) Зростання рівня пропорційності корелюється з т.зв. вирівнювальним розподілом мандатів, особливо там, де передбачена постійна кількість місць, які розподіляються в такий спосіб. До держав, в яких виборче законодавство зумовило такі наслідки належать Німеччина (50 % мандатів розподіляються таким чином), Данія (20 %), Швеція (11 %) та Норвегія (5 %). За винятком Норвегії, належать вони до групи держав, в яких пропорційність виборчих систем є найвищою. 5) Застосування виборчого бар'єру, всупереч очікуванням, не впливає на зменшення пропорційності виборчих систем. Три держави Західної Європи, в яких величина індексу пропорційності є найвищою (і становить 98), застосовують одночасно виборчі бар'єри: Німеччина – 5 %, Австрія – 4 %, Данія – 3 %. У Швеції та Норвегії, в яких виборчий бар'єр становить 4 %, індекс пропорційності є значно вищим (відповідно 96 і 93) ніж в Іспанії, яка застосовує 3 % виборчий бар'єр.

Підтверджує це гіпотезу, що репресивність виборчого бар'єру буває перебільшеною. Можна далі повідомити, що правдоподібність збільшення величини індексу пропорційності є найвищим у випадку поєднання чотирьох чинників: пропорційної виборчої формули (особливо класичної формули Сен-Лагю); значного розміру виборчого округу; стабілізації багатопартійної системи; застосування принципу вирівнювання розподілу мандатів. Загалом встановлено, що найвищий рівень пропорційності зумовлює поєднання наступних чотирьох факторів: пропорційних виборів, великого виборчого округу, стабілізацією багатопартійної системи та використання другого рівня розподілу мандатів.

Право кубометру (кубічний закон, кубічне правило). Закономірність сформована в 1909 р. Дж. Сміттом для характеристики диспропорційності мажоритарних виборчих систем. Заключається в твердженні, що пропорція мандатів, отриманих двома сильнішими партіями є кубометром пропорції здобутих нею голосів. Скажімо партія, яка виграла загальні вибори: 55 % голосів проти 45 % матиме депутатські місця у співвідношенні 64, 6 % до 35, 6 %. Дальші дослідження М. Г. Кандела і А. Стюарта (1950) довели, що це співвідношення кубів було результатом географічного розподілу голосів, поданих за кожну партію, і що цей збільшуваний ефект дії виборчої системи в Британії мав тенденцію зменшуватись. Слід звернути увагу, що кубічне правило та його узагальнення застосовні тільки до співвідношення голосів між двома провідними партіями. Треті партії, як-от британські ліберал-демократи, набагато більше страждають від недопредставництва, якщо подані за них голоси розподілені рівномірно, натомість концентровані треті партії, як-от ольстерські юніоністи, можуть отримати не менш високу (а то й вищу) частку парламентських місць, ніж частка поданих за них голосів.

Система вирівнювання. Одна з виборчих процедур, яка використовується в пропорційній виборчій системі для "вирівнювання" деформації пропорціоналізму, яка виявляється при розподілі мандатів в окремих територіальних округах. Полягає у тому, що невелика частина мандатів (від десяти до двадцяти відсотків) заздалегідь виділяється для розподілу в загальнодержавному масштабі. Використовується в Данії та Швеції.

3.4. Класифікація виборчих систем за рівнем пропорційності. Більшість дослідників виборчих систем погоджуються, що усі без винятку різновиди пропорційної виборчої системи призводять до деформації результатів виборів. За цим критерієм прийнято виділяти три типи пропорційних виборчих систем: пропорційні системи, які повною мірою реалізують принцип пропорційності; пропорційні системи з недостатнім рівнем пропорційності; пропорційні системи, які застосовують виборчі бар'єри, які суттєво змінюють характер представництва.

Істотно пропорційні виборчі системи. Такі виборчі системи, які достатньо чітко відображають структуру преференцій виборців, виражену в акті голосування. Характеризуються вони досить високим рівнем пропорційності (більше 95), низькою величиною пункту перелому (нижче 10). До цієї групи відносять виборчі системи Австрії, Данії, Німеччини, Голландії, Ірландії і Швеції.

Напівпропорційні виборчі системи. Напівпропорційні системи – це системи, в яких процес розподілу місць в парламенті на основі результатів виборів можна охарактеризувати, як щось середнє між пропорційністю, яку пропонують системи пропорційного представництва, і мажоритарністю, притаманною мажоритарним виборчим системам. Дві найбільш розповсюджені напівпропорційні системи – це система голосування без права передачі голосу іншому кандидату і паралельна (або змішана) система. При голосуванні без права передачі голосу кожен виборець має один голос, але на кожен виборчий округ припадає по кілька місць, що належатимуть кандидатам у депутати, які отримали найбільшу кількість голосів. Це означає, що в чотиримандатному окрузі кандидатові в середньому необхідно отримати трохи більше 20 % голосів, щоб бути обраним. Така система дає змогу обирати кандидатів від політичних партій, які перебувають у меншості, і в цілому покращує пропорційність представництва в парламенті. Паралельні системи використовують схеми як пропорційного голосування, так і мажоритарних округів (один переможець), але на відміну від змішаних систем паралельні системи з їх партійними списками не компенсують диспропорційність, що виникає в мажоритарних округах. Паралельні системи знайшли широке застосування у нових демократичних державах Африки і колишнього Радянського Союзу. Сьогодні 22 країни (або 10 %) світу, де проводяться прямі вибори парламенту, застосовують напівпропорційні системи. Загальна кількість людей, які ними користуються становить близько півмільярда чоловік. Найбільшими країнами, які застосовують класичні паралельні системи є Росія (148 млн. чол.) і Японія (125 млн. чол.).

Системи поміркованої деформації. Виборчі системи, які вирізняються нижчим рівнем пропорційності (від 85 до 94), більш середнім рівнем пункту перелому (в межах від 10 до 25) чи середньою величиною фактору зменшення ефективної кількості партій (від 10 до 20). Виборчі системи цього типу зустрічаємо у Фінляндії, Греції, Норвегії, Португалії та Італії.

Дискримінаційні системи. Такі виборчі системи, які не відповідають структурі преференцій виборців і зумовлюють значну підпрезентацію малих партій. До їх рис відносяться – низький рівень пропорційності (нижче 85), висока величина пункту перелому (більше 25) та високий рівень зменшення ефективної кількості партій (понад 20). До цієї групи належать мажоритарні системи Великобританії і V Республіки у Франції, а також іспанські виборчі

системи, засновані на формулі д'Ондта. Див. Рівень пропорційності виборчих систем.

Класифікація виборчих систем за способом їх становленням. Виборчі системи, де вже реалізовано принцип вільних виборів, можна поділити на три великі категорії: А) виборчі системи, що постали еволюційно й мають тривалу історію. Наприклад, англомовні і скандинавські країни мають тривалу історію вільних виборів, їх виборчі системи існують вже століття і навіть більше. У сучасній політичній термінології існує поняття "країни Заходу", яке стосується 24-х країн з усталеними виборчими системами, а саме: Австралії, Австрії, Бельгії, Великобританії, Греції, Данії, Ізраїлю, Ірландії, Ісландії, Іспанії, Італії, Канади, Люксембургу, Нідерландів, Німеччини, Нової Зеландії, Норвегії, Португалії, США, Швейцарії, Швеції, Франції, Фінляндії та Японії. Ця група країн об'єднує держави, де принцип вільного вибору впроваджено в життя повною мірою. Вибори є підвалиною демократичного процесу; тому-то члени згаданої вище групи характеризуються як країни з демократичним політичним режимом. Б) виборчі системи, що постали внаслідок зміни конституційного ладу кілька десятків років тому. Сьогодні Франція, Німеччина, Італія та Австрія мають тривкі виборчі системи. Але у кожній з цих країн нині діючу конституцію було створено після другої світової війни, і зміна режиму, як правило, супроводжувалася змінами у виборчій системі. Більше того, у процесі різкої еволюції виборча система може проявити інші властивості. Так, у Німеччині під час національних виборів у 1980 р. соціал-демократи і християнські демократи забезпечили собі 87 % голосів і відповідно 89 % місць у парламенті, тоді як у 1949 р. ці цифри становили відповідно 60 % і 67 %, В) виборчі системи, що тільки постали після встановлення нового конституційного ладу. Сьогодні Іспанія, Португалія і Греція проводять вибори на альтернативній основі, але виборча система країни, яка тільки-но впровадила у життя принцип вільного вибору після періоду авторитарного правління, ще не може бути закріплена інституційно у певній мірі. Посткомуністичні країни Європи, поки що не можна віднести до демократичних: це є країни з політичним режимом перехідного типу. Виборчі системи, що застосовуються тут завжди були далекими від виборчих систем західних демократій, які відзначаються конкурентністю боротьби за владу та відкритим характером останньої. Як теоретично, так і на практиці виборча система радянського стилю характеризується як "відбіркова", оскільки вона не припускає наявності в окремому виборчому окрузі більше ніж одного кандидата. Виборчі системи у посткомуністичних країнах сьогодні мають перехідний характер.

Література:

Бебик В. М. Політологія: наука і навчальна дисципліна: Підручник.- К., 2009, Основні види виборчих систем, с. 300-306, Виборча інженерія, с. 413-417.

Білоус А. О. Парламент України: розташування сил. Виборчі системи: світ і Україна.- К., 1995.
Гельман В. Я. Создавая правила игры: российское избирательное законодательство переходного периода // Полис, 1997, № 4, с. 125-147.
Гледдіш К. Першорядність конкретного // Глобальне відродження демократії / За заг. ред. Л. Раймонда і М. Ф. Платтнера.- Львів, 2004, с. 258-270.
Голосов Г. В. Пределы электоральной инженерии: смешанные "несвязанные" избирательные системы в новых демократиях // Полис, 1996, № 4.
Демократичний потенціал пропорційних виборчих систем / С. Конончук, О. Ярош, С. Горобчишина; Укр. Незалеж. Центр політ. Дослідж.- К., 2009.
Дешко Т. Інструментарій аналізу виборчих систем // Наукові записки НаУКМА. Політичні науки, 2005, Т. 45, с. 50-55.
Межпарламентский союз.- Женева, 1993.
Дюверже М. Политические партии.- М., 2000.
Заляев Р. И. Избирательные системы и их возможности в реализации демократического принципа политического представительства // Проблемы политической науки.- Казань, 1994, с. 98-119.
Избирательные системы и партии в буржуазном государстве.- М., 1979.
Избирательные системы мира.- М., 1961.
Избирательные системы. Сравнительное исследование мирового опыта. Збірник виборчих законів країн Центральної та Східної Європи / Міжнародна Фундація Виборчих систем (IFES).- Вашингтон, 2002.
Кіс Т. Виборчі системи та їхні політичні наслідки // Нова Політика, 1996, №№ 2, 4.
Кокс Г. Ціна голосу. Стратегічна координація у виборчих системах світу.- Одеса, 2003.
Кондорсе. Про форму виборів.- Львів, 2004, с. 77-121.
Лейпхарт А. Конституционные альтернативы для новых демократий // Политология. Хрестоматия / Под ред. М. А. Василика.- М., 2000, с. 421-436.
Мазур О. Г. Виборчі системи: світовий досвід.- Луганськ, 1999.
Маклаков В. В. Избирательное право и избирательные системы буржуазных и развивающихся стран. Учебн. Пособие.- М., 1987.
Нолен Д. Избирательные системы // Технология и организация выборных кампаний: зарубежный и отечественный опыт.- М., 1993, с. 54-62.
Поліщук І. Політичні партії як суб'єкти виборчого процесу // Політичний менеджмент, 2005, № 6(15), с. 42-49.
Примуш М. Політичні партії на виборах. Виборче законодавство як засіб організації партійної діяльності // Віче, 2003, № 10, с. 47-52.
Примуш М. Політичні партії та виборчий процес // Право України, 2001, № 3, с. 124- 143.
Пропорційні виборчі системи із відкритими та закритими списками для парламентських та місцевих виборів: матеріали семінару.- К., 2005.
Роль избирательных законов в формировании парламентов Восточной Европы.- http:// www.ndi.ru/ARCHIVE/Russian/Elect_Law/Elect_Law.shtml

Рибачук М. Ф. Політичні партії в Україні та виборчий процес // Вибори і референдуми в Україні: проблеми теорії і практики.- К., 2001, с.62-78.
Романюк А. Оцінка переваг і проблем пропорційної виборчої системи на прикладі країн Західної Європи та у світлі парламентських виборів в Україні у 2006 році // Вибори та демократія, 2006, № 3, с. 7.
Романюк А., Шведа Ю. Партії та електоральна політика.- Львів, 2005, с. 132-169.
Рябов С. Політичні вибори.- К., 1998, с.30-33.
Рыбаков А. В. Избирательное право и избирательные системы // Полис, 1992, № 5-6.
Скрипкина Ж. Б. Избирательные системы и технологии: Учебн. Пособие.- М., 2007.
Сотникова О. Введение в типологию избирательных систем // Ойкумена.- Харьков, 2005, Вып. 3, с. 20-28.
Співак В. І. Політичні партії, виборчі блоки партій, їх правова культура у виборчому процесі // Вибори і референдуми в Україні: проблеми теорії і практики.- К., 2001, с.78-87.
Сучасний виборчий PR / кер. авт. кол. В. В. Лісничий.- К., 2004, с. 42- 48.
Таагпера Р., Шугарт М. С. Описание избирательных систем // Партии и выборы. Хрестоматия / Отв. ред. и сост. Н. В. Анохина, Е. Ю. Мелешкина.- М., 2004, с. 135-133.
Шаповал В. Десятирічна діяльність Центральної виборчої комісії // Вибори та демократія, 2007, № 4, с. 96-103.
Demokracje zachodnioeropejskie. Analiza porownawcza / Pod red. A. Antoszewskiego i R. Herbuta.- Wroclaw: Wyd-wo Wroclawskiego Un-tu, 1997.
Farrel D. Electoral Systems: A Comparative Introduction.- NY: Palgrave, 2001.- XIII.
Ishijama J. T. Electoral Rules and Party Nomination Strategies in Ethnically Cleaved Societies. The Estonian Translational Election of 1990 // Communist and Post-communist studies, 1994, № 27 (2), p. 177-192.
Nohlen D. Prawo wyborcze i system partyjny. O teorii systemow wyborczych.- Warszawa, 2004.
Lijphart A. Electoral Systems and Party Systems: A Study of Twenty-Seven Democracies, 1945-1990.- Oxford: Oxford University Press, 1994.
Pomper G. M. Voters, Elections, and Parties. The Practice of Democratic Theory.- New Brunswick and London: Transaction Publishers, 1992.
Taagepera R., Shugart M. Seats and Votes: The Effects and Deterninants of Electoral Systems.- New Haven: Yale University Press, 1989.
Zubek V. The Threshold of Poland's Transition: 1989 Electoral Campaign as the Last Act of a United Solidarity // Studies in Comparative Communism, 1991, Vol. XXIV, № 4, p. 355-377.

V. ТИПИ ВИБОРЧИХ СИСТЕМ. ВИБОРЧІ СИСТЕМИ СВІТУ.

1. МАЖОРИТАРНА ВИБОРЧА СИСТЕМА.

1.1. Мажоритаризм (принцип більшості). Погляд, що легітимна політична влада виражає волю більшості тих, хто підпорядкований цій владі. Деякі автори вважають, що даний принцип є доречним способом визначення закону чи політичного курсу там, де громадяни не можуть дійти згоди. На думку Джона Локка, "там, де якесь число людей утворюють за згодою кожного індивіда громаду, вони таким чином роблять цю громаду єдиним тілом, що має повноваження діяти як єдине утворення, а це може бути наслідком тільки волі та рішучості більшості. Адже дії кожної громади визначені лише згодою індивідів, що складають її, бо якщо є одне тіло, необхідно, щоб воно рухалось в одному напрямі, отож треба, щоб тіло рухалось туди, куди його скеровує найбільша сила, що є згодою більшості: адже інакше воно не зможе й далі бути одним тілом і діяти як одне тіло…" Інші, скажімо, Ж-Ж. Руссо, стверджували, що воля більшості з більшою ймовірністю правильно визначить, що є загальним добром, ніж воля меншості, й цей погляд має певну підтримку з боку теореми Кондорсе. Але такий результат залежить від того, чи справді більшість націлена на загальне добро, а не на свої фракційні інтереси. Критики зазначають, що, оскільки громадяни не конче мають дбати про загальне добро, просто більшість не завжди буде у згоді з тим, що є об'єктивно справедливим, і це спонукатиме до необхідності певних конституційних обмежень влади більшості. А розвиток сучасної теорії соціального вибору порушив незручне запитання про "волю більшості". Адже теорія соціального вибору припускає: там, де група людей вибирає між більш ніж двома альтернативами, обрана альтернатива, що стала переможцем, може змінюватись залежно від того, які демократичні інституції використовують, щоб із сукупності вподобань окремих індивідів сформувати "соціальний вибір". Воля більшості – це не те, що існує до процесу такого формування, яке відображує її, а радше те, що постає тільки після процесу того формування, і тому інші, начебто розважливі процеси формування можуть витворити іншу волю більшості. Та якщо існує потенційний плюралізм воль більшості для будь-якої групи індивідів, яким властива певна сукупність уподобань, тоді менш ясно, чому котрась конкретна більшість матиме якусь особливу легітимність, що її добачають прихильники мажоритаризму. Елементарні форми мажоритарного представництва з'явились ще до появи демократії та політичних партій у сучасному їх розумінні. Член парламенту розглядався, головним чином, як представник своєї місцевості, маєтку чи громади. У країнах, що застосовують мажоритарну систему, концепція представництва місцевості досі залишається провідною.

1.2. Мажоритарна виборча система (виборча система більшості). Назва цієї системи походить від французького слова magorite, що означає більшість. Це вказує, що за даної системи депутатський мандат отримує кандидат у депутати, який здобув більшість (відносну чи абсолютну) голосів від інших кандидатів, як правило, в одномандатному виборчому окрузі. За цієї системи "переможець отримує все". Інколи дану систему називають "системою першого, хто прийшов до фінішу" ("first past the post"). Мажоритарна система є найдавнішою і протягом тривалого часу була єдиною виборчою системою. Голосування може відбуватись в одномандатних округах, у межах яких обирається по одному представнику, чи багатомандатних, де обирається по кілька представників; округи визначаються таким чином, щоб на кожен округ припадала приблизно однакова кількість виборців; межі виборчих округів найчастіше збігаються з межами адміністративно-територіальних округів; голосування відбувається за конкретні персоналії – одного чи кількох кандидатів відповідно в одномандатних чи багатомандатних округах, внаслідок чого виникають і зміцнюються безпосередні зв'язки між кандидатами і виборцями; виборці можуть голосувати як за незалежних кандидатів, так і за інших; визначення результатів голосування може відбуватися кількома способами. Якщо мажоритарна система використовується у багатомандатних округах, вона називається системою представницького голосування. При такій системі кожен виборець має стільки голосів, скільки місць має бути заповнено, і кандидати з більшою кількістю зібраних голосів отримують місця, незалежно від того, який відсоток голосів вони фактично набрали. До різновидів мажоритарних систем відносять також і систему альтернативного голосування (Австралія) або система голосування у два тури (Франція, Малі), які покликані забезпечити ситуацію, при якій кандидат-переможець має отримати абсолютну більшість голосів (тобто більше 50 %). Кожна з цих систем дає виборцеві, кандидат якого не вийшов у другий тур голосування, можливість проголосувати за іншого кандидата в порядку віддання другорядної переваги, в результаті виграє той, хто отримує більшість голосів у другому турі. Сьогодні мажоритарна виборча система застосовується у трохи більше половини (114 або 54 % від загальної кількості) незалежних держав та напівавтономних територій у світі, де проводяться прямі вибори парламенту. Загалом за мажоритарною системою обираються парламенти, що представляють інтереси 2, 44 млрд. людей (59 % від загальної кількості). Мажоритарна виборча система застосовується у 83 країнах світу. Деякі країни розвинутої демократії досить вдало користуються цією системою, зокрема Великобританія, Нова Зеландія, Франція, США, Канада, Австралія, Іспанія, Португалія, Японія. У ряді посткомуністичних країн (Білорусь, Узбекистан та Туркменістан) теж використовують мажоритарну виборчу систему. Чехія та Словенія також на певному етапі вводили цю систему, але невдовзі відмовились від неї. Мажоритарна система буває однотуровою та двотуровою, абсолютної, кваліфікованої та відносної більшості. Різновидом даної системи є також система "подвійного одночасного голосу". Іноді ці

різновиди використовуються одночасно. Наприклад, у Франції при виборах депутатів парламенту в першому турі голосування застосовується система абсолютної більшості, а в другому – відносної. Такі системи об'єктивно відповідають інтересам великих партій, які тільки й мають реальні можливості забезпечити своїм кандидатам необхідну більшість голосів і провести їх у парламент. Мажоритарна система сприяє виникненню та зміцненню тенденції до формування в країнах, де вона застосовується, двопартійної системи. У Австрії, Ірландії, Португалії, Росії, Україні, Фінляндії, Франції дана система використовується під час президентських виборів.

Переваги та недоліки мажоритарної виборчої системи. Порівняно з іншими типами виборчих систем мажоритарна виборча система має наступні переваги: кандидати у депутати добре знають стан справ у своєму виборчому окрузі, інтереси виборців; виборці, у свою чергу, мають уявлення про те, кому передають свої владні повноваження; на виборах перемагають представники більш впливової політичної сили в державі, що сприяє витісненню з органів влади представників малих партій; мажоритарна система сприяє виникненню і закріпленню тенденції до становлення двопартійності; в умовах стабільної двопартійної системи створюються можливості для формування ефективного і стабільного уряду; дозволяє впливовим, добре організованим партіям перемагати на виборах і створювати однопартійні уряди. Одночасно мажоритарна виборча система не позбавлена й певних недоліків, а саме: невисока результативність, причому тим нижча, чим вища конкуренція кандидатів; значна частина виборців залишається без представництва в органах влади, оскільки при розподілі парламентських мандатів має значення тільки одержання кандидатом більшості голосів, а голоси, віддані іншим кандидатам, не беруться до уваги; дві партії, що набрали приблизно однакову кількість голосів, проводять в органи владу різну кількість кандидатів. Партія, що отримала менше голосів, ніж її суперники, навіть може бути представлена в парламенті більшою кількістю депутатських мандатів. Так, наприклад, сталося в 1958 р. на виборах до Національних зборів Франції. Французька комуністична партія, зібравши в першому турі найбільшу кількість голосів (18,9 %), провела до парламенту лише десятьох депутатів, у той час як Союз за Нову Республіку, набравши у першому турі всього 17, 6 % голосів, отримав 188 місць тобто у 19 разів більше! У Великій Британії на парламентських виборах 1951 р. консерватори, здобувши 48 % підтримки на виборах отримали в палаті громад 312 місць (51,35 %), а лейбористи, здобувши 48,8 % – 295 місць (47,2 %). А на виборах 1974 р. склалась зворотна ситуація: консерватори, набравши 38,8 % голосів отримали 296 мандатів у палаті громад (46, 6 %), а лейбористи, зібравши 37,5 %, забезпечили собі 301 місце (47,4 %). У 1983 р. в ході парламентських виборів в Англії 25 % (7,8 млн.) голосів в масштабі країни отримала третя партія – "Альянс" (яка об'єднала Ліберальну та Соціал-демократичну партії). При цьому "Альянс" отримав всього лише 23 парламентських мандати, а

Лейбористська партія Сполученого Королівства отримавши підтримку 8,5 млн. виборців здобула 209 парламентських місць (в 9 разів більше ніж “Альянс”!). З появою політичних партій та усвідомленням суспільством їх виключного значення в процесі виборів та діяльності вищих органів виникла необхідність посилення стабільності законодавчої і виконавчої гілок влади, внаслідок чого перевага у механізмі виборчого процесу все більше надається ефективності, навіть якщо порушується принцип справедливості.

1.3. Мажоритарні системи абсолютної, відносної та кваліфікованої більшості.

Мажоритарна система абсолютної більшості. Різновид мажоритарної виборчої системи. За системи абсолютної більшості обраним вважається той кандидат у депутати, що одержав більше п’ятдесяти відсотків від загальної кількості поданих в окрузі голосів, тобто користується абсолютною підтримкою виборців, які голосували. З огляду на спосіб функціонування такої системи вирізняють два її різновиди: мажоритарна система повторного голосування та мажоритарна система альтернативного (пільгового) голосування. Якщо жоден з кандидатів не набирає такої кількості голосів, проводиться другий тур, у якому змагаються два кандидата, що набрали найбільшу кількість голосів у першому турі. У другому турі для перемоги найчастіше слід отримати відносну більшість, іноді – абсолютну. У Франції та Конго діє мажоритарна система абсолютної більшості з простою більшістю у другому турі. Схожий варіант був і в Україні, а також зараз є в Білорусі та Гаїті, де в друге коло входять двоє найсильніших кандидатів, якщо в першому жоден не здобув абсолютної більшості голосів. За такою системою, зокрема, визначаються результати виборів до нижньої палати парламенту Франції, а також у ФРН, Еквадорі, Білорусі, США, Великій Британії. Класичним прикладом цього типу виборчої системи є Франція, де вся держава, поділена рівно на таку кількість виборчих округів, скільки мандатів повинен отримати парламент. Отже в кожному окрузі має бути визначений один кандидат. Оскільки активність виборців у другому турі помітно знижується, законодавство часто не встановлює ніяких бар’єрів, що мають місце при першому турі голосування. Іншим способом, яким долається нерезультативність системи абсолютної більшості вже у першому турі виборів, є альтернативне голосування. Система абсолютної більшості відкриває значний простір для політичних коаліцій. При цьому в невигідній ситуації виявляються ті кандидати та політичні партії, які не мають значного коаліційного потенціалу. Так, на виборах 1958 р. у Франції комуністи, що набрали в першому турі найбільше число голосів – 3, 88 млн. отримали в парламенті лише 10 місць, а голлістська партія (3,66 млн.) – 188.

Мажоритарна система відносної (звичайної) більшості (мажоритарна однотурова система, вестмінстерська система). За правилами такої системи обраним у виборчому окрузі вважається той кандидат у депутати

(або партійний список), який набрав більше голосів, ніж кожний окремий його конкурент, хоча і менше половини всіх поданих в окрузі голосів. Система відносної більшості є простою і легко зрозумілою: кожний виборець має один голос; він ставить хрестик напроти прізвища одного кандидата; від кожного округу обирається один депутат; перемагає той кандидат, який набирає найбільше голосів незалежно від того, чи становить їхня кількість загальну більшість від усіх поданих голосів. Така виборча система ще з XVIII ст. прийнята на парламентських виборах у Великобританії і США. З часом вона була пристосована для політичних потреб більшості інших англомовних країн. Нині вона використовується при виборах нижньої палати парламенту Сполученого Королівства, де лише з 1950 р. в загальнонаціональних масштабах застосовується принцип одномандатного округу. Система відносної більшості, як правило, діє при використанні одномантаних округів. Виняток становить система голосування обоймою, де число голосів кожного виборця дорівнює числу кандидатів, що мусить бути обране від даного округу. Ця система використовується у Великобританії на виборах до органів місцевого самоврядування. Кандидатів у депутати номінують політичні партії. Вона значною мірою була пов'язана з територіальним представництвом. На початку парламентарі були представниками територіальних виборчих округів, а не певних поглядів і позицій чи, тим більше, політичних партій. Таке розуміння народного представництва утвердилось і в американських колоніях. Система відносної більшості, на думку М. Дюверже, сприяє формуванню двопартійної системи. Суть виборчої системи відносної більшості веде до того, що винагороджує вона ті політичні партії, що здатні до перемоги над своїми конкурентами в якомога більшій кількості виборчих округів, незалежно від кількості голосів отриманих на рівні держави. У класичній версії переможець виборів повинен отримати мінімум один голос більше ніж будь-хто з-поміж конкурентів більш ніж в половині округів. Фактично це веде до вилучення зі змагання тих угруповань, які концентруються в одному чи кількох регіонах. Треті партії, почасти невеликі і теритріально розпорошені, фактично позбавлені будь-яких шансів на політичний успіх. Є це системою пристосованою до ситуації, у котрій між собою змагаються дві сильні, загальнонаціональні політичні партії, як у Великобританії чи в США. Проте мажоритарна система далеко не завжди є ворогом партій другого ешелону. Особливо це стосується регіонально зосереджених партій, які можуть одержати неадекватно велику, відносно зібраних по всій країні голосів, кількість парламентських місць. Очевидно, найбільше потерпають від мажоритарної системи ті партії, які виражають інтереси меншості і чиї прихильники розпорошені територіально. Після поразки у Другій світовій війні подібну англо-американську модель виборчої системи запозичила й Японія. Проте особливість Японії полягає в тому, що тут мажоритарна система виборів, на відміну від Англії чи США, не привела до утворення двопартійної системи. В усякому разі Ліберально-демократична партія Японії править тут одноосібно ось уже 36 років. Причиною цього є особливості поділу країни на виборчі округи. На відміну

від Великобританії чи Франції, де на кожен виборчий округ передбачено лише один мандат, тут виділено кілька мандатів; при цьому їхнє число в сільських виборчих округах вище, ніж у міських. Мажоритарна виборча система відносної більшості завжди результативна, оскільки завжди хтось набирає відносну більшість голосів. Недоліком системи є те, що вона не виключає певного (часом значного) перекручення волі виборців. Справжнє співвідношення сил у суспільстві тут порушується, коли відбувається перетворення голосів виборців на місця в парламенті. За умов мажоритарної системи парламентська більшість може репрезентувати меншість з числа громадян, що взяли участь у голосуванні. Більше того, партія, яка завоювала більшість місць в парламенті за кількістю поданих за неї голосів може поступатися іншій партії. Така ситуація склалася після виборів 1951 р. і 1974 р. у Великобританії. Найбільше страждає від такого типу виборчої системи "третя партія" – Ліберальних демократів. Так, якщо б на парламентських виборах 2001 р. застосовувалась система пропорційного представництва вона б могла отримати 120 депутатських мандатів, а вона отримала всього 52, тобто її втрати становлять більше 50 %. При застосуванні правил мажоритарної системи відносної більшості теоретично можливо і таке, коли одна з партій в масштабах всієї країни одержить, порівняно з конкурентами, найбільшу кількість голосів, але разом з тим не здобуде жодного мандата. Прихильники цієї виборчої системи відзначають, що вона сприяє утворенню стабільних парламентів і урядів. Однак така стабільність має штучний характер, не кажучи вже про те, що вибори до парламенту будуть далекі від реального представництва і можуть дати спотворену картину співвідношення суспільно-політичних сил. При цьому, якщо в окрузі висунуто лише одного кандидата, голосування взагалі може не відбутися. Для обрання цього кандидата достатньо його особистого голосу, а це вже спричиняє ситуацію абсурду. В умовах посилення партій та відмирання старих ідей територіального представництва, посилання на забезпечення представництва місцевих громад більше не могло слугувати надійним захистом системи відносної більшості, і остання швидко перетворилася на об'єкт критики з боку прихильників пропорційної виборчої системи. Однак сьогодні ця система є найпоширенішою. Вона застосовується, наприклад, в Австрії, Австралії та ПАР. Система відносної більшості, як така, що змушує виборця однозначно визначитися щодо власних пріоритетів, розглядається як засіб забезпечення стабільного та ефективного правління. Прийнято вважати, що вона значно зменшує шанси на успіх малих партій, якщо тільки ці партії не характеризуються високою територіальною концентрацією, відтак сприяє формуванню двопартійної системи та поміркованого уряду. Щоправда у післявоєнний час лише Нова Зеландія майже постійно мала двопартійний законодавчий орган. Сьогодні у Великобританії – країні, що завжди розглядалась як приклад двопартійної системи - до парламенту входять члени шотландської, уельської та чотирьох ольстерських партій (всі вони мають високу територіальну зосередженість), а також традиційно "третьої", Ліберальної партії. У парламентах шести країн Заходу, що застосовують цю

виборчу систему (Австралія, Великобританія, Канада, Нова Зеландія, Франція та Японія), представлено від трьох до дев'яти партій. У країні, яка містить у собі територіальні чи етнічні суперечності і політична культура якої не є однорідною, ця система тягне за собою територіально зосереджену підтримку різних політичних сил та підігріває територіальні питання за рахунок соціально-економічних питань, як це відбувається, наприклад, у Канаді. Отже, система відносної більшості є менш придатною для застосування у нестабільних фрагментованих суспільствах. Головною передумовою її успіху є наявність консенсусу стосовно базових питань суспільного життя; зсіцнити ж його ця система здатна вже власними силами. Сьогодні даний тип виборчої системи використовують у 68 з 211 країн, що застосовують прямі вибори в парламент, а це 32 % від загальної кількості країн. Вона є напопулярнішою серед існуючих різновидів виборчих систем. Нею користуються майже вдвічі більше виборців, ніж пропорційною виборчою системою – 1.849 млн. чол, з яких 913 млн. виборці Індії та 263 млн. – виборці США. Мажоритарна система відносної більшості становить приблизно 30-45 % всіх виборчих систем у Африці, Азії, на Близькому Сході і в обох Америках (переважно в Північній Америці і на Карибах). Ця система менш поширена в Європі та країнах колишнього Радянського Союзу, але домінує в острівних державах і на території Океанії. Поруч з Великобританією найбільш вивченими прикладами цієї системи є Канада, Індія, Нова Зеландія і Сполучені Штати Америки, хоча Нова Зеландія у 1993 р. перейшла до пропорційної системи виборів за схемою змішаного голосування. Голосування відносною більшістю також використовується в більш як десяти країнах, розташованих на Карибських островах, а також в Латинській Америці в державі Беліз (колишня Гайана), в десяти країнах Азії (Пакистані, Бангладеш, Непалі, Малайзії) і у багатьох острівних державах на півдні тихоокеанського регіону. У Африці ця система використовується у 18 країнах, переважно колишніх Британських колоніях.

Мажоритарна система кваліфікованої більшості. Різновид мажоритарної виборчої системи. Застосовується в Італії на виборах до верхньої палати парламенту. Члени цієї палати вважаються обраними тоді, коли за них подано не менше шістдесяти п'яти відсотків голосів від загального числа тих, хто брав участь у виборах. У Франції згідно з Французьким Виборчим Кодексом кандидат-переможець повинен отримати голоси чверті внесених до списків виборців. А у випадку рівності набраних голосів обраним вважається старший за віком кандидат.

1.4. Мажоритарні однотурові та двотурові системи. Результат застосування мажоритарної системи значною мірою залежить не лише від кількості зібраних нею голосів, але й від того, як ці голоси розподіляються за округами, особливо це стосується системи відносної більшості. Не менш важливою є також і здатність створювати вдалі альянси. Жодна система, яка використовує одномандатні округи, не може забезпечити пропорційне

представництво політичних об'єднань і на практиці це призводить до ігнорування позиції виборця. Через це існує серйозне протистояння між ідеями територіального та пропорційного представництва.

Мажоритарна однотурова система. При однотуровій системі голосування у одномандатному окрузі переможцем стає кандидат, який набрав найбільшу кількість голосів (мажоритарна система відносної більшості) або у багатомандатному окрузі голоси розподіляються відповідно до преференцій виборців (система альтернативного голосування).

Мажоритарна двотурова система (мажоритарна система повторного голосування, двобюлетнева система, відносно мажоритарна система). Мажоритарна система з двома турами голосувань передбачає, що переможця виборів по одномандатному округу можна визначити за результатами першого туру, якщо хтось з кандидатів набере більше 50 % голосів. Оскільки такого результату важко досягнути у першому турі, то така виборча система передбачає проведення другого туру (перебалотування). На президентських виборах до другого туру потрапляють кандидати, які за результатами першого туру посіли два перших місця. Законодавство деяких країн передбачає також можливість так званого розколу голосів. Деякі автори схильні вважати мажоритарну двотурову систему окремим типом виборчих систем, яка дозволяє виборцям голосувати двічі й переорієнтувати свої симпатії, враховуючи результати першого туру. Наявність другого туру робить дану систему більш гнучкою й наближає її як до мажоритарної так і до пропорційної. Позитивним ефектом такої системи є усунення від розподілу парламентських місць антисистемні партії, навіть якщо у першому турі вони й здобули підтримку виборців. У другому турі переважна більшість виборців зазвичай підтримує помірковані просистемні партії. Перед початком другого туру для того, щоб отримати перемогу політичні партії змушені проявляти "партійну гнучкість" і домовлятися між собою. Такі системи використовуються для проведення виборів до національних парламентів у 30 країнах світу, але найчастіше за цією схемою проводяться президентські вибори. У парламентських виборах дана виборча система застосовувалась у Швейцарії до 1900 р., в Австрії, Голландії, Італії до 1918 р., а також у Франції у Третій та П'ятій Республіках. Крім Франції, ця система використовується у багатьох інших незалежних державах, які перебувають у територіальному підпорядкуванні Французької Республіки, або історично знаходиться під її впливом. У франкомовній Африці на південь від Сахари ця система використовується у Центральноафриканській Республіці, Малі, Того, Чаді, Габоні, Мавританії, Конго, а у північній Африці – в Єгипті, Кубі, Гаїті, Ірані, Кірібаті і на Коморських островах. З пострадянських країн цю систему використовують Білорусь, Киргизстан, Македонія, Молдова, Таджикистан, Узбекситан, колись Україна. Майже третина всіх країн СНД і Східної Європи застосовують виборчу модель голосування у два тури. Досить закономірно й те, що у Західній Європі, крім Франції, ця система використовується у

Монако. У Албанії й Литві в рамках їхніх паралельних систем вибори у два тури співіснують з пропорційними виборами за партійними списками, а Угорщина з її змішаною виборчою системою використовує голосування у два тури для визначення переможців у мажоритарних виборчих округах. Дана система голосування посідає третє місце за популярністю серед 211 країн світу. Однак вона є досить складною з точки зору організаційного забезпечення, бо незабаром після першого туру необхідно проводити другий тур, а це збільшує вартість всього виборчого процесу і час між проведенням виборів та оголошенням результатів, що може призвести до нестабільності й невизначеності. Ця система також покладає додаткове навантаження на виборця, і часом спостерігається суттєве зниження активності виборців між першим і другим туром голосування. До того ж, ця система зберігає багато недоліків голосування за принципом відносної більшості, залишаючись при цьому не такою простою у застосуванні. Дослідження показали, що система голосування у два тури у Франції призводить до найбільш диспропорційних результатів виборів серед усіх демократичних держав Заходу. Одночасно слід вказати й на певні переваги цієї системи. По-перше, і це найголовніше, вона дає виборцям другу можливість проголосувати за кандидата на свій вибір чи навіть змінити свою думку й віддати голос в другому турі за іншого кандидата. Цим система голосування у два тури схожа на системи голосування з преференціями. По-друге, система заохочує до об’єднання різних інтересів, що відстоюються кандидатами, які вийшли до другого туру, стимулюючи таким чином переговори між ними та політичними партіями. Ця система також дає змогу партіям і виборцям відреагувати на можливі зміни на політичній арені між першим і другим турами голосування. Крім того, система голосування у два тури зводить до мінімуму проблему “розколу” електорату, притаманну голосуванню за принципом відносної більшості, коли дві схожі партії розтягують між собою голоси виборців, відкриваючи менш популярному кандидату шлях до перемоги. І нарешті, оскільки в другому турі виборці не повинні визначати порядок кандидатів, ця система, на відміну від системи альтернативного голосування чи система голосування з правом передачі голосу іншому кандидату, більш придатна для країн із низьким рівнем грамотності серед населення.

Двотурова система відносної більшості. Різновид мажоритарної виборчої системи відносної більшості. Застосовується у французькій П’ятій Республіці. Замість того, щоб проводити одноразову й остаточну градацію кандидатів у депутати, французькі виборці отримують можливість визначитись щодо свого вибору у двох голосуваннях. За результатами першого голосування визначаються кандидати, які зможуть продовжити боротьбу у другому турі. За найбільш жорсткими правилами таке право отримують лише два кандидати, які за результатами першого голосування посіли перше і друге місця; це має сприяти одержанню одним із них абсолютної більшості голосів. Саме такий механізм діє відносно другого туру президентських виборів у Франції, а також у багатьох виборах губернаторів

на півдні Америки. Так, за часів Третьої Французької Республіки у другому турі міг брати участь кожен кандидат у депутати незалежно від того, чи балотувався він у першому турі. Зараз на виборах до французької Асамблеї для продовження боротьби необхідно набрати щонайменше 12,5 % голосів усіх зареєстрованих у виборчому окрузі виборців. Практично, повторне голосування дуже часто іде лише по двох кандидатурах. Дана система дає партіям та їх кандидатам простір для маневру між першим та другим турами виборів.

Дані системи заохочують утворення партійних блоків та широку міжпартійну співпрацю, у той час як за системи відносної більшості єдиною можливою формою блокування є узгоджене висунення кандидатів, тобто присутність у кожному окрузі лише одного представника даного партійного альянсу. З огляду на це даотурова система передбачає ширший вибір кандидатів. Водночас згадані системи сприяють нейтралізації ”позасистемних” партій, які не спроможні ані знайти собі місце в існуючих блоках, ані утворити їх самі; до 1914 р. це відчували на собі німецькі соціал-демократи, а одразу після 1958 р. (та з новою силою у 80-х рр.) – французькі комуністи.

1.5. Різновиди мажоритарних систем за типом голосування.

Мажоритарна система альтернативного (пільгового) голосування (мажоритарно-преференційна виборча система). Різновид мажоритарної виборчої системи абсолютної більшості з преференціями по одномандатному виборчому округу. Дана система є досить складною для використання. Виборці голосують за одного кандидата у депутати, відзначаючи в той же час позитивні якості інших (преференції). Вона вимагає від виборця поставити одиницю навпроти прізвища кандидата, якому той віддає найбільшу перевагу, після чого виборець може (а в Австралії мусить) проставити біля прізвищ решти кандидатів цифри 2, 3, 4 і т. д., тим самим визначаючи ступінь прихильності до того чи іншого кандидата. Повторні вибори в такому разі не проводяться. Спочатку підраховуються перші преференції, і якщо хтось з кандидатів одержує на свою користь абсолютну більшість (50 % + 1), він вважається обраним. Якщо при першому підрахунку голосів жоден з кандидатів не набирає абсолютної більшості, першим з гри вибуває той, хто набрав найменшу кількість голосів, а потім проводиться повторний підрахунок, у ході якого відбувається поступова передача голосів кандидата, що вибув, іншим кандидатам. Дана процедура повторюється доти, доки в результаті такої передачі голосів один з кандидатів не набирає абсолютної більшості. Суть такої системи можна проілюструвати наступним прикладом: у певному виборчому окрузі боротьбу за депутатський мандат ведуть шість кандидатів. Проголосували 109269 виборців, отже, необхідна кількість голосів становить 54635. Згадані кандидати отримали у виборчих списках таку кількість “перших місць”: A – 29147, B – 20448, C – 18991, D – 18307, E – 13171, F – 9205. Отже, жоден із кандидатів не отримав необхідної для

перемоги кількості голосів виборців. За цієї ситуації вилучається кандидат з найменшою підтримкою - F, а отримані ним голоси виборців (9205) розподіляються між іншими кандидатами з огляду на отримані ними “другі місця”. У результаті А отримав 886 голосів і має 30033, В + 2770 = 23218, С + 1348 = 20339, D + 3501 = 21808, Е + 824 = 13995. У цьому “раунді” із підрахунку голосів вилучається кандидат Е, а отримані ним голоси знову розподіляються між рештою претендентів. У результаті багаторазового повторення цієї операції мандат остаточно дістається кандидату С, незважаючи на те, що за підрахунку “перших місць” він був лише на третій позиції. Система альтернативного голосування надає другій преференції силу голосу тільки в тому разі, коли перша є безперспективною і жоден з кандидатів одразу не одержує підтримки абсолютної більшості виборців. Дана система дозволяє виборцеві підтримати інші бажані кандидатури, не зашкоджуючи при цьому шансам свого пріоритетного кандидата. Ця виборча система, припускаючи кількаваріантний вибір, дає можливість уникнути додаткового голосування. У політичному розумінні альтернативна система є досить суперечливою. Перш за все тому, що друга чи навіть третя преференція ототожнюється з першою, пріоритетною. Крім того, в умовах суперечностей між лівими і правими силами виборці як тієї, так і іншої орієнтації зупиняють свій другий за пріоритетом вибір на кандидаті-центристі. Нарешті, ця система, за певних політичних обставин може легко перекручувати реальні політичні розклади. Система альтернативного голосування не допускає одержання більшості парламентських місць партією, яка не спроможна забезпечити собі другі преференції прихильників інших партій. Тому деколи кажуть, що ця система найбільше підходить для сильно розділених суспільств, бо вона може змусити кандидатів шукати підтримки не лише серед своїх прямих прихильників, але й серед тих, хто може вказати на них на виборах як альтернативних кандидатів. Щоб залучитися такою “альтернативною” підтримкою, кандидати повинні пропонувати широкі центристські передвиборчі програми, а не зосереджуватися на обмеженому колі сепаратистських чи екстремістських питань. Крім того, завдяки вимозі про отримання кандидатами підтримки більшості, ця система розширює суспільну підтримку кандидатів-переможців, тим самим посилюючи усвідомлення її легітимності. Разом з тим, альтернативне голосування має низку недоліків. По-перше, для ефективного застосування цієї системи необхідно, щоб виборці були принаймні писемними й вміли рахувати, а через те, що голосування проходить в одномандатних округах, його результати можуть бути диспропорційними порівняно з системами пропорційного представництва. По-друге, навряд чи система альтернативного голосування сприятиме взаємному зближенню різних груп у дуже розрізнених суспільствах, де різні етнічні групи компактно проживають на окремих територіях, і, вона також не виправдовує себе при застосуванні у великих багатомандатних округах. (Єдиним винятком є Науру, де дещо модифікована система альтернативного голосування використовується переважно у двомандатних округах.

Кандидатури другої, третьої черги і т. д. отримують певну частку голосу. Кандидат, вказаний у бюлетені першим, отримує один повний голос, другий отримує півголоса, третій – третину голосу і т. д. Якщо ніхто з кандидатів не отримав абсолютної більшості голосів першої черги, то голоси інших черг сумуються, і переможцем вважається той, у кого в результаті буде найбільша кількість голосів). З іншого боку, досвід використання системи альтернативного голосування у Папуа-Новій Гвінеї та Австралії свідчить, що ця система сприяє врівноваженій центристській політиці, дає можливість об'єднувати різні інтереси, і в сприятливому суспільному контексті може стати потужним стимулом для політики злагоди і співробітництва. Сьогодні дану виборчу систему використовують лише в Австралії та Науру, а також на президентських виборах в Ірландії й охоплює вона лише 18 млн. чол. Ця система використовувалась також для проведення загальних виборів у Папуа-Новій Гвінеї протягом 1964-1975 рр., а в 1996 р. її було рекомендовано як нову виборчу систему для Фіджі. Отже, ця система є прикладом регіонального поширення виборчих систем: дотепер ця система існувала лише в межах Океанії і швидше за все ця тенденція спостерігатиметься і в майбутньому.

Мажоритарна система з правом передачі голосу іншому кандидату. Різновид мажоритарної виборчої системи. Вона застосовується лише у Ірландії в 1921 р. та на Мальті з 1947 р., де проживає 4 млн. чол. Один раз її також застосовували в Естонії у 1990 р. Цю систему також використовують в Австралії для виборів до Палати зборів Тасманії, Законодавчих зборів столичної території і федерального Сенату Австралії, а також для місцевих виборів у Північній Ірландії. Основні принципи системи винайшли у XIX ст. Томас Гер з Великобританії та Карл Андре з Данії незалежно один від одного. У цій системі використовуються багатомандатні виборчі округи і виборці визначають у виборчих бюлетенях порядок, у якому вони віддають перевагу запропонованим кандидатам, так як це робиться за системи альтернативного голосування. У більшості випадків така класифікація кандидатів є факультативною, і виборці не зобов'язані розставляти всіх кандидатів в порядку віддання переваги; виборець може поставити позначку тільки поряд з прізвищем одного кандидата. Після підрахунку всіх голосів першого порядку, визначається квота голосів, необхідних для обрання одного кандидата (виборчий метр). Квота визначається за простою формулою:

$$\text{Êâîòà} = \frac{\text{Ê}^3\text{ëüê}^3\text{ñòü ãîëîñ}^3\text{â}}{\text{Ê}^3\text{ëüê}^3\text{ñòü ì}^3\text{ñöü} + 1} + 1.$$

На першому етапі підрахунку необхідно встановити загальну кількість голосів першого порядку, відданих за кожного кандидата. Кандидат, який отримав голосів першого порядку не менше, ніж передбачено квотою, одразу ж вважається обраним. Якщо ніхто не набрав квоти, то кандидат з найменшою кількістю голосів першого порядку вибуває, а його голоси другого порядку розподіляються між іншими кандидатами. Разом з тим,

надлишок голосів обраних кандидатів (тобто голоси надміру квоти) перерозподіляються між кандидатами другого порядку, вказаного в бюлетенях. Для справедливості всі бюлетені кандидата перерозподіляються, але голоси діляться у процентному співвідношенні, так щоб у сумі перерозподілені голоси дорівнювали надлишку, що утворився у кандидата (крім Республіки Ірландії, де використовується так званий "зважений вибір"). З точки зору механізму відбору представників, ця система є, мабуть, найскладнішою з усіх виборчих систем. Вона дає можливість обирати як між партіями, так і між окремими кандидатами від партій. Остаточні результати також є досить пропорційними, а оскільки при цій системі виборчі округи є переважно невеликими, то зберігається важливий географічний зв'язок між виборцями і їх представниками. Крім того, виборці можуть впливати на склад післявиборчих коаліцій, як, наприклад, в Ірландії, і через взаємний обмін голосами другої, третьої черги і т. д. Ця система стимулює міжпартійний діалог. Система голосування з правом передачі голосу іншому кандидату також дає більше шансів популярним незалежним кандидатам, ніж система партійних списків, бо виборці обирають радше кандидатів, а не партії (хоча до цієї системи можна додати і компонент голосування за партійними списками; саме так обирається Сенат в Австралії). Разом з тим, цю систему часто критикують за те, що голосування в порядку віддання переваги зовсім незнайоме багатьом країнам і вимагає певного рівня грамотності та вміння рахувати. Схема підрахунку голосів у цій системі є досить складною, і це також вважається її недоліком. Цій системі притаманні недоліки, характерні загалом для пропорційних парламентських виборів, зокрема, те, що за певних обставин посилюється влада малих партій, що представляють меншість. Більш того, інколи ця система, на відміну від пропорційних виборів за партійними списками, може спричиняти внутрішню фрагментацію політичних партій, бо під час виборів члени однієї партії фактично змагаються за голоси як між собою, так і з опозицією. Частина парламентарів стверджує, що діюча система змушує їх витрачати надто багато часу на розгляд скарг окремих громадян та груп громадян з їхніх округів, бо тільки так можна розраховувати на переобрання. Але це відволікає їх від вирішення власне політичних і парламентських питань, і тому не йде на користь загальнодержавним інтересам. Також існує думка, що виборча система, яка послаблює зв'язок між депутатми та виборцями і таким чином знімає стимул працювати на потреби округу, може привести в політику більш яскравих особистостей. Слід однак зазначити, що багато критичних зауважень не виправдовують себе на практиці. Вибори з правом передачі голосу іншому кандидату в Ірландії, на Мальті та Тасманії допомагають сформувати стабільний, легітимний уряд з представників однієї чи двох основних партій. У Ірландії не виникало проблем зі стабільністю та ефективністю уряду. Багато років при владі тут перебував уряд, сформований однією найбільшою партією "Фіанна Фейл", і лише інколи уряд формувався коаліцією, створеною іншими двома великими партіями. У останні роки через послаблення позицій "Фіанна Фейл" та появу низки малих партій

коаліційний уряд став нормою. З 1989 р. кожна з найбільших п'яти партій, тобто тих, які набрали більше 2 % голосів на виборах, побувала при владі принаймні два роки. Сформований уряд, як правило, працює достатньо довго – в середньому три роки. У 1959 і 1968 рр. в Ірландії за ініціативою правлячої партії "Фіанна Фейл" було проведено два референдуми з метою заміни даної виборчої системи на британську мажоритарну систему відносної більшості. Однак у обох випадках ця ініціатива не була підтримана населенням.

Мажоритарна система з голосуванням обмеженою кількістю голосів. Мажоритарна система голосування у багатомандатних округах, де виборець має більше одного голосу, але менше загальної кількості кандидатів, яких треба обрати. Голоси підраховуються так само, як і при голосуванні за принципом відносної більшості, тобто перемагає кандидат, який отримує найбільшу кількість голосів.

Мажоритарна система "подвійного одночасного голосу." Різновид мажоритарної виборчої системи, яка застосовується на президентських виборах в Уругваї та Гондурасі. Дана система використовується в ситуаціях, коли від політичної партії виставляється одразу декілька кандидатів. Переможцем стає той з кандидатів від партії, який отримує найбільшу кількість голосів.

Мажоритарна система представницького голосування. Представницьке голосування – це те саме голосування за принципом відносної більшості тільки у багатомандатних округах. Кожному виборцеві дається стільки голосів, скільки мандатів виділено на відповідний округ і голосувати, як правило, можна за незалежних депутатів, незважаючи на їх партійну приналежність. У більшості систем представницького голосування виборець може використати стільки голосів, скільки бажає. Використовується у 13 країнах та підпорядкованих територіях, тобто у 6 % країн, що застосовують прямі вибори парламенту, населення яких складає 143 млн. чол. або 3 % всього населення земної кулі. Застосовується у Палестині, Лаосі, Таїланді, Кувейті, Філліпінах на Мальдівських і Віргінських островах, о-ві. Маврикій. Одна третя держав, у яких використовується система представницького голосування, знаходяться в Азії. Ця система також використовувалася в Йорданії у 1989 р. і в Монголії у 1992 р., але в цих країнах її було змінено з огляду на певні проблеми пов'язані з наслідками її запровадження. До 1945 р. декілька місць у Палаті общин парламенту Великобританії, зокрема так звані "університетські" місця, заповнювалися за системою представницького голосування. Систему представницького голосування часто хвалять за те, що вона дає виборцеві змогу голосувати за окремих кандидатів, забезпечує можливість поділити країну на округи, які мають розумні географічні межі, і одночасно підвищує роль політичних партій та сприяє зміцненню тих партій, які демонструють узгодженість дій і організаційну єдність. Але якщо виборці віддають всі свої голоси за кандидатів однієї партії (кумулятивне

голосування), як це часто буває, тоді ця система ще більше загострює мінуси системи голосування за принципом відносної більшості, особливо її диспропорційність. Наприклад, у Маврикії в 1982 і 1995 рр. колишня опозиція виграла всі місця в парламенті, хоч отримала на виборах лише 64 % і 65 % голосів виборців відповідно. Це створює величезні труднощі для ефективного функціонування парламентської системи, що позначається на засадах формування уряду і діяльності опозиції. Через аналогічні причини Філіппіни відходять від цієї системи голосування до голосування за партійними списками.

2. ПРОПОРЦІЙНА ВИБОРЧА СИСТЕМА.

2.1. Пропорційність (принцип пропорційного представництва). З лат. Proporcionalis – той, що має правильне співвідношення. Принцип представлення через окремі групи інтересів ширших суспільних утворень. Схема, з допомогою якої прагнуть забезпечити, щоб кожна фракція, група й партія всього загалу виборців була репрезентована у виборній асамблеї чи комітеті пропорційно до свого розміру. Розглядається як основний принцип пропорційної виборчої системи. За пропорційної системи виборний законодавчий орган представляє собою макет усього суспільства, представляючи різні інтереси, погляди на та партійну ідентифікацію адекватно до реального розкладу сил. Така система сприяє зростанню політичної ваги партій, які представляють існуючі меншини. Депутатські мандати розподіляються тут пропорційно, відповідно до загальної кількості зібраних кандидатами, партіями та виборчими блоками голосів. Такий механізм забезпечує справедливе політичне представництво, а отже, і представницький уряд. Пропорційне представництво також сприяє зростанню політичної соціалізації, тим самим знижуючи відчуженість громадян від політичного процесу. Вважається, що вперше принцип пропорційності обґрунтував французький політичний діяч, граф Г. Мірабо (1749-1791) у 1789 р. Внаслідок застосування даного принципу парламент має більш-менш адекватно відображати існуючу в суспільстві систему політичних переконань і преференцій. Принцип пропорційності надзвичайно добре узгоджується з головною засадою демократії – плюралізмом ідей і правом більшості. Концепція пропорційності напрочуд невловима (що становить одну з причин, чому так багато схем пропорційного представництва). Про наслідки пропорційного представництва багато сперечаються, є й суперечки з приводу її доцільності. Соціологічний закон Дюверже утверджує зв’язок між мажоритарною виборчою системою і двопартійною системою, а також між пропорційним представництвом та багатопартійною системою. Другий зв’язок слабший за перший. Проте більшість аргументів на користь пропорційного представництва спираються на погляд, що цей зв’язок справді існує. Натомість опоненти пропорційного представництва стверджують, що воно призводить до нестабільності й безвідповідального урядування, а його прихильники заявляють, що всі

альтернативи несправедливі. Отже, одностайності в цьому питанні не існує. Конструктивний аргумент про бажаність пропорційного представництва у будь-якому випадку слід зосереджувати на тому, чи існує ймовірність, що в даному випадку друга частина закону Дюверже зберігає слушність, на тому, чи існувала б яка-небудь тенденція до багатопартійності незалежно від пропорційного представництва, а також на тому, якому намірові відповідає дана виборча схема: обрати представницький орган чи ухвалювати постанови. Якщо йдеться про другий намір, ті, хто пише про правила голосування, повинні шукати радше якогось мажоритарного, ніж пропорційного принципу. Але абсолютний пропорцірналізм може існувати як теоретичний ідеал, концептуально пов'язаний з ідеальною демократією. Нині принцип пропорційного представництва при формуванні вищих органів влади закріплений у конституціях Австрії, Бельгії, Естонії, Ірландії, Ісландії, Іспанії, Латвії, Нідерландів, Польщі, Чехії, Швейцарії, Швеції та інших держав, у т. ч. й в Україні.

2.2. Пропорційна виборча система (система пропорційного представництва). Пропорційне представництво виходить з ідеї, що вплив партії має відповідати кількості виборців, які голосують за неї. Було б помилкою сприймати поняття ”пропорційна система” як таке, що означає якусь окрему виборчу систему. Це є узагальнюючий термін, що означає цілу групу різних систем, єдиним спільним елементом яких є пропорційний розподіл мандатів відповідно до співвідношення поданих за кандидатів голосів. Загалом же пропорційну систему можуть суттєво відрізнятися між собою. Вважається, що найкраще пропорційність забезпечується за допомогою партійних списків, але цього результату можна так само легко досягти, якщо пропорційний компонент змішаної системи використати для компенсації диспропорційності, що виникає в результаті голосування в мажоритарних виборчих округах. Разом з тим пропорційне голосування з правом передачі голосу іншому кандидату також може виявитись ефективним. Так, голосування з правом передачі голосу іншому кандидату, де виборці голосують у багатомандатних округах, вказують, в якому порядку вони віддають перевагу запропонованим кандидатам, є ще одним давно відомим варіантом виборчої системи. Історично, пропорційні виборчі системи з’явились пізніше ніж мажоритарні. У Європі до кінця XIX ст. переважали виборчі системи звичайної більшості, з голосуванням у два й більше тури. До держав, які застосовували таку виборчу систему належали Австрія, Німеччина, Італія, Голландія та Норвегія. Сьогодні пропорційні виборчі системи найпоширеніші у країнах Західної Європи. Два важливих фактори впливали на прийняття пропорційної системи на території континентальної Європи. Перший – це проблема етнічних і релігійних меншин; пропорційна система призначалася для забезпечення представництва меншості, і таким чином, нейтралізації потенційної загрози національній єдності й політичній стабільності. “Не було випадковим те,- пише С. Роккан, - що найперші зрушення в напрямку пропорційного

представництва спостерігалися в найбільш гетерогенних в етнічному відношенні країнах". Другий чинник – це динамічність процесу демократизації. Дана система прийшла під гаслами справедливості, політичної рівноваги та поваги прав меншості й часто пов'язується з ідеєю адекватного представництва всіх провідних політичних сил. Вона була прийнята "через конвергенцію тиску знизу і зверху. Зростаючий робітничий клас,- зазначає С. Роккан,- вимагав зменшення порогу представництва для того, аби отримати доступ до законодавчої влади, і найбільш перелякані з давно усталених партій вимагали пропорційної системи для захисту своєї позиції від нових хвиль мобілізованих виборців, які виникли в результаті всезагального виборчого права". За пропорційної системи виборний законодавчий орган представляє собою макет усього суспільства, відображаючи різні інтереси, погляди та партійну ідентифікацію адекватно до реального розкладу сил в суспільстві. Ідея пропорційної виборчої системи була обгрунтована Л. Сен-Жюстом ще в 1793 р., але почала застосовуватися лише наприкінці XIX ст. У 1885 р. в Антверпені відбулася конференція, організована прихильниками пропорційної виборчої системи (за участю математика Віктора д'Ондта). В ухвалі конференції охарактеризовано систему звичайної більшості як таку, що обмежує свободи виборців, яка провокує зловживання і викривлення волі електорату, одночасно визнаючи, що цього можливо уникнути застосовуючи метод д'Ондта. Перші кроки до впровадження пропорційного представництва були зроблені в найбільш гетерогенних (в етнічному відношенні) європейських країнах, вже у 1855 р. пропорційну виборчу систему запровадила Данія, у 1888 р. – Сербія, у 1899 р. - Бельгія, а згодом в 1891 р. вона була використана на виборах до Установчих зборів Швейцарії, в 1905 р. запроваджена в Моравії, а в 1906 р. - Фінляндії. Запровадження тут елементів представництва меншин стало необхідним кроком у стратегії національної консолідації. У країнах з різними мовами і релігіями мажоритарна виборча система могла б загрожувати існуванню політичної системи. Згодом вимоги пропорційного представництва з'явились у більш гомогенних в культурному плані державах. У більшості випадків перемога нового принципу представництва досягалась шляхом одночасного тиску знизу та зверху. Робітничий клас, що набирав сили хотів знизити бар'єр представництва, щоб отримати доступ до законодавчих органів, і найбільш перелякані старі партії вимагали пропорційного представництва для захисту свого становища від нових хвиль, мобілізованих загальним виборчим правом, виборців. Сьогодні пропорційні виборчі системи найпоширеніші у країнах Західної Європи, де лише дві країни – Великобританія та Франція – застосовують чисту мажоритарну систему звичайної більшості (в Німеччині і, від 1993 р. в Італії застосовується змішана виборча система, де половина складу нижньої палати парламенту в Німеччині і три чверті в Італії обирається в мажоритарних виборчих округах, а решта мандатів виборюються на основі системи партійних списків). Нині вона існує більш ніж у 60 країнах і застосовується частіше від мажоритарної виборчої системи. Самі ж форми

пропорційного представництва характеризуються значною різноманітністю. Не вдаючись до детальної характеристики відмінностей між різновидами пропорційних виборчих систем корисно все ж таки провести різницю між крайнім варіантом пропорційного представництва, при якому на шляху малих партій виникає мало перешкод, та поміркованим її варіантом. Останній обмежує вплив малих партій застосовуючи малі виборчі округи та виборчі бар'єри. Голландська, ізраїльська та італійські системи є прикладами крайнього варіанту пропорційного представництва, а німецька та шведська – прикладами її поміркованого варіанту. Сьогодні нараховується 152 різновиди пропорційних систем. Головна особливість пропорційної системи полягає у тому, що один депутатський мандат не може бути пропорційно поділеним, тому передбачено багатомандатні округи. Чиста форма пропорційної системи може функціонувати лише за умов наявності загальнонаціональної згоди щодо основних питань суспільного життя. На жаль, така ситуація виникає дуже рідко, тому виборча система мусить бути максимально пристосована до реального життя. Цим, власне, і пояснюється існування кількох різновидів пропорційної виборчої системи. Хоча лише Ірландія застосовує "чисту" пропорційну систему, різні її варіанти діють при обранні однієї з палат парламенту в Австралії, Німеччині та Японії. Важко знайти дві країни, де б ці форми збігалися в деталях. Однак всі вони без винятку мають певні спільні риси й грунтуються на двох засадах. Це, по-перше, необхідність визначення так званого виборчого метра, і по-друге, принцип умовної передачі голосів. При пропорційній виборчій системі на загальнодержавному рівні виборці голосують за політичні партії в масштабі всієї країни, виборчі округи є багатомандатними; у невеликих за розмірами мононаціональних державах може існувати єдиний загальнонаціональний виборчий округ, межі якого збігаються з межами земель, провінцій, областей та ін.; установлюється відсотковий бар'єр, щоб відтіснити маловпливові партії і забезпечити політичну структурованість парламенту; згідно з принципом пропорційного представництва місця в окрузі розподіляються пропорційно кількості поданих за партію голосів. У межах пропорційної системи використовують різноманітні способи обрахунку результатів виборів. Враховуючи те, що вибори практично завжди мають партійний характер, виборці голосують не за окремі кандидатури, а за партійні списки. Пропорційна система фактично виступає узагальнюючим поняттям, яке охоплює значну різноманітність варіантів. Зокрема виділяють пропорційну виборчу систему з повним пропорційним представництвом (єдиним загальнонаціональним виборчим округом); з обмеженим пропорційним представництвом, пропорційну система із закритими списками; пропорційну систему із преференціями; виборчу система панашаж; систему єдиного перехідного голосу. За пропорційної виборчої системи застосовуються різні види виборчих округів: загальнонаціональний, великі, середні та малі. Зазвичай більшість країн поєднують їх. Існує закономірність: що більші округи, то чіткіше виявляються переваги пропорціоналізму. Ідеальним варіантом є той, коли вся країна розглядається як єдиний виборчий округ. Періодично поділ території

країни на відповідні виборчі округи уточнюється, що зумовлюється рухливістю населення. Підставою для їх зміни є дані загальнонаціональних переписів населення. Очевидно, що пропрційні системи є найскладнішими. Адже пропорційність визначається одразу кількома факторами: розміром виборчого округу чи рівнем розподілу мандатів, задіяною формулою цього розподілу, наявністю чи відсутністю виборчого бар'єру. Крім того, пропорційні системи можуть надавати чи не надавати можливість вибору окремих кандидатів. Всі наведені чинники є, принаймні до певної міри, незалежними один від одного, тобто їх комбінації можуть бути дуже різними та чисельними. Загалом вважається, що країни, де застосовується пропорційна виборча система мають відносно вищий рівень демократії, ніж країни, де вона не застосовується. У той же час, як свідчить досвід, невдале застосування цієї системи здатне призвести до погіршення рівня демократії в країні. Так, історія Німеччини має два зовсім різні приклади застосування системи пропорційного представництва – у Веймарській республіці та у Федеративній Німеччині, і тому добре ілюструє небезпеку поспішних узагальнень щодо неї. Ця система зробила значний внесок у піднесенні до влади Гітлера, але у Чехословаччині – країні, де не існувало значних розбіжностей з політичних, економічних иа соціальних питань – у міжвоєнний період така система прислужилась до зміцнення демократії. Ця виборча система підтримувала демократичний режим і в Італії, але країну відзначали високий ступінь поляризації та урядової нестабільності. У даному разі також не можна покладати всю відповідальність за таке становище на дану систему. Очевидно, політична культура є більш визначальним чинником, ніж виборчі системи, тобто існують реальні можливості нейтралізації негативних властивостей виборчої системи, зберігаючи при цьому її випробувані переваги. У глибоко розмежованому суспільстві, яке на той час існувало в Італії, система пропорційного представництва привносить надзвичайно важливий за таких умов елемент гнучкості. Досвід скандинавських країн взагалі руйнує уявлення про систему пропорційного представництва як джерело політичної нестабільності й слабкості уряду: саме вона була вирішальним фактором постійної переваги соціал-демократів та відповідного стилю урядування. Вплив пропорційної системи на політичну систему Греції та країн Бенілюксу теж відзначається неоднозначністю у різні періоди. Особливо показовим є приклад Греції, де пропорційна система у 1950-х рр. спричинила появу хитких коаліцій, у 1967 р. – до військового перевороту, а з 1974 р. – забезпечувала наявність стабільного уряду. До соціальних змін у 1960-х рр. у Голландії і до підняття мовного питання у Бельгії, що призвело до появи нових партій, пропорційна система забезпечувала існування у цих країнах стабільного коаліційного уряду. У даному разі дестабілізуючий потенціал мовного конфлікту та економічного спаду виявився значно більшим за той, який несе у собі ця виборча система. Пропорційну систему застосовують у 57 країнах світу: Австрії, Бельгії, Греції, Данії, Ізраїлі, Ірландії, Ісландії, Іспанії, Італії, Люксембургу, Нідерландах, Німеччині, Норвегії, Португалії, Фінляндії, Швеції, Швейцарії.

У країнах Латинської Америки використовується лише пропорційна виборча система. У Франції та Італії свого часу відмовилися від пропорційної виборчої системи, оскільки партійний принцип проведення політичних виборів не сприяв тут формуванню міцного й стабільного уряду. Нині 75 незалежних держав та напівавтономних територій у світі, які використовують прямі вибори (35 %) застосовують системи пропорційного представництва. Пропорційні виборчі системи використовуються у країнах загальна кількість населення яких становить 1,2 млрд. чол. До найбільших країн, в яких використовується пропорційне представництво за партійними списками, належить Індонезія (191 млн. чол.), хоча в основному ця система застосовується у середнього розміру країнах Західної Європи, Латинської Америки і Африки. Пропорційна виборча система голосування за партійними списками поширена в країнах Східної Європи, але переважає в країнах Західної Європи (61 %). Разом різні види пропорційних систем складають три четвертих усіх виборчих систем у Західній Європі.

Переваги та недоліки пропорційної виборчої системи. У пропорційних виборчих системах загальне голосування використовується головним чином як засіб виявлення народних симпатій, що сприяє кращій інституалізації, артикудяції та представництву існуючих соціальних інтересів. А як показує досвід, основу принципу пропорційного представництва становлять не виборці, а політичні партії. Вибори тут спрямовані на досягнення якомога більшої відповідності між поданим за партію числом голосів та одержаним нею представництвом у парламенті. З огляду на це пропорційна виборча система вважається більш справедливою, ніж системи більшості. Вона забезпечує обрання репрезентативного представницького органу. Для багатьох молодих демократичних держав, особливо тих, де спостерігається глибокий поділ суспільства, однією з найголовніших умов демократичної консолідації є залучення до роботи в парламенті усіх значних суспільних груп. Якщо і більшість, і меншість не будуть представлені в цих політичних системах, що зароджуються, то наслідки можуть бути катастрофічними. Дж. Сарторі до позитивів системи пропорційного представництва відносив той факт, що вона стала “найкоротшим і найефективнішим засобом для прогресивної інтеграції антисистемних, зовнішньостворених партій (головним чином соціалістичних і католицьких) у ліберал-демократичну структуру”. Ця система дає змогу уникнути дестабілізуючих та “несправедливих” результатів, характерних для мажоритарних виборчих систем. Стримують великі партії від отримання надмірної переваги і дають можливість малим партіям здобути місця в парламенті навіть без надто великої кількості голосів. Кількість “зайвих” голосів залишається незначною, майже всі голоси в пропорційній системі йдуть в рахунок обраних кандидатів. Це підвищує переконання виборців в тому, що їхні голоси не пропадають намарно і мають вплив на результати виборів, нехай навіть цей вплив буде невеликим. Ці системи дають змогу невеликим партіям здобути представництво в парламенті. Будь-яка політична партія, навіть з кількома

відсотками голосів виборців, може бути представлена в парламенті, якщо, звичайно, виборчий бар'єр не буде надмірно високий. У цьому й полягає принцип максимального представництва, який може відігравати ключову роль для стабільності розколотого суспільства і має свої переваги для всіх демократичних держав. Однак "твердження про те, що пропорційна система сприяє представництву "меншості",- зазначає Гі Ладейре,- є справедливим почасти: пропорційне представництво дає добре організованій групі тиску – чи то союзу, чи то релігії, етнічній групі або ідеологічній фракції – шанс здобути місця. Партія, яка поляризує одне важливе питання, що представляє суспільний інтерес, таке, наприклад, як захист навколишнього середовища, буде приваблювати виборців. Розділення електорату в такий спосіб має тенденцію до підсилення конфліктів у суспільстві." Наприклад, запровадження пропорційної системи на місцевих та європейських виборах у Франції протягом 1980-х рр. уможливило зростання популярності крайньоправого Національного Фронту Ж-М. Ле Пена. З підйомом фронту, у свою чергу, розпочалося формування чисельних "антирасистських" угруповань лівого крила, не менш нетерпимих, ніж сам Національний Фронт. Така нездорова ситуація може бути віднесена значною мірою до пропорційної системи. Тенденція пропорційного представництва надавати екстремістським партіям шанс брати участь у формуванні уряду є навіть більш проблематичною. Така партія може елімінувати своїх партнерів по коаліції за допомогою внутрішнього перевороту, як це зробили фашисти під керівництвом Муссоліні в Італії у 1920-х рр. Без пропорційного представництва комуністи і нацисти, ймовірно, не змогли б взяти штурмом німецьку політичну сцену у 1930-х рр. Можна також продемонструвати, що пропорційна система є небезпечною для країн, які стикаються з етнічними та культурними розколами. У Бельгії, наприклад, мовні партії виникли після того, як відбулося введення пропорційного представництва. Бельгійська політика перетворилася на простий антагонізм між голландськомовними фламандцями та франкомовними валлонами. Без монархії в якості цементу її національної єдності, Бельгія могла розпастися на частини. А. Лейпхарт навпаки вважає, що пропорційна система сприяє формуванню в державі консенсусної демократії. Ці системи заохочують партії включати до своїх списків кандидатів, що представляють різні соціальні верстви. Пропорційні системи стимулюють партії до отримання максимальної кількості голосів на загальнодержавному рівні, незалежно від регіону проживання виборців. Кожен голос, навіть з регіону, де партія має слабку підтримку, йде в загальний рахунок партії під час виборчої боротьби за місця у парламенті. Відомий російський державознавець В. Водовозов зазначав, що пропорційна система "...дає можливість приходити до парламенту особам, імена яких відомі не тільки в їхньому селі та в найближчій місцевості; вона не дає простору патріотизму та інтересам місцевої церковної дзвіниці, замінюючи їх патріотизмом та інтересами країни". Можливо, цей аспект не слід переоцінювати, але, як свідчить приклад ПАР, пропорційна система створює політичні передумови для формування партіями багаторасових і

багатоетнічних списків кандидатів. Ці системи дають більше шансів представникам культурних та інших меншин бути обраними. Якщо, як це часто трапляється, поведінка електорату залежить від суспільно-культурних поділів у суспільстві, пропорційні виборчі системи можуть забезпечити парламентське представництво як більшості, так і різних меншин. Система заохочує партії формувати збалансовані списки кандидатів, які задовольняють широкий спектр виборців. Наприклад, Національні збори ПАР, обрані в 1994 р., складалися на 54 % з чорношкірих кандидатів, на 32 % з білих, на 7 % зі змішаних рас і на 8 % з індіанців. Парламент Намібії так само складається з представників різних етнічних груп. Ці системи також дають більше шансів жінкам пройти до парламенту. Пропорційні системи вважаються сприятливішими за мажоритарні системи з точки зору обрання жінок. Суть в тому, що партії можуть використовувати свої списки для підтримки жінок-політиків і залучення до свого електорату тих виборців, які бажають підтримати кандидатів-жінок, не позбавляючи їх при цьому можливості висловитися й за інші важливі питання. Хоча така залежність між пропорційним представництвом та обранням жінок характерна передовсім для західних демократичних держав, аналогічна закономірність спостерігається і в країнах молодої демократії, зокрема, в Африці (ПАР, Мозамбік), Центральній та Південній Америці (Аргентина, Бразилія, Коста-Рика). Ці системи стримують регіональний поділ. Оскільки при пропорційному представництві невеликі партії отримують незначну кількість місць, то це практично виключає ситуацію, при якій одна партія отримує всі мандати від однієї провінції чи округу. Ці системи забезпечують більш ефективну організацію державної влади. Поширеним є твердження, що у розвинутих демократичних країнах влада, обрана за представницькою системою, ефективніша, ніж та, що обрана за мажоритарною системою відносної більшості. Досвід західноєвропейських держав свідчить, що парламентська система пропорційного представництва сприятливо впливає на довговічність уряду, підвищує активність виборців та сприяє економічному зростанню країни. Логічним поясненням такого припущення є те, що постійні зміни між двома ідеологічно полярними партіями, які чергуються при владі при мажоритарній системі голосування за принципом відносної більшості, унеможливлює довгострокове економічне планування, в той час як уряд, сформований на основі широкої пропорційно представленої коаліції, забезпечує стабільність та послідовність у процесі прийняття рішень, що сприяє розвитку держави в цілому. Ці системи забезпечують більш наочний розподіл влади між партіями та групами інтересів. У багатьох нових демократичних країнах неможливо уникнути необхідності ділити владу між більшістю народу, чиї представники тримають в руках політичну владу, та невеликою кількістю тих, кому належить економічна могутність. Там, де більшість переважає у парламенті, переговори між різними владними угрупованнями менш помітні, менш прозорі та менш підзвітні. Доведено, що пропорційне представництво, зокрема, в країнах Африки, забезпечує представництво всіх інтересів у парламенті й дає більшу надію на те, що

рішення прийматимуться на очах у громадськості і в інтересах широких верств суспільства. До того ж за цієї системи стають непотрібними додаткові вибори, які потрібно проводити в рамках мажоритарної системи у разі вибуття депутата. У таких випадках його місце займає наступний за списком кандидат, що здешевлює процедуру виборів. На думку А. Лейпхарта саме парламентсько-пропорційні системи майже незмінно демонструють кращі результати, особливо стосовно представництва, захисту інтересів меншості, виборчої активності й контролю над безробіттям. Тому для творців демократичних конституційних проектів у нових демократіях він радить звернути особливу увагу на парламентсько-пропорційну систему. “Емпіричні дані та громадська думка у демократичних суспільствах,- пише він,- є серйозним аргументом на користь того, що пропорційна система і парламентаризм створюють серйозну основу, аби пропонувати пропорційну систему і показати парламентаризм та пропорційне представництво найбільш розсудливим вибором для нових демократій”. Системи пропорційного представництва критикують з двох основних причин: по-перше, за їхню тенденцію до формування коаліційних урядів з усіма їхніми вадами, і по-друге, за неспроможність декотрих з цих систем забезпечити міцний географічний зв’язок між депутатом та його виборцями. Коаліційні уряди часто неохоче виробляють непопулярні рішення з-за опору деяких партнерів по коаліції. Формування коаліційного уряду веде до законодавчого “ступору” і подальшої нездатності проводити послідовну політику щодо найважливіших проблем. У цьому аспекті широке представництво наводиться як недолік. У Ізраїлі, приміром, екстремістські релігійні партії часто відіграють важливу роль при формуванні уряду. Формується правляча коаліція, у якій немає достатнього порозуміння щодо необхідного політичного курсу і яка не користується підтримкою серед населення. Так, Палестинська проблема в Ізраїлі, можливо, ніколи не вирішиться, якщо виборча система Ізраїлю не буде змінена. Це особливо небезпечно під час перехідного періоду, коли на новий уряд покладаються високі надії. Коаліційні кабінети та поділені на фракції уряди національної єдності можуть стати на заваді швидкому та узгодженому прийняттю рішень. Пропорційному представництву характерна фрагментаризація партійної системи і вона сприяє цій фрагментаризації. Такий поляризований плюралізм може дати малим партіям можливість вимагати від більших партій вступати з ними в переговори про створення коаліції. Таким створеним “за розрахунком” коаліціям інколи протиставляють сильніші коаліції, створені “по любові” в рамках інших виборчих систем, де встановлюється певна залежність партій від голосів прихильників інших партій. При пропорційній системі може бути важко усунути досить велику партію від влади. Коли уряд формується коаліційно, деякі політичні партії практично постійно присутні в ньому, незважаючи на спади у рівні підтримки виборців. У Нідерландах Християнсько-демократична партія залишалась одним з провідних партнерів при формуванні уряду протягом 17 років, незважаючи на зменшення частки голосів, отриманих на виборах, а німецька Партія вільних демократів змогла

брати участь в усіх урядах, що існували після закінчення Другої світової війни. Інколи коаліції можуть бути політично абсурдними: нещодавно у Греції праві увійшли в змову з комуністами для того, аби недорустити соціалістів до членства в уряді. Політичні аннали скандинавських країн представляють численні приклади таких випадків, коли єдина партія, яка могла б осягнути великих здобутків на даних виборах, виявляється неспроможною знайти партнерів та була змушена залишатися в опозиції. Загалом пропорційне представництво покладає відповідальність за вибір як персоналу, так і політики нового уряду на партійних лідерів, розмірковування яких відбувається поза сферою ока громадськості та після того, як були підраховані всі голоси. Таким чином маємо справу з відмінностями між різними типами виборчих систем у способах запровадження політичних компромісів. Просту систему голосування за партійними списками при розподілі мандатів за одним загальнодержавним округом, як у Намібії чи Ізраїлі, часто критикують за руйнування зв'язку між виборцями та їх депутатами у парламенті. Виборці не мають можливості знати, хто конкретно представлятиме їх, їхнє місто, район, село. Так само виборці не можуть відхилити кандидатуру особи, яка на їх думку, погано виконує свої обов'язки. Особливо гостро критикують цей аспект пропорційних систем при їх використанні в аграрних країнах та країнах, що розвиваються, де виборці здебільшого ідентифікують себе з регіоном їх проживання, аніж з певною політичною партією. Конкретні переваги місцевого представництва можна оцінювати по-різному, але незаперечно, що коли жертвують місцевим представництвом задля пропорційності, це порушує зв'язок між виборцями і законодавцями. Це є однією з причин того, чому увагу реформаторів виборчої системи привернули так звані змішані системи як, наприклад, німецька система додаткового членства. Так само систему загальнонаціональних пропорційних виборів за закритими партійними списками критикують за те, що вона віддає занадто багато влади в руки партійного центру і вищого керівництва партії. Місце кандидата у партійному списку, а отже, і ймовірність, з якою він може потрапити в парламент, залежить від прихильності партійних босів, а стосунки з виборцями відходять на задній план. Має місце слабкість зв'язків між депутатом і виборцями; існує серйозна залежність депутатів від своїх партій та керівництва, що значно обмежує депутатів і може вплинути на процес обговорення і прийняття важливих законодавчих актів. Пропорційна система також формально не допускає самовисунення незалежних кандидатів. Відповідальність депутатів тут має перш за все партійний характер, тобто мандат так само є імперативним, але депутатський обов'язок визначається вже не наказами виборців, а партійною дисципліною. Вибори за пропорційною системою значною мірою мають безособовий характер – адже виборцеві пропонують визначити вподобання не до персони кандидата, а до політичних програм і платформ. Крім того використання пропорційної системи передбачає існування вже усталеної партійної структури, бо виборці мають голосувати передовсім за партію, а не за окремого кандидата чи групу

кандидатів. Отже, запровадити пропорційну систему буде важко у країнах, де партій немає або вони існують лише у зародковому стані чи мають аморфну партійну структуру. За даної системи можуть отримати представництво в органах державної влади політичні сили, що не мають підтримки в масштабах усієї держави. І нарешті, складність пропорційних систем полягає у тому, що вони часто є маловідомими для багатьох країн, що мають за плечима історію англійського чи французького колоніального завоювання і окремі варіанти таких систем надто складні для розуміння виборцями і адміністративного забезпечення виборчого процесу. Ф. Герменс називає пропорційні системи "троянським конем демократії" з огляду на те, що зумовлюють вони значну мультиплікацію політичних партій, заохочуючи їх до дезінтеграції, радикалізації, до формування непотрібних і нетривких коаліцій. Критики пропорційних систем вважають, що вони стимулюють багатопартійність, яка приводить до політичної дестабілізації, що особливо виразно видно на прикладі Веймарської Республіки та IV Республіки у Франції. Дану оцінку можна підтвердити на прикладі Італії, де вину за неефективне функціонування І Республіки покладають на існування тут пропорційної виборчої системи, що змусило в 1993 р. перейти до застосування змішаної виборчої системи. Однак видається, що однозначний зв'язок політичної нестабільності з пропорційними виборчими системами є дещо спрощеним. Так держави, з найвищою кількістю ефективних партій – Фінляндія, Швейцарія, Бельгія та Данія, застосовують пропорційну виборчу систему, а їх політична стабільність, яка вимірюється тривалістю існування урядових кабінетів відноситься до числа найнижчих. Однак, такі держави як Австрія чи Греція (а частково також і Німеччина) характеризуються низьким числом ефективних партій і відносно високим рівнем політичної стабільності, незважаючи на застосування тут пропорційної виборчої системи. Це не дає підстав зробити однозначний висновок, про детермінантну залежність між типом виборчої системи і політичною стабільністю. Дана система робить високою вірогідність існування урядів меншості. Рідко коли трапляється так, що одна партія отримує підтримку половини чи більшої частини електорату, тому фіксування багатопартійної системи є невід'ємним наслідком застосування даної виборчої системи. Ця система сприяє формуванню малих партій. У парламентах семи країн ЄС, які застосовують дану систему щонайменше один мандат мають в середньому вісім партій. У шести ж країнах, де діє система відносної більшості нормальним є представництво п'яти партій, дві з яких мають значно більше депутатів, ніж решта. Система пропорційного представництва не визначає, скільки партій буде представлено у виборчому органі; вона лише сприяє більшій кількості партій, ніж це робить система відносної більшості, і становить певну, хоча й можливу для подолання, перешкоду для утворення однієї чи двох очевидно провідних партій або блоків. Італія та Франція свого часу відмовились від пропорційної виборчої системи на користь мажоритарної виборчої системи. Заміною в 1993 р. пропорційної виборчої системи мажоритарною (щодо ¾ складу Сенату і Палати представників) в

Італії розраховували на зменшення ефективної кількості партій, а також рівня фракційності партійної системи. Однак надії ці невиправдалися. У виборах 1994 р. ефективна кількість партій була найвищою з 1946 р., а конкуренція набрала трьохстороннього і значно радикальнішого характеру, незважаючи на скорочення ідеологічної дистанції поміж головними політичними силами. У цілому необхідно підкреслити, що значення і саму суть пропорційних виборчих систем не слід переоцінювати. Їх можна розглядати як засіб наближення до більш-менш справедливого представництва і в жодному разі не як метод досягнення абсолютного результату. У наш час пропорційне представництво не розглядається як форма, що забезпечує дзеркальне відображення всього різноманітного спектру політичних поглядів, смаків і переконань, які існують у суспільстві. У пропорційному представництві, швидше вбачають можливість реалізації політичними партіями, через відповідні державні структури, своїх програмних цілей і установок.

Пропорційне представництво і економічне зростання. На питання, яка форма демократії є найбільш сприятливою для економічного розвитку, відповісти дуже важко,- вважає А. Лейпхарт. Це він пояснює відсутністю достатньої кількості прикладів усталених демократій аби дати однозначну оцінку. Однак традиційна мудрість щодо того, що економічний розвиток вимагає об'єднаного і рішучого керівництва сильного президента або домінуючого кабінету вестмінстерської системи,- на думку вченого,- не викликає особливої довіри. Перш за все, якби широка виконавча влада, яка повинна укладати більше компромісних і дружніх угод, була менш ефективною у запровадженні економічної політики, ніж домінуюча і виключна виконавча влада, тоді, мабуть, авторитарна форма правління, вільна від втручання законодавчої влади або внутрішньої незгоди, була би оптимальною. Ця аргументація – часте вибачення за повалення демократичних урядів в країнах "третього світу" у 1960-х і 1970-х рр. – сьогодні є повністю дискредитованою. Звичайно, ми все ж таки маємо декілька прикладів економічного чуда, спричиненого авторитарними режимами, такими, як в Південній Кореї та на Тайвані, але їх більш, ніж врівноважують сумні економічні показники майже всіх недемократичних урядів в Африці, Латинській Америці та Східній Європі. По-друге, багато британських вчених, особливо, видатний політолог С. Е. Файнер, дійшли висновку, що економічний розвиток вимагає не стільки сильної руки, як стабільної. Розмірковуючи над низькою економічною ефективністю Британії у період після Другої світової війни, вони стверджували, що кожна з правлячих партій фактично забезпечувала достатньо сильне керівництво у виробленні стратегічного курсу економічної політики, але такі альтернативи в урядах були занадто "необмеженими і несподіваними", та виникали "між двома сильно поляризованими партіями, де кожна прагне скасовувати значну частину законодавчої бази своїх попередників". Все що треба, стверджують вони, це "більша стабільність і послідовність" та "більша поміркованість у політиці", яку можна було б досягнути в результаті переходу до

пропорційного представництва й коаліційних урядів, які з більшою мірою ймовірності будуть за своєю орієнтацією будуть центристськими. Цей аргумент може рівною мірою стосоватися як розвинутих країн, так і країн, що розвиваються. По-третє, аргумент на користь сильної президентської або вестмінстерської моделі врядування є найбільш привабливим там, де потрібне швидке прийняття рішень. Це означає, що в зовнішній і оборонній політиці системи з парламентським пропорційним представництвом можуть опинитися у невигідному становищі. Однак у розробці економічної політики швидкість не є надто важливою – швидкі рішення не обов'язково є мудрими рішеннями. Чому ми тоді наполягаємо на недовірі економічній ефективності демократичних систем, які втягуються у широкі консультації та переговори, спрямовані на досягнення високого ступеню консенсусу? Одна з причин полягає у тому, що багатопартійні й коаліційні уряди, здається, перебувають у безладі, в стані сварки і недієздатності, на протилежність до чіткої влади сильних президентів та сильних однопартійних кабінетів. Але нам не слід зваблювати самих себе зовнішніми проявами. Детальніший огляд президентських республік виявляє те, що більшість успішних випадків – такі, як Сполучені Штати, Коста-Ріка й Чилі до 1970-х рр. – є щонайменше так само суперечливими і, фактично, скоріше схильними до паралічу і безвихідного становища, ніж до вироблення жорсткого і ефективного стратегічного курсу економічної політики. У будь-якому випадку, дискусія має відбуватися не про урядову естетику, а про дійсну ефективність. Незаперечна вишуканість вестмінстерської моделі не є вагомою причиною для її запозичення. Поширений скептицизм щодо економічної спроможності систем парламентського пропорційного представництва походить зі сплутання сили уряду з його ефективністю. На коротких дистанціях однопартійні кабінети або президенти можуть бути здатними виробляти економічну політику з більшою легкістю і швидкістю. Однак на довгих дистанціях політика, підтримувана широким консенсусом, має більше шансів на успішну реалізацію, ніж політика, запроваджувана "сильним" урядом всупереч бажанням значущих груп інтересів. Підбиваючи підсумок,- зазначає А. Лейпхарт,- можна сказати, що система парламентського пропорційного представництва є явно кращою, аніж більшість її альтернатив, у справах примирення етнічних розбіжностей та для уникнення гострих країв при виробленні стратегічного курсу економічної політики. Аргумент стосовно того, що міркування урядової ефективності уповноважують відмову від системи парламентського пропорційного представництва для країн, що розвиваються, просто не є переконливим. Творці конституцій в нових демократіях зроблять самим собі і своїм країнам погану послугу, ігноруючи цю привабливу демократичну модель.

2.3. Розподіл пропорційних систем за рівнем пропорційного представництва.

Пропорційна система з повним пропорційним представництвом (єдиним загальнонаціональним округом). Різновид пропорційної виборчої системи при якому існує єдиний виборчий округ, який включає всю територію країни. Застосовується у Нідерландах, Ізраїлі, Парагваї, Молдові, Словенії.

Пропорційна система з обмеженим пропорційним представництвом. Різновид пропорційної виборчої системи у якій вибори відбуваються в декількох багатомандатних виборчих округах, на рівні яких розподіляються й парламентські місця. У такому випадку існує певна відмінність між кількістю голосів, отриманих партією в результаті виборів по всій країні, та кількістю її представників у законодавчому органі. Досить складно домогтися розподілу, який би найточніше відображав вплив кожної партії чи коаліції, тому місця в парламенті можуть отримати партії, які не мають підтримки в масштабі всієї країни. За такої системи розподіл депутатських мандатів відбувається в два етапи: на першому визначаються виборчі квоти, а на другому відбувається розподіл зайвих голосів і незаповнених місць; виборці голосують за списки кандидатів; кандидати від партій обираються за партійними списками тільки в багатомандатних округах.

2.4. Система партійних списків. Для більшості пропорційних систем притаманне голосування за партійними списками. Дані системи застосовується в усіх країнах континентальної Європи за винятком Франції. Вибори за партійними списками у найпростішому своєму варіанті передбачають, що кожна політична партія пропонує на розгляд виборців список кандидатів. Система партійних списків передбачає, що в межах кожного виборчого округу виборець голосує за партійний список. Виборці голосують за партії, а ті отримують свою частку місць у парламенті пропорційно до кількості отриманих голосів виборців. Кандидати заповнюють місця, отримані партією, відповідно до їхнього місця у партійному списку. Максимальна кількість кандидатів від партії у списку може дорівнювати кількості депутатських місць, що виборюються у межах цього виборчого округу. Ще донедавна дані системи не сприймались прихильниками принципу пропорційного представництва в англосаксонських країнах. Проте у 1976 р. Комісія товариства Ганзарда у справах виборчої реформи під головуванням лорда Блейка рекомендувала впровадити у Великобританії німецький варіант виборчої системи, а 1977 р., напередодні перших у країні виборів до Європарламенту, лейбористський уряд запропонував застосувати для їх проведення виборчу систему Фінляндії. Однак палата громад відхилила цю пропозицію. Існує багато різновидів системи партійних списків, і всі вони мають різні політичні наслідки, то ж було б помилково трактувати цей термін як поняття, що означає окрему виборчу систему. Всі подібні системи можна класифікувати за чотирма критеріями, а саме: є список загальнонаціональним чи регіональним; відбувається пропорційний розподіл мандатів на національному рівні чи в округах; голосують виборці за списки в цілому чи також за окремих

кандидатів; якими є походження і розмір виборчого бар'єру. Системи загальнонаціональних списків застосовується лише в Ізраїлі та Нідердандах. У Ізраїлі виборчі округи відсутні взагалі, а у Нідерландах вони не визначають кількість мандатів, яку отримає кожна партія. У округах тут визначаються лише прізвища кандидатів, які заповнять отримані партією місця у парламенті. Решта країн, де діють системи партійних списків, користується регіональними списками та багатомандатними округами; виняток становить лише Німеччина, у якій регіональні списки поєднуються з одномандатними округами. У країнах, що застосовують системи загальнонаціональних списків, пропорційний розподіл мандатів відбувається також на національному рівні. Інші країни можуть організовувати цей процес або на національному, або на регіональному рівні. У Данії, Італії та Німеччині було обрано останній з варіантів. При цьому пропорційність представництва у національному масштабі забезпечується дорозподілом спеціально для цього зарезервованих парламентських мандатів. Водночас її ступінь значно менший за той, що досягається в умовах застосування альтернативного варіанта. Більше того, малим партіям значно легше забезпечити своє представництво, якщо мандати розподіляються на національному рівні: навіть якщо така партія не має вагомої підтримки у жодному окремому взятому регіоні, сукупна її підтримка у кількох регіонах може виявитись достатньою для того, щоб кандидати від цієї партії потрапили до виборного органу. Різні системи пропорційних списків пропонують виборцям голосувати або за закриті списки, або за окремих кандидатів у відкритих списках. Так, громадяни Ізраїлю мають найбільш обмежений вибір: вони змушені голосувати лише за символіку тієї чи іншої партії, добір же кандидатів кожна партія проводить на власний розсуд. Така система представляє приклад закритого списку. У Німеччині виборці також голосують за партії в цілому. Водночас варіант німецької системи, що його запропонувало Товариство Ганзарда у 1976 р. і який забезпечує пропорційність представництва шляхом обрання кращих з переможених кандидатів в одномандатних округах, можна розглядати як систему "прихованого списку": виборці можуть не знати, які кандидати перебувають у ньому, що є несумісним зі справжнім списком. Переважна кількість країн припускає певний, але часто досить обмежений вибір з-поміж кандидатів. Типовим для відповідних виборчих систем – систем гнучкого списку – є бюлетень для голосування, що використовується у Бельгії. Цей бюлетень пропонує виборцеві голосувати за список в цілому, погоджуючись з визначеним партією розташуванням кандидатів (так званий case de lete) , або вносити зміни у запропонований порядок; у першому випадку відповідна позначка робиться вгорі бюлетеня, інакше ж виборець позначає власну градацію кандидатів. Приклад фінської системи відкритого списку демонструє можливість надання громадянам ширшої можливості вибору при голосуванні. У виборчій практиці Фінляндії відсутнє поняття case de lete; прізвища кандидатів розташовані у списку в алфавітному порядку, і виборець, голосуючи за того чи іншого кандидата, ставить позначку поряд з

його прізвищем. За системи так званих вільних списків, що застосовується у Швейцарії та Люксембурзі, виборцеві також не пропонується впорядкований партією список. Проте тут, на відміну від Фінляндії, виборець має стільки голосів, скільки мусить бути обрано депутатів від округу. Обидві ці системи встановлюють громадський контроль над визначенням порядку розташування кандидатів у вузькому партійному колі. Крім того, системи партійних списків, особливо при розподілі мандатів на національному рівні, найповніше забезпечують пропорційне представництво. Насправді, навіть найбільш "чисті" системи загальнонаціональних списків, що діють у Ізраїлі та Нідерландах, не забезпечують абсолютної пропорційності. Кожна система встановлює виборчий бар'єр, що не допускає до влади надто дрібні партії. Взагалі, пропорційність представництва є тим більшою, чим більшою є територіальна одиниця розподілу мандатів. Так, найбільш пропорційними є нідерландська, ірландська, ізраїльська та німецька системи загальнонаціонального списку. Різні правила і формули використовуються і для міжпартійного розподілу мандатів; депутатами стає визначена для кожної партії кількість кандидатів, найближчих до першого місця у списку за результатами проведеного голосування. Системи списків відрізняються між собою методами, які використовуються для перетворення отриманих під час виборів голосів у депутатські мандати.

2.5. Система єдиного перехідного голосу (квотно-преференційна система, виборча система Гер-Кларка). Дану систему розробили у сер. XIX ст. й використовували переважно в англомовних країнах. Зараз її використовують на парламентських виборах в Ірландії та Мальті, а також на виборах до провінційних зборів у Північній Ірландії. За цієї системи використовується ординарний бюлетень. Виборці віддають свої голоси лише одному з кандидатів, незалежно від кількості мандатів, які вибирають у цьому виборчому окрузі. Одночасно виборці зазначають порядок, згідно з яким вони б голосували за інших кандидатів. У ході голосування виборці повинні розставити запропонованих кандидатів у порядку преференційності – від найпопулярніших до найменш популярних. Далі для кожного округу застосовується окремий обрахунок мандатів за квотою Друпа (в Ірландії) та за квотою Хагенбаха-Бішофа (на Мальті). Розподіл мандатів здійснюється наступним чином: якщо після обрахунку "перших місць" кандидатів, жоден з них не подолає виборчого бар'єру, виключається кандидат з найменшою кількістю голосів, а його голоси розподіляються між тими, що залишилися на основі зібраних ними "других місць"; якщо один з кандидатів набере встановлену кількість голосів виборців – то отримує мандат, а надлишок розподіляється серед решти кандидатів на основі зібраних ними "других місць". Цей спосіб перенесення голосів виборців є специфічною рисою даної системи. Застосовуючи даний метод відбувається укомплектування всіх мандатів, що припадають на даний виборчий округ. Розглянемо дію даної системи на прикладі тримандатного виборчого округу, де змагаються сім

кандидатів (P,Q,R,S,T,U,V). У голосуванні взяло участь 100 виборців. Результати голосування були наступними:

I преференція	II преференція	III преференція	Голоси
P	Q	R	15
P	R	Q	15
Q	R	P	8
R	P	Q	3
S	T	-	20
T	S	-	9
U	-	-	17
V	-	-	13

Оскільки у цій системі голоси надають лише кандидатам з першою преференцією, то для подальшого обчислення враховуються голоси першої преференції та порядок преференцій. Квота Друпа становитиме (100/3 +1) + 1 = 26. Обрахунок голосів та визначення переможця за системи єдиного перехідного голосу буде здійснюватися наступним чином:

Кандиадати	1-е обчислення	2-е обчислення	3-є обчислення	4-е обчислення	5-е обчислення	6-е обчислення
P	30	-4=26	26	26	26	26
Q	8	+2=10	+5=15	15	15	15
R	3	+2=5	-5=0	0	0	0
S	20	20	20	+9=29	-3=26	26
T	9	9	9	-9=0	0	0
U	17	17	17	17	17	17
V	13	13	13	13	13	-13=0
Не перенесені Голоси	-	-	-	-	+3=3	+13=16

Під час першого обчислення зафіксували перші преференції кандидатів. Оскільки голоси кандидата P набрали квоту Друпа, то він визнається обраним. Його чотири перевищуючі голоси відповідно до того, що кандидатів Q і R порівну зазначали на другій преференції, треба поділити однаково (+2) між кандидатами Q і R під час другого обчислення. Третє обчислення передбачає зняття зі складу претендентів кандидата R, тому що він має найменшу кількість голосів і передати його голоси не кандидату P, який займає другу преференцію, але вже є обраним, а кандидатові Q, який займає третю преференцію. Під час четвертого обчислення знімається зі списку претендентів кандидат T, його голоси передають кандидатові S, який

у його списках займав другу преференцію. Це дає змогу кандидату S отримати мандат; оскільки немає кандидата з другими преференціями, що були зазначені при кандидаті S, то залишкові три голоси більше вже не переносяться і залишаються у нерозподіленому залишку. Під час шостого обчислення черговим кандидатом, чиї голоси повинні бути зняті, є кандидат V. Оскільки виборці, які проголосували за нього, не зазначили більше преферентів, то процедура обчислення на цьому завершується і третім переможцем визначають кандидата U, який мав найбільший показник серед тих, що залишилися. Дана система визнається як така, що найповніше відображає виборчі преференції. До її переваг відноситься великий ступінь свободи виборців, а до недоліків – можливість послаблення єдності політичних партій. У такій системі, на відміну від інших варіантів виборчих систем, виборець має право визначати преферентів зі списків різних політичних партій. Це стимулює партійне керівництво широко залучати до власних партійних списків відомих у регіоні людей. Це дає змогу ефективно обмежити вплив партійних босів на формування списків і посилити роль регіональних організацій партії. Звичайно, партії можуть давати своїм прихильникам рекомендації відносно найкращої для них розстановки преференцій, але цим і обмежується їхній вплив. Якщо політична партія має внутрішні фракції або групи, то виборці, надаючи преференції, можуть впливати на внутрішньопартійну дискусію та на визначення партійного курсу. За цієї системи виборці фактично мають змогу контролювати процес використання поданих ними голосів. Цим дана система відрізняється від інших пропорційних систем, за яких перевага, надана одному партійному кандидатові, може в кінцевому підсумку допомогти іншому кандидатові від тієї ж партії, незважаючи на те, що він може й не подобатися виборцю, оскільки преференції виборців сумуються на користь всього партійного списку, а не окремих його представників. Перевагою даної системи є те, що вона фактично робить непотрібним стратегічне голосування. Ця система вважається виборчою системою з найвищим рівнем пропорційності. У країнах, що її застосовують він коливається від 95 до 100 %. Щоправда дана система є достатньо складною для використання і тому виборці не завжди правильно сприймають її правила. Крім того до недоліків цієї системи належить потенційна можливість негативно впливати на результати голосування, особливо коли в державі використовуються великі виборчі округи. Дана система негативно впливає на внутрішньопартійну єдність, послаблює роль та значення центральних партійних органів на користь регіональних партійних структур.

2.6. Напівпропорційні виборчі системи. Сьогодні єдиною країною, яка застосовує ”чисту” пропорційну систему є Ірландія. Чиста форма пропорційної системи може функціонувати лише за умов наявності загальнонаціональної згоди щодо основних питань суспільного життя. На жаль, така ситуація виникає дуже рідко, тому виборча система мусить бути максимально пристосована до реального життя. Тому переважна більшість

виборчих систем є змішаними тобто такими, що поєднують принципи мажоритаризму та пропорціоналізму. Власне через це їх прийнято називати напівпропорційними.

Паралельні системи. У цих системах використовується як голосування за партійними списками, так і голосування у виборчих округах за правилом "виграє той, хто набере більше голосів", але на відміну від голосування за змішаною системою, голосування за партійними списками не компенсує диспропорційності результатів, отриманих у мажоритарних виборчих округах. Паралельні системи на сьогодні існують у 20 країнах і активно застосовувалися для проектування виборчих систем у 1990-х рр., можливо, тому, що на перший погляд, паралельні системи вдало поєднують переваги голосування за партійними списками і виборів у одномандатних округах. Камерун, Хорватія, Гватемала, Гвінея, Японія, Південна Корея, Нігерія, Росія, Сейшельські Острови і Сомалі використовують мажоритарну виборчу систему відносної більшості поряд з елементами системи голосування за партійними списками, а Албанія, Вірменія, Азербайджан, Грузія і Литва користуються системою голосування у два тури в одномандатних округах. У Андорі використовується система представницького голосування для обрання половини складу парламенту, а в Тунісі, Еквадорі та Сенегалі застосовується напівпропорційна система голосування без права передачі голосу разом з елементами пропорційного представництва. Співвідношення між кількістю мандатів, що розподіляються за пропорційною і мажоритарною виборчою системою, є дуже різною. Тільки в Андоррі й Росії воно становить 50/50. З одного краю в цьому ряду країн стоїть Туніс, де 88 % парламентарів обираються за партійно-представницькою системою і лише 10 – за принципом відносної більшості. Але в більшості випадків це співвідношення набагато рівномірніше. Наприклад, в Японії 60 % кандидатів обираються в одномандатних округах, а решта – за партійними списками. Що стосується диспропорційності, то паралельні системи приносять результати, які є чимось середнім між чистими мажоритарними і чистими пропорційними виборами, хоча в більшості випадків вони справді дають виборцеві можливість вибрати представника в окрузі і визначитися з підтримкою певної політичної партії на національному рівні, оскільки пропонуються два виборчі бюлетені. Другою перевагою цієї системи є те, що коли розподіляється достатня кількість пропорційно-представницьких мандатів, то малі партії, яким не вдалося пройти у мажоритарних округах, можуть отримати місця за пропорційним розподілом з урахуванням кількості відданих за них голосів. І нарешті, ця гібридна система теоретично повинна вносити у партійну систему менше розкольницьких тенденцій, ніж чиста пропорційна система. Разом з тим, ложку дьогтю в цю бочку меду додає те, що ця система може вести до утворення двох груп депутатів, одні з яких чітко прив'язані до конкретних округів і прислуховуються до своїх виборців, а інші, обрані за партійними списками, не мають формальної прив'язки до виборців в округах і слухають передовсім лідерів своїх партій. На додачу до

цього паралельні системи не можуть гарантувати в цілому пропорційного представництва, а це означає, що деякі партії можуть залишитися без мандатів, незважаючи на отриману ними суттєву кількість голосів виборців. Паралельні системи також є досить складними і виборці можуть не завжди чітко уявляти, як ці системи працюють.

Система обмеженого голосу. За цією системою кожен виборець в умовах багатомандатного округу має голосів на один менше від кількості мандатів, що припадають на даний виборчий округ. Цей метод застосовувався у період з 1867 р. по 1885 р. на парламентських виборах у деяких округах Великобританії; виборці мали по два та по три голоси відповідно у три- та чотиримандатних округах. Сьогодні дана система застосовується лише в Японії, а також на виборах верхньої палати іспанських Кортесів. Мета впровадження цієї системи полягала у забезпеченні представництва меншості, але при цьому передбачалося, що відповідні політичні партії не виставлятимуть кандидатів більше, ніж число голосів у кожного виборця. У цьому разі голоси прихильників кожної такої партії не розпорошувались, й підтримка 40 % виборців забезпечувала представництво у тримандатному окрузі. Особливим варіантом системи обмеженого голосу є система єдиного фіксованого голосу, яка застосовується в Японії; їй притаманні багатомандатний округ і право виборця лише на один голос. За умови комбінації “японського” варіанту та двомандатного виборчого округу для партії меншості для забезпечення свого представництва достатньо дістати підтримку третини виборців; у разі застосування тримандатного округу представництво партії гарантується навіть 25-відсотковою підтримкою. На загал, мінімально необхідна для представництва партії частка голосів на її підтримку визначається формулою: **L/N+L**, де L – кількість голосів, яку має кожен виборець, а N – кількість депутатів, що мають бути обрані від даного округу. Як сама система обмеженого голосу, так і її японський варіант покликані компенсувати неспроможність методу відносної більшості забезпечити парламентське представництво меншості виборців. Але водночас вони аж ніяк не гарантують пропорційного співвідношення між зібраними голосами та отриманими мандатами.

Альтернативна система багатомандатного округу. Дана система була розроблена в XIX ст. англійським правником Т. Гером та підтримана Дж. Ст. Мілем. Вона представляє собою продукт вікторіанського індивідуалізму. На противагу традиційній для Сполученого Королівства ідеї про представництво громад, прихильники цієї системи розглядали представництво в першу чергу як персональне; спочатку вона навіть називалась системою “персонального представництва”. Її автори мали на меті мінімізувати кількість “зайвих” голосів і надати якомога більшому числу виборців можливість обрати депутата, який би відповідав їхнім уподобанням. Альтернативній системі багатомандатного округу властиве, крім власне багатомандатного округу, голосування за преференціями. Обидві ці риси виражають спрямованість

системи на забезпечення адекватного представництва політичних поглядів та сприяння вибору кандидатів у депутати як від однієї, так і від різних політичних партій. І дійсно, на відміну від системи партійних списків, де голосування відбувається лише за партії, а можливість вибору поміж кандидатами мінімальна чи відсутня взагалі, дана система надає виборцеві змогу обирати ще й між кандидатами від партії, яку той підтримує. Альтернативна система багатомандатного округу застосовувалась у Ірландській Республіці, Північній Ірландії, Мальті й Тасманії; сьогодні вона діє також у Австралії. Скрізь, крім Австралії, ця система використовувалась у відсталих суспільствах, де ідейно-політична приналежність завжди визначалася не стільки переконаннями соціально-економічного характеру, скільки традиціями роду і племені. Ця система фактично страхує голос виборця, передаючи силу голосу його наступній преференції в разі, якщо кандидат першої преференції виявився неконкурентноздатним або одержав завелику підтримку; при цьому список кандидатів не повинен бути довгим, щоб не обтяжувати виборця своїми розмірами. Дана система є найскладнішою системою пропорційного представництва, проте вона застосовується у деяких країнах, зокрема в Ірландії та Німеччині. Ця система широко використовується британськими професійними об’єднаннями. Вона застосовувалася ще у колишніх багатомандатних університетських округах Великобританії, а у 1918 р. конференція спікерів рекомендувала її й іншим багатомандатним виборчим округам. Дана система застосовувалась з метою забезпечення певного ступеня пропорційності, який був хоч і не таким високим, як в умовах дії системи партійних списків, та все ж значно вищим за той, що існував за системи відносної більшості чи мажоритарної системи. Згадана система працює таким чином. Бюлетень для голосування містить прізвища всіх кандидатів; якщо округ п’ятимандатний, їх приблизно по п’ять від кожної партії, плюс декілька кандидатів від представлених в окрузі меншин. Виборець нумерує прізвища залежно від переваги, яку він надає тому чи іншому кандидату (завдяки цьому таке голосування називається голосування з преференціями). Виборець може голосувати не лише за партію, а й за окремих кандидатів. Після підрахунку голосів встановлюється виборча квота. Вона дорівнює кількості всіх поданих голосів, поділеній на число мандатів плюс один, наприклад п’ятимандатного округу – на шість (5+1). Далі підраховуються перші преференції. Вважається обраним кожен кандидат, сума перших преференцій якого дорівнює чи перевищує виборчу квоту. При цьому будь-який надлишок голосів розподіляється за принципом пропорційності між кандидатами, яким виборці вже обраного кандидата віддали свої другі преференції. Так триває до того моменту, доки виборчу квоту не набере необхідна кількість кандидатів. Як і кожна пропорційна система чи її змішаний варіант, альтернативна система багатомандатного округу створює сприятливі умови для малих партій, особливо якщо на округ виноситься дійсно багато мандатів. На практиці ця система може навіть позбавити найбільшу партію місця при владі (саме так досить часто траплялося в Німеччині та Ірландії). Великою перевагою даної системи є те,

що за неї голосування відбувається як за партії так і за кандидатів; це дозволяє виборцеві голосувати за центриста і позбавляти підтримки прихильника крайніх поглядів незалежно від того, хто є кандидат – лідер партії чи рядовий активіст.

Система альтернативного голосування. Різновид виборчої системи із зазначенням кандидатів у порядку віддання переваги (преференція) в одномандатних округах, за якою виборці вказують у виборчих бюлетенях, у якому порядку вони віддають перевагу внесеним у бюлетень кандидатам. За цією системою виборці визначають рейтинг кандидатів у депутати. Виборець ставить цифру “1” навпроти кандидата якому надає перевагу, навпроти наступного – “2”, далі – “3” і т. д. Таким чином, ця система дає виборцям змогу не просто вибрати одного кандидата, а вказати, в якому порядку вони віддають перевагу всім кандидатам. Тому у країнах, де застосовують цю систему, її називають системою голосування з зазначенням кандидатів у порядку надання переваги (з преференціями). Альтернативне голосування також відрізняється від системи голосування за принципом відносної більшості за способом підрахунку голосів. До уваги беруть перші вподобання виборців, тож будь-якого кандидата, який набрав більше половини голосів, проголошують обраним. Якщо жоден з кандидатів не набрав необхідної для обрання кількості голосів, кандидата, ім’я якого назвали першим найменша кількість виборців, відкидають, а подані за нього голоси перерозподіляють між кандидатами, які залишилися, залежно від того, хто вказаний у них під другим номером. Процедуру повторюють, доки котрийсь кандидат не набере в такий спосіб більше половини поданих голосів. Через це систему альтернативного голосування переважно відносять до мажоритарних виборчих систем, оскільки для перемоги кандидатові необхідно отримати не просту, а абсолютну більшість голосів всіх виборців, що взяли участь у голосуванні. Одна з переваг можливості передачі голосів полягає в тому, що при цьому голоси кількох близьких за платформою кандидатів можуть накопичуватися у одного з них, а отже, різні, але споріднені інтереси виборців будуть об’єднуватися, щоб забезпечити їх представництво. Система альтернативного голосування дає змогу зарахувати голоси тих, хто підтримав кандидата, у якого мало шансів на перемогу, іншому кандидатові другого чи третього порядку на вибір самих виборців. Тому деколи кажуть, що ця система найбільше підходить для сильно розділених суспільств, бо вона може змусити кандидатів шукати підтримки не лише серед своїх прямих прихильників, але й серед тих, хто може вказати на них на виборах як альтернативних кандидатів. Щоб залучитися такою “альтернативною” підтримкою, кандидати повинні пропонувати широкі центристські передвиборчі програми, а не зосереджуватися на обмеженому колі сепаратистських чи екстремістських питань. Альтернативне голосування використовують у парламенті Австралії. Досвід застосування альтернативного голосування у відносно стабільному суспільному середовищі Австралії також свідчить на користь наведених аргументів. Крім

того, завдяки вимозі про отримання кандидатами підтримки більшості, ця система розширює суспільну підтримку кандидатів-переможців, тим самим посилюючи усвідомлення її легітимності. Характерну для нього взаємозалежність, подвійне голосування і вичерпне голосування, використовують і під час загальних виборів у Франції, а також у британських профспілках і на внутрішніх виборах Лейбористської партії Сполученого Королівства. Оскільки вибори на основі альтернативного голосування не пропорційні, а мажоритарні, вони не забезпечують пропорційності складу зборів, що складаються з багатьох членів. Крім того, вони можуть не забезпечити вибору переможця за Кондорсе і тому досить далекі від ідеальних мажоритарних схем. Разом з тим, альтернативне голосування має низку недоліків. По-перше, для ефективного застосування цієї системи необхідно, щоб виборці були принаймні писемними й вміли рахувати, а через те, що голосування проходить в одномандатних округах, його результати можуть бути диспропорційними порівняно з системами пропорційного представництва. По-друге, навряд чи система альтернативного голосування сприятиме взаємному зближенню різних груп у дуже розрізнених суспільствах, де різні етнічні групи компактно проживають на окремих територіях, і, вона також не виправдовує себе при застосуванні у великих багатомандатних округах. (Єдиним винятком є Науру, де дещо модифікована система альтернативного голосування використовується переважно у двомандатних округах. Кандидатури другої, третьої черги і т. д. отримують певну частку голосу. Кандидат, вказаний у бюлетені першим, отримує один повний голос, другий отримує півголоса, третій – третину голосу і т. д. Якщо ніхто з кандидатів не отримав абсолютної більшості голосів першої черги, то голоси інших черг сумуються, і переможцем вважається той, у кого в результаті буде найбільша кількість голосів). З іншого боку, досвід використання системи альтернативного голосування у Папуа-Новій Гвінеї та Австралії свідчить, що ця система сприяє врівноваженій центристській політиці, дає можливість об’єднувати різні інтереси, і в сприятливому суспільному контексті може стати потужним стимулом для політики злагоди і співробітництва. Сьогодні дану виборчу систему використовують лише в Австралії та Науру й охоплює вона лише 18 млн. чол. Ця система використовувалась також для проведення загальних виборів у Папуа-Новій Гвінеї протягом 1964-1975 рр., а в 1996 р. її було рекомендовано як нову виборчу систему для Фіджі. Отже, ця система є прикладом регіонального поширення виборчих систем: дотепер ця система існувала лише в межах Океанії і швидше за все ця тенденція спостерігатиметься і в майбутньому.

Система голосування без права передачі голосу іншому кандидату (система єдиного фіксованого голосу, квазіпропорційна система). За цією системою кожний виборець має один голос, але в кожному виборчому окрузі розподіляється декілька мандатів. Мандати отримують кандидати у депутати, які набирають більшу кількість голосів. Це означає, що, наприклад, у чотирьохмандатному окрузі необхідно набрати 20 % голосів, щоб вийти в

переможці. Таким чином, велика партія, якій, скажімо, вдалося отримати 75 % виборців, швидше за все здобуде 3 з 4 місць. Ця система застосовується у Йорданії, Тайвані та Вануату. Але найбільше вона відома як спосіб формування нижньої палати парламенту Японії у 1948-1993 рр. Найважливіша відмінність між системою голосування без права передачі голосу й мажоритарними системами полягає в тому, що ця система може забезпечити повніше представництво малих партій. Чим більше мандатів розподіляються в окрузі, тим пропорційнішою стає дана система. У Йорданії ця система дала змогу кільком популярним безпартійним про монархістським кандидатам пройти до парламенту, і це вважається плюсом для молодої партійно-політичної системи. З іншого боку, ця система заохочує високу організованість політичних партій, які тісно працюють зі своїм електоратом, підказуючи виборцям, як слід голосувати, щоб забезпечити відповідним партіям максимальну підтримку на виборах. Хоча ця система дає виборцям можливість вибирати серед кількох кандидатів, запропонованих однією партією, вважається, що вона значно менше подрібнює політичну систему, ніж чисто пропорційна система. Понад 45-річний досвід застосування цієї виборчої системи в Японії свідчить про збереження міцної системи з однієї домінуючою політичною партією. І нарешті, цю систему високу оцінюють за легкість застосування й підрахунку голосів. Серед недоліків цієї системи є те, що вона не гарантує пропорційності кінцевих результатів парламентських виборів. Малі партії, які можуть заручитись підтримкою, скажімо, 10 % виборців, чиї голоси до того ж будуть дуже розсіяні, можуть не вибороти жодного місця, в той час як великі партії можуть отримати суттєву “добавку”, яка перетворить відносну більшість голосів виборців на абсолютну більшість у парламенті. У 1980 р. Ліберально-демократична партія Японії здобула 55 % місць, набравши лише 48 % голосів. Пропорційну складову цієї системи можна розширити збільшенням кількості мандатів у багатомандатних округах, але це послабить зв’язок між виборцями і обраними ними депутатами, який так високо цінують прихильники чіткого географічного визначення округів. Серед багатомандатних округів дев’ятимандатні у Йорданії і семимандатні у Вануату – це максимальні за розміром округи в даній системі. Оскільки ця система дає виборцеві лише один голос, вона не особливо стимулює політичні партії апелювали до широкого спектру виборців, узгоджуючи їх інтереси. Як тільки політичні партії заручаються підтримкою достатньої кількості “базового” електорату, їй уже не має потреби звертатись до “аутсайдерів”. Крім того, оскільки від однієї партії за ті самі голоси можуть змагатися різні кандидати, зростає загроза внутрішньопартійного поділу і незлагоди. При цьому зростає акцент на ведення “угодницької” політики, коли політичні діячі “підлещуються” до свого електорату напередодні виборів. І нарешті, система голосування без права передачі голосу вимагає від партій складного стратегічного планування при висуненні кандидатів і боротьбі за голоси: висунення занадто великої кількості кандидатів може виявитися так само непродуктивним, як висунення занадто малої кількості

кандидатів; до того ж, величезного значення набуває необхідність партії нагадувати своїм виборцям про необхідність рівномірного розподілу їхніх голосів за всіх кандидатів від відповідної партії.

Система партійно-представницького голосування. Виборча система, яка є чимось середнім між мажоритарною ситемою відносної більшості та системою представницького голосування. Як і за принципом відносної більшості, виборці переважно мають лише один голос, але виборчі округи є багатомандатними і виборці роблять свій вибір з-поміж партійних списків, а не незалежних кандидатів. Партія, яка перемагає отримує всі мандати у даному окрузі, й всі кандидати, занесені нею у список, вважаються обраними. Як і при голосуванні за принципом відносної більшості, тут немає необхідності набирати абсолютну більшість голосів. У деяких країнах даний різновид виборчої системи використовується для забезпечення національно збалансованого представництва, оскільки вона дає змогу скласти список кандидатів, в якому представлені різні національності. У Лівані, наприклад, список кожної партії має складатися з представників різних етнічних груп. У Сінгапурі існують як одномандатні, так і багатомандатні округи. У той час як у одномандатних округах депутати обираються за принципом відносної більшості, більшість парламентарів обирається у багатомандатних округах, відомих як округи групового представництва. У таких округах обираються 3-6 депутатів як за партійними списками, так і з-поміж незалежних кандидатів. Серед кандидатів у партійному чи груповому списку повинен бути принаймні один представник малайської, індійської або інших общин. Виборці вибирають з-поміж цих різних списків, маючи при цьому лише один голос. Хоча кожен виборець голосує лише один раз у більшості округів він обирає всіх представників від округу одним голосом. Перевага системи партійно-представницького голосування полягає у тому, що вона проста у застосуванні, заохочує зміцнення партій і дає їм змогу пропонувати змішані списки кандидатів з метою представництва інтересів меншин. Однак важливим недоліком цієї системи є “супермажоритарні” результати, коли одна партія може вибороти практично всі місця в парламенті, отримавши лише просту більшість голосів. Наприклад, на виборах 1991 р. у Сінгапурі правляча Народна партія дії набрала 61 % голосів і отримала 95 % місць у парламенті. Цією виборчою системою сьогодні користуються всього шість країн – Джибуті, Ліван, Сінгапур, Туніс, Еквадор, Сенегал.

3. ЗМІШАНА ВИБОРЧА СИСТЕМА.

3.1. Змішана (пропорційно-мажоритарна) виборча система. Тип виборчої системи, що поєднує в собі елементи як мажоритарної так і пропорційної виборчих систем. За цією системою одна частина парламенту обирається за мажоритарною схемою в округах, а інша частина – за пропорційною схемою голосування за партійними списками. При змішаній системі місця, розподілені за партійними списками, компенсують диспропорційність, що

виникає під час голосування у виборчих округах. Дж. Сарторі під змішаною виборчою системою розуміє таку – за допомогою якої “у ту саму палату обирають шляхом поєднання пропорційного критерію і критерію відносної більшості”. А. Блайс з цього приводу зазначає “змішаними є такі системи, які поєднують у собі дві формули – пропорційність та плюралітет або більшість. ...змішаною системою є така система, в якій виборчі результати лежать поміж тими, що звичайно отримуються від плюралітету чи більшості і пропорційного представництва”. Дана виборча система нейтралізує недоліки мажоритарних та пропорційних виборчих систем; дозволяє забезпечити формування стійкої парламентської більшості при більш повному врахуванні інтересів малих соціальних груп; однак є певні труднощі у встановленні результатів голосування. Застосовується в Німеччині, Новій Зеландії, Болівії, Італії, Мексиці, Венесуелі та Угорщині. Можлива комбінація, коли ці елементи діють послідовно або паралельно (лінійна змішана виборча система). Останній варіант, є більш популярним. Він зокрема використовується в Німеччині, Болівії, Венесуелі. Характерним прикладом тут є виборча система ФРН (персоніфікована пропорційна система). Тут половина депутатів нижньої палати парламенту обирається в одномандатних округах за мажоритарною системою відносної більшості, а інша половина – за пропорційною системою на основі партійних списків, запропонованих в суб’єктах федерації. Відповідно кожному виборцю надається два голоси. Один подається за одного кандидата в окрузі, а другий – за один із списків політичних партій. Якщо, наприклад, одна партія отримає 10 % на загальнодержавних виборах і жодного голосу в округах, то їй буде виділена достатня кількість місць за партійними списками, для забезпечення представництва приблизно на рівні 10 %. Дж. Сарторі, М. Галлахер, М. Лейвер та П. Майр виборчу систему Німеччини визначають як різновид пропорційної виборчої системи, натомість Л. Массікотт та А. Блайз розглядають її як один з варіантів змішаної виборчої системи. Така ж формула використовується й під час виборів Сенату та на муніципальних виборах у Франції. В усіх країнах, де використовується змішана виборча система, крім однієї, мандати в округах розподіляються, за мажоритарною системою голосування за принципом відносної більшості, хоча в Угорщині використовується система виборів у два тури. Набагато складнішим є італійський метод: четвертина парламентських місць резервується для компенсації невикористаних голосів в одномандатних округах. У Венесуелі 102 місця розподіляються за мажоритарною системою голосування за принципом відносної більшості, 87 місць – пропорційно за загальнонаціональними партійними списками, а 15 місць є додатковими компенсаційними місцями, що розподіляються пропорційно. У Мексиці 200 місць, що розподіляються пропорційно за результатами виборів за партійними списками, компенсують переважно значний дисбаланс результатів виборів 300 депутатів за мажоритарною системою відносної більшості, хоча згідно зі спеціальним положенням жодна партія не може отримати більше 315 парламентських місць, а якщо партія отримує менше 60

% голосів, то може розраховувати максимум на 300 місць. Зустрічається і послідовне сполучення елементів мажоритаризму і пропорціоналізму. Так, в Австралії нижня палата парламенту обирається за мажоритарною системою, а верхня – на основі пропорційного представництва. Згідно з даною системою передбачається такий порядок встановлення результатів виборів, який покликаний усунути об'єктивні вади мажоритарної та пропорційної системи. Особливості даної системи є наступні: голосування відбувається в одномандатних виборчих округах у частині, що обирається за мажоритарною системою, та багатомандатних – у частині, що обирається за пропорційною системою; в одномандатних округах голосування відбувається за конкретного кандидата у депутати, у багатомандатних – за партійний список; результати голосування встановлюються за абсолютною чи відносною більшістю в одномандатних округах і за пропорційною відповідністю – в багатомандатних. М. Шуггарт та М. Ваттенберг вважають, що змішана система "дисциплінує національні партії, чиї парламентарі можуть бути відповідальні й за вираження місцевих інтересів". До того ж, змішана система дає змогу партіям використовувати певні свої переваги: сконцентруватися на виборчих округах чи на партійному списку. Однак це може вести до утворення двох "класів" депутатів. Слід також пам'ятати, що в аспекті перетворення голосів на парламентські місця змішана система може бути такою ж пропорційною, як і система виборів за партійними списками, з усіма недоліками та перевагами, які їй притаманні. Одна з причин, через яку змішана система часом вважається менш доцільною, ніж просто вибори за партійними списками, полягає в тому, що вона може призвести до так званих аномалій стратегічного голосування. Існує кілька різновидів змішаних систем: структурна змішана, лінійна змішана, подвійного голосування. У змішаних системах можуть надаватися переваги системі за більшістю поданих голосів чи системі пропорційного представництва або ж ефективному поєднанню обох систем. Л. Массікотт та А. Блайз також вирішальною рисою змішаної системи вважають те, що її механізми охоплюють одночасно "комбінацію різних виборчих формул (більшості чи пропорційного представництва; плюралітету чи пропорційного представництва) для вибору єдиної більшості". Серед змішаних систем, де використовується принцип більшості поданих голосів, виділяється кілька її різновидів: просте голосування без права передачі голосу; просте голосування з правом передачі голосу; обмежене голосування; кумулятивне голосування. Серед змішаних виборчих систем, які, навпаки, є ближчими до пропорційного представництва найчастіше використовуються: система обмеженого голосу; альтернативна система багатомандатного та одномандатного округу; система партійних списків. Рівновага між пропорційним представництвом та голосуванням за більшістю поданих голосів може досягатися як шляхом поєднання цих способів, так і шляхом накладок. Змішана виборча система сьогодні використовується лише у 7 країнах світу (Німеччина, Венесуела, Нова Зеландія, Мексика, Італія, Болівія і Угорщина), а кількість населення у цих країнах становить 265 млн. чол., або

6 % від всього населення світу**.** Як правило вона використовуються в тих країнах, де йде пошук і становлення виборчих систем або необхідно досягти компромісу між принципом представництва у парламенті різних політичних сил та стабільністю сформованого ними уряду.

Персоналізована (персоніфікована) пропорційна система. Різновид змішаної виборчої системи, яка застосовується у Новій Зеландії та Німеччині. Суть системи полягає в особливому способі поєднання персоніфікованих виборів в одномандатних виборчих округах з принципом пропорційного представництва. Кожен виборець має два голоси. Перший голос – це голос, який можна віддати персонально за певного кандидата (від партії) в одному з 328 одномандатних округів. Другий голос – це голос, який можна віддати за партію на основі її списку, сформованого на рівні федеральної землі. Кандидатам дозволяється балотуватися в одномандатному окрузі й одночасно бути включеними у партійні списки. Обраним вважається кандидат у депутати, який отримує просту більшість голосів в одномандатному окрузі. Однак другий голос виборців визначає скільки представників від кожної партії зможуть пройти в Бундестаг. На загальнонаціональному рівні, визначається загальна кількість других голосів, поданих за партії. Лише ті партії, що отримали 5 % національних голосів або принаймні три прямих мандати в одномандатних округах, можуть розраховувати на місця в парламенті, що розподіляються за партійними списками. Кількість представників від кожної партії, яка подолала прохідний бар'єр, підраховується за формулою Гера. Далі місця розподіляються між 16 федеральними землями. Кількість мандатів, отриманих членами партії безпосередньо в одномандатних округах конкретної землі, віднімається від загальної кількості місць, що розподіляються за партійним списком. Решта місць розподіляються за закритим партійним списком. Якщо в певній федеральній землі партія отримає більше прямих мандатів, ніж кількість місць, що має бути виділена їй за кількістю отриманих других голосів, то ці "надлишкові" місця зберігаються за партією. У такому разі загальна кількість місць в Бундестазі тимчасово зростає. Ряд аналітиків відносять даний різновид виборчої системи не до змішаних а до пропорційних.

3. КУРІАЛЬНА ВИБОРЧА СИСТЕМА (РЕАЛЬНЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО).

Спосіб виборів представницьких органів влади не по виборчих округах чи від усієї кількості виборців, а по виборчих куріях, які мають нерівні виборчі права. За куріальним принципом відбувалися вибори до австрійського парламенту (до 1907 р.), до Державної думи в царській Росії, до Галицького сейму в Австро-Угорській імперії. Так за австрійським законом 1873 р. вибори поділялися на чотири курії: землевласників, торговельних та промислових палат, міст, а також сільських громад. Наприкінці XIX ст. було передбачено п'яту курію – загального виборчого права. Кожна курія

самостійно обирала до імперського рейхстагу визначену кількість представників. Поруч із загальними цензами для активного виборчого права були визначені також спеціальні виборчі цензи для кожної групи виборців окремо. Так, для участі у виборах від курії землевласників необхідно було володіти нерухомим майном, від курії міст і сільських громад – сплачувати встановлений прямий податок, від курії торговельних і промислових палат – бути членами цих палат і, нарешті, від курії загального виборчого права – відповідати вимозі шестимісячного цензу осілості у виборчому окрузі. Виборці, що мали право брати участь у виборах від однієї з перших чотирьох курій, не позбавлялися права робити це від курії загального виборчого права. Кожна курія самостійно обирала до імператорського рейхстагу визначену кількість представників. Поруч із загальними цензами для активного виборчого права були визначені також спеціальні цензи для кожної групи виборців окремо. Однак куріальне представництво не набуло широкого поширення в європейських країнах, хоча деякі його елементи можна знайти в процедурах формування верхніх палат парламентів і в наші дні.

5. ВИБОРЧІ СИСТЕМИ СВІТУ.

Виборчі системи розвинених демократій. Під країнами з розвинутими демократіями розуміють ті, де вільні вибори проводяться не менше як протягом 20 років підряд. До них відносять Австрію, Австралію, Багами, Барбадос, Бельгію, Ботсвану, Великобританію, Венесуелу, Грецію, Данію, Ізраїль, Індію, Ірландію, Ісландію, Іспанію, Італію, Канаду, Колумбію, Коста-Ріку, Люксембург, Маврикій, Мальту, Нідерланди, Німеччину, Нову Зеландію, Норвегію, Папуа-Нову Гвінею, Португалію, США, Трінідад і Тобаго, Фінляндію, Швецію, Швейцарію, Ямайку, Японію. У них проживає більше чверті мільйона чоловік. Найчастіше тут використовуються пропорційні виборчі системи - у 21 (59 %) з 36 країн. При цьому слід пам’ятати, що США та Індія, населення яких становить 71 % від загальної кількості цих 36 країн, використовують мажоритарну виборчу систему відносної більшості. Голосування за змішаною виборчою системою використовується частіше у розвинутих демократичних країнах і становить 11 %. Ці системи охоплюють 4 млн. чол. Більш поширені системи пропорційного представництва за партійними списками. Оскільки Японія перейшла на паралельну систему серед розвинених демократичних країн залишились лише Ірландія і Мальта, які застосовують систему голосування без права передачі голосу іншому кандидату. Якщо поглянути на проблему ширше і врахувати хвилю демократизації 80-90-х рр. XIX ст., то побачимо, що вже 98 незалежних країн та підпорядкованих територій ставляться у ранг “вільних” у доповіді “Свобода у Світі” за 1995-1996 рр., підготовленій “Домом Свободи” (“Freedom House). У цих країнах розподіл виборчих систем відповідає загальному співвідношенню: тут дещо переважають мажоритарні системи відносної більшості й пропорційні системи за партійними списками, і є приблизно половина систем голосування у два тури

і паралельних систем; однак важко виділити якусь одну систему, що була б більш популярною у “вільних” країнах, ніж у світі в цілому. Однак серед 46 країн, які належать до категорії “не вільних”, диспропорційно багато систем голосування за принципом відносної більшості й систем представницького голосування, і набагато менше систем пропорційного представництва. У цілому мажоритарні системи становлять до 70 % виборчих систем, що використовуються у “не вільних” країнах світу.

Виборчі системи країн Західної Європи. Загальну характеристику виборчих систем країн Західної Європи представляє наступна таблиця:

Держава	Середній розмір округу (кількість мандатів)	Тип голосування	Формула переведення отриманих голосів у мандати
Австрія	20	категоричний	ПС - формула д’Ондта
Бельгія	7,1	категоричний	ПС - формула д’Ондта
Данія	9,7	категоричний	ПС - формула Сен-Лагю
Фінляндія	13,3	категоричний	ПС - формула д’Ондта
Франція (V)	1,0	категоричний	звичайної більшості
Голландія	150	категоричний	ПС - формула д’Ондта
Ірландія	4,0	впорядковуючий	Система голосування з правом передачі голосу іншому кандидату.
Німеччина	2,0	категоричний	Змішана
Швейцарія	7,7	впорядковуючий	ПС - формула Хагенбаха-Бішофа
Швеція	12,1	категоричний	ПС - формула Сен-Лагю
Великобританія	1,0	категоричний	звичайної більшості
Італія (до 1993 р.)	20,3	впорядковуючий	Імперіалі
Італія(після 1993)	6,0	категоричний	Змішана

Як видно з поданої таблиці в Західній Європі домінують виборчі системи, що спираються на багатомандатні виборчі округи, категоричне голосування та

пропорційну формулу. Виняток складають Великобританія (одномандатні виборчі округи і формула звичайної більшості), Ірландія, Італія (до 1993 р.) і Швейцарія (голосування впорядковуюче), а також Франція (V Республіка) – формула звичайної більшості (за винятком 1986-1988 рр.). Сьогодні, незважаючи на високий рівень стабільності політичних норм у розвинутих країнах, щоденні політичні процеси внаслідок своєї багатоманітності сприяють постійним змінам як змістової частини, так і наявних форм виборів. Ці зміни стосуються і виборчих систем, які не можуть бути застиглими. К. Беніот на підставі дослідження багатоманітності діючих сьогодні чинників та детермінації основних виборчих систем говорить про необхідність поступової еволюції базових конструкцій виборчих систем. М. Голдер зазначає, що традиційно вибори до парламенту відбуваються із використанням мажоритарної або пропорційної виборчих систем. Однак дана дихотомія працює лише щодо європейських країн, варіантність виборчих систем зростає разом із збільшенням кількості прикладів, які ми маємо розглядати. К. Гледдіш зазначає, що можна вибирати не лише між мажоритаризмом і пропорційним представництвом. Існує широкий спектр формул, які розроблялися з огляду на національні особливості. Коли, наприклад ми розглядаємо системи, засновані не лише на мажоритарному принципі (причому слід зауважити, що мажоритарні системи також відрізняються в багатьох аспектах), то зіштовхуємося з такими особливостями, як система додаткового членства в Німеччині, альтернативного голосування в Австралії та система з правом передачі голосу іншому кандидату в Ірландії. Навіть коли за мету ставиться пропорційність, то варіанти практичної реалізації цього принципу відрізняються від регіональної системи в Португалії з різними за розміром виборчими округами до загальнонаціональної системи пропорційного представництва в Нідерландах. Тому ми можемо припустити, що існуючі сьогодні виборчі системи у країнах Західної Європи будуть у майбутньому поступово еволюціонувати відповідно до внутрішніх та зовнішніх політичних викликів.

Виборчі системи країн Центральної Європи. Якщо ми перенесемося від вже усталених західноєвропейських систем до центральноєвропейських, які досі знаходяться в ембріональному стані, то відкриємо ряд цікавих випадків. У Чехословацькій республіці у червні 1990 р. були проведені посткомуністичні вибори до двопалатної Федеральної Асамблеї та, відповідно, до Чеської і Словацької національних рад. У всіх трьох випадках була прийнята система партійних списків, але два моменти викликали занепокоєння. Першим був острах перед роздрібленістю, характерною для міжвоєнного парламенту (1918-1938); другий – стурбованість надмірними амбіціями партійних функціонерів (інша особливість нещодавнього минулого). Було вжито заходів, аби запобігти цим тенденціям. Вони включали встановлення 5 % виборчого бар’єру для федерального парламенту і Чеської асамблеї, і забезпечення преференційного голосування за

партійними списками. Гіперфрагментації справді вдалося уникнути, хоча це можна було приписати успіху Громадянському Форуму, який отримав широку підтримку як перехідний політичний рух, тісно пов'язаний з "оксамитовою революцією". Форум завоював дві третини місць в кожній палаті Федеральної Асамблеї і в Чеській Національній Раді. Незважаючи на прогнози коментаторів і опитування громадської думки, результати других виборів до Федеральної Асамблеї у червні 1992 р. також показали консолідацію провідних чеських і словацьких формувань (Громадянська Демократія і Рух за Демократичну Словаччину). Однак ця ж сама політична консолідація сприяла наростаючому розколу федерації, яка проіснувала 74 роки, на Чеську республіку і окрему Словаччину. Озираючись назад, бачимо, що не так була страшна партійна фрагментація, як національний розкол, хоча навряд чи можна довести, що система, яка б створювала меншу консолідацію в кожній з двох частин федерації, забезпечила б більш конструктивний підхід. У випадку Польщі маємо більш безпосередній приклад проблем виборчих механізмів. Вибори в жовтні 1991 р. привели в Сейм 29 парламентських партій, найбільші з яких зібрали менше 13 % поданих голосів і зайняли менше 14 % місць у Сеймі. Участь у голосуванні прийняли 42 % виборців. Вибори проводилися на основі пропорційного представництва, без порогового мінімуму, у 37 округах, кожному з яких виділялось від 7 до 17 місць. Ше 15 % від загальної кількості місць (69 із 460) розподілялися в національному масштабі з 5 % виборчим бар'єром і вимогою підтримки не менше, ніж в п'яти округах. Аби сформувати уряд, довелося витратити майже два місяці інтенсивних міжпартійних торгів, та й то з подальшими кадровими змінами. З листопада 1991 р. до вересня 1993 р. Польща мала чотирьох прем'єрів і три правлячі коаліції. Затяжні парламентскі конфлікти і незайняті впродовж тривалого часу відповідальні посади стали причиною серйозної інституційної нестабільності. Однак коли Польща встановила 5 % виборчий бар'єр для окремих партій і 8 % для коаліцій у 1993 р., тільки 6 партій або коаліцій змогли здобути місця в новому парламенті, а до складу правлячої коаліції ввійшло всього дві партії. Але нова виборча система також сприяла поверненню до влади колишніх комуністів і позбавила майже 35 % виборців представництва у парламенті. Досвід Чехії і Польщі показує непевність ранніх фаз переходу від однопартійної системи до багатопартійності. Однак кожен перехід має власні проблеми та особливості, і виборчі механізми залишаються лише одним виміром політичної боротьби. В Угорщині перехід від однопартійної системи являв собою щось проміжне між довгим маршем, очоленим Солідарністю в Польщі і раптовою "оксамитовою революцією" в Празі. Треба було три роки від початку інтенсивних дебатів, переговорів і організаційної роботи в середині 1987 р. і до перших багатопартійних парламентських виборів в квітні 1990-го, щоб Угорщина демонтувала комунізм і прийняла нову конституцію. Переговори за круглим столом наприкінці 1989 р. дозволили розробити систему для перших вільних виборів в посткомуністичній Угорщині. Історичні партії (дрібних власників, соціал-демократів,

християнських демократів) віддавали перевагу пропорційному представництву із загальнопартійними списками за округами, як це було у 1945 і 1947 рр. Однак загальний настрій в країні, особливо серед депутатів парламенту, не дозволив скасувати існуюче представництво за виборчими округами. Оскільки за новими політичними партіями не стояв масовий народний рух, їх легітимність була обмежена. Місцеві діячі й громадяни не хотіли, аби весь процес висування кандидатів перейшов під контроль партійної бюрократії. Довге обговорення і загальний настрій не дозволили ввести нову систему, засновану на єдиному принципі. Отож, виборча система стала комбінацією різних принципів і методик. 386 місць однопалатного угорського парламенту були поділені на три категорії: 176 обиралися за одномандатними округами, 152 – за регіональнми партійними списками і 58 – за загальнопартійними списками. У одномандатних округах, де кандидати не отримали абсолютної більшості в першому колі, довелося провести друге голосування. У другому колі для обрання вистачало простої більшості. По регіональним партійним спискам і загальнонаціональним місцям встановлювався 4 % виборчий бар'єр. Вся система була спрямована на те, аби уникнути партійної роздробленості. Звісно, це мало свою ціну: результати голосування були невиразними і мало в яких округах депутати були вибрані в першому колі. Через складність виборчих правил тяжко було б визначити, в якій пропорції пов'язані місця в парламенті з кількістю поданих голосів. Однак зрештою в парламент потрапило тільки шість партій, що дозволило утворити коаліційну більшість з однієї найбільшої партії і двох менших.

Виборчі системи країн Східної Європи. Дослідники демократичної консолідації виділяють два ключових моменти, які постають перед архітекторами нових демократій: 1) вибір між мажоритарними виборами і пропорційним представництвом; 2) вибір між парламентарною і президентською формами управління державою. Вирішальні питання наступні: чи вирішують ці варіанти питання, бути чи не бути посткомуністичній демократії? Якими є найкращі методи вдосконалення ефективності і законності її головних організаційних основ? Чи придатні ці методи для місцевих умов? Які пріоритети повинні встановити для самих себе будівничі демократії в своїх зусиллях стримати посткомуністичний організаційний хаос? Вибір варіанту виборчої системи вважається важливим, тому що він допомагає сформувати в країні партійну систему і встановити інституційний каркас: структуру парламенту, форму виконавчої влади, контури виконавчо-законодавчих відносин і т. д. Крім того, демократи Східної Європи зіткнулися не стільки з вибором – мажоритаризм чи пропорційним представництвом, - скільки з вибором – "сильний" чи "слабий" варіант пропорційного представництва. Крім того, неясно, наскільки пов'язаний тип виборчої системи з рівнем стабільності органів влади і загальним розвитком демократії. Країни з сильним (навіть крайнім) пропорційним представництвом не обов'язково почуватимуть себе гірше, ніж

країни з поміркованим пропрційним представництвом. Зрозуміло, що крім виборчих систем, на розвиток демократії в регіоні мали великий вплив й інші фактори. Багато факторів вплинули на початкове рішення відносно виборчих систем у молодих демократіях Східної Європи: міжвоєнні традиції, невпевненість нових лідерів і т. д. Обираючи тип системи, всі країни (крім України) схилялися до пропорційного представництва, хоча різнилися в тому, яким чином і до якої міри буде досягнута пропорційність. Навряд чи британський тип мажоритарних виборів здобув би тут підтримку, тому що це створило б загрозу перспективам більшості партій, які мали місця в парламентах. Їх влаштовувала існуюча система, то для чого було б її міняти? Через це мало політиків у Східній Європі схильні прислухатися до порад тих, хто пропонує мажоритарну систему виборів як засіб від нестабільності влади. Якщо була вибрана не мажоритарна система, а пропорційне представництво, це ще не означає, що на виборах не буде явних переможців. У 1992 р. на виборах в Албанії Албанська демократична партія завоювала майже 2/3 всіх місць. На парламентських виборах 1992 р. в Литві Литовська демократична партія виборола 73 з 141 місць в Сеймі. Щоправда, в обох цих випадках пропорційність систем була досить обмежена. Албанська виборча система є найменш пропорційною у регіоні: 100 депутатів були обрані в одномандатних виборчих округах і тільки з 40 місць проводилось загальнонаціональне голосування за пропорційною виборчою системою. Однак можна доводити, що Албанська демократична партія захопила б більшість парламентських місць і в умовах чистого пропорційного представництва, тому що серйозної конкуренції з боку інших партій у березні 1992 р. не існувало. Крім цих випадків, однак, країни Східної Європи явно підтверджують точку зору Дж. Сарторі, що система чистого пропорційного представництва має тенденцію до політичних маніпуляцій. Крайнє пропорційне представництво може привести до сильно роздробленого парламенту і багатопартійних структур виконавчої влади. Перехід від крайнього до поміркованого варіанту пропорційного представництва дає можливість запобігти надмірному роздробленню парламенту і пов’язаними з цим проблемами (як у польському варіанті). Модернізація пропорційного представництва не являє собою панацеї для лікування ненадійних органів, можливо, за неї доведеться заплатити зменшенням рівня представництва і легітимності. У найгіршому випадку непредставлені виборці (можливо, і не голосуючі) можуть відчути себе настільки обманутими, що стануть на шлях антидемократичної політики. Проте поміркoване пропорційне представництво теж не обов’язково сприяє більшій організаційній стабільності. Болгарські вибори 1991 р., засновані на поміркованому пропорційному представництві, забезпечили місця в парламенті трьом партіям, але параліч при вирішенні питань був такий же, як і у польському парламенті з його 29 партіями. У кінці 1992 р., наприклад, болгарам знадобилось аж два місяці, щоб сформувати новий кабінет. Більш того, болгарська поміркована система пропорційного представництва залишила

без представництва чверть всіх виборців – тих, хто проголосував за партії, які не подолали виборчого бар'єру.

Географія виборчих систем. Географія поширення різних типів виборчих систем у світі – цікава сфера наукового аналізу. Вражає географічне розмежування країн, де діє пропорційна система, та країн, де застосовується система відносної більшості. Остання досі застосовується лише у країнах, що перебували чи перебувають під британським політичним впливом – США, країнах Британської Співдружності та власне у Великобританії. Але цю систему не знайти у країнах континентальної Європи, де скрізь (крім Франції) застосовуються партійні списки, які є чужими для всіх країн Співдружності за винятком Гаяни та Шрі-Ланки. Водночас альтернативна система багатомандатного округу вважається саме "аглосаксонським" різновидом пропорційної системи. Адже вона застосовується лише у країнах Співдружності або колишніх її членах. Так, за цим методом обиралися депутати нижніх палат ірландського та тасманського, верхні палати австралійського та цілого законодавчого органу Мальти. Це також єдина система пропорційного типу, спроби запровадити яку здійснювались у Великобританії. За нею у період з 1920 р. до 1923 р. та з 1972 р. відбувалися вибори на місцевому рівні, а з 1921 р. до 1929 р. – вибори до парламенту Північної Ірландії, а у 1979 р. – вибори до Європейського парламенту. Проте ця система ніколи не використовувалась країнами континентальної Європи, хіба що у формі експерименту у Данії ще у XIX ст. У деяких країнах загальнонаціональні вибори проводяться за іншою виборчою системою, ніж місцеві вибори. До таких країн, приміром, належить ФРН. Тут вибори до бундестагу та до земельних парламентів проходять за модифікованою пропорційною системою. Водночас у ряді федеральних земель комунальні вибори проводяться на основі чистої пропорційної системи. Серед індустріально розвинених держав США - єдиний випадок, коли президентська форма правління поєднується з принципом більшості. У 4 державах: Австралії, Канаді, Новій Зеландії та Сполученому Королівстві, де парламентська форма правління поєднується з принципом більшості та 9 демократій парламентсько-пропорційного типу - Австрія, Бельгія, Данія, Фінляндія, Німеччина, Італія (до 1995 р.), Голландія, Норвегія та Швеція. Сім багаторічних, стабільних демократій - Франція, Ірландія, Японія, Швейцарія, Ізраїль, Ісландія та Люксембург не підпадають під жодну класифікацію або надмірно піддаються зовнішньому впливові.

Різновид виборчої системи	**Африка**	**Америка**	**Азія**	**СНД і Східна Європа**	**Західна Європа**	**Близький Схід**	**Океанія**	**Всього**
Відносної більшості	18	19	10	1	4	3	13	68
Представ	2	2	5	0	0	3	1	13

ницька								
Альтерна тивна	0	0	0	0	0	0	2	2
Два тури	10	6	1	8	2	2	2	31
Паралель ні	7	2	3	7	1	0	0	20
Без права передачі голосу	0	0	0	0	0	1	1	2
З партійни ми списками	17	16	3	10	17	1	2	66
Змішана	0	3	0	1	2	0	1	7
З правом передачі голосу	0	0	0	0	2	0	0	2
Всього	54	48	22	27	28	10	22	211

6. ВИБОРЧА СИСТЕМА УКРАЇНИ.

Прийняття Верховною Радою УРСР 24 серпня 1991 р. Акту про державну незалежність України явило собою ту історичну точку відліку, з якої почалася розбудова незалежної держави і створення національного законодавства. Саме в цьому історичному документі було передбачено проведення всеукраїнського референдуму на його підтримку. Він проводився на старій законодавчій базі колишнього СРСР, яка не відповідала сучасним політико-правовим, соціально-економічним та ідеологічним реаліям. Закон про вибори на основі якого відбувалися вибори 1990 р. у вищий законодавчий орган держави - Верховну Раду УРСР - був складений в такий спосіб, що надавав переваги контрольованій комуністами владі й, навпаки, створював численні перешкоди для участі у виборах демократичній опозиції. У спеціально прийнятій резолюції установчого з'їзду НРУ "Про майбутні вибори в республіці" зазначалось, що у відповідності із прийнятим законом "право на місце в органах влади України має лише той, хто присягає на вірність ідеалам застою". У контексті боротьби із зазначеними умовами ведення виборчої кампанії Рух та Український депутатський клуб розробили альтернативний проект Закону про вибори, який, зрозуміло, не був прийнятий. Через це одним з першочергових завдань молодої української держави стало реформування виборчого законодавства. Закон України "Про вибори народних депутатів України", прийнятий 18 жовтня 2001 р. на основі якого і мав формуватись вищий законодавчий орган держави - Верховна Рада України - був складений в такий спосіб, що надавав переваги контрольованій комуністами владі і, навпаки, створював численні перешкоди для участі у

виборах демократичній опозиції. У ньому зокрема, містились такі недемократичні норми як надання окружним виборчим комісіям права на добір кола кандидатів у депутати шляхом оцінки їхніх платформ, обмеження права установ на висунення кандидатів в залежності від їх кількісного складу, обмеження форм агітації та фінансування виборчої кампанії та інші. Щодо вибору типу виборчої системи в українському політикумі можна виділити декілька підходів: одні відстоювали тільки виключно мажоритарну виборчу систему (це переважно "ліві" партії та "партії влади"), другі – пропорційну (НРУ), треті – змішану (ПДВУ). Серед прихильників змішаної системи точилися дискусії щодо кількісних пропорцій депутатського складу – одні віддавали перевагу мажоритарному представництву інші - пропорційному, треті відстоювали принцип рівного представництва. При цьому кожна із сторін висувала свої аргументи на користь вибраного ними типу виборчої системи. Результатом цього протистояння стало ухвалення 18 листопада 1993 р. Закону України "Про вибори народних депутатів України". Закон зберігав старий мажоритарний принцип абсолютної більшості, визнавав право трудових колективів бути суб'єктами виборчого процесу, спрощував процедуру висунення кандидатів, що об'єктивно ускладнювало виборчу кампанію з точки зору рядового виборця, надавав перевагу виконавчим органам у формуванні виборчих комісій, не передбачав жорстких норм відповідальності за порушення виборчого законодавства. Суттєвим недоліком даного закону було те, що він надавав статусу суб'єкту виборчого процесу (крім громадян і партій) громадським організаціям, трудовим колективам, підприємствам, де існували стосунки виробничої й адміністративної залежності, що перешкоджало вільній реалізації виборчого права громадян. Одночасно саме ці вибори більшість дослідників виборчої системи в Україні називають найвільнішими. Тоді 450 депутатів обиралися в 450 одномандатних виборчих округах. Кожен мав вибороти не менше 50 % голосів виборців, а поріг явки становив 50 % виборців. Кожен виборець мав один голос. Активне виборче право мали громадяни, яким на день голосування виповнилося 18 років. Для реалізації пасивного виборчого права встановлювали віковий ценз (з 25 років) і ценз осілості (мав постійно проживати на території України не менше двох останніх років). Крім того, депутатами не могли бути обрані військовослужбовці строкової служби. Права голосу не мали громадяни, визнані судом недієздатними. Здійснення виборчого права зупинялося на відповідний період для осіб, які за вироком суду перебували у місцях позбавлення волі чи місцях примусового лікування. У 1994-1995 рр. політичне протистояння різних гілок влади змусило Верховну Раду України II скликання повернутися до вдосконалення виборчого законодавства. Певний поступ демократичних реформ і партійні інтереси стали запорукою ухвалення нового виборчого закону і дана спроба реформування виборчого законодавства України була більш вдалою за попередні. Так у прийнятому 8 червня 1995 р. Конституційному договорі містилась норма про те, що наступні вибори народних депутатів України проводитимуться за змішаною (мажоритарно-пропорційною) виборчою

системою. Цим фактично було визнано один з основних напрямів подальшого вдосконалення парламентського виборчого законодавства і розвитку законопроектних робіт у цій сфері. Для узгодження запропонованих законопроектів в листопаді 1996 р. була створена Тимчасова узгоджувальна комісія, яка складалась з представників різних депутатських груп та фракцій. Проект закону, підготовлений нею, у першому читанні було прийнято Верховною Радою України 12 березня 1997 р. Далі парламент впродовж року 13 разів повертався до прийняття даного закону і лише 22 жовтня 1997 р., після довгого і запеклого протистояння між парламентом і Президентом України Л. Кучмою, він був прийнятий. Принциповою відмінністю нового виборчого законодавства є те, що в ньому вперше в українській історії застосовується змішана мажоритарно-пропорційна виборча система. Згідно з цим законом 225 із 450 депутатів парламенту обиралися в одномандатних виборчих округах по мажоритарній системі відносної більшості, а друга половина депутатських місць розігрувалась в загальнонаціональному багатомандатному виборчому окрузі за пропорційним принципом. Нововведенням було й так зване позитивне голосування – коли виборець не викреслює зі списку тих претендентів, проти яких голосує, а ставить позначку поряд із прізвищем кандидата у депутати чи назвою політичної партії, за яких він віддає свій голос. Закон передбачав 4 % виборчий бар'єр для проходження в парламент. Правом висунення списків кандидатів наділялись політичні партії та виборчі блоки. Запровадження нової виборчої системи стало безперечно позитивним кроком у формуванні політично відповідальної влади. Протягом 1998 р. в парламенті було розроблено цілу низку проектів Закону "Про вибори Президента України". Зокрема, свої законопроекти подали на розгляд Верховної Ради народні депутати О. Карпов та Т. Стецьків, В. Шевченко, Ю. Іоффе та О. Кучеренко, О. Єльяшкевич та О. Турчинов, О. Лавринович. Свій проект цього закону запропонувала народним депутатм і Центральна Виборча Комісія (ЦВК). Протягом тривалого часу відбувалося обговорення цих законопроектів в Комітеті Верховної Ради України з питань державного будівництва, місцевого самоврядування та діяльності рад. Врешті-решт Комітет узагальнив подані законопроекти, взявши за основу законопроект О. Лавриновича. Обговорення узагальненого проекту закону у Верховній Раді йшло гостро й безкомпромісно. У ході пленарних засідань було подано 473 пропозицій та зауваження, більше половини з яких було враховано повністю або частково. До розробки Закону активно долучався Президент України. Він висував свої пропозиції, а коли законопроект був прийнятий, повернув його на повторний розгляд зі своїми зауваженнями, більшість яких була внесена в остаточний текст Закону. 5 березня 1999 р. Закон України "Про вибори Президента України" був прийнятий, однак робота над ним не закінчилась. Протягом 1999 р. до нього двічі вносились зміни (16 червня та 8 вересня), а остання зміна була внесена 21 грудня 2000 р. Цей Закон містив значні нововведення демократичного характеру. Насамперед, це стосується порядку формування виборчих комісій. Вперше у вітчизняній практиці було

закріплено норму, згідно з якою до складу виборчих комісій в обов'язковому порядку включались по 2 представники від кожного кандидата (партій або блоку, що висунули свого кандидата) – за їх поданням. При цьому Голова, заступник та секретар комісії обов'язково мають представляти різних кандидатів. Відповідно, було скасовано обмеження щодо кількісного складу виборчих комісій. У Законі було зміцнено роль політичних партій у виборчому процесі. Закон передбачав реєстрацію претендентів після подання мільйона підписів громадян на їхню підтримку. Вважалося, що такий бар'єр значно обмежить кількість пошукувачів найвищої посади. Наближення нових парламентських виборів, які були призначені на 31 березня 2002 р., знову висунуло на передній план політичної боротьби закон "Про вибори народних депутатів України". Багатомісячні дебати точилися в основному навколо типу виборчої системи – більшість фракцій парламенту виступали за пропорційну виборчу систему, а Президент – за змішану. Парламент неодноразово приймав новий варіант цього закону, та Президент знову й знову накладав на нього вето й надсилав до Верховної Ради на доопрацювання зі своїми зауваженнями. Врешті-решт лише 30 жовтня 2001 р. Президент таки підписав закон, який був прийнятий Верховною Радою 18 жовтня 2001 р. Зрозуміло, цей закон знову був компромісним і недосконалим. Зокрема питання про впровадження пропорційної системи виборів було перенесено на майбутнє. Парламентські вибори 2002 р. також відбувалися за змішаною виборчою системою, яка зберегла основні ознаки системи, застосованої на попередніх виборах. Але були й певні зміни. Зокрема, права висувати кандидатів у депутати позбулися трудові колективи та збори громадян. Право висунення кандидатів у депутати належало громадянам України, які досягли 18 р. і мали право голосу. Це право вони реалізовували через партії (блоки) або шляхом самовисунення. Черговим кроком на шляху державного регулювання виборчого процесу стало прийняття 25 березня 2004 р. нового закону "Про вибори народних депутатів України", яким остаточно було закріплено суто пропорційну систему виборів українського парламенту за виборчими списками від політичних партій та виборчих блоків. "Вибори депутатів,- говориться в ст. 1 даного закону,- здійснюються на засадах пропорційної системи з обранням депутатів у багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі за виборчими списками кандидатів у депутати від політичних партій, виборчих блоків політичних партій." Однак пропорційна система з закритими списками виявилась вигідною хіба що партійним лідерам й не вирішила ті суспільні проблеми заради розв'язання яких і запроваджувалась. Відбір представників у партійні списки відбувався не за професійними якостями, а за принципом лояльності до партійного керівництва. Голосування за партійними списками в силу свого колективного характеру звичайно зменшує вплив особистостей, віддаючи перевагу єдності цілей та устремлінь перед особистими якостями кожного – всі ці елементи діють у напрямку зростання впливу партій. Як підсумок - депутати виявились абсолютно залежними від партійного керівництва, що й привело фактично до монополії партій. Крім того

дослідники виділяють ще цілий ряд недоліків чинної виборчої моделі: недостатнє інформаційне забезпечення виборчого процесу; звуження бази для висунення кандидатів у депутати, відсутність механізмів забезпечення пасивного виборчого права та зокрема прав жінок і меншин мати доступ до політичного управління; домінування партій лідерського типу у виборчому процесі, деперсоніфікація вибору. Наслідками застосування цієї виборчої моделі в Україні є: комунікаційний ”зазор” між владою та суспільством, незадовільний рівень політичного дискурсу, зведення його в площину медіа-спектаклю; консервація політичних еліт і формування специфічного інтересу політичного класу, який полягає у збереженні панування і доступі до розподілу ресурсів та усуненні від управління більшості громадян; послаблення діяльності парламентських структур у царині законодавчого забезпечення стратегічних цілей суспільного розвитку. Політизація діяльності парламентських структур. Зазначені вади виборчої моделі поглиблює та обставина, що з 2006 р. ця модель є однаковою для виборів різного рівня та різної природи – як парламентських, так і місцевих (обласних, районних, міських, районних у містах) рад. Без перебільшення, Україна витворила унікальну виборчу систему, якщо розглядати її як цілісність на різних рівнях представництва. Покладення в основу формування органів місцевого самоврядування суто партійного представництва суперечить Європейській Хартії місцевого самоврядування. За оцінкою Національного інститут стратегічних досліджень при Президентові України ”єдина електоральна формула формування парламенту та місцевих органів влади ігнорує принципову різницю спеціалізації функцій кожної з них”. Крім того, застосування такого підходу до формування складу представницьких органів влади і на парламентському рівні, й на місцевому призвело до кумулятивного ефекту капсулізації влади на всіх рівнях та визнання закритих процедур делегування влади як таких, що не підтримують демократію. Тотальне – на національному рівні (на виборах до парламенту) й на місцевому – застосування принципу представництва від партій, що призводить до політичного корпоративізму і гіпертрофії ролі політичних партій, ставить під сумнів ефективність виборів як базового інституту демократії у формуванні належного представництва та урядування в країні загалом. Тому не дивно, що суспільство дедалі більше опирається такій виборчій моделі. Зрозуміло, що спіраль відчуження владного корпуса від виборця з цієї причини, а також через не реформованість відносин влади закручена надзвичайно сильно. За великого обсягу влади непомірно малою є міра відповідальності представницької влади і непомірно малим – вплив громадянина на формування корпуса представництва. Відповідно, корекцію виборчої системи в Україні слід проводити передусім задля усунення цих недоліків та відновлення демократичного потенціалу пропорційних моделей. Водночас слід відзначити, що вказані недоліки не знімаються шляхом удосконалення виборчих процедур, адже за будь-якої моделі вибір робиться із тих соціальних груп, які на момент виборів політично оформлені. Створювати відповідальну владу належить через глибокі системні реформи у

сфері демократизації легітимаційних процедур та управління. Українське суспільство розвивається, і виборча система мусить також розвиватися з тим, щоб забезпечувати якісне представництво, підтримувати публічність дебатів із суспільно важливих питань, створювати основу для формування відповідального уряду та прозорого ухвалення рішень в інтересах суспільства. Базові зміни у виборчій системі України протягом періоду незалежності видно з наступної таблиці:

Виборча система	**Пасивне Виборче право**	**Активне Виборче право**	**База висунення**	**Попередні процедури**	**Кількість округів**
1994 р. - Закон "Про вибори народних депутатів України" від 18.11.1993 р.					
Мажоритарна двотурова абсолютної більшості	Громадянин України Віковий ценз 25 р. Ценз осілості 2 р.	Громадянин України Віковий Ценз 18 р. Не можуть голосувати недієздатні та ув'язнені.	Партії. Трудові Колективи. Громадяни.	Підписні листи (300 у виборчому окрузі) Грошова застава (п'ять мінімальних зарплат).	450
1998 р. - Закон "Про вибори народних депутатів України" від 24.09.1997 р.					
Змішана	Громадянин України Віковий ценз 21 р. Ценз осілості 5 р.	Громадянин України. Віковий ценз 18 р. Не можуть голосувати недієздатні.	Партії (блоки партій). Само-висунення. Збори Громадян. Трудові Колективи.	Партії – грошова застава (1 тис. неоподатковуваних мінімумів доходів громадян). Підписні листи (не менше 200 тис.). Кандидати у одномандатних округах без умов.	225/1 225 одно мандатних округів і один багато-мандатний)
2002 р. - Закон "Про вибори народних депутатів України" від 18.10.2001 р.					
Змішана	Громадянин України. Віковий ценз 21 р. Ценз	Громадянин України . Віковий ценз 18 р. Не можуть	Партії (блоки партій). Само-висунення.	Партії – грошова застава (15 тис. неоподатковуваних мінімумів доходів громадян). Кандидати у	225/1 225 одно-мандатних округів і 1 багато-мандатний)

	осілості 5 р.	голосувати недієздатні.		одномандатних округах – грошова Застава (60 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян).	
2006 р. - Закон ”Про вибори народних депутатів України” від 25.03.2004.					
Пропорційна із жорсткими списками	Громадянин України. Віковий ценз 21 р. Ценз осілості 5 р.	Громадянин України. Віковий ценз 18 р. Не можуть голосувати недієздатні.	Партії (блоки партій).	Партії – грошова застава (2 тис. неоподатковуваних мінімумальних розмірів заробітної плати).	Єдиний загально-державний багато-тандатний округ.
2007 р. - Закон ”Про вибори народних депутатів України” від 25.03.2004. зі змінами від 07.07.2005 та 01.06.2007.					
Пропорційна із жорсткими списками.	Громадянин України. Віковий ценз 21 р. Ценз осілості 5 р.	Громадянин України. Віковий ценз 18 р. Не можуть голосувати недієздатні.	Партії (блоки партій).	Партії – грошова застава (2 тис. неоподатковуваних мінімумальних розмірів заробітної плати).	Єдиний загально-державний багато-тандатний округ.

Таким чином, впродовж 18 років незалежності України тричі змінилась виборча формула (мажоритарна двотурова абсолютної більшості – змішана – пропорційна), магнітуда округів (450- 225/1-1) і відбулося звуження бази висунення кандидатів у депутати до парламенту зі збереженням цього права лише для партій (блоків партій) та ускладнилися фінансові умови для балотування. Ці зміни характеризують посилення позицій політичного класу на противагу умовам для реалізації політичних прав громадянами України. Після здобуття Україною незалежності акцент було зроблено, у т.ч., на подоланні монополії на висунення кандидатів у депутати, і в 1994 р. право висування кандидатів було надано партіям (блокам партій), трудовим колективам та громадянам України безпосередньо, а також застосовано само висунення (у 1998 р.). Проте вже у 2002 р. громадян позбавляли права висувати кандидатів і висувати свої кандидатури самостійно. За моделлю виборів 2006 р. і позачергових виборів 2007 р. право висувати кандидатів закон залишив тільки за партіями (блоками партій). Хоча партії можуть

включати до своїх списків позапартійних осіб, питання забезпечення процедур самовисунення громадян не розглядали.

Література:

Балабан Р. В. Теорія виборчої системи.- К., 2007, Розділ 1. Становлення електоральної демократії, с. 5-17.

Батенко Т. До історії формувань виборчої системи в Галичині та виборчих змагань галицьких українців 2-ї половини XIX ст. Спроба аналізу // Республіканець, 1994, № 3-3, с. 35-40.

Бебик В. М. Політологія: наука і навчальна дисципліна: Підручник.- К., 2009, Основні види виборчих систем, с. 300-306.

Білоус А. Виборчі системи: світовий досвід на українському грунті // Трибуна, 2000, № 8-9, с. 22-28.

Білоус А. О. Пропорційні вибори в Україні: ілюзія чи реалії // Нова політика, 2001, № 1.

Богашева Н. В., Ключковський Ю. Б., Колісецька Л. В. Дослідження деяких аспектів еволюції виборчого законодавства України (1989-2006 роки).- К., 2006.

Геттінг Д. Наголос на сильному народному представництві: пропорційна система виборів // Складові демократії / За ред. Д. Геттінг, В.-Д. Міхаелі.- К., с. 22- 23.

Геттінг Д. Наголос на сильному уряді: мажоритарна система виборів // Складові демократії / За ред. Д. Геттінг, В.-Д. Міхаелі.- К., с. 24- 25.

Демократичний потенціал пропорційних виборчих систем / С. Конончук, О. Ярош, С. Горобчишина; Укр. Незалеж. Центр політ. Дослідж.- К., 2009.

Дешко Т. Пропорційна виборча система в Україні: передумови запровадження та основні характеристики // Віче, 2005, № 7-8, с. 118-122.

Заляев Р. И. Избирательные системы и их возможности в реализации демократического принципа политического представительства // Проблемы политической науки.- Казань, 1994, с. 98-119.

Избирательные системы и партии в буржуазном государстве.- М., 1979.

Избирательные системы мира.- М., 1961.

Избирательные системы. Сравнительное исследование мирового опыта. Збірник виборчих законів країн Центральної та Східної Європи / Міжнародна Фундація Виборчих систем (IFES).- Вашингтон, 2002.

Кіс Т. Виборчі системи та їхні політичні наслідки // Нова Політика, 1996, №№ 2, 4.

Ключковський Ю. Про дотримання рівності виборців в умовах мажоритарної виборчої системи // Вибори та Демократія, 2005, № 2 (4), с. 25-27.

Кобржицький В. Мажоритарна і пропорційна виборчі системи: переваги та недоліки // Освіта регіону. Політологія. Психологія. Комунікації, 2009, № 2, с. 58-62.

Кокс Г. Ціна голосу. Стратегічна координація у виборчих системах світу.- Одеса, 2003.

Конотопцев О. Партійно-пропорційна виборча система: доцільність і своєчасність // Аспекти самоврядування, 2005, № 6 (32), с. 1-6.
Кушнарев Е. Пропорциональная избирательная система образца 2006 г.: преимущества и недостатки [Электронный ресурс]. Режим доступа: www.partyofregions.org.ua/contrprop/resonance/45470533951d0/Monday, 30 October 2006.17.05.00
Лейкман Э., Ламберт Дж. Исследования мажоритарной и пропорциональной избирательной систем.- М., 1958.
Мазур О. Г. Виборчі системи: світовий досвід.- Луганськ, 1999.
Маклаков В. В. Избирательное право и избирательные системы буржуазных и развивающихся стран. Учебн. Пособие.- М., 1987.
Нолен Д. Избирательные системы // Технология и организация выборных кампаний: зарубежный и отечественный опыт.- М., 1993, с. 54-62.
Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку. Навчальний посібник.- К., 2002, Виборча система, с.131-140.
Петренко М. Парламентські вибори в Україні: особливості трансформації виборчої процедури за роки незалежності // Науковий Вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія, Соціологія, Філософія., Вип. 10, с.122-129.
Постников А. Мажоритарные и пропорциональные избирательные системы: плюсы и минусы // Народный депутат, 1993, № 12.
Пропорційні виборчі системи із відкритими та закритими списками для парламентських та місцевих виборів: матеріали семінару.- К., 2005.
Рейнольдс Э., Рейли Б. Справочник по международным избирательным системам.- Стокгольм, 1997.
Романюк А. Оцінка переваг і проблем пропорційної виборчої системи на прикладі країн Західної Європи та у світлі парламентських виборів в Україні у 2006 році // Вибори та демократія, 2006, № 3, с. 7.
Романюк А., Шведа Ю. Партії та електоральна політика.- Львів, 2005, с. 132-169.
Рябов С. Політичні вибори.- К., 1998, с.30-33.
Рыбаков А. В. Избирательное право и избирательные системы // Полис, 1992, № 5-6.
Скрипкина Ж. Б. Избирательные системы и технологии: Учебн. Пособие.- М., 2007.
Сотникова О. Введение в типологию избирательных систем // Ойкумена.- Харьков, 2005, Вып. 3, с. 20-28.
Ставнійчук М. ”Закрита” виборча система вичерпала себе // Дзеркало Тижня, 2009, № 11.
Сучасний виборчий PR / кер. авт. кол. В. В. Лісничий.- К., 2004, с. 42- 48.
Таагпера Р., Шугарт М. С. Описание избирательных систем // Партии и выборы. Хрестоматия / Отв. ред. и сост. Н. В. Анохина, Е. Ю. Мелешкина.- М., 2004, с. 135-133.
Трохимчук С. В., Федунь О. В. Політична географія світу. Навч. посіб.- К., 2007, Розділ 7. Географія політичної боротьби і виборів, с. 232-261.

Фесенко В. Вибори 2006: Практичне тестування пропорційної виборчої системи // Вибори та демократія, 2006, № 4, с. 4-12.
Birch S. Elections and Democratization in Ukraine.- Basigstoke: Macmillan and New York: St.Martin's, 2000.
Demokracje zachodnioeropejskie. Analiza porownawcza / Pod red. A, Antoszewskiego i R. Herbuta.- Wroclaw: Wyd-wo Wroclawskiego Un-tu, 1997.
Nohlen D. Prawo wyborcze i system partyjny. O teorii systemow wyborczych.- Warszawa, 2004.
Farrel D. Electoral Systems: S Comparative Introduction.- NY, 2001.
Lijphart A. Electoral Systems and Party Systems: A Study of Twenty-Seven Democracies, 1945-1990.- Oxford: Oxford University Press, 1994.
Solchanyk R. Ukraine, The (Former) Center, Russia, and "Russia" // Studies in Comparative Communism, 1992, Vol. XXV, № 1, p. 31-47.

VI. ЗНАЧЕННЯ ТА ПОЛІТИЧНІ НАСЛІДКИ ВИБОРЧИХ СИСТЕМ. ОЦІНЮВАННЯ ТА РОЗРОБКА ВИБОРЧИХ СИСТЕМ.

1. РОЛЬ ТА ЗНАЧЕННЯ ВИБОРЧИХ СИСТЕМ.

Оцінка ролі та значення виборчих систем. У політичних та наукових дискусіях про виборчі системи та їх політичний вплив існує три засадничі питання, які є контраверсійними. Стосується це виборчих систем, напрямків їх впливу та оцінки їх можливих наслідків. Є вони тими площинами, які представлені з різною силою в актуальних дискусіях про виборчі системи і їх практичних наслідках в залежності від напрямку дослідження. Загалом, немає згоди щодо значення чинника виборчої системи для партійної системи, політичної системи і політичного розвитку певної держави, як у науці так і в політиці. З однієї сторони дискусія викликає питання, чи виборча система є залежною чи незалежною змінною. Багато дослідників поводяться досить догматично (і не лише з огляду на прийняту стратегію дослідження) і висловлюються в підтримку одного із становищ, хоча більш адекватно було б розглядати одночасно взаємні впливи. З іншої сторони неоднозначності викликають розбіжності щодо оцінки ролі чинника виборчої системи порівняно з іншими чинниками, які впливають на досліджувані змінні залежні також від різної оцінки ступеню цього впливу. Чи виборча система є важливішою за інші інституційні чинники, як наприклад, система урядування (а надто взаємини парламенту та уряду), важливішим також ніж чинники соціополітичні, наприклад соціальна структура чи домінуюча модель регулювання конфліктів? Деякі вчені в минулому приписували виборчій системі надзвичайного значення. Повязували вони навіть долю демократії з питанням, який тип виборчої системи застосовується. Так наприклад, пробується зясувати занепад Веймарської Республіки існуванням тут пропорційної виборчої системи. Ця теза є очевидно перебільшеною. Її прихильники не врахували, що політичний розвиток є загалом результатом (щільно пов’язаних) чинників різного походження. Зясування, яке зводиться до єдиного чинника не є конструктивним. Так само й протилежний підхід, який часто зустрічається, що відводить незначну роль виборчим системам, теж не можна підтримати. Проти нього маємо значну кількість аргументів. Наукова суперечка щодо найкращої виборчої системи очевидно була б неактуальною, якби не зусилля політичних груп, які стосуються реформ виборчих систем, а одночасно мала б вона характер парламентський, якби виборчі системи не мали значення. Виборчі системи спричиняють серед виборців психологічний ефект і механізми при перерахунку голосів на мандати. Структуризують вони результати виборів і партійний склад парламенту. Найчастіше формування парламентської більшості є результатом ефекту

диспропорційності чи мажоритарності виборчих систем. Виборчі системи можуть однак також недопустити отримання керівництва найсильнішою за чисельністю отриманих голосів партією, відкриваючи тим самим можливість для врядування партії, яке отримала меншу кількість голосів виборців. Психологічний ефект теж є не менш значним, а доведення факту його існування ще складніше. Тут важливо осягнути суть наслідків застосування виборчого бар'єру. Автоматично спричиняє він те, що партії, які його не подолали не приймають участі у розподілі депутатських мандатів. Психологічно він впливає у такий спосіб, що виборці явно уникають віддавання голосів партіям, які потенційно можуть не подолати виборчого бар'єру. Ця теза вважається незаперечною. Представники такого напрямку аналізу, які готові вважати виборчу систему за незалежну змінну (наприклад Дж. Сарторі), мають однак позицію, що формотворчі умови виборчих систем сумніваються в значенні виборчої системи як окремого чинника. Треба при цьому однак вказати, що вже у процесі виникнення виборчої системи політичні актори дають собі звіт, щодо значення чинника виборча система. Проблема релевантності також оцінюється в розумінні, яке вказує трактувати виборчу систему одночасно як таку що виникає з чогось (залежну) і як таку, що сама впливає (незалежну). У 90-х рр. у контексті демократизації політичних систем у Латинській Америці, Східній Європі та в інших країнах – такі вчені як А. Лейпхарт та Дж. Сарторі, визначали домінуючу роль виборчих систем. Знавець партій, Дж. Сарторі писав, що виборчі системи найсуттєвішою сутнісною частиною функціонування політичної системи. Згідно з розумінням Дж. Сарторі виборчі системи є особливо сильними інструментами політичної інженерії, які приносили значні політичні ефекти. А. Лейпхарт підкреслював істотність виборчих систем навіть ще сильніше: виборча система,- зазначав він,- найфундаментальніший елемент представницької демократії. Навпаки у молодих демократіях, які борються за консолідацію демократії, панує у політично зацікавлених середовищах погляд, що ніби то питання про виборчу систему не є таким важливим. Вважається, що демократична якість даної системи більшою мірою є залежною від інших чинників, наприклад від ступеню економічного розвитку і структури суспільства, соціополітичних поглядів, від політичної культури, соціальних стосунків влади, партій та їх структур (олігархічних), від вад виборчого процесу (маніпуляцій виборчих) і скорумпованих практик, які проникають крізь весь політичний процес. Фактично, засадничі проблеми розвитку соціально-економічного, соціальної структури, політичної культури, існуючих та міцніючих стосунків влади, спосіб поведінки політичних еліт і т. ч. істотні в молодих демократіях. Якщо не є гарантованими жодні вибори, якщо результати виборів можуть бути сфальсифіковані, відтоді виборча система як незалежна змінна виконує незначну роль; її важливість виявляється скромною, коли конкретні групи влади визначають, хто виграв вибори, якщо капітал і корупція керують політичними симпатіями виборців та їх

представників. Загалом можна стверджувати, що одночасно з розвитком демократії в державно-правовому сенсі й в сенсі автентичної партисіпації зростає значення виборчої системи в політичному процесі. Виборчі системи здійснюють важливий внесок у розвиток цього процесу. Такі погляди суперечать максималістській позиції, яка вважає, що здоров'я демократії залежить від виборчої системи або що за допомогою реформи виборчої системи патології конкретної політичної системи можна усунути або суттєво зменшити. Ця вільна від контексту аргументація має місце у країнах, що розвиваються та інших і є мало імовірною і швидше шкодить ефективній політичній інженерії, творить небезпеку недооцінки можливостям, які створюють реформи виборчої системи: зміцнення легітимації та зміцнення ефективності політичної системи та управління певної держави. Підсумовуючи, можна стверджувати: виборчі системи мають важливе значення у процесі формування політичної волі і в її відображенні у парламентських мандатах. Виборчі системи беруть участь у формуванні волі виборців та мають вплив на результати виборів. Їх істотність не є однак вільна від контексту, а однозначні пояснення зводять все на манівці.

Застереження щодо оцінки виборчих систем. Набагато більше неясності і як наслідок більш суперечливим ніж питання істотності виборчих систем є проблема конкретних політичних наслідків виборчих систем. Які є наслідки мажоритарних виборів, як пропорційні вибори впливають на партійну систему і політичний процес? Чи виборчі системи зміцнюють чи послаблюють інтеграцію електорату, концентрацію партійної системи, політтичну стабільність, зміни у характері урядування? З аналізу функціоналістської, заснованої на британському парламентаризмі, літературі, випливає, що мажоритарній системі приписуються вплив, який веде до концентрації партій, особливо це стосується мажоритарних виборів у одномандатних виборчих округах. Пропорційні виборчі системи навпаки пов'язують з такими політичними наслідками як дезінтеграція, партійні поділи, політична дестабілізація й інші. Ми ж однак стверджуємо: у питанні політичних наслідків виборчих систем набагато більше є припущень аніж наукових висновків. Емпірично можна довести, що мажоритарні виборчі системи не завжди сприяють консолідації партійної системи і змаганню урядів. Дуже часто це все залежить від конкретних соціальних та політичних умов, у яких дані виборчі системи функціонують. Пропорційні виборчі системи можуть навіть у певних соціополітичних умовах краще виконувати очікувані функції ніж мажоритарні системи. Наступне зауваження пов'язане з фактом, що мажоритарні й пропорційні вибори становлять дві збірні категорії, які є внутрішньо дуже відмінними. Повинні у зв'язку з тим піддати аналізу ці відмінності. Дослідницьке поле не є однак окреслене через поодинокі явища, які б не давали жодних можливостей узагальнень та теоретизувань. Для аналізу повинні бути узгоджені соціополітичні змінні й інші чинники,

що зясовують гомогенність та гетерогенність суспільства, як і специфічний тип виборчої системи, який застосовується у конкретній державі чи пропонується до застосування. Виборчі системи діють у певному комплексному зв'язку різних чинників, котрі можуть бути відмінними в різних суспільствах та періодах. Ці інші чинники можуть окреслювати вирішальний напрямок, спосіб та силу впливу виборчих систем. Виборчі системи є не лише незалежною змінною, але також й залежною. Не можна при цьому відступати однак від попередніх тверджень про вплив виборчих систем на партійні системи. Теорії про вплив виборчих систем на партійні системи й інші політичні явища слід співвідносити із конкретно історичними умовами.

Як оцінювати вплив виборчих систем? Навіть коли судження про вплив виборчих систем повертаються до історичних чинників, виникає відкрите запитання, у який спосіб ці впливи, особливо на партійну систему, можна виміряти та оцінити. Історично сформувався як найважливіший критерій оцінки з точки зору інтересів окремих партій. Політичні сили чи політичні угруповання оцінюють виборчі системи з точки зору чи вони їм сприяють чи навпаки дискримінують. Структурально мала партія – а також партія, яка є і залишиться малою, оскільки спирається на вузькі соціальні верстви чи на відповідну етнічну чи релігійну меншину, яка не може збільшитись (наприклад Шведська Народна партія у Фінляндії) – інакше буде оцінювати впливи виборчої системи ніж якась сильна (народна) партія, яка загалом може здобути парламентську більшість. Мала партія понад усе буде високо оцінювати критерій "справедливого представництва" (і цей критерій буде нею виражатися), натомість велика партія буде відстоювати, критерій стабільності уряду, який формується на основі партійної більшості в парламенті. Поряд з тими конкретними партійними інтересами мають місце й політично-державні інтереси. Можливі й на підставі одного й того ж критерію принципово різні оцінки, що пов'язано з відмінними соціополітичними умовами в окремих державах і періодах історії. Від цих історичних передумов абстрагуються насамперед теоретики політики, які виходять з ідеального типу демократії і з нього виводять відповідні функції виборчої системи. Критерієм оцінки виборчої системи при цьому виступає наскільки він відповідає демократичним системам. Єдиний функціональний критерій, який уможливлює принципову оцінку виборчих систем. У такий спосіб є також представлена проблема найкращої виборчої системи і у такий спосіб може вона бути найкраще з'ясована. У результаті залишаємось далеко від одномірного критерію оцінки, якщо навіть і підкреслюємо: для оцінки наслідків виборчих систем й також і для виділення тієї чи іншої виборчої системи має значення, чи враховують вони конкретні соціополітичні умови, які зустрічаються в різних державах і періодах. Типово ідеальний спосіб підходу оминає ці вимоги. Уможливлює це дослідникам оцінку виборчих систем зорієнтованого на одній функції. На практиці ж виборчі системи

виконують ряд функцій. Оцінка наслідків виборчих систем підпорядкована різнорідним функціональним вимогам, які залежать від специфіки соціополітичного контексту.

Засади дослідження виборчих систем. З попередніх міркувань слідує, що в питанні ключових проблем виборчих систем існує багато суперечностей. Певною мірою ситуація ця відображає різні методологічні підходи до дослідження виборчих систем. Загалом можна виділити три принципові позиції, які дають можливість початково окреслити в залежності від того, чи мають вони головно теоретичний чи емпіричний характер. Емпіричні перспективи можемо загалом поділити на емпірично-статистичні та історично-емпіричні. Перший підхід можемо охарактеризувати як нормативний. У його рамках виборчі системи аналізуються та оцінюються відповідно до теоретичних частин до аксіоматичних тверджень, які щільно пов'язані з теоріями демократії чи доброго врядування. У такий спосіб обґрунтовується певний погляд на загальні мажоритарні вибори, як такі що лише вони відповідають природі парламентаризму та демократії і забезпечують політичну відповідальність обраних. Хорошим прикладом такого типу підходу, який більше віку домінував в дослідженнях виборчих систем – була позиція К. Поппера. Переваги визначеної виборчої системи він обґрунтовував політичною філософією, без огляду на емпірику. К. Поппер так вчинив, попри те, що власне він надавав у своїй філософії науки верховенство емпіричним методам (метод проб та помилок). Нормативний підхід передбачає, що його представники дають першість одному принципу й відповідно до нього оцінює відповідну виборчу систему. Це твердження є творчим, якщо йдеться про ефекти та переваги відповідної виборчої системи, але за рахунок ігнорування причинно-часових умов. Характерними тезами цього підходу є наступні "вибори мажоритарні є кращими аніж пропорційні" або "система відносної більшості є тією системою, що найкраще узгоджується з суттю демократії і з природою парламентського врядування". Нормативний підхід представляє тезу, про те, що те, що корисне чи властиве для одного випадку є корисним також і для інших або навіть для усіх випадків. Показовим прикладом цієї тенденції є узагальнення, яке відображене у нормі права "Виборча система більшості веде до формування двопартійності". Теоретичні узагальнення про виборчі системи, про позитивні та негативні сторони репрезентації, їх ставлення до політичних інституцій загалом і про динаміку політичних процесів продовжують базуватись на працях у рамках нормативного підходу. Недолік цього підходу лежить без сумніву у ставленні до предмету дослідження – виборчих систем з політикою загалом. При цьому виборчі системи ніби у збільшувальному склі зосереджуються головні принципи аналізу. Часто зустрічаються також ціннісні підходи про причинні зв'язки. Великий мінус цього підходу знаходить відображення у тому, що ані різноманітний спектр можливих зв'язків поміж основними виборчими

системами не включені до аналізу – а відтак усі ці елементи, які мають вирішальне значення для наслідків виборчих систем та їх оцінки. Другий підхід має емпірично-статистичну природу. Логіка статистичної методології, яка вимагає значної кількості випадків, аби мати вирішальне значення, спонукає до аналізу найбільшої кількості існуючих вчора і сьогодні виборчих систем. Емпірично-статистичний підхід, у порівнянні з нормативним, краще розрізняє компоненти виборчих систем, оскільки займається важливими компонентами як змінними в статистично орієнтованими моделях, які узгоджують багато змінних. Використання окремо цього підходу у вивченні виборчих систем означає, що застосовуємо дослідження Д. Рає (1967) і великі дослідження А. Лейпхарта (1994). Вони найкращим чином представляють основи емпірично-статистичного підходу. Порівняння між тими двома дослідженнями дозволяє зрештою зробити значний поступ у розвитку цього підходу. У емпірично-статистичному підході на критику заслуговує факт, що концентрується воно на тому, що можна виміряти, а також піднімає спробу такого аналізу історичного матеріалу, який дозволить вживати його до статистичного аналізу. Такий спосіб підходу не завжди приводить до задовільних результатів, а часом і до помилкових висновків. У емпіричному аналізі виборчих систем приймається також іноді перспективи редукціоналістські, щоб спростити класифікацію. Зрештою звертається увага також на математично виражені показники досліджуваної проблеми (наприклад пропорційні чинники). Однак політичне значення таких формул є перебільшене, а загальний критерій оцінки та чинники їх впливу є часто помилковими. Третій підхід – це історично-емпіричний. Його методологічна риса є орієнтація на вивчення конкретного прикладу виборчої системи і аналізі соціополітичного контексту в якому він функціонує. Історично-емпіричний підхід, порівняно з емпірично-статистичним є індивідуалізованим. Через це він часто критикується представниками статистичної школи. У історично-емпіричному підході існує методологічна засада пошуку теоретично плідних випадків. Кокретні випадки є важливими з погляду, що лише завдяки індукційним методам можна досягнути теоретичних узагальнень, який одночасно має емпіричний фундамент. Цей підхід, незважаючи на випрацювання гіпотез і теорій, істотних для порівняльних досліджень, цінний тим, що розвиває термінологію і систематичну класифікацію. Однак часами в національних дослідженнях ігнорується порівняльний аспект, який є таким важливим для емпірично-історичного підходу. Даний підхід найчастіше застосовується до політичного аналізу виборчих систем. У зв’язку з цим варто підкреслити те, що емпірично-історичний підхід не надає переваги якійсь одній окремо визначеній виборчій системі, без всестороннього особливого дослідження чинників контексту.

Оцінювання виборчих систем. Оцінка виборчої системи є оцінкою політичних наслідків, які отримує суспільство внаслідок застосування

конкретної виборчої системи. Загалом виборчі системи оцінюються за чотирма показниками: 1. Чи сприяє система встановленню працездатного уряду? 2. Чи забезпечує вона справедливе представництво? 3. Чи поважають належним чином права меншин? 4. Чи несуть обрані депутати відповідальність перед своїми виборцями? Відповідно до цих показників не існує жодної досконалої системи. Так, голандська та ізраїльська моделі дають очевидно негативну відповідь на перше запитання: "працездатний" уряд у цих країнах можна спостерігати дуже рідко. "Завалюються" вони і на четвертому показникові: тут депутати зовсім не підзвітні виборцям. Скандинавів, як і італійців, цілком задовольняє вибір на чисто партійній, а не індивідуальній, основі. І якщо Італію характеризує мінливий і немічний уряд, причиною того є не голосування за регіональними списками, а те, що більш ніж чверть італійських виборців голосує за комуністів – партію, що відмежована від будь-яких з рештою провідних політичних організацій. Але однією з найбільш невдалих видається британська система відносної більшості, яка працює за принципом "переможець отримує все". Впадає в очі її невідповідність другій і третій вимогам: ця система не забезпечує ані справедливого представництва, ані поваги до справ меншості. Як можливий засіб покращення ситуації можна було б обрати виборчу систему Австралії, французьку двотурову систему, німецький симбіоз принципів пропорційності та відносної більшості або альтернативну систему багатомандатного округу, що діє в Ірландії. Виборчі системи важко розглядати в якості незалежного феномену, вони, зазвичай, є частиною складного комплексу політичної системи, внаслідок чого постійно зазнають впливів від інших компонентів, рівно як і самі здійснюють вплив на них. Оцінка виборчої системи передбачає врахування багатьох змінних, які можуть по різному впливати на саму оцінку. Серед базових оцінок виборчих систем домінують оцінки щодо забезпечення представництва та щодо рівня пропорційності. У першому випадку оцінка представництва передбачає аналіз результатів виборів з погляду відповідності депутатського корпусу основним, наявним у суспільстві соціальним та соціополітичним поділам. Мова йде про парламентське представництво основних, існуючих у країні соціально-економічних, етномовних, конфесійних, регіональних, гендерних та інших груп. Оцінка рівня пропорційності виборчої системи є вужчою. При цьому, однак, найменші зміни у виборчій системі здатні суттєво вплинути на формування і стримування політичної поведінки, і навіть якнайретельніше підібрану систему можна "підірвати" простими, часто формальними, засобами. Через це оцінювання перспектив виборчої системи у досягненні цілей адекватного суспільного представництва, демократичного управління й високої легітимності політичних інститутів влади та їх рішень, загальновизнано важливою є загальна атмосфера у суспільстві. Вона виражається у забезпеченні умов для реалізації прав людини і верховенства права та їх дотриманні громадянами. Серед цих умов – вимога стабільності виборчого законодавства, що її розглядають як

потребу захистити виборчі права громадян від маніпуляцій в інтересах тих політиків, котрі ухвалюють рішення, особливо якщо виборче законодавство змінюють напередодні виборів. Консолідація демократії та демократичних виборів конче потребує забезпечення умов для свободи вираження поглядів, зібрань, вільного утворення й діяльності об'єднань, відсутності різних форм тиску на засоби масової інформації й журналістів. Реформування виборчої системи має відбуватися у контексті й у зв'язку з рештою реформ і цілями суспільного розвитку. Визнаним підходом у літературі з політології до оцінки виборчих систем є такий, що базується на оцінці потреб суспільства, які можна задовольнити почасти через спосіб і вид представництва. Зокрема, цей підхід виразив Д. Горовіц, який стверджує: "Для того, щоб оцінити виборчу систему чи обрати нову, потрібно спочатку поставити питання про те, для чого виборча система має призначатися. Жодна виборча система не відбиває просто переваг виборців, наявної моделі поділу на групи в суспільстві чи панівної конфігурації політичних партій. Кожна виборча система формує і переформовує ці навколишні особливості, й кожна чинить це по-своєму". Це відрізняється від того підходу в оцінках виборчих систем, який іще досить часто зустрічається в публіцистиці, де абстрактно зважуються "плюси" та "мінуси", сильні й слабкі сторони виборчих систем, переважно поділених на мажоритарні та пропорційні. Між тим, оцінювання виборчих систем не лише лежить поза суспільним і політичним контекстами. Воно має стосуватися спроможності виборчої системи впливати на досягнення суспільних цілей конкретно в даній країні.

2. ПОЛІТИЧНІ НАСЛІДКИ ВИБОРЧИХ СИСТЕМ.

Традиційно аналіз наслідків, до яких призводять виборчі системи за умов демократії, зосереджувався на двох центральних об'єктах політичної інженерії, а саме на впливі виборчої системи на кількість партій і її впливі на політичну стабільність держави. Досі політологи не можуть встановити чіткий причинно-наслідковий зв'язок між цими факторами. Виборча система також впливає на формування уряду. Погляд на наслідки дії виборчої системи, яка дозволяє виборцям обирати як між кандидатами, так і між партіями, дає великий простір для порівняльного аналізу. Ірландія, Італія та Японія становлять чудовий предмет для дослідження наслідків дії різних виборчих систем єдиною спільною рисою яких є те, що ці системи передбачають вибір кандидата. Виборча система також відіграє важливу роль у заохоченні або боротьбі проти блоків чи інших форм міжпартійної співпраці. Річ у тім, що успіх партії за системи з повторним голосуванням залежить не тільки від числа одержаних голосів та їх географічного розподілу, а й від спроможності партії підтримувати ефективний блок з іншими силами. Інші пропорційні системи надали виборцеві ще більші можливості надавати перевагу коаліціям. Виборчі системи можуть справляти вплив і на стратегію виборчих кампаній. Там,

де виборча система припускає боротьбу між кандидатами всередині партії, а не тільки на міжпартійному рівні, роль централізованої виборчої кампанії зменшується адекватно накалу цієї боротьби. Навпаки ж, системи з жорсткими списками сприяють піднесенню ролі саме партійної кампанії. З іншого боку, система відносної більшості може спонукати партії до боротьби за виборця у політичному центрі. Проте це може трапитися лише там, де основні надходження мають більше соціально-економічний, ніж територіальний, характер. Виборчі системи можуть також значно вплинути на відносини між обранцями та їх виборцями. За систем з партійними списками, де голосування відбувається не за конкретного кандидата, ці відносини є найменш помітними. За таких систем, як зазначав М. Дюверже, ”парламентарі обираються внутрішніми колами; тут партія становить закритий виборчий округ”. Нарешті, мають бути розглянуті впливи виборчої системи на політичний кадровий добір. Так, за систем пропорційного представництва більш високим є рівень представництва жінок. За системи партійного списку частка жінок у законодавчому органі є помітно більшою, ніж за системи відносної більшості, водночас при використанні альтернативної системи багатомандатного округу ця частка є найбільшою. Тож якщо аналіз політичних наслідків застосування виборчих систем претендує на комплексність і повноту, у ньому має бути досліджений вплив розгляданих виборчих систем за ознаками: 1. Стабільність політичної системи, 2. Кількість партій, 3. Сутність партій: а) рівень партійної єдності та дисципліни, б) партійні альянси та інші методи співпраці партій, 4. Зв’язок між депутатами і виборцями, 5. Стратегію виборчих кампаній, 6. Політичний кадровий добір. Головний і очевидний результат такого аналізу полягає в осягненні міри впливу традицій політичного життя даної країни на функціонування діючої у ній виборчої системи. В умовах різних країн, ба навіть у різні періоди історії однієї країни, результати застосування конкретної виборчої системи можуть бути дуже різними. Так, застосування у Великобританії системи відносної більшості у міжвоєнний період та наступні після 1945 р. двадцять років пов’язувалося з прагненням одержати поміркований уряд, але ця система перетворилася на об’єкт критики як дестабілізуючий фактор і одна з причин економічного спаду у країні. Завдяки цій системі поляризація канадського представницького органу є значно більшою, ніж реальна поляризація у самій країні. Насправді двопартійна боротьба притаманна політичному життю не Великобританії чи Нової Зеландії, а Австралії – країні, яка застосовує систему альтернативного голосування. Проте, очевидно, що як система відносної більшості, так і мажоритарна система ніколи не діятимуть добре у неоднорідних у ідеологічному або етнічному плані суспільствах, де кожна сторона протистояння зі страхом дивиться на можливі наслідки одержання контролю над владою її опонентом. З огляду на це зрозуміло чому паростки пропорційного представництва з’явились в етнічно неоднорідних суспільствах. Спроможність пояснити сталість

західноєвропейських політичних угруповань є чи не найбільшою перевагою того, що називається соціологічним підходом до аналізу виборчих систем. Однак шляхом розгляду самих лише соціальних факторів дуже важко пояснити успіх партій, у якому вирішальну роль відігравала прихильність людей до харизматичних лідерів. Соціологічні теорії партійних систем значно краще пояснюють сталість цих систем, ніж їх змінність. Отже, партійну систему не можна назвати простим відображенням існуючих у суспільстві соціальних суперечностей. Але в усякому разі соціальний аспект не можна недооцінювати, оскільки нічого у житті суспільства не відбувається у соціальному вакуумі. Як бачимо, зв'язок між виборчою і партійною системами та процесом соціальних змін є обопільним та комплексним. Його не можна визначити за допомогою законів науки, чи будуть вони математичні, інституційні чи соціологічні. Осягнення виборчих систем повинне грунтуватися на розумінні історичного розвитку суспільства, яке, у свою чергу, зазнає великого впливу політичного вибору. Сучасні дослідження виборчих та партійних систем зосереджуються більшою мірою на пошуку унікальних конкретних рис кожного суспільства, ніж на виробленні узагальнень, які урівнюють історичний досвід різних країн. Кожна виборча система сконструйована таким чином, щоб забезпечити: формування виборного органу, який відповідає настроям виборців; забезпечує формування уряду, який відповідає бажанням виборців, сформованих на основі відповідного розкладу голосів; стабільність та тривалість існування уряду; добір таких людей, особисті якості яких кваліфікуються як здатність до реалізації завдань, що ставляться перед виборним органом та урядом. Виборчі системи, їх типи, організація виборчих кампаній, проблеми фінансування і особливо політичні наслідки використання різних виборчих систем викликають зацікавлення широкого кола дослідників. Адже при розподілі місць у законодавчому органі країни на основі голосів, відданих на загальних зборах, обраний варіант виборчої системи може мати вирішальне значення для того, кого буде обрано і яка партія прийде до влади. Навіть при абсолютно однаковій кількості голосів, відданих за партії, одна виборча система вестиме до створення коаліційного уряду, а інша дасть одній партії змогу сформувати більшість і взяти владу в свої руки. Різні виборчі системи можуть дати абсолютно різні результати при однакових результатах голосування. У генеральному зіставленні двох типів систем їх оцінка може бути зведена до дихотомії у оцінці: максимально пропорційне представництво партій у парламенті, або сильний, стабільний, а відповідно і ефективний уряд. Двопартійна система сприяє стабільності уряду і здатності приймати рішення, а також періодичним змінам влади. Багатопартійність, з іншого боку, позитивно корелюється з минущими урядами, періодами, коли головна посада виконавчої влади залишається незайнятою, із періодичними виборами та тривалим перебуванням при владі визначеної групи ключових політичних діячів. Чим більше партій має країна, тим більшою є частота тих

феноменів. Коли уряд спирається на гомогенну більшість, він залишається при владі протягом встановленого мандатом терміну (стабільність); може реалізовувати свою програму (ефективність); і, очевидно, за умови нерішучих дій, він втрачає владу на користь сильної та згуртованої опозиції (зміна влади). Навпаки ж, коаліційні уряди, такі поширені у системах пропорційного представництва, часто не можуть подолати випадки серйозної незгоди щодо тих чи інших конкретних заходів (нестабільність); потребують величезних обсягів часу для побудови нових коаліцій (відсутність виконавчої влади); і, коли занепадають, вони проводять нові вибори, які, в основному, повертають тих самих осіб (незмінність). Ґрунтовні дослідження показують, що виборча система також здатна впливати на партійну систему через свій вплив на внутрішньопартійну єдність і партійну дисципліну, оскільки окремі виборчі системи заохочують фракціоналізм, при якому одне крило партії веде постійні суперечки з іншими, а інші сприяють встановленню злагоди між різними політичними партіями і згладжують розбіжності. Виборчі системи також можуть впливати на поведінку політичних еліт, допомагаючи таким чином визначити загальний політичний клімат; вони можуть заохочувати чи загальмовувати утворення альянсів між партіями. Виборчі системи можуть стимулювати партії й блоки до залучення широкого загалу і узгодження протиріч чи навпаки – до представництва вузьких інтересів і збереження національних і родових зв’язків. Так виборчі системи, які дають виборцю більше одного голосу або дозволяють виборцеві віддавати свій голос за кандидатів у порядку переваг (преференційна система), дають виборцям змогу переступати через встановлені суспільні бар’єри. Наприклад, в умовах встановленої в Йорданії у 1989 р. виборчої системи виборець мусульманин міг віддати два з трьох своїх голосів за ісламських кандидатів, а останній голос – за незалежного християнського кандидата. У надзвичайно етнічно подрібненій Папуа-Новій Гвінеї у 60-70-их рр. XX ст., виборці могли вказувати кандидатів у бюлетені списком в порядку віддання переваги, що спонукало кандидатів і різні групи об’єднуватися й створювати виборчі альянси. Після відмови від такої системи голосування, окремі групи вже не мали стимулу діяти спільно і їхня поведінка відповідно стала більш закритою. Крім того, якщо виборча система не вважається справедливою і не дає опозиції відчуття, що у неї є шанси виграти вибори, то така система можу спонукати “аутсайдерів” до діяльності поза системою і використання недемократичних, конфронтаційних і навіть насильницьких методів. Так у 1992 р. у Монголії система представницького голосування, дала змогу правлячій Монгольській народно-революційній партії отримати 92 % місць, отримавши лише 57 % голосів. Багато хто вважав таку ситуацію не лише несправедливою, але й небезпечною для демократичної держави, і як наслідок виборчу систему було змінено до виборів 1996 р. Герменс стверджував, що система пропорційного представництва обов’язково призводить до урядової нестабільності та

політичного екстремізму, тоді як забезпечити реалізацію демократичних принципів спроможна сама лише система відносної більшості. Відомий французький соціолог Дюверже розробив наукову концепцію взаємозв'язку партійних та виборчих систем. На його думку, зміст цієї залежності проявляється у трьох сформульованих ним законах, які отримали в політологічній науці назву соціологічних законів Дюверже. Згодом Лейпхарт уточнює, що залежність між партійною та виборчою системами є взаємною. Приміром, вибори, які здійснюються на основі принципу більшості сприяють виникненню двопартійної системи; однак й існування двопартійності сприяє збереженню мажоритарного принципу, який дає переваги двом найбільшим політичним партіям від яких вони ніколи не відмовляться. "Якщо при запровадженні демократичного політичного ладу,- пише вчений,- хочуть сприяти утвердженню в ньому рис, характерних для мажоритарного його типу (принцип більшості, двопартійна система та сильний, однопартійний кабінет) або ж, навпаки, для консенсусного його типу (пропорційне представництво, багатопартійність і більш сильний законодавчий орган), то найдоцільнішим способом досягнення цього є вибір відповідної виборчої системи." Проте ані Дюверже ані Герменс не спромоглися врахувати всю комплексність та різнобарвність демократичних систем. Насправді, узагальнення і Герменса і Дюверже спираються на досвід окремо взятих країн. Герменс надав форму універсальної теорії процесам, що відбувалися у антинацистський веймарський період у Німеччині, а Дюверже, шукаючи вихід з перманентної нестабільності політичної системи Франції з її неорганізованими партіями та безпорадними урядовцями, вбачав у виборчій системі Великобританії необхідний інструмент вироблення у Франції двопартійної системи та правил політичної відповідальності. Однак не слід переоцінювати вплив виборчих систем на процес формування партійних систем. Нові теорії, зокрема розроблені Ліпсоном, Грумом та Рокканом, полягають в тому, що розвиток партійної системи залежить ні від виборчої системи, ні від якогось іншого інституційного фактора: він залежить від кількості та характеру суперечностей, притаманних індустріальному суспільству – соціологічні, соціально-економічні, мовні, релігійні, етнічні та територіальні – постали ще до приходу явища загальних виборів. Якщо суспільство містить у собі значну кількість соціальних протиріч, багатопартійна система розвинеться у ньому навіть за умов застосування мажоритарної виборчої системи чи системи відносної більшості. У країнах континентальної Європи впровадження пропорційного представництва відбувалось вже після утвердження багатопартійної системи. Тому існуючий зв'язок між системою пропорційного представництва та багатопартійною системою має пояснюватись не лише виборчою системою, але й соціально-політичними факторами. Отже, партійна система являє собою відображення основних соціальних суперечностей. Колись створені партії розвивають свою власну

внутрішню структуру і добиваються тривалої лояльності своїх прихильників. Виборчі системи можуть прискорити або сповільнити створення партій, але раз вона вже виникла й вкоренилася в політичній системі, дуже складно змінити її спрямованість та характер шляхом змін умов електоральної агрегації. У дійсності немає сенсу розглядати виборчі системи як незалежні, а партійні системи як залежні величини. Жодна нова партія не знайде свого місця у політичній системі країни, якщо вона не відповідає реальним соціальним факторам, тобто фрагментації даного суспільства; тому-то існуючі суспільні суперечності найефективніше запобігають появі штучних партій. Партійні системи будуть здійснювати вирішальний вплив на виборче законодавство і обирати такі системи агрегації, які будуть сприяти зміцненню позицій партії, або шляхом збільшення свого представництва, або шляхом встановлення виборчого бар'єру. Проте соціологічний підхід не може бути сприйнятий як метод остаточного аналізу взаємозв'язку між партійною та виборчою системами. Наприклад, шляхом розгляду самих лише соціальних факторів дуже важко пояснити успіх партій, у якому вирішальну роль відігравала прихильність людей до харизматичних лідерів. Тому партійну систему не можна назвати простим відображенням існуючим у суспільстві соціальних суперечностей. Але в усякому разі соціальний аспект не можна недооцінювати, а тим більше відкидати, оскільки нічого у житті суспільства не відбувається у соціальному вакуумі. Зв'язок між виборчими і партійними системами та процесом соціальних змін є обопільним і комплексним. Осягнення виборчих систем мусить грунтуватись на розумінні історичного розвитку суспільства, яке у свою чергу, зазнає великого впливу політичного вибору. Зміна виборчих систем протягом всієї історії виборів спричинювалась ні чим іншим, як відповідними інтересами партій. Виборча система також впливає на формування уряду. Система відносної більшості є найсприятливішою для утворення однопартійної абсолютної більшості. Проте більшість країн Європи не мають змоги поєднувати простий біполярний вибір з існуючими у них політичними суперечностями. Адже будь-яке розмежування суспільства – на релігійній, територіальній, мовній чи класовій основі – створює родючий грунт для появи нових і, що найголовніше, конкурентних партій. Як правило, уряд у Великобританії контролюють почергово дві партії. Взагалі ж, з 1945 р. однопартійне домінування стало нормою для країн Заходу. Виборча система сама не може розв'язати проблему всебічного забезпечення прав меншості в умовах демократії, що базується на правлінні більшості. Природно, створення уряду більшості означає, що меншість повинна поступитись. Вона може сподіватись на певний доступ до важелів управління як потенційний партнер по урядовій коаліції лише в умовах сталої фрагментації суспільства, яку ми можемо спостерігати в США. Проте лише у випадку двопартійних чи двоблокових партійних систем результат голосування визначає те, хто здійснюватиме управління, а хто залишиться

в опозиції. В умовах, коли в парламенті представлені більше ніж дві партії, а жодна з них не домінує, формування коаліції, а відтак і формування уряду є більшою мірою результатом міжпартійних домовленостей ніж безпосереднім результатом вибору електорату. Можна однак зазначити, що вибори, здійснюючи функцію залучення до управління, одночасно є і способом забезпечення політичної відповідальності. Однак тут слід зробити застереження, що самі виборці не здійснюють безпосереднього впливу на форму парламентської коаліції в багатопартійних системах; не впливають безпосередньо на форму партійного кабінету (уряд може, наприклад бути сформований партіями меншості чи його може сформувати коаліція, яка склалася поза баченням і візією виборців). Крім того вибори не забезпечують автоматичного співпадіння рішень, які приймаються на парламентській та урядовій арені з фактичними преференціями виборців. Підставовою функцією виборів є репрезентація на парламентарній арені політичних та особистих преференцій виборців, а також залучення до політичної діяльності тих політичних сил, які роблять це на думку виборців максимально ефективно. Ефективність політичної діяльності означає: здатність формування уряду, який володіє суттєвою парламентською підтримкою та чіткість в легіслаційному поступі. Встановлені одного разу правила, що регулюють виборчий процес, закріплюються за інерцією власної дії. Надалі вони застосовуються за таких обставин, які просто неможливо передбачити і врахувати на впровадження цих правил. Погляд на наслідки дії виборчої системи, яка дозволяє виборцям обирати як між кандидатами, так і між партіями, дає великий простір для порівняльного аналізу. Ірландія, Італія та Японія становлять чудовий предмет для дослідження наслідків дії різних виборчих систем, єдиною спільною рисою яких є те, що ці системи передбачають вибір кандидата. Виборча система також відіграє важливу роль у заохоченні або боротьбі проти блоків чи інших форм міжпартійної співпраці. Історія Франції з 1945 р. показує, що система з повторним голосуванням створила стабільних виборчих блоків більше, ніж це міг зробити партійний список пропорційного представництва. Річ у тім, що успіх партії за системи з повторним голосуванням залежить не тільки від числа одержаних голосів та їх географічного розподілу, а й від спроможності партії підтримувати ефективний блок з іншими силами. Інші пропорційні системи надали виборцеві ще більші, ніж у французькій Четвертій Республіці, можливості надавати перевагу коаліціям. У Німеччині виборці могли виявляти свою підтримку блоку Соціал-демократичної та Християнсько-демократичної партій, віддаючи голоси в окружному бюлетені за кандидата від СДП, а у партійному списку – за ХДП; у Ірландії ж єдине голосування з голосами, що передаються уможливило для виборців надання підтримки чи відмову у ній коаліції. Виборчі системи можуть справляти вплив і на стратегію виборчих кампаній. Там, де виборча система припускає боротьбу між кандидатами всередині партії, а не тільки на міжпартійному рівні, роль

централізованої виборчої кампанії зменшуються адекватно накалу цієї боротьби. Системи з жорсткими списками, навпаки сприяють піднесенню ролі саме партійної кампанії. З іншого боку, система відносної більшості може спонукати партії до боротьби за виборця. Проте це може трапитися лише там, де основні розходження мають більше соціально-економічний, ніж територіальний, характер. У підсумку можна стверджувати, що засадничі та взаємно пов'язані між собою політичні наслідки, спільні для всіх виборчих систем, є наступними: ефект диспропорційності, який означає загальну надпрезентацію сильних партій і підпрезентацію слабих партій; зменшення ефективної кількості партій (редукцію), репрезентованих на парламентській арені відносно ефективної кількості партій, які приймають участь у виборах; формування, за незначними винятками, штучної більшості, тобто такої, яка не базується на беззастережній більшості отриманих голосів. Всі ці тенденції проявляються переважно у виборчих системах, які засновані на формулах звичайної та абсолютної більшості, ніж у пропорційних системах. Не змінює це факту, що жодна з цих комбінацій не формує ідеальної пропорційності чи однакового трактування всіх учасників виборів. Певна виборча система необов'язково діятиме однаково у різних країнах. Хоча для різних регіонів світу притаманні певні спільні риси, результати запровадження певної виборчої системи значною мірою залежать від конкретного суспільно-політичного контексту. Виборча система може мати різні наслідки залежно від таких факторів, як ідеологічний, релігійний, етнічний, расовий, регіональний, мовний та класовий поділ суспільства, а також від того, чи в країні існує розвинута, перехідна чи молода демократія, чи партійна система давно сформована, чи лише зароджується, або ж взагалі несформована, скільки в країні існує істотних партій, чи прихильники певної політичної партії зосереджені компактно, чи розсіяні по території всієї країни? Сучасні дослідження виборчих та партійних систем зосереджуються більшою мірою на пошуку унікальних конкретних рис кожного суспільства, ніж на виробленні узагальнень, які урівнюють історичний досвід різних країн. Виборча система визначає також, наскільки простим чи складним буде сам акт голосування. Це питання завжди гостро стоїть у країнах, де значна кількість виборців не вміє читати й писати і не має досвіду участі у виборах. І нарешті, вибір певного варіанту виборчої системи може мати вплив на легітимність державних інститутів. Наприклад, австралійський сенат у період з 1919 по 1946 р. обирався за надзвичайно диспропорційною виборчою системою (альтернативне голосування у багатомандатних округах), що призводило до однобоких результатів, далеких від адекватного представництва. Така ситуація підривала фактичну легітимність сенату в очах як виборців, так і політиків, і на думку деяких експертів, розхитувала народну підтримку інститутів федерального державного управління в цілому. Після заміни цієї системи пропорційною (голосування з правом передачі голосу іншому кандидату) у 1948 р. сенат почав сприйматися як такий, що заслуговує

більшої довіри і є більш представницьким, а тому збільшилися повага до нього і його відносної ролі у процесі вироблення державних рішень. Прихильники пропорційної і мажоритарної системи не погоджуються не стільки щодо відповідних наслідків цих двох виборчих методів, скільки щодо ваги, яку слід надавати цим наслідкам. Обидві сторони погоджуються, що пропорційна система забезпечує більшу пропорційність і кращу репрезентацію меншин, а мажоритарна пропагує двопартійну систему і однопартійність виконавчої влади. Прихильники обох методів не погоджуються щодо того, яка з цих двох систем є більш бажаною, адже мажоритаристи стверджують, що лише за умови двопартійної системи можна досягнути прозорої відповідальності уряду за його політику. До того ж обидві сторони сперечаються щодо ефективності цих двох систем. Пропорціоналісти цінують представництво меншин не тільки за його демократичну якість, але також за його здатність підтримувати єдність і мир у розколених суспільствах. Подібним же чином захисники мажоритарної системи виступають за однопартійну систему кабінетів не тільки з-за їхньої демократичної підзвітності, але також через тверде керівництво і ефективно обраний курс політики, яким вони, як припускається, забезпечують. Але також є деяка відмінність в акцентах, які дві сторони роблять на якості й ефективності. Пропорцірналісти схильні приділяти більшого значення представництву уряду, в той час як більшість захищає точку зору щодо здатності управляти як більш життєво значиму. Як вважає Лейпхарт поширений погляд про те, що мажоритарні системи – такі, як у Сполученому Королівстві та Сполучених Штатах – є винятковими з врахуванням якості демократії і ефективного уряду – пояснюється тим фактом, що політологія завжди була дисципліною з англо-американською орієнтацією. На його думку саме парламентсько-пропорційні системи майже незмінно демонструють кращі результати, особливо у відношенні представництва, захисту інтересів меншості, виборчої активності й контролю над безробіттям. Тому для творців демократичних конституційних проектів у нових демократіях він радить звернути особливу увагу на парламентсько-пропорційну систему. “Емпіричні дані та громадська думка у демократичних суспільствах,- пише він,- є серйозним аргументом на користь того, що пропорційна система і парламентаризм створюють серйозну основу, аби пропонувати пропорційну систему і показати парламентаризм та пропорційне представництво найбільш розсудливим вибором для нових демократій”. Однак ця домінуюча точка зору,- на думку вченого,- заперечується емпіричними дослідженнями. Одночасно такі дослідники як Ладейре та Квейд поставили під сумнів висновки Лейпхарта про переваги пропорційної виборчої системи й наполягають на перевагах мажоритарної системи. Вони стверджують, що його докази побудовані на “легких прикладах і безпідставних спекуляціях”. Вони стверджують, що його аргументи на користь пропорційної виборчої системи грунтуються на прикладах однорідних держав, які існували в

штучно створених і нетривких умовах, які вберегли їх від стресів, обумовлених зміною влади. Однак ці умови мало подібні на реальні умови, в яких борються за своє існування нові демократії. “Звичайно,- констатує Г. Ладейре,- навіть найкращі побудови не можуть гарантувати успіху у цьому недосконалому світі…Але найкращі системи вирішують дві проблеми: параліч уряду не буде головною проблемою народу, а обирати і відправляти у відставку уряди будуть власне виборці”. Ця дискусія однак нерозв’язала два основні питання. Перше – і це відзначали самі учасники дискусії- неможливість розділити вплив виборчих систем від впливу всіх інших сил, які постійно впливають на політику. Друге – виборчі системи не можна просто вийняти з шухляди, як ми це робимо з кулінарними рецептами. У кожній країні вони пов’язані з масою конкретних обставин і відображають як історію у всіх її проявах, так і наслідки конкретних форм політичної мобілізації. Як вірно зазначав Л. Раймонд у статті “Три парадокси демократії” “кожна країна повинна відшукати свій власний шлях до вирішення цієї загальної задачі”.

3. ВИБОРЧА ІНЖЕНЕРІЯ.

Як розробляти виборчі системи. Виборча інженерія сформулювала ряд правил та рекомендацій розробникам виборчих систем. Вони наступні: 1. Дотримуйтеся простоти. Ефективні й стабільні виборчі системи мають передовсім бути зрозумілими як для виборця, так і для політика. Занадто складна система може призводити до непорозумінь, неочікуваних наслідків і недовіри виборців до результатів виборів. 2. Не бійтеся новаторських підходів. Багато успішних сьогодні виборчих систем у світі репрезентують інноваційні підходи до вирішення специфічних проблем, що підтвердили свою ефективність. З досвіду інших можна багато навчитись. 3. Враховуйте контекст та часовий фактор. Виборчі системи не існують у вакуумі. Їх успіх залежить від вдалого поєднання політичних інститутів і культурних традицій. Перше питання, на яке слід відповісти розробнику виборчої системи: “У якому політичному та соціальному контексті я працюю?”. Друге запитання, яке, мабуть, слід собі поставити: “Чи виборча система створюється на постійно чи перехідний період?”. 4. Не слід недооцінювати електорат. Хоча простота системи важлива, не можна недооцінювати здатність виборців розуміти механізми роботи різних виборчих систем, правильно ними користуватися. Складні виборчі системи, де необхідно визначати кандидатів в порядку віддання переваги, успішно використовувалися, зокрема, в мало розвинутих країнах азіатсько-тихоокеанського регіону (Папуа-Новій Гвінеї та Шрі-Ланці). Разом з тим, досвід проведення останніх виборів у багатьох нових демократіях продемонстрував наявність суттєвої різниці між прикладною та політичною грамотністю. Навіть у дуже бідних країнах виборці часто визначають досить складний порядок своїх політичних уподобань. 5. Вибір робити в бік охоплення ширших інтересів. Як у глибоко

розділеному, так і у відносно однорідному суспільстві, при можливості слід робити так, щоб виборча система забезпечувала створення такого парламенту, який представлятиме усі вагомі групи інтересів. Незалежно від того, які є меншини – ідеологічні, етнічні, расові, мовні, регіональні чи релігійні – непредставлення у парламенті позицій важливих суспільних груп, особливо у країнах, що розвиваються, часто призводить до катастрофічних наслідків. 6. Процес вибору системи має ключове значення. Спосіб вибору тієї чи іншої виборчої системи є надзвичайно важливим для забезпечення легітимності системи. Процес вибору системи, до якого залучено більшість чи всі суспільні групи і електорат в цілому, зрештою матиме ширшу підтримку, ніж рішення, яке громадськість вважатиме прийнятим на користь певних партійних інтересів. Хоча партійні міркування необхідно враховувати при обговоренні майбутньої виборчої системи, але щоб у будь-який державно-правовий інститут заслужив схвалення і повагу, необхідно забезпечити підтримку різних партій та населення в цілому. Наприклад, у Новій Зеландії процесу переходу від мажоритарної виборчої системи за принципом відносної більшості до змішаної системи передувала серія плебісцитів, проведених з метою забезпечення легітимності остаточного рішення. І навпаки, рішення соціалістичного уряду Франції у 1986 р. про перехід від існуючої тоді системи виборів у два тури до пропорційної виборчої системи було сприйняте в основному як вибір, мотивований партійними інтересами, і в 1988 р., як тільки уряд втратив владу, це рішення було скасоване. 7. Визнання легітимності й підтримки системи всіма важливими учасниками процесу. Усі групи, що бажають брати участь у демократичному процесі, повинні відчувати, що запропонована виборча система буде чесною і дає їм разом з усіма іншими рівні шанси на перемогу в виборах. Першочергова мета полягає в тому, щоб ті, хто програють вибори, не звинувачували у цьому саму виборчу систему і не використовували цей привід для дестабілізації процесу демократичної консолідації. У 1990 р. в Нікарагуа сандиністи втратили контроль над країною, але вони визнали поразку, зокрема тому що вони визнали справедливість виборчої системи. Так само ПАР, Сьєра-Леоне та Мозамбік змогли припинити криваві громадянські війни, коли провели низку інституційних перетворень, прийнятних для всіх сторін. 8. Слід дати виборцям максимальну можливість впливати на результати виборів. Виборці повинні відчувати, що вибори дають їм можливість мати вплив на формування уряду і державну політику. Розширити таку можливість можна кількома способами. Можна дати виборцям змогу обирати між партіями, кандидатами від різних партій і кандидатами від однієї партії. Або ж можна проводити за різними схемами вибори президента, верхньої палати, органів місцевого самоврядування. Виборці мають бути впевнені, що їхні голоси мають реальний вплив на формування уряду, а не лише на склад парламенту. 9. Баланс між впливом виборців і єдністю політичних партій. При цьому слід витримати баланс між бажанням максимізувати

вплив виборців і необхідністю стимулювати розвиток міцних і життєздатних політичних партій. Максимальне розширення вибору в бюлетені може призвести до такої фрагментації парламенту, якої ніхто не сподівався. Багато політологів дотримуються думки, що єдність політичних партій з широкою підтримкою серед населення є одним з найважливіших факторів забезпечення ефективної і стабільної демократії. 10. Довгострокова стабільність та короткострокові переваги не завжди узгоджуються між собою. Коли політичні сили країни обговорюють варіанти нової виборчої системи, вони часто намагаються проштовхувати пропозиції, які, на їх думку, будуть корисними для їхніх партій на найближчих виборах. Але така стратегія може часто бути недалекоглядною особливо в країнах, що розвиваються, бо короткостроковий успіх чи перевага однієї партії може призвести до довгострокової політичної кризи та суспільного невдоволення. Наприклад, на переговорах перед виборами перехідного періоду в ПАР у 1994 р. Африканський національний конгрес (АНК) міг аргументовано наполягати на збереженні існуючої системи виборів за принципом відносної більшості, яка швидше за все принесла б цій найбільшій у країні партії додаткові місця в парламенті крім місць, отриманих відповідно до частки голосів, відданих за цю партію її виборцями. Але те, що ця партія виступила за пропорційну систему, хоч і здобула менше місць, ніж могла б отримати на мажоритарних виборах за принципом відносної більшості, свідчить про те, що вона вважала за доцільне забезпечити довгострокову стабільність, а не короткостроковий успіх. Виборча система повинна ефективно реагувати на зміну політичних обставин та появу нових політичних рухів. Навіть у розвинутих демократичних країнах підтримка провідних партій рідко буває постійною, не кажучи вже про нові демократичні держави, де політичне життя завжди надзвичайно динамічне, а отже партія, яка має певні переваги на одних виборах, може втратити їх на наступних. 11. Не слід вважати виборчу систему панацеєю від усіх бід. Звичайно, якщо є бажання змінити сам характер політичної боротьби, то виборча система може стати найефективнішим засобом досягнення цього, і все ж виборчі системи не можуть бути панацеєю від усіх політичних проблем країни. Інші складові, зокрема, політична культура суспільства, мають зазвичай набагато більший вплив на процес демократичних перетворень, ніж такі інституційні фактори як виборча система. Крім того, неадекватний конституційний розподіл влади, постійні чвари між різними силами, зовнішні загрози можуть звести нанівець усі позитивні сторони правильно відібраної виборчої системи. Однак не можна й недооцінювати її значення. Вміле проектування виборчої системи не може запобігти глибоким суспільним протиріччям чи викорінити їх, але створення відповідних інститутів може підштовхнути політичну систему до зменшення конфронтації та більшої підзвітності уряду. Іншими словами, все, чого можна досягти моделюванням виборчих систем, має свої межі, але часто саме від цього і залежатиме рух або до

консолідації, або до підриву демократичних досягнень. 12. Враховуйте готовність електорату до змін. Політики, які розуміють недоліки існуючої системи, можуть підтримувати ідеєю проведення змін у виборчій системі. Але якщо пропозиції щодо реформування цієї системи не будуть належно представлені, громадськість може відмовитись змінювати що-небудь і сприйматиме реформу як спробу політиків змінити правила на власну користь. Найгіршими є ситуації, коли реформа виглядає як явний маневр заради досягнення політичної вигоди для окремої політичної сили (наприклад, у Франції в 1986 р., у Чилі в 1989 р., у Йорданії в 1993 р.), або коли систему змінюють настільки часто, що виборці не встигають зорієнтуватися (як це було, приміром, в Болівії). 13. Не зв'язуйте себе необхідністю збереження попередньої виборчої системи. Разом з тим, дуже часто виборчі системи, що не відповідають потребам нового демократичного вибору країни, успадковуються чи переносяться з колоніальних часів без врахування їхньої відповідності новим політичним реаліям. Наприклад, майже усі британські колонії в Азії, Африці, тихоокеанському регіоні прийняли мажоритарну систему виборів за принципом відносної більшості. Але ця виборча система виявилась абсолютно неадекватною потребам багатьох нових демократичних країн, особливо тих, для яких характерна серйозна етнічна конфронтація. Те саме стосується значної кількості колишніх французьких колоній у Західній Африці, які зберегли французьку систему виборів у два тури (як на Малі у 1992 р.), в результаті чого в суспільстві відбулася шкідлива поляризація населення. Так само в багатьох посткомуністичних державах зберігаються успадковані з радянських часів вимоги щодо обов'язкової явки певного відсотку виборців чи голосування більшістю. 14. Враховуйте можливий вплив нової системи на суспільні конфлікти. Виборчі системи можна розглядати не лише як механізми для обрання парламенту та президента, але й засіб врегулювання конфліктів у суспільстві. За певних обставин деякі системи будуть заохочувати партії звертатися за підтримкою поза межами їхніх традиційних груп підтримки. На жаль, сьогодні у світі вибір невідповідної виборчої системи часто лише загострює ті негативні тенденції, які в ньому вже існують. Наприклад, якщо партії сприймають вибори як боротьбу, де виграє лише один, то вони ставитимуться вороже до всіх, хто не належить до "своїх". При створенні нового політичного інституту важливо, щоб якщо він не допоможе зменшити напругу в суспільства, то принаймні не погіршив ситуацію. 15. Намагайтесь передбачити незвичайні чи неочікувані обставини. Дуже часто виборчі системи створюються, щоб уникнути помилок минулого, особливо близького минулого. При цьому важливо не перестаратися і не створити систему, яка заходить надто далеко у виправленні попередніх недоліків. Крім того, розробникам виборчих систем слід ставити собі на перший погляд неочікувані питання, щоб уникнути реальних проблем у майбутньому: "Що, якщо ніхто не виграє вибори за цією системою?", "Чи може трапитися так, що одна партія

отримає усі мандати?”, “Що, якщо необхідно буде розподілити більше мандатів, ніж існує місць у парламенті?”, “Що, якщо кандидати наберуть однакову кількість голосів?”, “Чи при цій системі може скластися ситуація, коли у деяких округах виборцеві буде краще голосувати не за партію чи кандидата, яким він справді віддає перевагу?” Будь-який розсудливий суд, який зважує переваги і недоліки пропорційності (в її багатьох можливих формах) і мажоритарності (яка також здатна до видозмін), відмовився би виносити рішення, спираючись виключно (або головним чином) на теоретичні положення. Найкращим критерієм є практичність і адекватність місцевим обставинам. Найсуттєвіший з них – той, якому слід надавати найбільшої ваги при оцінці альтернативних виборчих механізмів – є існуючим шаблоном політичної діяльності. Жоден реформатор, наскільки переконаним не був би він у перевагах конкретної схеми або закону, не зміг би прищепити їх політичній системі, динаміка якої зробила би реформу непрацюючою, руйнівною, абсурдною або катастрофічною. Звичайно, одним із завдань дослідників політики є аналіз роботи різних виборчих положень, але їх рекомендації повинні бути прив’язані до конкретних умов. Основний висновок, що випливає з політологічної літератури щодо виборчих систем, такий: ідеальних (”кращих” чи “гірших”) виборчих систем не існує. Формування кожної з них у конкретному випадку має відбутися з огляду на суспільні цілі, що їх треба досягнути, зокрема через інститут виборів. Надання переваги якомусь набору змінних елементів виборчої системи є питанням вибору цілей, тобто вибору між різними групами доцільності й політичними смислами, а оптимальність виборчої системи визначається на основі узгодження таких цілей. Те, яку виборчу систему буде впроваджено в країні, залежить не тільки від міркувань щодо справедливості виборів чи доброго правління, скільки від політичних традицій даної країни. Виборчу модель слід формувати залежно від того, орган якого рівня обирається. Водночас не варто прагнути вирішити всі суспільні та політичні проблеми шляхом приписування виборчим процедурам невластивих, а відтак непосильних завдань суспільного розвитку. Питання організації вільної, чесної і відкритої боротьби за політичну владу можуть стояти особливо гостро в нових, бідних на ресурси державах. У таких умовах треба бути аж надто впевненим, аби давати загальні рекомендації для представництва. Можна лише плекати надію, що дискусія з приводу оптимального типу виборчої системи додасть натхнення тим, хто приймає політичні рішення в суспільствах, де встановлення представницького уряду стоїть на порядку денному. При застосуванні будь-якої виборчої системи просто неможливо уникнути певних небажаних, навіть потенційно руйнівних ефектів. Проте кожна виборча система може бути певною мірою удосконалена; в усякому разі, керівні політичні сили здатні застосувати її на свій розсуд. Сучасні демократії застосовують широку гаму різноманітних виборчих систем (сьогодні їх налічується близько 350), і нема ані тіні згоди щодо того, яка з них є кращою, оскільки кожна

система має властиві лише їй переваги та недоліки. З юридичної точки зору, в Україні підхід до розробки виборчих систем, що враховує оцінку потреб і цілей, підтверджено Конституційним Судом, рішення якого у справі за конституційними поданнями народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) закону ”Про вибори народних депутатів України” (справа про вибори народних депутатів України) від 26 лютого 1998 р. базується власне на формулі ”політичної доцільності” під час розробки виборчої моделі. Але через це досягнення консенсусу щодо цілей часто є складним завданням, особливо в поляризованих політичних системах. Навіть перелічити цілі непросто. Ще складніше буває визначити момент, коли їх варто замінити. Визнаючи суспільну необхідність корекції виборчої системи в Україні, відзначимо, що її слід змінювати так, аби зберегти позитив (становлення та окреслення поля ідеологічної компетенції та організаційне оформлення партійного спектра) і мінімізувати негатив (непрозорість виборчої системи, низьку легітимність представницької влади всіх рівнів).

Виборча інженерія. Процес розробки певної моделі виборчої системи з метою цілеспрямованого впливу на політичну систему називається виборчою інженерією. Загалом на основі аналізу світового й вітчизняного досвіду проведення виборів виокремлюють такі основні методи виборчої інженерії: вибір відповідного часу проведення виборів, зміна виборчих процедур, стимуляція в переміщення виборців з одних виборчих округів до інших, маніпуляція кордонами виборчих округів, відбір складу лояльних до влади виборчих комісій. Щоб досягнути необхідних результатів, розробники виборчих систем можуть маніпулювати трьома основними змінними: 1) структурою виборчого бюлетеню; 2) величиною округу; 3) методом переведення голосів виборців у депутатські місця. Вибори і виборчі системи є частиною виборчої інженерії за умов демократії. Осмислений вибір виборчої системи є рідкісним явищем, але ще рідше зустрічається скрупульозно сконструйована виборча система, пристосована до конкрених суспільно-історичних умов країни. Кожна молода демократична держава обирає (чи успадковує) виборчу систему для обрання парламенту, але на такий вибір часто впливає один з двох факторів. Або учасники політичного процесу не володіють елементарними знаннями та інформацією про особливості виборчих систем і наслідки їх запровадження, або ж вони використовують такі знання про виборчі системи, які дозволять створити систему, що відповідатиме їх власним партійним інтересам. У будь-якому разі такий вибір може виявитись не найкращим для збереження на довгий час здорового політичного клімату в державі чи навіть призвести до руйнівних наслідків для демократичних перспектив країни. Один з найочевидніших висновків, що випливає з порівняльного аналізу виборчих систем, - це наявність широкого вибору різних варіантів. Дуже часто автори конституції просто беруть ту виборчу систему, яку вони

знають найкраще, і не перевантажують себе пошуками більш відповідної системи. Через те в багатьох нових демократичних країнах така система дістається у спадок від колишнього колоніального режиму, якщо такий існував. Порівняльний аналіз досвіду реформування виборчих систем часто свідчить на користь поступових змін на основі позитивних елементів вже існуючої системи, а не різких стрибків до цілком нової і незнайомої системи. Тому контекст вибору тієї чи іншої виборчої системи може бути так само важливим, як і сам вибір. Таке рішення не приймається у політичному вакуумі. Найкращою для кожного суспільства є та виборча система, що якомога повніше відповідає вимогам цього суспільства. При цьому визначення головних і характериних для даного суспільства стандартів також становить проблему. Воно може бути пов'язане з політичною культурою, певними політичними звичаями чи традиціями, регіональними чи етнічними характеристиками суспільства тощо. Історія конфліктів та політична культура даного суспільства справляє величезний вплив на дію у ньому тієї чи іншої виборчої системи. Іншим і не менш важливим фактором впливу є історія участі громадськості у політичному процесі. Насправді при обранні певної виборчої системи фактор отримання політичної переваги майже завжди присутній, в той час як наявний вибір можливих виборчих систем на практиці часто-густо є досить вузьким. Разом з тим, ставка на досягнення короткосрокового політичного інтересу часто нівелює довготривалий ефект від запровадження виборчої системи та ширші інтереси політичної системи. Хоча контекст у якому як молоді, так і розвинені демократичні держави роблять свій конституційний вибір, є надзвичайно різним, її довгострокові завдання, як правило, співпадають у прагненні створити інститути, достатньо міцні для забезпечення стабільного розвитку демократії і разом з тим достатньо гнучкі для реагування на зміни обставин. Обидва види демократичних держав мають чому повчитися один від одного. Процес інституційного будівництва є постійним. У переважній своїй масі процеси конституційного нормотворення почалися порівняно недавно: світовий рух до демократичної форми правління у 80-90-х рр. XX ст. спонукав до пошуку стабільних моделей створення відповідної представницької влади і переоцінки виборчих систем. Цей процес підштовхувало поширене усвідомлення суттєвого впливу, який можуть мати політичні інститути на політичну систему загалом. Так, наприклад, все частіше висловлюється думка про те, що виборча система може допомогти налагодити співробітництво і злагоду в суспільстві, де відсутня єдність. Розробка виборчих систем вважається нині надзвичайно важливим аспектом ширшої проблеми державного управління і чи не найвагомішим з усіх політичних інститутів. Знайомство з прикладами функціонування виборчих систем в окремих країнах допомагає побачити, як схожі проблеми розв'язуються в інших країнах світу. Наприклад, якщо країна, яка проводить вибори за системою голосування за принципом відносної більшості, має намір перейти до більш пропорційної системи,

зберігаючи при цьому географічну прив'язку обраних кандидатів до своїх виборців, то можна звернутися до досвіду Нової Зеландії, яка в 1993 р. перейшла на змішану виборчу систему. Якщо ж така країна бажає зберегти одномандатні виборчі округи і разом з тим стимулювати діалог і компроміс між різними групами інтересів, то їй слід звернути увагу на досвід використання системи альтернативного голосування у країнах Океанії. Країна з глибоко поділеним суспільством, яка намагається утвердитися як демократична держава, мала б врахувати досвід пропорційних виборів 1994 р. в ПАР на основі партійних списків, в результаті чого було обрано багатоетнічний уряд, що представляв інтереси різних верств населення. Врешті-решт країна, яка прагне зменшити значні фінансові витрати й нестабільність, викликані виборами у два тури, то слід звернути увагу на систему голосування із зазначенням кандидатів в порядку віддання переваги як у Шрі-Ланці чи Ірландії. В усіх цих випадках зміна однієї виборчої системи на іншу мала свій вплив на політичне життя в країні. Кожна країна особлива, однак унікальність кожного народу, як правило, полягає у різноплановому сплетінні базових, значною мірою спільних соціально-політичних факторів. Виходячи з цього, розробникам конкретної виборчої системи належить почати свою роботу з критеріїв вибору і намагатися визначити питання, пріоритетні для їхньої країни. Далі слід переходити до розгляду наявних варіантів і наслідків їх вибору. Отже, проблема вибору найбільш відповідної виборчої системи полягає у правильній оцінці варіантів вибору, на основі визначених критеріїв (завжди з урахуванням історичного розвитку, часу і політичних реалій), що допоможе шляхом систематичного відбору виявити варіант, який відповідатиме потребам конкретної країни. Процес творення виборчої системи має також безпосередній вплив на інші сфери виборчого права: вибір системи впливає на визначення меж округів, реєстрацію виборців, форму виборчого бюлетеня, порядку підрахунку голосів та багато інших аспектів виборчого процесу. Окремо слід зазначити, що хоча виборча інженерія не займається безпосередньо організаційними аспектами проведення виборів (розташуванням виборчих дільниць, висуненням кандидатур, реєстрацією виборців, порядком підготовки та проведення виборів) тим не менше ці питання є надзвичайно важливими і можливі плюси певної виборчої системи будуть зведені нанівець, якщо цим питанням не буде відведено належної уваги. Розробку виборчої системи звичайно починають зі складання переліку критеріїв, які в цілому визначатимуть те, що необхідно створити і чого слід уникнути, яким має бути парламент і уряд. Проте природа інституційного будівництва є такою, що часто доводиться шукати компроміс між різними конкуруючими бажаннями і цілями. Окремі критерії можуть співпадати або навпаки бути між собою несумісними. Тому при створенні (реформуванні) виборчої системи важливо визначити пріоритетні критерії, а вже потім аналізувати, яка виборча система чи комбінація систем найкращим чином відповідає поставленим завданням. До числа таких

критеріїв відносять: створення справді представницького парламенту, доступність і значимість виборів, здатність до розв'язання (загострення) суспільних конфліктів, створення стабільного і ефективного уряду, підзвітність уряду і представників, заохочення політичних партій до пошуку широкої підтримки, підтримка парламентської опозиції, фінансове й організаційне забезпечення.

Теорема неможливості (Теорема Ероу). Доказ, що чогось не можна зробити або чимсь не можна володіти. Найвідоміший приклад такого результату в політиці – теорема К. Дж. Ероу, яка стверджує: якщо система вибору та упорядкування (наприклад, якась виборча процедура) дає перехідні й послідовні результати, задовольняє "універсальну сферу" (тобто зберігає чинність за всіх можливих комбінацій індивідуальних уподобань), задовольняє слабку умову принципів Парето та незалежна від непов'язальних альтернатив, тоді вона диктаторська. Слово "диктаторська" тут має точне наукове значення, тобто вподобання одного індивіда можуть визначати соціальний вибір, незважаючи на вподобання будь-яких інших індивідів у даному суспільстві. А ненаукова інтерпретація теореми Ероу така: у суспільстві вибір котрогось варіанта з-поміж певної групи часто доводиться здійснювати між непрямами дій або кандидатами на якусь посаду. Ми б хотіли мати процедуру, яка відповідатиме деяким критеріям справедливості та логічності. Теорема Ероу з разючою силою доводить, що низка таких критеріїв, якщо вони надзвичайно слабкі, непослідовна. Ми б хотіли мати процедуру, яка задовольнятиме не тільки ці критерії, а й багато інших. Але з погляду логіки це неможливо. Теорема неможливості заощаджує багато часу. Наприклад, більша частина зусиль реформаторів виборчої системи зводиться до намагань обійти теорему Ероу. Оскільки ми знаємо, що це неможлива річ, ми позбавлені необхідності докладно розглядати чимало таких схем. А втім, це не означає, що всі виборчі системи однаково погані: адже реформаторам виборчих систем залишається багато роботи і в межах, визначених теоремою Ероу.

Література:

Бебик В. Воля виборців і виборча інженерія // Політика і час, 1993, № 7, с. 50-52.

Бебик В. М. Політологія: наука і навчальна дисципліна: Підручник.- К., 2009, Виборча інженерія, с. 413-417.

Бебик В. Як стати популярним, перемогти на виборах і утриматись на політичному Олімпі. Соціопсихологія і технологія політичної боротьби.- К., 1993, "Виборча інженерія" як інструмент політичної боротьби, с. 59-67.

Бекешкіна І. Партійні вибори в Україні: чи справді відбулося політичне визнання суспільства? // Підтекст, 1998, 3-9 черапя, № 23.

Білоус А. Виборче законодавство та партійна система України в порівнянні з деякими країнами ЄС та Східної Європи // Нова політика, 1999, № 1, с. 2-5.

Вишняк О. І. Електоральна соціологія: історія, теорії, методи.- К., 2000.

Гельман В. Я. Создавая правила игры: российское избирательное законодательство переходного периода // Полис, 1997, № 4, с. 125-147.

Голосов Г. В. Пределы электоральной инженерии: смешанные "несвязанные" избирательные системы в новых демократиях // Полис, 1996, № 4.

Грофман Б., Рейнольдс Э. Избирательные системы и искусство конституционной инженерии: обзор основных открытий // Ойкумена. Альманах сравнительных исследований политических институтов, соц-экон. Систем и цивилизаций, 2005, Вып. 3, с. 47.

Дешко Т. Інструментарій аналізу виборчих систем // Наукові записки НаУКМА. Політичні науки, 2005, Т. 45, с. 50-55.

Избирательные системы. Сравнительное исследование мирового опыта. Збірник виборчих законів країн Центральної та Східної Європи / Міжнародна Фундація Виборчих систем (IFES).- Вашингтон, 2002.

Кіс Т. Виборчі системи та їхні політичні наслідки // Нова Політика, 1996, №№ 2, 4.

Ключковський Ю. Потреба зміни виборчої системи // Вибори та демократія, т2007, № 2, с. 5-10.

Конотопцев О. Партійно-пропорційна виборча система: доцільність і своєчасність //Аспекти самоврядування, 2005, № 6 (32), с. 1-6.

Лейкман Э., Ламберт Дж. Исследования мажоритарной и пропорциональной избирательной систем.- М., 1958.

Мазур О. Г. Виборчі системи: світовий досвід.- Луганськ, 1999.

Маклаков В. В. Избирательное право и избирательные системы буржуазных и развивающихся стран. Учебн. Пособие.- М., 1987.

Наход М. Досвід Великої Британії у реформуванні виборчого законодавства для місцевих виборів: уроки для України // Вибори та Демократія, 2005, № 2 (4), с. 98-100.

Недяк И. Л. Политический маркетинг. Основы теории.- М.: Изд-во "Весь мир", 2008, с. 117-119.

Оцінка виборчої системи в Україні.- К., 1993.

Пилипенко Г. Аналіз факторів електоральних процесів в Україні // Освіта регіону: Політологія. Психологія. Комунікації., 2009, № 1, с. 52-57.

Постников А. Мажоритарные и пропорциональные избирательные системы: плюсы и минусы // Народный депутат, 1993, № 12.

Рейнолдс Е., Рейллі Б. та ін. Посібник з розробки виборчих систем. - К., 2003.

Романюк А. Оцінка переваг і проблем пропорційної виборчої системи на прикладі країн Західної Європи та у світлі парламентських виборів в Україні у 2006 році // Вибори та демократія, 2006, № 3, с. 7.

Романюк А., Шведа Ю. Партії та електоральна політика.- Львів, 2005, с. 132-169.
Сучасний виборчий PR / кер. авт. кол. В. В. Лісничий.- К., 2004, с. 42- 48.
Уоллерстайн М. Избирательные системы, партии и политическая стабильность // Полит. исследования, 1992, № 5-6.
Шведа Ю. Політичні наслідки виборчих систем: теорія та зарубіжна практика // Віче, 2007, № № 15, 17.
Demokracje zachodnioeropejskie. Analiza porownawcza / Pod red. A. Antoszewskiego i R. Herbuta.- Wroclaw: Wyd-wo Wroclawskiego Un-tu, 1997.
Farrel D. Electoral Systems: A Comparative Introduction.- NY: Palgrave, 2001.-XIII.
Gunther R. Electoral Laws, Party Systems and Elites: the Case of Spain // American Political Scince Review, 1989, № 83 (3), p. 835-858.
Lijphart A. Electoral Systems and Party Systems: A Study of Twenty-Seven Democracies, 1945-1990.- Oxford: Oxford University Press, 1994.
Lipset S. M. Party systems and voter alignments: cross-national perspectives.- NY: Free Press, 1967.
Nohlen D. Prawo wyborcze i system partyjny. O teorii systemow wyborczych.- Warszawa, 2004.
Pomper G. M. Voters, Elections, and Parties. The Practice of Democratic Theory.- New Brunswick and London: Transaction Publishers, 1992.
Sartori G. Political Development and Political Engineering // Public Policy, 1968, № 17, p. 293-298.
Taagepera R., Shugart M. Seats and Votes: The Effects and Deterninants of Electoral Systems.- New Haven: Yale University Press, 1989.

VII. РЕФЕРЕНДУМИ ТА ПЛЕБІСЦИТИ.

1. РЕФЕРЕНДУМ: СУТЬ, ФУНКЦІЇ, ВИДИ.

1.1. Референдум в системі прямої демократії. Безпосередня демократія ототожнюється з референдумомом, плебісцитом та народною ініціативою. Референдум (з лат. referendum – "те, що має бути повідомлене") – це форма прямої демократії, всенародне голосування з приводу якогось державного законопроекту, адміністративного нормативного акту, конкретного питання загальнонаціонального значення, міжнародної угоди тощо. Раз джерелом влади в демократії є народ – референдум (загальне голосування) та інші інститути безпосередньої демократії не можуть бути відірваними від демократичної системи. Безпосередня демократія забезпечує участь громадян в остаточному вирішенні конкретних проблем, а референдум прийнято вважати її головним елементом. У класичній інституції, що її становить референдум кожен виборець отримує можливість проголосувати "за" чи "проти" стосовно певної, суспільно значимої, проблеми. Оскільки рішення під час референдуму приймає весь народ, то сам референдум вважається виявом народного суверенітету. Батьківщиною референдуму прийнято вважати – Швейцарію, а перший референдум тут відбувся у 1439 р. У літературі референдум трактується як форма устрою, що забезпечує безпосереднє рішення виборців у формі голосування стосовно різних питань державного життя (держави чи певної території), які є предметом голосування або ж як спосіб безпосереднього прийняття рішення дієздатними особами шляхом голосування важливих державних справ, які є предметом голосування. Референдуму притаманні такі характеристики: безпосередня участь громадян у представленні власної позиції, право лише на один голос кожного виборця та визнання волі більшості за основу у процесі прийняття правових актів. Загальними вимогами щодо проведення референдумів – чітка фіксація проблематики, з якої вони проводяться; на всезагальний референдум виносяться питання, які мають суттєвий національний характер. Право участі у референдумах мають громадяни країни, які можуть брати участь у парламентських виборах. Хоча не завжди референдум пов'язує формальні осередки прийняття рішень, проте відповідальні політики не можуть злегковажити його результатів. Тому, поряд із парламентською процедурою, референдум є інструментом законодавчого процесу. Ця норма однак не означає, що можуть вони бути щоденною практикою прийняття політичних рішень. У більшості держав референдуми і т.зв. народні законодавчі ініціативи мають допоміжне значення, якщо взагалі застосовуються на загальнодержавному рівні. Однак загалом практика в цій частині є доволі різноманітною. Як пишуть шведські політологи Дж. Лане і С. Еррсон "більшість політичних систем закладають основи безпосередньої демократії у своїх конституціях, але дуже мало з них застосовують референдум регулярно". Референдум стає сьогодні чимось більшим ніж лише виразом громадської думки. Передовсім потрібно

визначити характер справ, які піддаються вирішенню загальним голосуванням. Окрім традиційних – зміни конституції, предметом референдуму стають питання сильної поляризації громадської думки і вияву значних емоцій. До цього типу проблем належать питання, які стосуються моральних проблем (припустимість розлучень – Італія 1974 р., Ірландія 1986 р. і 1995 р., допустимість абортів – Італія 1981 р., Ірландія – 1983 і 1994 р), приналежність до міжнародних організацій (Данія, Норвегія, Ірландія, Великобританія – приналежність до ЄЕС, Іспанія – до НАТО, Ірландія, Данія, Франція, Австрія, Швеція, Фінляндія – ратифікація Маастрихтського трактату.) чи проблеми т.зв. "нової політики" (референдум у справі атомних електростанцій в Австрії і Швеції). У двох референдумах в 1991 і 1993 рр. італійці визначалися стосовно основних проблем політичної реформи, в тому числі й стосовно виборчої системи. Політичними наслідками обох цих голосувань була делегітимізація політичної системи І Республіки, а також несприйняття більшості діючих в її рамках політичних партій. Такого типу референдум приносить з собою часто поглиблення соціальних поділів і конфліктів, прикладом чого може бути хоча б розподіл ірландського суспільства стосовно розлучень та абортів чи скандинавських країн стосовно приналежності до Європейської Спільноти. Належить також звернути увагу на те, що різниця між переможною більшістю та переможеною меншістю є часто досить незначною. Так наприклад в 1994 р. за прийняття до європейської спільноти голосувало 56,9 % фінів, 52,3 % шведів і 47,8 % норвежців. У ірландському референдумі 1995 р. стосовно лібералізації закону про розлучення його прихильниками виявилося 50,3% виборців (в попередньому референдумі їх кількість становила 63,5 %). Трудно уявити, що існуючий конфлікт інтересів закладений оцінкою наслідків прийняття до Європейської спільноти чи допустимості розлучень був таки вирішений через референдум. У 80-х і 90-х рр. межі застосування референдуму в Європі значно розширюються, що схиляє до припущення про те, що ця форма безпосередньої демократії має майбутнє. Однак референдум є не єдиною формою безпосередньої демократії. А. Лейпхарт звертає увагу на те, що безпосередня демократія означає не лише участь у формуванні права (через законодавчу ініціативу, а відтак прийняття чи відхилення законопроектів), але також і можливість прийняття персональних рішень (поза "обов'язковим" вибором парламентарів). З цієї точки зору до сфери безпосередньої демократії відносять: вибори глави виконавчої влади загальним голосуванням (США, V Республіка у Франції, Португалія, Фінляндія, Ісландія, Австрія, Ірландія); т.зв. "правибори", які означають обмеження політичних партій стосовно виборців в номінації своїх кандидатів на публічні посади (США); інституції відкликання депутатів, діяльність яких не відповідає симпатіям груп виборців, що має місце в США та Швейцарії. Однак при цьому також слід пам'ятати й те, що референдуми можуть бути й інструментом, за допомогою котрого обмежують демократію. Так, рішенням референдуму повноваження президента Таджикистану Е. Рахманова та Узбекистану І. Карімова було продовжено з 5 до 7 років, а білоруські виборці

на референдумі 2004 р. висловились за скасування обмежень строків перебування президента Білорусі Л. Лукашенка при владі. Подібним чином закріплювалося перебування при владі президентів Казахстану Н. Назарбаєва та Туркменістану С. Ніязова.

Плебісцит (з лат. plebiscitum – рішення народу). У Стародавньому Римі – рішення плебейських зборів. Всенародне опитування населення шляхом голосування, різновид референдуму з метою виявлення думки з якогось загального і значного питання. Наслідки такого опитування, на відміну від референдуму, не мають обов'язкової юридичної сили, але повинні враховуватися в процесі прийняття рішень відповідними органами державної влади. Інститут плебісциту виникає ще у 5 ст. до н. е. Закон консулів Л. Валерія та М. Горація 449 р. до н. е. запроваджував недоторканість плебейських трибунів та обов'язковість плебісцитів (як актів, ухвалених зборами плебсу) для виконання громадянами Риму – за умови їх попередження з Сенатом.У 287 р. до н.е. був схвалений закон Гортензія, згідно з яким плебісцити набували юридичної сили вже без погодження з Сенатом. В епоху середньовіччя плебісцити як форма безпосередньої демократії набули поширення у державах з республіканською формою правління (Швейцарії, містах Ганзейського союзу). У 1449 р. в Швейцарії був проведений плебісцит, за результатами якого був запроваджений додатковий податок для покриття військових витрат республіки. Новий етап розвитку цього інституту припав на кінець XVIII та XIX ст., коли плебісцити проводилися для затвердження конституцій, вирішення територіальних суперечок, реалізації права народів на самовизначення, зміни засад організації публічної влади. Більшість республіканських Конституцій Франції було схвалено саме шляхом плебісциту. У 1791 р. плебісцит було використано при розв'язанні питання про приєднання до Франції Авіньйону, а у 1860 р. – Ніцци та Савойї, 1866 р. – про входження Венеції до складу Італії, 1867 р. – включення Іонічних островів до складу Греції, 1921 р. – про поділ Верхньої Сілезії між Веймарською Німеччиною та Польщею. Слід зазначити, що плебісцити не рідко ставали знаряддям обмеження демократії. Плебісцитом від 1851 р. термін повноважень Президента Франції Луї-Наполеона було продовжено до 10 років, а ще через рік, також через плебісцит, Луї-Наполеон став імператором Наполеоном III. Завдяки плебісциту 1934 р. А. Гітлер перебрав на себе президентські повноваження, а сфальсифікованим плебісцитом 1935 р. у Греції була запроваджена монархічна форма правління.

Народна ініціатива. Визначений законом спосіб безпосереднього впливу громадян на рішення, що ухвалюються владою. Означає вона право подання громадянами, відповідно із визначеною законодавством процедурою, своїх ініціатив щодо законопроектів та законів, які повинні бути розглянуті відповідним представницьким органом. Пропозиції, що подаються у цьому порядку, перш за все стосуються справ, які з багатьох причин не можуть

розраховувати на підтримку більшості депутатів парламенту. Так, у Польщі право громадян на народну ініціативу регулюється спеціальним законом від 24 червня 1999 р. Згідно з його положеннями заява стосовно закону може бути подана до сейму, якщо її підтримають не менше 100 тис. громадян, які мають діюче виборче право. Дієвість цього інструменту впливу на прийняття рішень є доволі ілюзорною, оскільки пропозиції, що виносяться за народною ініціативою, частіше за все відкидаються депутатами. Зокрема, після набуття чинності закону від 1999 р. на підставі даної процедури було створено 79 громадянських комітетів, які від імені громадян вносили пропозиції щодо проектів законів, однак на засідання сейму остаточно потрапили 22 проекти, з яких тільки 8 було прийнято парламентом. Застосовується у законодавчому процесі Австрії, Білорусі, Іспанії, Італії, Латвії, Литви, Македонії, Румунії, Словенії та Югославії. У 1831 р. в швейцарському кантоні Сен-Гален було впроваджено інститут народного вето.

Референдумкратія. Форма безпосередньої (прямої) демократії; участь громадян у здійсненні політичної влади шляхом референдумів. Це дає суспільству можливість безпосереднього впливу на процес прийняття рішень. Референдумкратія є певною альтернативою існуванню партійного керівництва державою. Важко назвати країну де сьогодні референдум не застосовувався або принаймні не розглядався. Причому помітно зросла інтенсивність використання даного інституту особливо в 60-80-і рр. Наприклад, у США, де законодавством передбачається проведення референдумів на рівні майже кожного штату (окрім Делавара) щорічно налічується від 12 до 15 тисяч випадків звернень до даного інституту. У країнах Західної Європи (без Швейцарії) тільки на національному рівні за час їх конституційного закріплення було проведено більше 100 референдумів. Референдумкратією зазвичай називають правління, яке здійснюється у Швейцарії, де інститути безпосередньої демократії відіграють особливу роль у політичному житті і які мають там вікові традиції. Традиція ця пов’язана насамперед з існуючими тут соціо-політичними поділами. У сучасній Швейцарії сформувався трьохрівневий механізм прийняття рішень, який охоплює: консультації перед прийняттям рішення в парламенті з групами інтересу; референдум пов’язаний з народною ініціативою (позитивний чи негативний); діяльність політичних партій, які є виразниками інтересів виборців. Характерною рисою швейцарського консенсуалізму є відносна слабкість значення політичної репрезентації партіями. Пов’язано це з відсутністю можливості конкуренції за місця в уряді та забезпечення автоматичних місць в уряді найбільшим політичним партіям. Соціальне незадоволення виражається таким чином через інститути безпосередньої демократії, а не в парламентській діяльності політичних партій. Референдум є своєрідним механізмом політичного “шантажу” проти великої коаліції. Це означає, що значна частина соціальних конфліктів вирішується поза парламентською і урядовою ареною. У такій ситуації референдум служить в основному виборцям та малим партіям, не представленим на урядовій арені,

однак здатним мобілізувати соціальну підтримку на користь тих чи інших спірних питань. Значення інституту безпосередньої демократії в Швейцарії випливає не лише і не стільки з політичної традиції, скільки з труднощів формування стабільної парламентської коаліції, яка б була здатною подолати різнорідність й багатоманітність інтересів репрезентованих політичними партіями. Треба також пам'ятати, що швейцарське суспільство є дуже поділеним. Лінії соціального поділу розподілені через етнічні та релігійні відмінності, на що накладається також сильна автономія кантонів. Політичні партії є слабкими і репрезентують вузькі кола суспільства, легітимуються, невисоким, як на європейські стандарти, рівнем виборчої підтримки. Як зазначає Ф. Лєхнер "гетерогенність інтересів та слабкість національних партій і груп інтересів ставить завдання формування стабільної політичної коаліції надзвичайно складним та ризикованим". Становище партій, репрезентованих в Nationalrat в багатьох питаннях значно відрізняються поміж собою, що у випадку непорозуміння, загрожує неприйняттям рішення. У цій ситуації істотного значення набирає демократія участі. На противагу до інших держав Західної Європи, референдум у Швейцарії не є інструментом, який слугує опозиції в боротьбі з урядом, а головно за інституцією, що втілює ідеї громадян. Тут на загальнонаціональному рівні, починаючи з 1843 р. було проведено більше 240 референдумів.

Функції референдумів. Аналізуючи функції референдумів Т. Бйорклунд підкреслює, що є вони інструментом в руках політичних меншин (опозиції), механізмом подолання внутріпартійних поділів та громовідводом для суспільних розбіжностей. На думку Дж. Детлефа і А. Сторсведа референдум крім того виконує функцію "легітимації політичного істеблішменту перед скептично налаштованим електоратом".Як видно цитовані автори переоцінюють значення позитивних (з системної точки зору) наслідків референдуму. Належить однак на це явище поглянути й з протилежної точки зору. Референдум може бути також наслідком нездатності розв'язання політичною елітою контраверсійного питання і перенесенням тягару відповідальності за його розв'язання на весь електорат. Це дозволяє політичним партіям не лише уникати політичної відповідальності, але також дає можливість приховати внутріпартійні суперечки. Результатом референдуму може бути також добре організована політична дестабілізація, спричинена партійними розколами, мобілізація противників прийняття рішення, організація громадських протестів. З цього слідує, що прийняття рішення про проведення референдуму пов'язане з певними ризиками. У багатьох випадках страх перед внутріпартійними політичними поділами зумовлює вороже ставлення партії до ідеї проведення референдуму. Прикладом тут може слугувати супротив британських консерваторів у 1975 р. проти ідеї проведення референдуму стосовно приналежності Великобританії до тодішнього Європейського Союзу та французьких правоцентристських партій стосовно референдуму 1988 р. щодо Нової Каледонії. Політичним наслідком референдуму, ініційованого правлячими

політичними силами, може стати зміцнення позиції партії (коаліції), яка здійснює владу або ж президента. Саме такий ефект мали перших чотири референдуми проведені президентом Франції де Голем. Зміцненням позиції правлячої партії і її лідера прем'єр-міністра Ф. Гонсалеса у референдумі 1986 р. щодо вступу Іспанії до блоку НАТО. Якщо ряди політичних противників не монолітні, виграний референдум може спричинити зростання підтримки партії, яка агітує за його проведення, а також залучення на свою сторону додаткових союзників. Мотиви підтримки референдуму можуть бути різними. Переживаючи трудний період британська Лейбористська партія вирішила в 1975 р. відступитися від доктрини зверхництва парламенту й ініціювала референдум у справі приналежності Великої Британії до ЄЕС, уникаючи в такий спосіб прийняття рішення голосами своїх проєвропейських противників,- консерваторів та лібералів, а також розколу в рядах власної партії. Як вже згадувалось, запровадження референдуму тягне за собою певні ризики, особливо для провладних партій. Негативний результат загального голосування може означати падіння уряду, хоча не виникає це з положень діючого законодавства. Тому власне де Голь добровільно склав свої повноваження президент V Республіки у Франції, після програного у 1969 р. референдуму у справі реорганізації Сенату. Так впав у Швеції уряд Т. Ерландера, не здобувши підтримки реформи освіти у 1957 р. За подібних обставин, в результаті неотримання підтримки норвезькими виборцями ідеї приєднання до ЄЕС, подав у відставку соціал-демократичний уряд (1972). Навіть якщо не доходить до відставки, престиж правлячих партій у випадку програшу референдуму залишається поважно підірваним. Аналіз практики застосування референдумів дозволяє стверджувати, що за винятком Швейцарії, голосування є одночасно і контрольованими і прогегемонічними. Кожного разу референдум, однак означає виникнення нових ліній політичних поділів, які проходять через партійну систему й існуючі в ній партії. При виникненні референдуму виникають політичні блоки партій в підтримку винесеного на розгляд питання і тих, що виступають проти нього. Варто також підкреслити, що становища, які приймають дані угруповання є змінними і умовно ситуаційними. За винятком Італійської радикальної партії (PRI), яку називають "партією референдумів", яка відстоює цю форму прийняття рішень при контраверсійних питаннях, решта політичних партій представляють змінні позиції щодо застосування референдумів. Відношення до цієї інституції (її застосування чи незастосування) може спричинити внутріпартійні конфлікти. Якщо навіть вони будуть подолані, то слід додати, що прийняття рішення про проведення загального голосування зумовлює принципову зміну політичних сил, зумовлює їх розподіл на тих, що схильні відповісти "так" та прихильників відповіді "ні" на конкретне питання як це мало місце в скандинавських партіях під час проведення у 1994 році референдумів стосовно вступу в ЄЕС.

Різновиди референдумів. Розрізняють референдуми обов'язкові (облігаторні), які характеризуються тим, що їх рішення є обов'язковими для

виконання, та факультативні, які означають, що їх результати не мають обов'язкового значення. Якщо ж мова йде про час їх проведення, то виділяють референдуми ратифікаційні, які проводяться після прийняття відповідного рішення парламентом (наприклад затвердження в Іспанії конституції 1978 р.), а також консультаційні, які проводяться до прийняття відповідного рішення (наприклад референдум в Ірландії в 1992 р. стосовно ратифікації Маастріхтського трактату). Консультативний характер референдуму означає, що за його допомогою лише з'ясовується позиція громадян. Остаточне ж рішення питань, винесених на референдум, є прерогативою парламенту (або іншого органу), однак проведення референдуму є необхідною умовою прийняття такого рішення. Дж. Сміт, беручи до уваги результат референдуму для укладу політичних сил, розрізняє референдуми: прогегемонічні – тобто такі, які утримують чи зміцнюють позицію правлячих політичних сил та антигегемонічні – тобто такі, які приводять до блокування рішення підтримуваного правлячими політичними силами або навіть до їх відставки. У науковій літературі референдум аналізується насамперед з двох точок зору. Першим з них є модифікація "класичного" парламентського порядку прийняття рішень. Це означає збільшення ступеню складності механізму прийняття рішень і подовження самої процедури прийняття рішень. Одночасно підкреслюється пов'язане з цим послаблення позицій парламенту, вбачаючи в процедурі застосування референдумів посягання на суверенність парламенту та на його монополію на законодавчу владу. Цей підхід має особливо багато прихильників у Великобританії. З іншої сторони, референдум впливає також на позицію політичних партій; їх згуртованість, легітимність та силу, яку вони представляють на парламентській арені. Одночасно референдум і, головно його наслідки, аналізуються головним чином під кутом зору втрат та зисків політичних партій, або теж – особливо у випадку Швейцарії,- зміни значення консенсусного порядку прийняття партіями політичних рішень. Одночасно слід зауважити, що з політологічної точки зору менше значення має факт, чи референдум як інституція є передбачений конституцією чи ні. Більш важливим є насправді те, як часто і в який справах застосовується процедура голосування. Якщо йдеться про частоту проведення референдумів, можемо виділити чотири групи держав, у яких: становить він загальну практику прийняття політичних рішень. Одиноким прикладом тут є Швейцарія, у якій кількість голосувань після Другої світової війни перевищила 200; було застосовано після Другої світової війни кілька – або ж кільканадцять (більше 3), що свідчить про існування тенденції формування практики прийняття певних рішень шляхом загального волевиявлення і підтвердження "класичного" парламентського механізму. До цієї групи держав відносимо: Італію (19 референдумів до 1994 р.), Ірландію (15 до 1995 р.), Данію (14 до 1993 р.), IV та V Республіки у Франції (12 до 1992 р.), Швецію (4 до 1994 р.). Сюди ж слід віднести й Іспанію (5) та Грецію (4), які стали демократичними державами з половини 70-х рр.; застосовується епізодично, і наразі ніщо не вказує на тенденцію до розширення застосування цієї практики в

майбутньому. До таких держав, у яких референдум застосовувався лише один раз належить віднести Бельгію, Великобританію та Фінляндію. Двічі референдум проводився у Австрії та Норвегії; не було застосовано на загальнонаціональному рівні жодного разу (США, ФРН, Португалія). Кількість референдумів, що застосовувалися в західноєвропейських країнах після Другої світової війни до середини 90-х рр. (за винятком Швейцарії) вказана у наступній таблиці.

Держава	**1945-1994 рр.**	**до 1970 р.**	**після 1970 р.**
Австрія	2	0	2
Бельгія	1	1	0
Данія	14	8	6
Фінляндія	1	0	1
Греція	4	4	0
Іспанія	5	2	3
Голландія	0	0	0
Ірландія	15	3	12
Німеччина	0	0	0
Норвегія	2	0	2
Португалія	0	0	0
Швеція	4	2	2
Великобританія	1	0	1
Італія	19	1	18
Загалом	**81**	**31**	**50**

Аналіз частоти застосування референдуму дозволяє зробити висновок про те, що застосовується він поетапно. Після Другої світової війни більшість західноєвропейських референдумів відбулися в 70-х та 80-х роках. Як видно з таблиці з-поміж 81 післявоєнних референдумів 50 відбулося після 1970 р., а з них 33 після 1980 р. Цю тенденцію підтверджує приклад Іспанії, яка після падіння авторитарного правління на переломі 70-х та 80-х рр. (на відміну від Португалії) використала процедуру референдуму в процесі переходу до демократії. Єдиними винятками тут є Данія та Франція, де більшість післявоєнних референдумів відбулося перед 1970 р. Зрозуміло, що важко було б говорити про поширення нової політичної практики, а тим паче про заміну класичної форми парламентаризму, однак цілком зрозуміло, що дискусія з приводу застосування референдумів у політичному житті ввійшла в нову фазу. Стало це очевидним особливо після підписання Маастрихтської угоди, яка зумовила обов’язкове застосування референдумів в т.ч. і в тих державах, де раніше вони не проводилися (Фінляндія, Норвегія, Австрія, Голландія).

2. ПОЛІТИЧНІ НАСЛІДКИ РЕФЕРЕНДУМІВ.

Референдум і політична система суспільства. Багато авторів, що займаються проблематикою референдумів зауважують, що не можна однозначно відповісти на запитання, чому в одних країнах вони часто використовуються, а в інших взагалі не застосовуються або застосовуються дуже рідко. Ускладнює це без сумніву прогнозування політичного розвитку. По-перше, слід звернути увагу на відсутність кореляції частоти застосування референдумів з традицією їх застосування. Перед Другою світовою війною референдуми були рідкісною інституцією. Після 1900 р. в Західній Європі, не рахуючи Швейцарії, організовано 19 референдумів, в тому числі в наступних країнах: Німеччина (6 разів), Норвегія (4), Данія (3), Італія (2), Швеція, Австрія, Фінляндія, Ірландія (по 1). Після Другої світової війни держави, які найчастіше застосовували процедуру референдумів (Німеччина та Норвегія), припинили цю практику. У Ірландії, Данії, Італії і Швеції кількість референдумів після Другої світової війни зросла. У Австрії та Фінляндії збереглася вона на низькому рівні. Крім того жодного разу не застосовувано референдуму в Бельгії, Голландії, Великобританії та Франції. Перших три належать до числа держав, які трактують референдуми надалі як виняткову інституцію. Натомість Франція часів IV та V Республік, належать до числа країн, що застосовують його найчастіше. У цій ситуації звернення до традицій, особливо передвоєнних, не може бути підставою для прогнозування майбутнього інститут референдуму загалом. По-друге, частота застосування референдумів негативно корелювалась з рівнем задоволення громадян станом демократії у власних державах. Під кінець 80-х найбільше задоволення з функціонування механізмів демократії висловлювали мешканці Люксембургу (80 %), ФРН (78 %), Данії (69,1 %), Голландії (63,7 %), Португалії (63 %) та Великобританії (61,35 %). У цій групі держав, за винятком Данії, референдуми взагалі не застосовувалися (Люксембург, Німеччина, Португалія, Голландія), або проводилися лише один раз (Великобританія). Загалом найменш задоволеними власною демократією були мешканці Італії (30,7 %), Іспанії (53 %), Франції (55,6 %), Ірландії (57,9 %) та Бельгії (57,5 %). За винятком Бельгії, інші держави належать до тих країн у яких референдум застосовується найчастіше. Як видно, розширення можливостей безпосереднього прийняття рішень про важливі суспільні проблеми не повинно означати ані зростання прихильності до демократії, чи задоволення з її поглиблення. Є це обставиною, яку недооцінюють прихильники демократії участі. Можна однак припустити, що в державах, в яких рівень соціального задоволення функціонуванням демократії є нижчим, правдоподібність розв'язання контраверсійних соціальних проблем шляхом проведення референдуму буде вищою. По-третє, відповідаючи на запитання, чому в одній державі референдуми часто проводяться, а в інших рідко чи взагалі не проводяться, належить звернути увагу на те, що дане явище не корелюється з моделями демократії, в рамках яких відбуваються референдуми. Загалом не прослідковується зв'язок між президентською та парламентською формою правління і частотою застосування референдумів. Зростання держав, які застосовують більше чи

менше референдуми переважають парламентські демократії, але в їх числі знаходимо квазіпрезидентську V Республіку у Франції. Одночасно у групі держав, які не застосовують референдумів знаходяться держави як з президентською формою правління (Фінляндія (до 1994 р)., Ісландія, Португалія так і "чисто парламентська" Голландія. Референдум також не є виразом консенсусної чи мажоритарної моделі демократії. До держав, що найчастіше застосовують референдуми належать Швейцарія, яка найближче до консенсусної моделі демократії та Нова Зеландія, яка є "найчистішим" прикладом вестмінстерської моделі демократії. Жодного разу не застосовувалась процедура загального голосування в "консенсусній" Голландії чи в "змішаних" США. Один лише раз відбувся референдум у "вестмінстерській" Великобританії. Очевидно, що референдуми застосовуються в обох моделях демократії і не є виразником жодної з них. Відмінність між вестмінстерською та консенсусною моделлю демократії має значення, коли аналізуємо політичні наслідки референдуму. Логічно аналізуючи, дана інституція більш прихильна до першої моделі, оскільки полягає на прийнятті рішення в суперечливому питанні більшою кількістю громадян. Таким чином підтверджується одна з рис вестмінстерської моделі, яка полягає на тому, що народ може ідентифікувати з арифметичною більшістю виборців. Більше того, рішення референдуму не залишає місця на дискусії та компроміси, які характеризують консенсуалізм. Для нього референдум є чинником дисфункціональним: послаблює він значення домовленостей між політичними партіями та групами інтересу і, як це підтверджує приклад Швейцарії, заперечує раніше досягнуті домовленості між групами еліти. Старанний і всебічно підготовлений проект рішення може бути відхилений загальним голосуванням, що означає, що зусилля затрачені на здобуття компромісу стають марними. Інакше в вестмінстерській моделі: загальне голосування є тут додатковою конфронтацією прихильників уряду з політичною опозицією.

Політичні наслідки референдумів. Політичні наслідки референдуму насамперед залежать від того в чиїх руках знаходиться фактична ініціатива його проведення. Виділяючи випадки, коли обов'язок підготовки питань до референдуму випливає з конституції (найчастіше стосовно принципових засад політичного ладу чи, як в Данії, зміни меж виборчого віку), вирізняємо референдуми контрольовані – такі, що ініціюються правлячими політичними інституціями (президентом, парламентом, урядом) і неконтрольовані – такі, що ініціюються парламентською меншістю. У першому випадку, загальне голосування є додатковим підтвердженням популярності правлячої команди чи її лідера і несе з собою ризик поразки, що може зумовити відставку глави держави (де Голь в 1969 р.), глави уряду (Франція – 2005) чи уряду (Швеція – 1957, Норвегія – 1972). Такий результат референдуму, який не може передбачити правляча політична сила, зумовлений тим фактом, що виборці хоча й підтримали політичну програму даної партії, можуть мати іншу думку стосовно питання, що виноситься на референдум. У другому випадку

опозиція отримує можливість мобілізації суспільної підтримки на користь власних проектів розв'язання даної проблеми (ініціатива позитивна) або проти запропонованих ініціатив правлячих політичних сил (ініціатива негативна). Прикладом негативної ініціативи може бути референдум в Італії у 1974 р. ініційований радикально правим католицьким угрупованням з метою відміни закону, що дозволяв цивільне розірвання шлюбів. Зумовило це великі складнощі для правлячих християнських-демократів, які змушені були вибирати між підтримкою ортодоксальних вимог ініціаторів референдуму і політичним прагматизмом. У цій ситуації зайняли вони позицію проти проведення референдуму. Італійський приклад скеровує нашу увагу в сторону стратегії політичних партій, який трактується як чинник, який визначає частоту проведення референдумів. За винятком Франції, де ініціатива проведення референдуму може належати президенту, який є понад партіями, у решті західноєвропейських демократій ініціаторами чи противниками проведення референдумів виступають політичні партії. Від обрахованого ними балансу втрат чи здобутків, рівня зовнішніх конфліктів, можливості послаблення політичних конкурентів, перспектив консолідації громадської думки і т. п залежить ставлення партій до його проведення. Референдум є інструментом, що слугує більшою мірою політичним партіям ніж самим виборцям, які у ході його проведення значною мірою керуються симпатіями до учасників політичного конфлікту.

Референдум та політичні партії. Як видно, поширення практики звернення до референдумів спричиняє численні політичні наслідки. Стосуються вони як виборців (можливість безпосереднього висловлювання в спірних питаннях) так і самої політичної системи (модифікація механізмів прийняття рішень). Однак особливе значення має референдум для політичних партій. Ті, які при владі, отримують можливість додаткової легітимації своєї політики (так наприклад сталося стосовно політичних реформ А. Соареша в Іспанії в 1976 р.) і прийняття додаткових умов щодо їх реалізації. Коли предметом референдуму є контраверсійні питання, які зумовлюють поділи всередині самої партії, має вона можливість перенесення тягар прийняття рішення на плечі самих виборців. Коли правляча партія сама поділена навколо питання, що виноситься на референдум, може вона в такий спосіб змобілізувати власних членів до узгодженої діяльності. Якщо вона монолітна то стоїть перед меншою небезпекою програшу загального голосування. Меншими є ризики від проведення референдуму для опозиції, яка в такий спосіб може й здобути влади. У кожному однак випадку політичні партії на практиці здійснюють підрахунок втрат та здобутків, керуючись при цьому не абстрактним добром народу, а власними партійними інтересами. Аналіз стратегії політичних партій відносно референдуму дозволяє зробити певні узагальнення. По-перше, якщо існує можливість розв'язання конкретного питання даною партією шляхом парламентських дебатів, то правдоподібно, що буде вона виступати проти загального голосування, хоча б з огляду на кошти. Сильним негативним стимулом голосування є також такі чинники як:

можливість програти вибори, що показують соціологічні дослідження стану громадської думки, загроза виникнення внутріпартійних поділів чи переваги, які можуть отримати від всезагального голосування політичні противники. І навпаки, стимулами, що зумовлюють підтримку референдуму є слабі шанси отримати підтримку відповідного рішення на парламентському рівні, сильні внутріпартійні протиріччя, перспектива отримання перемоги в загальному голосуванні, а також можливість виникнення конфлікту серед політичних сил, які виступають противниками проведення референдуму. Правдоподібність звернення до інституту референдуму можна визначити за її функціональністю чи дисфункціональністю для інтересів політичних партій, які стараються до отримання та зміцнення актуальної політичної позиції. У багатьох випадках референдум стає владою негативною, яка дозволяє блокувати ініціативи політичних партій, через те його значення як інструменту "позитивної політичної партисіпітації" є мінімізоване. Більшість політичних партій негативно ставляться до референдуму. Однак при цьому слід мати на увазі, що розширення процедури загального голосування не витісняє традиційних інститутів представницької демократії з політичного життя. Деякі референдуми (особливо "екологічні") скликаються лише для того, щоб протиставитися урядовим ініціативам, як наприклад серія трьох голосувань у квітні 1990 р. зумовлена протистоянням проти будівництва автострад. Часто виявляється також конфлікт між інноваційністю політичних еліт і консерватизмом електорату, який наприклад лише з 1971 р. уможливив визнання виборчих прав жінкам. Все це зумовлює обережність в оцінці референдуму "як найкращого виразу демократії".Однак, аналіз практики використання інституції референдуму в сучасних демократіях приводить до твердження, що дана інституція користується зростанням інтересу як зі сторони виборців так і політичних партій. Про популярність референдуму серед громадян стверджує між іншим фреквенція в сучасних голосуваннях. На противагу до виборчої фреквенції, має вона тенденцію до зростання і доводить, що громадська думка піддається мобілізаційним впливам. Так наприклад у референдумах, які стосуються політичної реформи, здійснена в Італії в 1993 р. фреквенція становила 77 % і була на 14,5 % вища ніж на попередньому референдумі, хоч і дещо нижча ніж у виборах 1992 р. У серії референдумів здійснених в 1994 р. у справі приналежності до Європейського Союзу фреквенція перевищила рівень участі в останніх виборах. Було це особливо очевидно у Норвегії, де проблема співпраці з Євросоюзом викликала найглибший конфлікт. У референдумі взяло участь 89 % виборців, в той час як в останніх парламентських виборах в 1993 р. лише 75,9 %. У Австрії в референдумі приймало участь 82 % (у виборах з 1994 – 78 %), натомість у Фінляндії – 74 % (у виборах з 1991 і 1995 – 72 %). Єдине в Швеції рівень участі в загальному голосуванні був нижчим (83 %) ніж у виборах до парламенту з 1994 р. (87 %). Загалом для швейцарських референдумів характерним є досить низький рівень фреквенції, хоча деякі питання, як наприклад, ліквідація армії, що було предметом голосування в 1989 р. привело до виборчих урн близько 70 % виборців.

Закон України "Про всеукраїнський та місцеві референдуми". Прийнятий 3 липня 1991 р. і складається з 6 глав та 46 статей, які визначають суть та порядок проведення всеукраїнських та місцевих референдумів. Закон визначає, що референдуми проводяться "з метою забезпечення народовладдя і безпосередньої участі громадян в управлінні державними та місцевими справами й є способом прийняття громадянами України шляхом голосування законів України, інших рішень з важливих питань загальнодержавного і місцевого значення". Предметом всеукраїнського референдуму може бути затвердження Конституції України, її окремих положень та внесення до Конституції України змін і доповнень, прийняття, зміна або скасування законів України або їх окремих положень, прийняття рішень, які визначають основний зміст Конституції України, законів України та інших правових актів. Предметом республіканського референдуму (Республіки Крим) референдуму може бути прийняття, зміна або скасування рішень з питань, віднесених законодавством України до відання Республіки Крим. Предметом місцевого референдуму може бути прийняття, зміна або скасування рішень з питань, віднесених законодавством України до відання місцевого самоврядування. Всеукраїнський референдум призначається Верховною Радою України, місцеві референдуми – відповідними місцевими Радами народних депутатів, а також на вимогу громадян України. Закони, інші рішення, прийняті всеукраїнським референдумом мають вищу юридичну силу й не потребують будь-якого затвердження державними органами. Закон також визначає правові наслідки дорадчого опитування (консультативного референдуму). "Якщо проекти законів, інших рішень Верховної Ради України або рішень місцевої Ради народних депутатів не відповідають результатам всеукраїнського або відповідного місцевого дорадчого опитування,- зазначається у Законі,- то, такі закони, рішення можуть бути прийняті лише більшістю не менш як двох третин від загальної кількості народних депутатів України або депутатів місцевої Ради". Повний текст закону опубліковано у "Відомостях Верховної Ради України", 1991, № 3, ст. 443.

Література:

Абросимова Е. Б. Принятие и изменение Основного закона: из мирового опыта конституционных процедур // Конституционный вестник, 1991, № 8.
Вибори і референдуми в Україні: проблеми теорії і практики.- К., 2001.
Геттінг Д. Елементи прямої демократії: плебісцити // Складові демократії / За ред. Д. Геттінг, В.-Д. Міхаелі.- К., с. 28- 29.
Дмитриев Ю. А., Комаров В. В. Референдум в системе народовластия.- Смоленск, 1996.
Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права. Матеріали Венеціанської Комісії, органів Ради: пер. з англ. / За ред. Ю. Ключковського. Вид. 2-е, випр. і доповн.- К., 2009, Керівні принципи для конституційних референдумів на національному рівні, 262-268, Кодекс належної практики

щодо референдумів, с. 268-290, Резолюція ПАРЄ “Про Кодекс належної практики щодо референдумів”, с. 467-468, Декларація Комітету Міністрів Ради Європи ”Про Кодекс належної практики щодо референдумів”, с. 493-494

Закон України ”Про всеукраїнський та місцеві референдуми” // Відомості Верховної Ради України, 1991, № 3, ст. 443.

Зєльонка Я. Нові інститути у старому Східному блоці // Глобальне відродження демократії / За заг. ред. Л. Раймонда і М. Ф. Платтнера.- Львів, 2004, с. 271-288.

Зіллер Ж. Політико-адміністративні системи країн ЄС. Порівняльний аналіз / Пер. з фр. В. Ховхун- К., 1996.

Книгін К. Реалізація народного волевиявлення, вираженого в рішеннях всеукраїнських референдумів: окремі проблеми // Право України, 2003, № 8.

Конституційно-правові форми безпосередньої демократії в Україні: проблеми теорії і практики / За ред. Погорілка В. Ф.- К.: Інститут держави і права ім.. В. М. Корецького НАН України, 2001.

Кривенко Л. Референдум. Наближення до горизонту // Віче, 2004, № 11.

Крупчан О. Референдум: світовий досвід і сьогодення України // Право України, 2003, № 8.

Конституции государств Европейского Союза.- М., 1999.

Конституции государств Центральной и Восточной Европы / Ред. Н. В. Варламова.- М., 1997.

Конституции зарубежных государств. Учебн. Пособие.- М., 1989.

Лоуренс ЛеДюк. Учасницька демократія: референдуми у теорії та на практиці.- Харків, 2002.

Паламарчук М. Всеукраїнський референдум у політичній системі України // Право України, 2005, № 5.

Референдуми // Основи демократії. Посібник / За заг. Ред. А.Колодій.- Львів., 2009, с. 491-492.

Рябець М. М., Шевченко В. Г., Вовк О. Н. Фінансування виборів і референдумів за рахунок коштів державного бюджету: правове регулювання і практика // Вибори і референдуми в Україні: проблеми теорії і практики.- К., 2001, с.184-211.

Рябов С. Політичні вибори. Навчальний посібник.- К., 1998.

Шаповал В. Конституційне право зарубіжних країн.- К., 1997.

Шаповал В. М. Основний Закон України і референдум: до питання про стабільність Конституції // Право України, 2000, № 2.

Шведа Ю. Референдум як політичний інститут в умовах сучасної демократії // Політичний менеджмент, 2007, № 4, с. 112-124.

Demokracje zachodnioeropejskie. Analiza porownawcza / Pod red. A. Antoszewskiego i R. Herbuta.- Wroclaw: Wyd-wo Wroclawskiego Un-tu, 1997.

Democracy in Developing Countries / Ed. by Diamond L., Plattner M.: Boulder, 1988.

Di Palma G. To Craft Democracies. An Essay on Democratic Transitions.- Berkeley: University of California Press, 1990.

Nohlen D. Prawo wyborcze i system partyjny. O teorii systemow wyborczych.- Warszawa, 2004.
Hertz J. From Dictatorship to Democracy.- Westport, Connecticut: Greenwood Press, 1982.
Huntington S. Political Order in Changing Societies.- New Haven: Yale University Press, 1968.
Lijphart A. Electoral Systems and Party Systems: A Study of Twenty-Seven Democracies, 1945-1990.- Oxford: Oxford University Press, 1994.
O'Donnell G., Schmitter C., Whitehead L. Transitions from Authoritarian Rule.- Baltimore: The Johns Hopkings University Press, 1986.
Pomper G. M. Voters, Elections, and Parties. The Practice of Democratic Theory.- New Brunswick and London: Transaction Publishers, 1992.
Taagepera R., Shugart M. Seats and Votes: The Effects and Deterninants of Electoral Systems.- New Haven: Yale University Press, 1989.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Навчально-методична:

Бебик В. М. Політологія: наука і навчальна дисципліна: Підручник.- К., 2009, Виборчий процес, с. 296-300.
Білоус А. О. Парламент України: розташування сил. Виборчі системи: світ і Україна.- К., 1995.
Кондорсе. Про вибори.- Львів, 2004.
Конституции зарубежных государств. Учебн. Пособие.- М.: Международные отношения.- 1989.
Лисовский С. Ф., Евстафьев В. А. Избирательные технологии. История, теория, практика. Учебное пособие для кандидатов и избирателей.- М., 2000.
Маклаков В. В. Избирательное право и избирательные системы буржуазных и развивающихся стран. Учебн. Пособие.- М., 1987.
Маклаков В. Избирательное право стран-членов Европейского сообщества.- М., 1992.
Обушний М. І., Примуш М. В., Шведа Ю. Р. Партологія.- К., 2006, Фінансування політичних партій, с. 320-351.
Основи демократії. Посібник / За заг. ред. А.Колодій.- Львів, 2009, Вибори та демократія, с. 483-509.
Основи політичної науки: Курс лекцій за ред. Б. Кухти. Ч. 2: Політичні процеси, системи та інститути.- Львів, 1997, Вибори як визначальна характеристика ліберального та демократичного режимів, с. 110-120.
Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку. Навчальний посібник.- К., 2002, Виборча система, с.131-140.
Рейнолдс Е., Рейллі Б. та ін. Посібник з розробки виборчих систем. - К., 2003.
Рябов С. Політичні вибори. Навчальний посібник.- К., 1998.
Скрипкина Ж. Б. Избирательные системы и технологии: Учебн. Пособие.- М., 2007.
Сморгунов Л. В. Сравнительная политология: Теория и методология измерения демократии.- СПб., 1999, Избирательные системы и демократия, с. 214-231.
Сравнительное избирательное право: Учебное пособие.- М., 2003.
Сучасний виборчий PR: Навч. Посібник / Кер. авт. колективу В. В. Лісничий.- К., 2004, Вибори та виборчі системи, с. 36-52.
Хімченко О. Г. Політичні партії і виборчий процес в умовах розбудови демократичного суспільства: Навчальний посібник.- К., 2006, Основні особливості виборчого процесу, с. 84-101.
Шаповал В. Конституційне право зарубіжних країн.- К., 1997.

Монографії, збірники, довідники:

Автономов А. С. Основные категории и институты избирательного права.- М., 1995. *Автономов А. С., Морозова Е. Г.* Избирательная кампания:

основные категории и институты избирательного права. Менеджер избирательной кампании.- М., 1995.
Актуальные проблемы современной политической науки: Реф. Сб. Вып. 2. Проблемы парламентаризма в развитых странах Запада.- М., 1991.
Алехичева Л. Г., Постников А. Е. Недействительность выборов.- М., 2001.
Балабан Р. В. Теорія виборчої системи.- К., 2007.
Бебик В. Як стати популярним, перемогти на виборах і утриматись на політичному Олімпі. Соціопсихологія і технологія політичної боротьби.- К., 1993.
Богашева Н. В., Ключковський Ю. Б., Колісецька Л. В. Дослідження деяких аспектів еволюції виборчого законодавства України (1989-2006 роки).- К., 2006.
Бучин М. Ресурси виборчої кампанії та особливості їх використання в Україні. Монографія.- Львів, 2009.
Васильева О. Е., Любашевский Ю. Я. и др. Выборы-честная игра / Сборник статей, эссе, методик.- М., 2003.
Вибори в Європейському Союзі / За ред. Д. С. Ковриженка, Лабораторія законодавчих ініціатив- К., 2006.
Выборы в посткоммунистических обществах. Проблемно-темат. сб.- М, 2000.
Вибори в Україні: Європейський вимір.- К., 2001.
Выборы во всем мире. Электоральная свобода и общественный прогресс / Авт.-сост. А. А. Танин-Львов.- М., 2001.
Вибори до Верховної Ради України: Досвід та уроки.- К., 1994.
Вибори і референдуми в Україні: проблеми теорії і практики.- К., 2001.
Виборче законодавство: українська практика, міжнародний досвід та шляхи реформування / За заг. ред. Радченка Є. В.- К., 2003.
Вишняк О. І. Електоральна соціологія: історія, теорії, методи.- К., 2000.
Давимука С., Колодій А., Кужелюк Ю., Харченко В. Політичні режими сучасності та перехід до демократії.- Львів, 1999.
Демократичний потенціал пропорційних виборчих систем / С. Конончук, О. Ярош, С. Горобчишина; Укр. Незалеж. Центр політ. Дослідж.- К., 2009.
Диалектика выборов.- М., 1997.
Дмитриев Ю. А., Комаров В. В. Референдум в системе народовластия.- Смоленск, 1996.
Дюверже М. Политические партии.- М., 2000.
Журавський В. С. Становлення та розвиток українського парламентаризму (теоретичні та організаційно-правові проблеми).- К., 2002.
Зіллер Ж. Політико-адміністративні системи країн ЄС. Порівняльний аналіз / Пер. з фр. В. Ховхун- К., 1996.
Институт выборов в истории России: источники, свидетельства современников. Взгляды исследователей XIX- начала XX вв.- М., 2001.
Кресіна І., *Перегуда Є.* Парламентські вибори в Україні: правові і політичні проблеми.- К., 2003.
Кокс Г. Ціна голосу. Стратегічна координація у виборчих системах світу.- Одеса, 2003.

Конституційні права, свободи і обов'язки людини і громадянина в Україні / За ред. Ю. С. Шемчушенка.- К., 2008.
Конституційно-правові форми безпосередньої демократії в Україні: проблеми теорії і практики / За ред. Погорілка В. Ф.- К.: Інститут держави і права ім.. В. М. Корецького НАН України, 2001.
Лейкман Э., Ламберт Дж. Исследования мажоритарной и пропорциональной избирательной систем.- М., 1958.
Леонтович В. В. История либерализма в России 1762-1914.- М., 1995.
Лоуренс ЛеДюк. Учасницька демократія: референдуми у теорії та на практиці.- Харків, 2002.
Лысенко В. И. Выборы и представительные органы в новой Европе: политический опыт и тенденции 80-90-х гг.- М.
Мазур О. Г. Виборчі системи: світовий досвід.- Луганськ, 1999.
Недяк И. Л. Политический маркетинг. Основы теории.- М., 2008.
Никитин А. Ф. Избирательное право. Избирательный процесс.- М., 1997.
Оцінка виборчої системи в Україні.- К., 1993.
Павленко Р. М. Парламентська відповідальність уряду: світовий та український досвід.- К., 2002.
Парламент и президент (опыт зарубежных стран).- М., 1995.
Парламентаризм і громадянське суспільство в Україні. Матеріали громадських слухань.- Харків, 2005.
Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку.- К., 2002.
Попов С. А. Партии, демократия, выборы.- М., 2003.
Примуш М. Політичні партії: історія та теорія.- К., 2008, Політичні партії та їх фінансова діяльність, 344-380.
Пропорційні виборчі системи із відкритими та закритими списками для парламентських та місцевих виборів: матеріали семінару.- К., 2005.
Радченко О. Влада і вибори: інституційна взаємодія в демократичному суспільстві.- Харків, 2006.
Реалії політичного фінансування в Україні (матеріали "круглого столу") // Проект "Аналіз фінансування виборчої кампанії".- К., 2002.
Рейнольдс Э., Рейли Б. Справочник по международным избирательным системам.- Стокгольм, 1997.
Романюк А., Шведа Ю., Шумельда О. Політико-правові аспекти фінансування політичних партій: світовий досвід та Україна.- Львів, 2003.
Сміт Дж. Роль законодавчої влади в ліберально-демократичних суспільствах.- Х.арків, 2001.
Степко О. М. Фінансування партій: Ч.2., Вип.5.- К., 2004.
Тодика О. Ю. Вибори до парламентів країн СНД (порівняльно-правовий аспект).- Харків, 2003.
Шаповал В. Вищі органи сучасної держави. Порівняльний аналіз.- К., 1995.
Шаповал В. М. Парламентаризм і законодавчий процес в Україні.- К., 2000.
Шведа Ю., Романюк А., Скочиляс Л. Інститут президентства у світі. Хто є хто. Довідник.- Львів, 1999.

Birch S. Elections and Democratization in Ukraine.- Basigstoke: Macmillan and New York: St.Martin's, 2000.
Comparing Democracies: Elections and Voting in Global Perspective / Ed. by Lawrence Le Duc, Richard G.Niemi and Pippa Norris.- Thousand Oaks, 1996.- XII.
Demokracje zachodnioeropejskie. Analiza porownawcza / Pod red. A. Antoszewskiego i R. Herbuta.- Wroclaw: Wyd-wo Wroclawskiego Un-tu, 1997.
Democracy in Developing Countries / Ed. by Diamond L., Plattner M.: Boulder, 1988.
Di Palma G. To Craft Democracies. An Essay on Democratic Transitions.- Berkeley: University of California Press, 1990.
Nohlen D. Prawo wyborcze i system partyjny. O teorii systemow wyborczych.- Warszawa, 2004.
Farrel D. Electoral Systems: A Comparative Introduction.- NY: Palgrave, 2001.- XIII.
Hertz J. From Dictatorship to Democracy.- Westport, Connecticut: Greenwood Press, 1982.
Huntington S. Political Order in Changing Societies.- New Haven: Yale University Press, 1968.
Lijphart A. Electoral Systems and Party Systems: A Study of Twenty-Seven Democracies, 1945-1990.- Oxford: Oxford University Press, 1994.
Lipset S. M. Party systems and voter alignments: cross-national perspectives.- NY: Free Press, 1967.
O'Donnell G., Schmitter C., Whitehead L. Transitions from Authoritarian Rule.- Baltimore: The Johns Hopkings University Press, 1986.
Pomper G. M. Voters, Elections, and Parties. The Practice of Democratic Theory.- New Brunswick and London: Transaction Publishers, 1992.
Taagepera R., Shugart M. Seats and Votes: The Effects and Deterninants of Electoral Systems.- New Haven: Yale University Press, 1989.

Закони та інші нормативні акти:

Документ Копенгагенского совещания Конференции по человеческому измерению СБСЕ // Международные акты о правах человека: Сборник документов / Сост. В. А Карташкин, Е. А. Рукашева.- М., 1999, с. 653-664.
Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права. Матеріали Венеціанської Комісії, органів Ради: пер. з англ. / За ред. Ю. Ключковського. Вид. 2-е, випр. і доповн.- К., 2009.
Загальна декларація прав людини. Прийнята і проголошена Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 року // Міжнародні документи ООН з питань прав людини.- К., 1995.
Закон України "Про вибори Президента України" // Урядовий кур'єр, 1999, № 54, 25 березня.
Закон України "Про внесення змін до Закону України "Про вибори Президента України" // Урядовий кур'єр, 2004, № 364, 6 квітня.

Закон України ”Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв’язку із запровадженням державного фінансування політичних партій в Україні” // Відомості Верховної Ради України, 2004, № 15, ст. 218.
Закон України “Про вибори народних депутатів України” // Урядовий кур’єр, 2004, № 64, 6 квітня.
Закон України ”Про всеукраїнський та місцеві референдуми” // Відомості Верховної Ради України, 1991, № 3, ст. 443.
Закон України ”Про Центральну виборчу комісію” // Відомості Верховної Ради України, 1998, № 5, ст.17.
Збірник виборчих законів країн Центральної та Східної Європи / Міжнародна Фундація Виборчих систем (IFES).- Вашингтон, 2002.
Коментар до Закону України “Про вибори народних депутатів України” / За ред. М. І. Ставнійчук та М. І. Мельника.- К., 2002.
Конституции государств Европейского Союза.- М., 1999.
Конституции государств Центральной и Восточной Европы / Ред. Н. В. Варламова.- М., 1997.
Кравченко В. В., Пухтинський М. О. Науково-практичний коментар Закону України “Про вибори народних депутатів України”.- К., 1997.
Малишко М. Конституції зарубіжних країн та України.- К., 2000.
Міжнародний пакт про громадянські та політичні права. Факультативний протокол до Міжнародного пакту про громадянські та політичні права // Міжнародні документи ООН з питань прав людини.- К., 1995.
Права людини. Міжнародні договори України. Декларації, документи / Упор. Ю. К. Качуренко.- К., 1992.
Права человека и выборы: Пособие по правовым, техническим аспектам и аспектам прав человека, связанным с проведением выборов // ООН. Центр по правам человека.- Нью-Йорк-Женева: ООН, 1995.
Указ Президента України № 62/206 “Про забезпечення проведення демократичних, чесних і прозорих виборів 2006 року”.

Статті:

Абросимова Е. Б. Принятие и изменение Основного закона: из мирового опыта конституционных процедур // Конституционный вестник, 1991, № 8.
Амелин В. Выборы – институт свободы или инструмент подавления? // Избирательные технологии и избирательное искусство.- М., 2001, с. 25-37
Батенко Т. До історії формувань виборчої системи в Галичині та виборчих змагань галицьких українців 2-ї половини XIX ст. Спроба аналізу // Республіканець, 1994, № 3-3, с. 35-40.
Бебик В. Воля виборців і виборча інженерія // Політика і час, 1993, № 7, с. 50-52.
Бекешкіна І. Партійні вибори в Україні: чи справді відбулося політичне визнання суспільства? // Підтекст, 1998, 3-9 череня, № 23.
Білоус А. Виборче законодавство та партійна система України в порівнянні з деякими країнами ЄС та Східної Європи // Нова політика, 1999, № 1, с. 2-5.

Білоус А. О. Пропорційні вибори в Україні: ілюзія чи реалії // Нова політика, 2001, № 1.

Бугаєв С. Право національних меншин на політичне представництво: актуальні проблеми забезпечення в Україні // Вибори та Демократія, 2005, № 1 (3), с. 68-73.

Бучковський Л. Трансформація виборчого законодавства Польщі // Вибори та демократія, 2005, № 3, с. 69-78.

Валєцкі М. Фінансування виборчих кампаній в Україні та його порівняльний аналіз з країнами Центральної та Східної Європи // Парламент, 2003, № 3-4, с.49-56.

Гавриш С. Парламентаризм на чолі суспільного прогресу // Віче, 2001, № 7, с. 3-13.

Гашицький О. В., Шапоренко І. С. Проблеми імплементації міжнародних стандартів у сфері забезпечення виборчих прав громадян у законодавство України // Вибори і референдуми в Україні: проблеми теорії і практики.- К., 2001, с.338-352.

Гебетнер С. Засади фінансування парламентської виборчої кампанії, а також фінансуванння політичних партій у Польщі // Analityka, 2002, № 7, с. 38-44.

Гельман В. Избирательные кампании в России: испытание электоральной формулы // Полис, 1996, № 2.

Гельман В. Я. Создавая правила игры: российское избирательное законодательство переходного периода // Полис, 1997, № 4, с. 125-147.

Геттінг Д. Елементи прямої демократії: плебісцити // Складові демократії / За ред. Д. Геттінг, В.-Д. Міхаелі.- К., с. 28- 29.

Геттінг Д. Чималі організаційні зусилля: підготовка виборів // Складові демократії / За ред. Д. Геттінг, В.-Д . Міхаелі.- К., с. 26- 27.

Гледдіш К. Першорядність конкретного // Глобальне відродження демократії / За заг. ред. Л. Раймонда і М. Ф. Платтнера.- Львів, 2004, с. 258-270.

Голосов Г. В. Пределы электоральной инженерии: смешанные “несвязанные” избирательные системы в новых демократиях // Полис, 1996, № 4.

Гончарук Т. З історії виборчого руху галицьких українців на рубежі XIX-XX ст. // Нова Політика, 1998, № 1.

Грофман Б., Рейнольдс Э. Избирательные системы и искусство конституционной инженерии: обзор основных открытий // Ойкумена. Альманах сравнительных исследований политических институтов, соц-экон. Систем и цивилизаций, 2005, Вып. 3, с. 47.

Дем’яненко М. І. Прозорість виборчого процесу як важливий фактор чесних виборів // Вибори і референдуми в Україні: проблеми теорії і практики.- К., 2001, с.45-52.

Дешко Т. Інструментарій аналізу виборчих систем // Наукові записки НаУКМА. Політичні науки, 2005, Т. 45, с. 50-55.

Доцяк І. Українські вибори в системі суспільно-політичних трансформацій // Вісник Прикарпатського університету, Політологія, Вип. 1, 2006, с. 11-14.

Євгеньєва А. Громадяни Європейського Союзу обрали новий парламент // Євробюлетень, 2004, червень-липень, с. 2-3.

Єржов О. В. Політичні партії і становлення демократії: політико-правові аспекти участі партій у виборчому процесі // Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки.- К., 2002, Вип. 19.
Жеребецький Є. Вибори у Польщі // Вибори та демократія, 2005, № 3, с. 89-95.
Жидкова Н. Г. Избирательная система, политические партии и представительство женщин: теоретический аспект // Политическая наука. Российская политика в теоретическом и сравнительном контексте: Сб. научн. тр. / Ред. и сост. вып. Гельман В.- М., 2003, с. 127-144.
Заляев Р. И. Избирательные системы и их возможности в реализации демократического принципа политического представительства // Проблемы политической науки.- Казань, 1994, с. 98-119.
Зєльонка Я. Нові інститути у старому Східному блоці // Глобальне відродження демократії / За заг. ред. Л. Раймонда і М. Ф. Платтнера.- Львів, 2004, с. 271-288.
Івченко В. Парламент, який не має аналогів у світі // Євробюлетень, 2004, січень.
Избирательные системы и партии в буржуазном государстве.- М., 1979.
Избирательные системы мира.- М., 1961.
Ільков О. Право на звернення зі скаргою до ЦВК // Вибори та Демократія, 2005, № 2 (4), с. 103-110.
Кіс Т. Виборчі системи та їхні політичні наслідки // Нова Політика, 1996, №№ 2, 4.
Кіссе А. Виборча система як засіб врегулювання етнічних конфліктів // Політичний менеджмент, 2006, № 2 (17), с. 107-115.
Клюжев О. Трансформаційні перетворення та електоральні процеси: постановка проблеми та український досвід // Науковий Вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія, Соціологія, Філософія., Вип. 10, 2008, с.95-103.
Кобржицький В. Мажоритарна і пропорційна виборчі системи: переваги та недоліки // Освіта регіону. Політологія. Психологія. Комунікації, 2009, № 2, с. 58-62.
Коваль М. І. Правове регулювання фінансування політичних партій в Україні (теорія і практика) // Вибори і референдуми в Україні: проблеми теорії і практики.- К, 2001, с.211-221.
Коврижeнко Д. “Про державний реєстр виборців” // Парламент, 2004, № 6, с. 10-14.
Коврижeнко Д. Удосконалення законодавства про вибори народних депутатів України в контексті рекомендацій офіційних спостерігачів на виборах Президента України у 2004 році // Парламент, 2005, № 4, с. 25-43.
Коврижeнко Д. Шляхи удосконалення Закону України “Про вибори народних депутатів України” в контексті досвіду попередніх виборів // Парламент, 2005, № 2, с. 5-25.
Козюбра М. Виборчий процес, право, правосуддя // Вибори та Демократія, 2005, № 2(4).

Комаровский В. Демократия и выборы в России: теория и история вопроса // Социол. Исследования, 1996, № 6.
Конотопцев О. Партійно-пропорційна виборча система: доцільність і своєчасність // Аспекти самоврядування, 2005, № 6 (32), с. 1-6.
Коргунюк Ю. Г. Избирательные кампании и становление партийной системы РФ с точки зрения социального представительства // Выборы в посткоммунистических обществах. Проблемно-темат.сб.- М., 2000, с. 67-110.
Кордун О. Конституційний суд України і вибори // Нова Політика, 1998, № 2, с. 2-14.
Кочубей Л. Категоріальне осмислення виборчих процесів // Політичний менеджмент, 2004, № 4(7).
Ключкович А. Фінансування діяльності партій у Німеччині: політико-правовий аспект // Науковий Вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія, Соціологія, Філософія., Вип. 9, 2008, с. 115-123.
Ключковський Ю. Потреба зміни виборчої системи // Вибори та демократія, 2007, № 2, с. 5-10.
Ключковський Ю. Про дотримання рівності виборців в умовах мажоритарної виборчої системи // Вибори та Демократія, 2005, № 2 (4), с. 25-27.
Ключковський Ю. Про дотримання рівності виборців в умовах мажоритарної виборчої системи // Вибори та Демократія, 2005, № 2 (4), с. 25-27.
Ключковський Ю. Протокол про підрахунок голосів – рішення чи засвідчення дій? // Вибори та Демократія, 2005, № 2 (4), с. 100-103.
Книгін К. Реалізація народного волевиявлення, вираженого в рішеннях всеукраїнських референдумів: окремі проблеми // Право України, 2003, № 8.
Кривенко Л. Референдум. Наближення до горизонту // Віче, 2004, № 11.
Крупчан О. Референдум: світовий досвід і сьогодення України // Право України, 2003, № 8.
Кушерець В. Опитування й вибори: зарубіжна практика // Філос. і соц. думка, 1991, № 3
Лавринович О. Конституційне забезпечення народовладдя в Україні // Віче, 2000, № 2.
Лавринович О. Проблема недійсності виборів // Право України, 2000, № 6.
Лавринович О. Реформа виборчої системи і парламент України // Право України, 2000, № 1, с. 97-100.
Лейпхарт А. Конституционные альтернативы для новых демократий // Политология. Хрестоматия / Под ред. М. А.Василика.- М., 2000.
Лійфарт А. Подвійна перевірка даних // Глобальне відродження демократії / За заг. ред. Л. Раймонда і М. Ф. Платтнера.- Львів, 2004.
Лінецький С. Конституційні уроки парламентських виборів в Україні. Правовий аналіз // Підтекст, 1998, 13-26 травня.
Лінц Х. Небезпеки президенства // Глобальне відродження демократії / За рел. Л. Даймонда і М. Ф. Платтнера.- Львів, 2004, с.163-177.
Лінц Х. Дж. Переваги парламентаризму // Глобальне відродження демократії / За ред. Л. Даймонда і М. Ф. Платтнера.- Львів, 2004, с. 207-211.

Лихтенштейн А. В. Политические партии и российский президенциализм: границы применения теорий // Политическая наука, 2003, № 1, с. 13-23.
Луцишин Г. Проблеми міжнаціональних відносин в контексті виборів // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. Збірник наукових праць.- Львів, 2007, Вип. 19, с. 205-208.
Лисенко В. И. Выборы в представительные органы в новой Европе // Политические исследования, 1991, № 3.
Маєвська І., Замніус В., Ковриженко Д. Фінансування виборчих кампаній в Україні: проблеми правового регулювання // Парламент, 2003, № 3-4, с. 26-33.
Макєєв С. Легітимність політичних домагань у виборчій кампанії // Політична думка, 1994, № 3.
Маркуш М. Відповідальність за порушення виборчого права // Вибори та Демократія, 2005, № 2 (4), с. 113-115.
Межпарламентский союз.- Женева, 1993.
Мелешкина Е. Ю. Учредительные выборы в странах Восточной Европы: обзор исследовательской серии // Выборы в посткоммунистических обществах. Проблемно-темат.сб.- М., 2000, с. 169-178.
Мелешкина Е. Ю. Формирование партийных предпочтений в посткоммунистических странах Восточной Европы: основные концепции // Выборы в посткоммунистических обществах. Проблемно-темат. сб.- М., 2000, с. 51-66.
Мерло П. Избирательные кампании и проблемы их подготовки: “равное игровое поле” и демократические выборы // Партии и выборы. Хрестоматия / Отв. ред. и сост. Н. В. Анохина, Е. Ю. Мелешкина.- М., 2004, с. 123-133.
Мерло П. Электоральная практика, права человека и общественное доверие к демократической системе // Полис, 1995, № 4, с.123-130.
Миллер А. И. Работа над ошибками: Карен Давиша о роли выборов в демократизации посткоммунистических обществ // Выборы в посткоммунистических обществах. Проблемно-темат.сб.- М., 2000, с. 6-15.
Музиченко П. Вибори в історії України // Юридичний вісник, 1994, № 2.
Мусіяка В. Головна мета суспільства і держави // Вибори та демократія, 2005, № 3.
Наливайченко В. З практики організації та проведення виборів у закордонному виборчому окрузі // Вибори та Демократія, 2005, № 1 (3), с. 76-81.
Наход М. Досвід Великої Британії у реформуванні виборчого законодавства для місцевих виборів: уроки для України // Вибори та Демократія, 2005, № 2 (4), с. 98-100.
Небоженко В. С. Вибори – шлях до демократії // Філос. і соціол.думка, 1990, № 4.
Нельга О. Вибори як індикатор і чинник національної інтеграції // Нова Політика, 1999, № 6, с. 2-10.
Нолен Д. Избирательные системы // Технология и организация выборных кампаний: зарубежный и отечественный опыт.- М., 1993, с. 54-62.

Павленко Р. Криза пострадянського парламентаризму? Напрям подальшої конституційної реформи в Україні // Вибори та демократія, 2006, № 3(9), с. 28-39.
Павлик В. Купи собі шматочок виборця // Точка зору, 2002, № 2.
Паламарчук М. Всеукраїнський референдум у політичній системі України // Право України, 2005, № 5.
Панкевич Р. Партійний караван іде (до питання про вплив виборчого закону на стабілізацію виборчих систем // Вісник Львівського універ-ту, Вип. 4, 2002, с. 352-356.
Пантин В. И. Опыт ретроспективного анализа российских электоральных процессов // Выборы в посткоммунистических обществах. Проблемно-темат.сб.- М., 2000, с. 179-184.
Парламентські вибори в Європейському Союзі / Д. С. Ковриженко, Д. М. Котляр, А. М. Євгенієва, Г. П. Асланян, В. М. Замніус.- К., 2002.
Петренко М. Парламентські вибори в Україні: особливості трансформації виборчої процедури за роки незалежності // Науковий Вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія, Соціологія, Філософія., Вип. 10, с.122-129.
Пилипенко Г. Аналіз факторів електоральних процесів в Україні // Освіта Регіону, Політологія, Психологія, Комунікації, 2009, № 1, с. 52-56.
Победоносцев К. П. Великая ложь нашого времени // Политология. Хрестоматия / Под. ред. М. А. Василика.- М, 2000., с. 416-418.
Поліщук І. Виборчий процес як детермінанта сучасної політики // Політичний менеджмент, 2005, № 3, с. 137-146.
Поліщук І. Політичні партії як суб'єкти виборчого процесу // Політичний менеджмент, 2005, № 6(15), с. 42-49.
Попов І. В. Рекомендації ОБСЄ щодо проведення демократичних виборів в Україні та проблеми їх реалізації // Вибори і референдуми в Україні: проблеми теорії і практики.- К., 2001, с.326-338.
Постников А. Мажоритарные и пропорциональные избирательные системы: плюсы и минусы // Народный депутат, 1993, № 12.
Примуш М. Політичні партії на виборах. Виборче законодавство як засіб організації партійної діяльності // Віче, 2003, № 10, с. 47-52.
Примуш М. Політичні партії та виборчий процес // Право України, 2001, № 3, с. 124- 143.
Примуш М. Політичні партії та їх фінансова діяльність // Нова політика, 2000, № 2.
Прозорість політики з погляду прозорості виборчих фондів // Analityka, 2002, № 7, с.24-30.
Пшизова С. Н. Финансирование политического рынка: теоретические аспекты практических проблем // Полис, 2002, № 1, 2.
Радченко Є. Право спостереження // Вибори та Демократія, 2004, № 2, с.23-28.
Рибачук М. Ф. Політичні партії в Україні та виборчий процес // Вибори і референдуми в Україні: проблеми теорії і практики.- К., 2001, с.62-78.

Рибачук М., Шкурат І. Історичні аспекти становлення виборчої системи України // Політичний менеджмент, 2004, № 1, с. 83-99.
Романенко Є. Проблема парламентаризму в діяльності українських національних партій (1905-1907) // Нова Політика, 2002, № 1, с. 45-49.
Романюк А. Джерела фінансування виборчих кампаній політичних партій // Аналітика, 2002, № 7, с. 16-20.
Романюк А. Оцінка переваг і проблем пропорційної виборчої системи на прикладі країн Західної Європи та у світлі парламентських виборів в Україні у 2006 році // Вибори та демократія, 2006, № 3, с. 4-10.
Романюк А. Порівняльний аналіз повноважень президентів України та країн Західної Європи та США // Науковий Вісник Ужгородського університету, Вип. 4.- 2006.
Ротар Н. Основні форми участі громадян України у передвиборчих кампаніях як механізм засвоєння цінностей демократії // Науковий Вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія, Соціологія, Філософія., Вип. 9, 2008, с. 154-159..
Рупнік Ж. Пост-тоталітарний блюз // Глобальне відродження демократії / За рел. Л. Даймонда і М. Ф. Платтнера.- Львів, 2004, с. 439-451.
Рябенко В. Окремі проблеми реалізації виборчих прав громадян України за кордоном // Вибори та Демократія, 2005, № 1 (3), с. 85-89.
Рябець М. М., Шевченко В. Г., Вовк О. Н. Фінансування виборів і референдумів за рахунок коштів державного бюджету: правове регулювання і практика // Вибори і референдуми в Україні: проблеми теорії і практики.- К., 2001, с.184-211.
Рябов С. Основи політичної культури: виборчий процес // Розбудова дер-ви, 1997, № 12.
Рябов С. Чому насправді треба брати участь у виборах? // Вибори та демократія, 2004, ; 1, с. 45-49.
Рыбаков А. В. Избирательное право и избирательные системы // Полис, 1992, № 5-6.
Слободанюк Е. Парламентські вибори: Росія-1995 – Україна – 1998 // Нова Політика, 1999, № 2 (22), с. 5-10.
Смолій В., Ричка В. Влада народу. Український парламентаризм: від Віча Київської Русі до Верховної Ради // Україна – Юкрейн, 1997, № 12.
Сотникова О. Введение в типологию избирательных систем // Ойкумена.- Харьков, 2005, Вып. 3, с. 20-28.
Співак В. І. Політичні партії, виборчі блоки партій, їх правова культура у виборчому процесі // Вибори і референдуми в Україні: проблеми теорії і практики.- К., 2001, с.78-87.
Ставнійчук М. Вибори в умовах політичної реформи // Віче, 2003, № 3, с. 3-10.
Ставнійчук М. ”Закрита” виборча система вичерпала себе // Дзеркало Тижня, 2009, № 11.
Сурніна-Далекорей О. Вплив інституційно-правових механізмів на політичне представництво жінок в країнах Центрально-Східної Європи в 90-х роках XX

- на початку XXI століття // Науковий Вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія, Соціологія, Філософія., Вип. 9, 2008, с. 234-240.

Таагпера Р., Шугарт М. С. Описание избирательных систем // Партии и выборы. Хрестоматия / Отв. ред. и сост. Н. В. Анохина, Е. Ю. Мелешкина.- М., 2004, с. 135-133.

Турчин Я. Принципи організації інституції виборів у науковій спадщині Отто Ейхельмана // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. Збірник наукових праць.- Львів: Вид-во Національного університету ”Львівська Політехніка”, 2007, Вип. 19, с. 42-48.

Уоллерстайн М. Избирательные системы, партии и политическая стабильность // Полит. исследования, 1992, № 5-6.

Фесенко В. Вибори 2006: Практичне тестування пропорційної виборчої системи // Вибори та демократія, 2006, № 4, с. 4-12.

Шаповал Є. Демократичний аудит як метод тестування електоральних процесів // Політичний менеджмент, 2007, № 4(25), с. 83-92.

Шаповал В. Десятирічна діяльність Центральної виборчої комісії // Вибори та демократія, 2007, № 4, с. 96-103.

Шаповал Т. До поняття виборчого права як права індивіда (громадянина) // Вибори та Демократія, 2005, № 2(4), с. 23-25.

Шаповал В. М. Основний Закон України і референдум: до питання про стабільність Конституції // Право України, 2000, № 2.

Шара Л. Гроші проти виборів // Політологія / Серія: молоді політики.- К.: Фонд демократії, 1997.

Шведа Ю. Демократія і вибори за С. Хантінгтоном // Вибори та Демократія, 2005, № 1(3), с. 38-45.

Шведа Ю. Політичні наслідки виборчих систем: теорія та зарубіжна практика // Віче, 2007, № 15., № 17.

Шведа Ю. Проблема фінансування діяльності політичних партій: міжнародний досвід та українська практика // Аналітика, 2002, № 7, с. 12-16.

Шведа Ю. Референдум як політичний інститут в умовах сучасної демократії // Політичний менеджмент, 2007, № 4, с. 112-124.

Шведа Ю. Фінансування політичних партій як механізм соціального регулювання політичної активності населення: європейський досвід й українська практика // Вісник київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія. Вип. 63-65, 2004, с. 167-169.

Шокало О. З практики проведення виборів за кордоном // Вибори та Демократія, 2005, № 1 (3), с. 89-91.

Шугарт М. С., Кери Дж. М. Президентские системы // Современная сравнительная политология. – М., 1997.

Шумак І. Ознаки громадянських прав і свобод людини в Україні // Нова Політика, 1999, № 5, с. 55-58.

Як пахнуть гроші в політиці? Тести для вимірювання рівня прозорості виборчих фондів // Analityka, 2002, № 7, с. 20-24.

Яргомская Н. Б., Лихтенштейн А. В. Закон Дюверже и система относительного большинства на думских выборах // Политическая наука.

Российская политика в теоретическом и сравнительном контексте: Сб. научн. тр. / Ред. и сост. вып. Гельман В. Я.- М., 2003, с. 13-23.
Яцишин У. Роль митрополита Андрея Шептицького у розвитку парламентаризму в Західній Україні // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. Збірник наукових праць.- Львів, 2007, Вип. 19, с. 198-205.
Barany Z., Vinton L. Breakthrough to Democracy: Elections in Poland and Hungary // Studies in Comparative Communism, 1990, Vol. XXIII, № 2, p. 191-212.
Ishijama J. T. Electoral Rules and Party Nomination Strategies in Ethnically Cleaved Societies. The Estonian Translational Election of 1990 // Communist and Post-communist studies, 1994, № 27 (2), p. 177-192.
Ishiyama J. T. Founding Elections and the Development of Transitional Parties: The Cases of Estonia and Latvia, 1990-1992 // Communist and Post-communist studies, 1993, № 3 (September), vol.26, p. 277-301.
Huntington S. How Countries Democratize // Political Science Quaterly, Vol. CVI, № 4, Winter 1991-1992.
Gunther R. Electoral Laws, Party Systems and Elites: the Case of Spain // American Political Scince Review, 1989, № 83 (3), p. 835-858.
Kubicek P. Delegative Democracy in Russia and Ukraine // Communist and Post-communist studies, 1994, № 27 (4), p. 423-443.
Mainwaring S. Presidentalism, Multipartism and Democracy: The Difficult Combination // Comparative Political Studies, 1993, № 26 (2), p. 198-228.
McGregor J. P. Constitutional factors in politics in post-communist Central and Eastern Europe // Communist and Post-communist studies, 1996, № 29 (2), p. 147-167.
O'Donnell G., Schmitter C., Whitehead L. Convoking Elections (and Provoking Parties) // Transitions from Authoritarian Rule: Prospect for Democracy.- Baltimore: The Johns Hopkings University Press, 1986, part IV.
Rokkan S. Citizens. Elections. Parties.- NY: David McKay Co., 1970.
Sartori G. Political Development and Political Engineering // Public Policy, 1968, № 17, p. 293-298.
Solchanyk R. Ukraine, The (Former) Center, Russia, and "Russia" // Studies in Comparative Communism, 1992, Vol. XXV, № 1, p. 31-47.
Zubek V. The Threshold of Poland's Transition: 1989 Electoral Campaign as the Last Act of a United Solidarity // Studies in Comparative Communism, 1991, Vol. XXIV, № 4, p. 355-377.

Інтернет-джерела:

База даних про виборче законодавство країн світу http: // epicproject/org/ace/compepic/
Виборче законодавство, політична реформа в контексті європейської інтеграції України. Матеріали конференції.- К., 12.09.2003 – http://www.wybory.com/ukr.library/Conf_Proceedings.html

Гудин-Джилл Г. Свободные и справедливые выборы. Международное законодательство и практика // http: www. democracy.ru/library/articles/1998-18_rl-r41/

Игнатенко В. В. Конституционно-правовая ответсвенность в избирательном процессе // Академический юридический журнал htpp:// www.advocat.irk.ru

Данненберг А. Избирательная система Испании: 30 лет после крушения диктатуры. – http://www.media-pres.ru/journal_o_vyborah/arhiv/

Конвенция о стандартах демократических выборов избирательных прав и свобод в государствах – участниках Содружества Независимых Государств // http: www.fci.ru/conference/konv_CNG.html

Лобанов О. Принципы регулирования передвыборной агитации на телевидении Европы и США // Законодательство и практика масс-медиа http: // www.medialaw.ru/publications/zip/95/4.html

Кушнарев Е. Пропорциональная избирательная система образца 2006 г.: преимущества и недостатки [Электронный ресурс]. Режим доступа: www.partyofregions.org.ua/contrprop/resonance/45470533951d0/Monday, 30 October 2006.17.05.00

Офіційний сайт ЦВК України – www. cvk.org.ua

Роль избирательных законов в формировании парламентов Восточной Европы.- http:// www.ndi.ru/ARCHIVE/Russian/Elect_Law/Elect_Law.shtml